Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 46: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2017

https://bastina.anubih.ba/items/dca23bef-9452-4856-8a82-db38fe0b456c

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 46

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2017

ISSN 0350-0020 (Print) ISSN 2232-7770 (Online)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Ureda austrijske kooperacije za nauku, obrazovanje i kulturu u Sarajevu, Evroazijskog odjeljenja Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu i Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine, Sarajevo /

Gedruckt mit Unterstutzung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft Bosnien-Herzegowinas, des Österreichischen Kooperationsbüros in Wissenschaft, Bildung und Kultur in Sarajevo, der Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts in Berlin und des Verlagsfonds des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowinas Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Sofija Dragosavac
Tehnološka analiza artefakata od okresanog kamena sa paleolitskog lokaliteta Danilovića brdo u Podnovlju kod Doboja
Technological analysis of Artefacts made of cracked stone from the paleolithic site Danilović brdo in Podnovlje near Doboj 5

Adnan Kaljanac
Rezultati arheološke prospekcije 2016. godine na lokalitetu Butmir
Results of the archaeological Prospection on the Site of Butmir from 2016 19

Orhan Jamaković
Tragovi sopotske i vučedolske kulture na lokalitetu Kastel – Banja Luka
Traces of Sopot and Vučedol culture in Kastel – Banja Luka 43

Predrag Lutovac
Nalazi iz tumula u selu Kujava kod Danilovgrada
Finds from the Tumuli in the Village Kujava near Danilovgrad 55

Adnan Kaljanac, Tarik Silajdžić
Rezultati preliminarnog arheološkog istraživanja platoa Visočice kod nacionalnog spomenika Stari grad Visoki u Visokom
Results of the preliminary archaeological excavations of the Plateau of Visočica near the National Monument of the Old Town Visoki in Visoko 76

Mario Gavranović, Ajla Sejfuli
Neue Schwertfunde aus Bosnien - ein Beitrag zur Erforschung der bronzezeitlichen Bewaffnung im westlichen Balkan
Novi nalazi mačeva iz Bosne – prilog proučavanju brončanodobnog oružja s područja zapadnog Balkana 86

Boris Kavur
A Sword from afar
Mač izdaleka 116

Vanja Žigić
Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine
Results of the first archaeological Researches on the antique Fortification in Makljenovac near Doboj in 1959 and 1960 125

Adnan Busuladžić
Motiv šišarke na dva spomenika iz Humca kod Ljubuškog
Pine Cones Motive on two Monuments from Humac near Ljubuški 168

Goran Popović, Edin Veletovac, Amra Šačić Beća
Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci
Novootkrivena kasnoantička crkva i nadgrobna stela iz mjesta Mramorak kod Osmaka 184

Ante Milošević
Once More about the Silver Orant from Gardun
Ponovo o srebrnom orantu s Garduna 203

Almir Olovčić, Mustafa Memić, Almira Kevilj-Olovčić, Emina Ramić
Medieval Slag from Gornji Potočari (Srebrenica municipality, B&H): a relationship between initial Ore and metallurgical Processes
Srednjovjekovna troska iz Gornjih Potočara (Općina Srebrenica, BiH): veza između početne rude i metalurških procesa 215

Aleksandar Jašarević, Snježana Antić
Ecclesiam de Glasinac – arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima
Ecclesiam de Glasinac – archaeological Excavations on the Crkvina in Bjelosavljevići 225

Kritike i prikazi / Besprechungen

Adnan Busuladžić, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine – Iron tools and implements of the roman period in Bosnia and Herzegovina, Univerzitet u Sarajevu – Zemaljski muzej, Sarajevo 2014, 400 str. (Tarik Silajdžić) 257

Adnan Busuladžić, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Univerzitet u Sarajevu - Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2011, 293 str. (Maja Soldo) 261

Adis Zilić, Stećci Podveležja - The Medieval Tombstones of Podveležje, Izdanja Federalnog ministartsva obrazovanja i nauke, Knjiga 8, Mostar 2016, 211 str. (Enes Dedić) 263

Nada Zečević, The Tocco of the Greek Realm. Nobility, Power and Imagination in Latin Greece (14th – 15th Centuries, Makart – Faculty of Philosophy of the University of Eastern Sarajevo, Beograd - Istočno Sarajevo 2014, 224 str. (Dženan Dautović) 265

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2017. godini 269

In Memoriam

Bernhard Hänsel (1937–2017) – (Ljubinka Teržan) 271
Dubravko Lovrenović (1956–2017) – (Adnan Busuladžić) 274
Nikola Tasić (1932–2017) – (Aleksandar Palavestra) 276

Adrese autora / Autorenadressen 279

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 281
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH 283
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH 285

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:5-18
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.84

Članci / Aufsätze

Tehnološka analiza artefakata od okresanog kamena sa paleolitskog lokaliteta Danilovića brdo u Podnovlju kod Doboja

Sofija Dragosavac
Beograd

Abstract: The site Danilovića brdo is located in the village Podnovlje, north from Doboj. The site was discovered in 1959 when the first excavation has started, and continued in 1960 and 1963 under the management of B. Belić, the curator of the Regional Museum in Doboj and Đ. Basler, the curator of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. On that occasion 90 artefacts from knapped stone were collected. As the layer which had those finds was destroyed by erosion and the stratigraphic situation from this site was unclear, the material from this site was not published in detail until today. Recently, we had an opportunity to revise the material from Belić's and Basler's excavations. The results from the technological analysis, show that on this site the Middle and the Upper Paleolithic settlement horizon can be separated. The site Danilovića brdo was never seriously considered in the literature, but with this can be counted as a multilayer Paleolitihic site on the territory of northern Bosnia.

Key words: Danilovića brdo, middle-paleolithic, upper-paleolithic, artefacts, technological analysis

Uvod

Region severne Bosne prostire se u vidu pojasa širine 100 km, zahvatajući južni deo Panonskog basena na severu i unutrašnji dinarski pojas na jugu. To je predeo visokih brda i planina od Prosare i Kozare na zapadu, preko Ljubića i Vučjaka, do Majevice na istoku.[1] Na ovoj teritoriji otkriveno je do sada preko 200 lokaliteta iz perioda od srednjeg do kasnog gornjeg paleolita. Nalazišta su skoncentrisana uz obale reke Vrbasa, Bosne, Ukrine, Usore i Save[2] (Karta 1). Za razliku od Hrvatske, Slovenije i Srbije gde preovlađuju pećinska staništa, teritoriju severne Bosne odlikuju gusto raspoređeni lokaliteti na otvorenom, smešteni na istaknutim brežuljcima iznad doline reka. [3]

Koncentracija nalazišta uočava se na širem području oko Doboja, oko sastava reka Usore i Bosne (2 km južno od Doboja) i Velike i Male Ukrine u Kulašima (30 km zapadno od Doboja). Lokaliteti su smešteni na brežuljcima pored reka, na mestima koja imaju dobar pregled okoline.[4] Jedan od lokaliteta u ovom području je i Danilovića brdo.

Lokalitet Danilovića brdo nalazi se u selu Podnovlje, na oko 30 m visokom ilovastom isturenom jezičku većeg masiva, koji ispunjava prostor između rečne doline Bosne i Mrkog Potoka.[5] Ovo nalazište prepoznato je kao paleolitski lokalitet 1959. godine, kada su na površini otkriveni prvi nalazi kremenih alatki. Te godine izvršeno je i prvo sondažno iskopavanje. Iskopavanja su potom nastavljena naredne, kao i 1963. godine, pod rukovodstvom B. Belića, kustosa Zavičajnog muzeja u Doboju. Tom prilikom istražena je površina od 48m².[6]

Prilikom iskopavanja je ustanovljeno da su slojevi oštećeni erozijom, a dostignuta je dubina od 50 cm. Sloj žućkaste ilovače u kojem su pronađeni artefakti konstatovan je na dubini od oko 20 cm. Ostaci paleolitske stanice nešto su gušće raspoređeni na dubini od 30 do 40 cm, dok su

[1] Панџић 2014, 45.
[2] Isto, 45.
[3] Isto, 46.
[4] Basler 1962/1963, 37.
[5] Belić 1963, 7.
[6] Basler 1962a, 10; Belić 1963, 7.

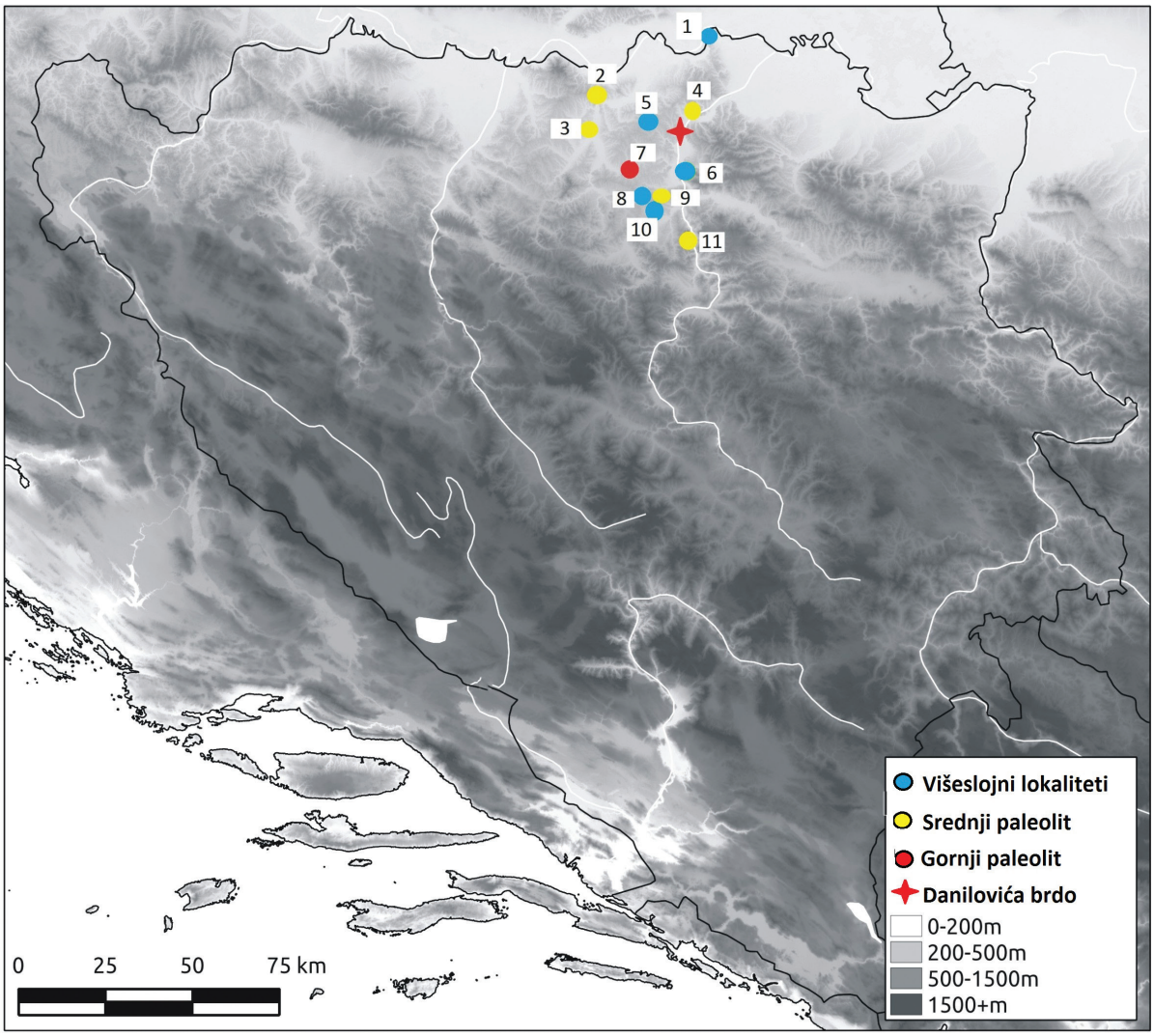

Karta 1 – *Paleolitski lokaliteti na teritoriji severne Bosne* / Map 1 – *Paleolithic sites in Northern Bosnia*
1. *Kadar*; 2. *Zobište*; 3. *Markovac*; 4. *Grabovca brdo*; 5. *Visoko brdo; 6. Lonđa*; 7. *Luščić*; 8. *Mala Gradina*; 9. *Rastuša*; 10. *Kamen*; 11. *Veliki Majdan*

neki primerci nađeni i na manjoj dubini.[7] Erozija terena je onemogućila sagledavanje stratigrafije nalazišta, a sam položaj nalaza ostao je nejasan.[8] Artefakti su pripisani srednjem i gornjem paleolitu,[9] ali nalazi nikada nisu detaljno objavljeni. Zbog toga smo se odlučili da se u ovom radu detaljno predstave tehnološke i tipološke karakteristike zbirke nalaza sa ovog lokaliteta.

Analiza materijala

Zbirku nalaza sa Danilovića brda čini 90 artefakata, koji su pohranjeni u Regionalnom muzeju u Doboju. Analizom su obuhvaćeni tehnološki i tipološki atributi artefakata za koje smatramo da su relevantni za identifikaciju metoda i tehnika okresivanja.[10]

Analizirani su atributi koji svedoče o: 1. stanju očuvanosti; 2. stepenu redukcije odbitaka – metrijski podaci (dužina, širina i debljina artefakta), zastupljenost korteksa i broja negativa na dorsalnoj strani artefakta; dužina artefakata merena je samo kod primeraka koji su očuvani u celosti, dok su širina i debljina mereni na svim primercima na medijalnom delu, a vrednosti su izražene u milimetrima; 3. morfologiji površine jezgra sa koje je odbitak dobijen – oblik, poprečni presek,

[7] Basler 1979a, 316.
[8] Belić 1963, 8.
[9] Basler 1979a, 316.
[10] Andrefsky 2005; Inizian i dr. 1999; Đuričić 2015.

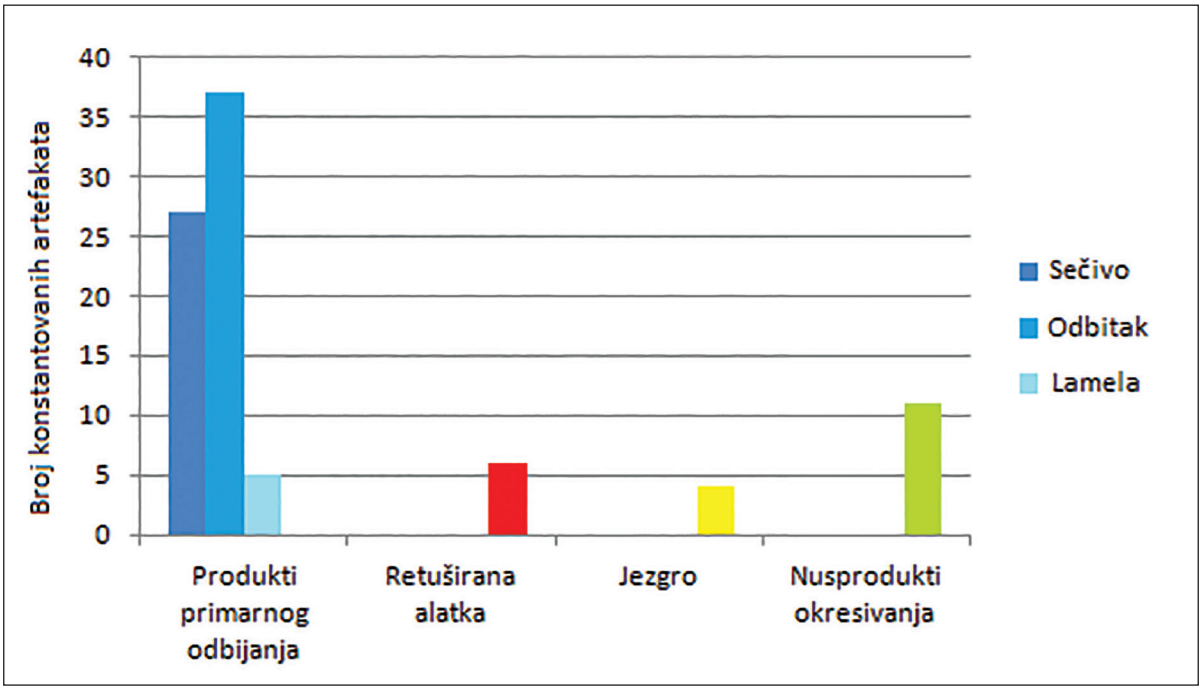

Grafikon 1 – *Sadržaj zbirke sa lokaliteta Danilovića brdo* / Graph 1 – *Contents of the collection from Danilovića brdo site*

profil odbitka i podaci o tipu platforme i 4. tehnika odbijanja – vidljivost tačke udara, spoljašnje ivice platforme, vidljivost i izduženost bulbusa. Kod retuširanih artefakata, pored već pomenutih parametara, obavljena je i analiza morfologije, zastupljenosti i invazivnosti retuša.

U cilju rekonstrukcije redukcije jezgara korišćeni su sledeći atributi: metrički podaci (dužina, širina i debljina jezgra), podaci o negativima (broj i smer negativa), inicijalnoj preparaciji jezgra, fazi eksploatacije u kojoj je jezgro odbačeno. Dimenzije jezgara podeljene su u tri kategorije i tako su i merene. Kako su sva jezgra bila očuvana u celosti, sva su izmerena, a vrednosti su izražene u milimetrima. Dužina jezgra merena je od površine odbijanja ka zadnoj strani, širina između lateralnih strana jezgra, dok je debljina merena od platforme do vrha jezgra.[11] Radi rekonstrukcije postupaka okresivanja i načina na koji su okresani pojedini proizvodi, uzeti su u obzir sledeći parametri: poslednji negativ (oblik, dimenzije i profil negativa), platforma udara (broj i njihova orijentacija) i shema okresivanja.

Identifikacija sirovina korišćenih za okresivanje obavljena je pre svega na osnovu makroskopskih karakteristika. Sirovine su na osnovu razlika u boji, kvalitetu i strukturi (homogene i heterogene sirovine) razvrstane na 14 grupa.

Rezultati

Tehnološkom analizom obrađeno je svih 90 komada. U zbirci su konstatovana jezgra, produkti primarnog odbijanja (na osnovu morfologije – podeljeni su na sečiva, odbitke i lamele), retuširane alatke, kao i nusprodukti okresivanja (Grafikon 1).

Gotovo polovina nalaza je ostala očuvana u celosti, dok je od fizičko-hemijskih oštećenja primećena samo desilifikacija (na 6 primeraka).

Prilikom obrade materijala bilo je moguće razdvojiti tri grupe nalaza. U prvu grupu, koja broji samo 9 komada (10%), svrstani su nalazi koji sadrže elemente srednjepaleolitske tehnologije. U drugu grupu (40%) opredeljeni su nalazi koji bi mogli da se pripišu gornjem paleolitu: sečiva, lamele i jedno jezgro koje je na sebi nosilo negative odbijanja sečiva, kao i jedan strugač gornjepaleolitskog tipa, dok su u treću grupu, koja obuhvata gotovo polovinu nalaza (50%), svrstani nalazi koji nisu osetljivi u kulturnom i hronološkom pogledu.

[11] Zwyns 2012, 46.

Grupa 1

Srednjepaleolitsku grupu čini svega devet artefakata. Prvu skupinu ove grupe čini pet neretuširanih odbitaka (Tabla 1/1–5). Većina primeraka je izrađena od rožnaca heterogene strukture, a konstatovan je i jedan odbitak od nekvalitetnog rožnaca. Svi analizirani primerci očuvani su u celosti, a prema svojim dimenzijama pripadaju grupi odbitaka srednjih dimenzija. Na jednom primerku platforma je bila oštećena, dok su na ostalim potvrđeni diedarski, facetirani i kortikalni tip platforme. Zajedničko za sve platforme je da su široke 23–45 mm, a debljina im iznosi oko 10 mm. Na svim primercima se javlja abradirana spoljašnja ivica, istaknut bulbus i vidljiva tačka udara. Samo na jednom primerku nije primećeno postojanje bulbusnog ožiljka. Ovi parametri, posmatrani na ventralnoj strani, kao i na samoj platformi, ukazuju na odbijanje tvrdim udaračem. Na osnovu orijentacije negativa na dorsalnoj strani učinjen je pokušaj rekonstrukcije šeme okresivanja. Nikakva pravilnost nije uočena – orijentacija negativa ukazuje na odbijanje sa jednoplatformnih, kao i sa dvoplatformnih jezgara. Samo na jednom primerku korteks je bio zastupljen na dorsalnoj površini sa manje od 50%. Parametri poput zastupljenosti korteksa i broja negativa na dorsalnoj strani ukazuju na to da odbici potiču iz razvijene i završne faze redukcije jezgra. Jedan odbitak (Tabla 1/5) se može opredeliti u pseudolevaloa šiljke.

Retuširane alatke (4 kom) (Tabla 1/6–9) su izrađene od monohromnog rožnaca – braon-sive, plavo-sive, crvene i tamnosive boje, dobrog i srednjeg kvaliteta. Dve alatke se mogu definisati kao postruške (Tabla 1/6–7), jedna kao kratak musterijenski šiljak (Tabla 1/8), a jedan primerak kao jamičasto oruđe (Tabla 1/9). Sve alatke su retuširane polustrmim, stepenastim, invanzivnim retušem, dok je retuš kod postruški i šiljka kontinuiran.

Grupa 2

U drugu grupu spada oko 40% nalaza. Na osnovu prisustva laminarne komponente, ova grupa se može pripisati gornjepaleolitskom horizontu ovog lokaliteta. Iako se sečiva pojavljuju znatno ranije, još od kasnog donjeg paleolita, tek sa početkom gornjeg paleolita došlo je do promena u tehnologiji, a verovatno i u socijalnim i ekonomskim aspektima litičke tehnologije. Tehnološke promene na prelazu iz srednjeg u gornji paleolit odlikuju se upotrebom mekog čekića i tehnike indirektnog okresivanja (*punch*), kao i produkcije malih lamela.[12] Takođe, ekonomske promene odlikuju se i u korišćenju prizmatičnih jezgara sa kojih je moguće okresivanje većeg broja sečiva od samo jednog komada sirovine. Nova tehnologija okresivanja dovela je do standardizacije i povećanja broja glavnih produkata – sečiva i lamela, što se može dovesti u vezu sa korišćenjem kompozitnog oruđa.[13] Za laminarnu tehnologiju na lokalitetu Danilovića brdo mogu da se vežu sečiva, lamela i jedno jezgro koje na sebi nosi tragove odbijanja sečiva.

Sečiva predstavljaju izdužene odbitke čija je dužina bar dva puta veća od širine. Na osnovu ovog kriterijuma u materijalu sa lokaliteta Danilovića brdo prepoznato je i analizirano ukupno 27 sečiva (Tabla 2, Tabla 3/1–7). Većina primeraka je fragmentovana, dok je samo osam komada ostalo očuvano u celosti.

Sečiva su uglavnom srednjih dimenzija, iako su konstatovani i veći primerci. Na najvećem broju primeraka merena širina nije prelazila 25 mm, a debljina artefakta 10 mm. Na velikom broju artefakata nije uočen korteks (67%). Zastupljenost korteksa merena je u tri kategorije: korteks koji prekriva manje od 50% dorsalne površine, na više od 50% i na celoj dorsalnoj površini. Ove tri kategorije su znatno slabije zastupljene. Konstatovana su samo tri primerka čija je dorsalna strana u potpunosti prekrivena korteksom.

U cilju rekonstrukcije stepena redukcije odbitaka, pored metričkih podataka i zastupljenosti korteksa, uzet je u obzir i broj negativa na dorsalnoj strani. Naime, što je stepen redukcije veći, dimenzije artefakata su manje, kao i zastupljenost korteksa, što je obrnuto srazmerno broju negativa koji se pojavljuje na dorsalnoj strani. Prvom stepenu redukcije pripadaju kortikalni odbici većih dimenzija. Drugom stepenu redukcije pripadaju primerci sa manjim procentom korteksa i jednim do dva negativa, dok trećoj fazi pripadaju primerci sa više od dva negativa i oni na sebi nemaju korteks. Na osnovu ovih atributa dâ se zaključiti da većina sečiva sa lokaliteta Da-

[12] Bar-Yosef / Kuhn 1999, 330.
[13] Isto, 331–332.

nilovića brdo pripada sekundarnoj ili tercijarnoj fazi redukcije, dok se nekoliko primeraka može pripisati i primarnoj fazi.

Morfologija površine jezgra sa koje je vršeno odbijanje definisana je na osnovu oblika, poprečnog preseka i profila odbitka, dok je smer odbijanja rekonstruisan na osnovu orijentacije negativa na dorsalnoj strani. Usled velike fragmentovanosti, na većini artefakata nije bilo moguće odrediti oblik distalnog kraja. Na onim primercima gde je to bilo moguće utvrditi, gotovo podjednako su zastupljeni sa oko 3–4 komada pravougaoni, zaobljeni, zašiljeni i nepravilni oblik. Poprečni presek artefakata je u najvećem broju slučajeva trapezoidni, mada su dosta zastupljeni i trougaoni i nepravilni poprečni presek, što je u korelaciji sa brojem negativa primećenih na dorsalnoj strani. Ovakvi preseci ukazuju nam na to da je odbijanje vršeno tako da se prate grebeni koji razdvajaju negative odbijanja, da bi se lakše kontrolisao smer udara, a samim tim i odbijanje artefakta. Na 80% sečiva na kojima je to bilo moguće utvrditi javlja se povijeni profil, dok je manji broj primeraka imao i tordirani ili kombinaciju povijenog i tordiranog profila. Ovakvi profili sečiva ukazuju na to da je odbijanje vršeno sa jezgara sa konveksnom površinom odbijanja. Da je okresivanje vršeno i sa prizmatičnih jezgara sa ravnom površinom odbijanja svedoče nam i četiri primerka koji su imali prav profil.

Orijentacija negativa na dorsalnoj površini posmatrana je samo kod primeraka koji su očuvani u celosti. Na osam primeraka su potvrđeni jednosmerni negativi, i to u pravcu ose odbijanja. Sudeći po platformi, platforma jezgara sa kojih su okresivana sečiva uglavnom nije pripremana: preovlađuju primerci sa glatkom platformom, a potvrđen je i po jedan primerak sa linijskom, punktiformnom i facetiranom platformom.

Korišćenje mekog čekića i indirektnog udara kod okresivanja sečiva se prvi put javlja u ranom gornjem paleolitu. Ova inovacija je omogućila odbijanje tanjih, manjih i pravilnih odbitaka. U cilju identifikacije ove tehnike posmatrani su vidljivost tačke udara, izraženost i izduženost bulbusa i bulbusni ožiljak.[14] Naime, u analiziranom materijalu primećeno je postojanje parametara koji mogu svedočiti o ovoj tehnici. Rezultate ipak treba uzeti sa rezervom, jer vidljivost ovih atributa zavisi pre svega od same sirovine od kojih su artefakti izrađeni, a tek onda od siline i tehnike udara.

Za izradu sečiva korišćene su sirovine srednjeg i lošijeg kvaliteta, mada su nađena i četiri primerka od sirovina dobrog kvaliteta. Najčešće je za izradu sečiva korišćen monohroman homogen kremen, bez sjaja.

O tehnologiji okresivanja sečiva svedoči nam i jedno jezgro izrađeno na oblutku od zelenkastosivog rožnaca sa sitnim intruzijama u vidu crnih tačkica (Tabla 3/13). Očuvano je u celosti. Jezgro pripada tipu formalnih jezgara, odnosno okresivanje sa njega je vršeno planski. Nisu uočeni tragovi inicijalne preparacije, što ukazuje na to da je okresivanje sečiva započeto odmah nakon dekortifikacije. Korteks je zastupljen na manje od 50% površine, a jezgro je po svemu sudeći odbačeno u srednjoj fazi eksploatacije. Na jezgru su primećene dve platforme. Obe platforme su prvo bile pripremljene – prvobitnim odbijanjem stvoreni su facetirani, odnosno diedarski tip platforme. Ugao između obe platforme i površine odbijanja je oštar, što znači da su sa ovog jezgra dobijani tanji odbici, što je i u korelaciji sa dimenzijama poslednjih negativa, koji se mogu svrstati među odbitke manjih i srednjih dimenzija. Odbici, tj. sečiva odbijana su konvergentnom shemom okresivanja, sa povijenim i blago tordiranim profilima.

U laminarnu tehnologiju lokaliteta Danilovića brdo spadaju i lamele (Tabla 3/8–12). Lamele se u tehno-tipološkom smislu karakterišu kao mala sečiva, čija širina ne prelazi 12 mm.[15] Analizirano je ukupno pet lamela, koliko ih je konstatovano u zbirci. Ovako mali broj lamela u zbirci ne čudi, s obzirom na vreme i metodologiju iskopavanja ovog lokaliteta. Sve pronađene lamele su bile fragmentovane – zastupljeni su proksimalni ili medijalni fragmenti. Na osnovu dimenzija i broja negativa na dorsalnoj strani lamele, pripadaju sekundarnoj ili tercijarnoj fazi redukcije jezgra, a bile su izrađene uglavnom od kvalitetnih sirovina.

U komplet gornjepaleolitskih nalaza sa ovog lokaliteta spada još i jedan strugač (Tabla 3/14). Izrađen je na sečivastom odbitku. Ovaj artefakt je pronađen polomljen. Izrađen je od tamnosivog rožnaca, srednjeg kvaliteta, sa sitnim crnim

[14] Dibble 1997; Dibble / Pelcin 1995; Pelcin 1997.

[15] Zwyns 2012, 40.

intruzijama u vidu prugica. Retuš koji se nalazi na distalnom kraju je polustrm i konvergentan.

Grupa 3

Kolekcija sa lokaliteta Danilovića brdo podrazumeva i onu grupu nalaza koji se na osnovu tehnoloških i tipoloških odlika ne mogu kulturno i hronološki opredeliti. U materijalu sa ovog lokaliteta ova treća grupa je najbrojnija. U nju možemo ubrojati ukupno 49 artefakata: tri jezgra, 32 odbitka, jednu retuširanu alatku, 11 nusprodukata okresivanja – mahom otpadaka – i jedan veći oblutak, koji je odbijanjem pretvoren u alatku.

Tri jezgra koja su pronađena i smeštena u ovu grupu nalaza pripadaju tipu manjih jezgara koja su služila za proizvodnju odbitaka – sudeći na osnovu negativa na površini odbijanja. Sva jezgra su očuvana u celosti i pripadaju tipu formalizovanih jezgara – što znači da je sa njih odbijanje rađeno planski.

Jezgro broj 1 (Tabla 4/1) izrađeno je od oblutka kvalitetnog mrkog rožnaca sa sitnim belim tačkicama u vidu intruzija. S obzirom na to da jezgro na sebi nosi samo jedan trag odbijanja odbitka, kao i korteks koji prekriva više od 50% površine, zaključujemo da je odbačeno u ranoj fazi eksploatacije. Platforma je pripremljena sa dva negativa. Ugao platforme i površine odbijanja je pravi, a na njemu se vide tragovi abrazije. Jedini negativ odbitka svedoči o jednosmernom odbijanju, a s obzirom na to da je ovaj negativ i jedini na jezgru, ne može se govoriti o shemi okresivanja. Na bočnoj strani jezgra konstatovan je još jedan negativ manjeg odbitka, veličine opiljka (tj. odbitka do 15 mm dužine).

Jezgro br. 2 (Tabla 4/2) izrađeno je na komadu sirovine monohromnog mrko-crvenog rožnaca. Inicijalna preparacija nije odrediva, s obzirom na to da je jezgro odbačeno u srednjoj fazi eksploatacije, moguće da je bila kombinacija dekortifikacije i primarnog oblikovanja. Jezgro na sebi nosi tragove raznosmernog okresivanja, sa četiri platforme i dve površine odbijanja. Na osnovu dimenzija (35,9 x 54,3 x 40 mm), i ovo jezgro pripada tipu manjih jezgara. Sve četiri platforme su sa površinama odbijanja gradile oštar ugao odbijanja. Platforme pripadaju različitim tipovima: ravnoj, diedarskoj i kortikalnoj. Šema okresivanja ovog jezgra je gotovo centripetalna.

Jezgro br. 3 (Tabla 4/3) izrađeno je na komadu sirovine od polihromnog kvalitetnog rožnaca – bež boje sa braon mrljama. U sirovini su uočljive žilice drugih minerala. Sa korteksom koji prekriva manje od 50% površine jezgra i sa ukupno izbrojanih sedam negativa, zaključujemo da je jezgro odbačeno u srednjoj ili kasnoj fazi eksploatacije. Inicijalna preparacija, iako nije odrediva, sastojala se verovatno od dekortifikacije i primarnog oblikovanja. Na jezgru su vidljive dve glatke platforme i tri površine odbijanja. Ugao koji grade platforma i površina odbijanja je oštar, odnosno pravi kod druge platforme. Odbijanje je na jednoj površini jednosmerno, dok je na druge dve dvosmerno. Na osnovu oblika, šeme okresivanja i negativa koji se nalaze na ovim jezgrima, ne možemo sa sigurnošću govoriti kojoj grupi oni pripadaju.

Najveći deo ove grupe nalaza predstavljaju 32 odbitka (Tabla 4/4–7). Najveći deo ovih nalaza je očuvan u celosti (64%). Na osnovu merenih dimenzija odbitaka (dužina 13–68 mm, širina 13,7–82,4 mm, debljina 2,7–20,4 mm), oni se mogu svrstati u odbitke manjih, srednjih i većih dimenzija. Na osnovu zastupljenosti korteksa, šest odbitaka je kortikalno, a na 12 komada broj negativa na dorsalnoj strani je manji od dva. Ovi komadi pripadaju prvom stepenu redukcije. Ostatak nalaza na osnovu broja negativa i zastupljenosti korteksa može da se pripiše drugom ili trećem stepenu redukcije. Orijentacije negativa uočene na dorsalnoj strani odbitaka ukazuju uglavnom na jednosmerno odbijanje. Zastupljene su takođe drugačije šeme okresivanja – na dva komada uočeni su jednosmerni negativi suprotni osi odbijanja, dvosmerni negativi na jednom komadu, kao i na pet komada raznosmerni negativi. Na osnovu atributa koji su posmatrani na ventralnoj strani, kao i na platformama, možemo da zaključimo da su dva odbitka dobijena tehnikom mekog perkutera te ih na osnovu toga možemo pripisati gornjepaleolitskoj skupini, iako se ovaj zaključak treba uzeti sa rezervom jer izraženost ovih atributa zavisi pre svega od sirovine od koje je artefakt okresan. Što se tiče sirovine, većina artefakata je bila izrađena od sirovine lošeg kvaliteta, dok su podjednako zastupljeni artefakti od srednje i kvalitetne sirovine. Za izradu artefakata najčešće je korišćen monohromni homogeni rožnac.

U ovoj kolekciji je konstatovan i jedan retuširani odbitak, malih dimenzija (Tabla 4/7). Izrađen je od monohromnog homogenog kremena dobrog kvaliteta za okresivanje. Na osnovu atributa dorsalne strane – odsustvu korteksa i broju negativa – može se pretpostaviti da odbitak potiče iz tercijarne faze okresivanja. Marginalan i plitak retuš se nalazi transverzalno na distalnom kraju.

Pored nusprodukata okresivanja, među kolekcijom je pronađen i jedan veći oblutak, kome je odbijanjem na jednoj strani stvorena radna ivica. Na osnovu oblika ovakav nalaz se može svrstati u kategoriju čopera. Slični primerci ovakve alatke pronađeni su i na lokalitetu Lonđa i smatra se da su karakteristični za rani orinjasijen severne Bosne.[16]

Zaključna razmatranja

U kolekciji sa Danilovića brda izdvojene su tri grupe nalaza: srednjepaleolitska, gornjepaleolitska i grupa hronološki neosetljivih komada. Ovakav asortiman nalaza ukazuje na to da, iako je erozija poremetila stratigrafiju nalazišta, možemo razlikovati najmanje dve faze okupacije ovog nalazišta: jednu u srednjem i jednu u gornjem paleolitu. Lokalitet Danilovića brdo se nalazi nedaleko od Doboja, u čijem je regionu identifikovano dvadesetak srednjepaleolitskih i gornjepaleolitskih nalazišta. U peripanonskom delu severne Bosne zabeležena je možda i najgušća koncentracija paleolitskih nalazišta na Balkanu. Za ovo područje posebno je karakterističan broj evidentiranih nalazišta na otvorenom prostoru, za razliku od susednih područja, gde su potvrđena uglavnom nalazišta u pećinama. Dosadašnja istraživanja su pokazala da je teritorija severne Bosne bila intenzivno naseljavana u srednjem i gornjem paleolitu.

Srednjepaleolitski artefakti nađeni su na lokalitetima Grabovca brdo,[17] Kamen,[18] Lonđa,[19] Kadar,[20] Mala Gradina,[21] Markovac, Veliki Majdan, Visoko brdo[22] i Zobište,[23] dok pećina Rastuša[24] predstavlja jedini poznati pećinski lokalitet u ovom regionu. Nalazi koji su na njima prikupljeni mogu da se vežu za tipični musterijen.[25] Na osnovu paleobotaničkih i paleopedoloških analiza utvrđeno je da je klima tada bila vlažnija i prohladnija i da je bila slična klimi koja danas vlada na području sibirske tundre. Obilje sirovina u koritima Usore, Ukrine, Bosne i Save, kao i mogućnosti bogatog lova, pružali su idealne uslove za naseljavanje neandertalaca na ovom prostoru.[26] Musterijen severne Bosne je samo okvirno datovan u vreme virm I stadijala ili možda virm I/II interstadijala.[27] U repertoaru musterijenskih artefakata u severnoj Bosni se javljaju levaloa odbici sa facetiranom platformom u obliku "ptice u letu", postruške sa stepenastim retušem i široki odbici. Jezgra su uglavnom diskoidnog tipa ili jezgra za odbijanje širokih odbitaka.[28]

Interpretaciju nalazišta u severnoj Bosni znatno otežava činjenica da su na većini lokaliteta konstatovani tanki i znatno poremećeni kulturni slojevi. Do poremećaja je došlo ne samo usled geoloških faktora već i zbog ljudskih aktivnosti. Dodatni problem predstavlja to što na njima nije nađen osteološki materijal. Sve to je onemogućilo rekonstrukciju života paleolitskih zajednica u ovom periodu.[29]

Kada je reč o kasnom srednjem i ranom gornjem paleolitu, odnosno periodu prelaza iz srednjeg u gornji paleolit, treba istaći da za sada još uvek nije moguće ustanoviti da li je između ova dva perioda postojao hijatus. Zastupljenost materijala iz oba perioda na Lonđi, Visokom brdu i Maloj Gradini upućuje na prvi pogled na direktnu sukcesiju u naseljavanju ovih lokaliteta u srednjem i gornjem paleolitu.[30] Rezultati sedimentoloških i paleopedoloških analiza sedimenata sa ovih nalazišta upozoravaju, međutim, na to da se ova pretpostavka mora uzeti sa rezervom. Rešavanje ovog pitanja je bilo jedno od vodećih istraživačkih pitanja tokom novijih revizionih istraživanja koja su se sprovodila u perio-

[16] Basler 1979b, 340.
[17] Basler 1962a, 10; Belić 1963, 8–10.
[18] Brodar 1953, 225–236.
[19] Basler 1963, 8–9.
[20] Montet-White / Johnson 1976.
[21] Basler 1963, 9; Basler 1978, 9–13.
[22] Basler 1962b, 5–13.
[23] Rajkovača 2014, 55–60.
[24] Jovanović 2014.
[25] Basler 1979b, 332.
[26] Isto, 334.
[27] Basler 1979b, 337–338; Rajkovača 2014, 54.
[28] Basler 1979b, 335–336.
[29] Isto, 338.
[30] Isto, 323

du od 2006. do 2014. godine. Ali čak ni novijom metodologijom ni preciznijim iskopavanjima ovaj problem nije bilo moguće razrešiti.[31]

S obzirom na ove okolnosti, još uvek nije moguće utvrditi da li se i na ovoj teritoriji javljaju prelazne industrije, kao što je to slučaj u Bugarskoj i Češkoj. Za sada još uvek nema potvrda Baslerovih zapažanja da se u orinjasijenu severne Bosne javljaju musterijenski elementi, kao ni da se u musterijenu javljaju duga i uska sečiva. Kako je uočeno i tokom samih iskopavanja, na stratigrafsku i prostornu distribuciju nalaza znatno su mogli da utiču i postdepozicioni poremećaji.[32] To je verovatno slučaj i sa nalazima sa Danilovića brda.

Iako postoji dosta nejasnoća u interpretaciji prelaza iz srednjeg u gornji paleolit, činjenica je da se na teritoriji severne Bosne javljaju lokaliteti kako sa srednjepaleolitskim tako i sa gornjepaleolitskim materijalom. Na osnovu dosadašnjih istraživanja, tokom gornjeg paleolita moguće je izdvojiti dve faze kulturnog razvoja: stariju orinjasijensku i mlađu gravetijensku.[33]

Orinjasijen je u peripanonskoj regiji Bosne zastupljen na lokalitetima Kamen,[34] Luščić,[35] Mala Gradina,[36] Lonđa i Visoko brdo[37] i verovatno se može vezati za razvijenu (srednju) fazu tipičnog orinjasijena. Izvesnu poteškoću u njegovoj interpretaciji predstavlja nedostatak koštanog oruđa, koji u mlađem paleolitu treba da igra odlučujuću ulogu. Repertoar kremenih alatki sastoji se od strugača (izrađenih na sečivima, njuškastim i čunastim tipovima), dleta, sečiva sa orinjasijenskim retušem, neretuširanih sečiva, lamela i jezgara – čunastog, prizmatičnog i koničnog oblika.[38]

Sledeću fazu u razvoju mlađeg paleolita u severnoj Bosni predstavlja gravetijen, koji je najbolje istražen na lokalitetu Kadar u Gornjem Svilaju,[39] verovatno u gornjim nivoima na Lonđi. U repertoaru gravetijenskih artefakata sa ovih lokaliteta javljaju se strugači (na retuširanim i neretuširanim sečivima, strugači lepezastog oblika), šiljci (gravetijenskog tipa, mikrogravete, šiljci na vrhu retuširanih sečiva), kolenasti šiljci, sečiva, lamele i jezgra – čunasta, globularna i prizmatična. U gravetijenu severne Bosne retko se javljaju kombinovane alatke.[40]

Lokalitet Danilovića brdo može se ubrojati u grupu višeslojnih lokaliteta kojima pripadaju još i Mala Gradina u Kulašima, Kamen u Makljenovcu, Lonđa i Visoko brdo. Kao i na ovim lokalitetima, i na lokalitetu Danilovića brdo zabeležene su najmanje dve faze okupacije: iz srednjeg i gornjeg paleolita.

Srednjepaleolitska grupa, iako broji svega osam komada, ima sličnosti sa materijalom koji je pronađen na Kamenu i Lonđi, dok gornjepaleolitska grupa nesumnjivo svedoči o primeni laminarne tehnologije. Postojanje jezgra, a i produkata okresivanja – sečiva i lamela, svedoči da je okresivanje vršeno na lokalitetu, ali i da je jedan broj oruđa verovatno donet na stanište u obliku gotovih proizvoda. Iako u gornjepaleolitskom delu zbirke ne postoje tipično orinjasijenski ili gravetijenski elementi, što bi olakšalo njenu interpretaciju, paralele sa ostalim nalazištima u severnoj Bosni ukazuju na to da se ona pre može pripisati orinjasijenu nego gravetijenu. Sirovine zabeležene među srednjepaleolitskim materijalom pojavljuju se i u gornjepaleolitskoj grupi, a shodno brojnosti nalaza, gornjepaleolitska skupina pokazuje veću varijabilnost u izboru sirovina nego srednjepaleolitska.

Artefakte iz treće grupe nalaza bilo je teško vezati za srednjepaleolitski ili gornjepaleolitski skup artefakata, iako se pokazalo da neki artefakti imaju dijagnostičke odlike. Ipak, najveći deo ovih nalaza je ostao nedefinisan. Odbici ove grupe, kao i nusprodukti okresivanja, mogli su nastati kao produkt odbijanja bilo koje sheme ili tehnike te je njihovo hronološko ili kulturno opredeljenje moralo izostati. To je znatno otežalo ukupnu interpretaciju nalazišta. Postavlja se pitanje da li veća kvantitativna zastupljenost gornjepaleolitskih nalaza ukazuje na duži boravak anatomski modernog čoveka u staništu u odnosu na neandertalce ili je posledica intenzivne radioničke delatnosti, u vezi sa primenom nove tehnologije koju su koristili moderni ljudi? Korišćenje mekog čekića i okresivanje prizmatičnih jezgara moglo je da dovede do veće produkcije

[31] Панџић 2014, 67.
[32] Basler 1979b, 338.
[33] Isto.
[34] Brodar 1953, 225–236.
[35] Basler / Janeković 1961, 27–38.
[36] Basler 1963, 9; Basler 1978, 9–13.
[37] Basler 1962b, 5–13.
[38] Basler 1979b, 338–341.
[39] Montet-White et al. 1986, 35–65.
[40] Basler 1979b, 343–344.

većeg broja artefakata, što je moguće bio slučaj i sa ovim nalazištem

Iako stratigrafska situacija na lokalitetima u severnoj Bosni nije obećavajuća, smatramo da dosadašnji rezultati istraživanja, koji upućuju na gustu naseljenost ove teritorije u gornjem pleistocenu, a nesumnjivo ukazuju na veliki potencijal budućih istraživanja srednjeg i gornjeg paleolita na ovom prostoru, naročito kada je reč o identifikaciji naselja na otvorenom prostoru i sagledavanju obrazaca u naseljavanju pećinskih staništa i staništa na otvorenom prostoru na užem i širem regionalnom nivou.

Summary

Technological analysis of Artefacts made of cracked stone from the paleolithic site Danilović brdo in Podnovlje near Doboj

Archaeological site Danilovica brdo is located in village Podnovlje, near Doboj. This site was recognized in 1959. That year, and also in 1960. and 1963 this site has been excavated under supervision of B. Belic curator of Museum in Doboj, and Đ. Basler curator of National museum in Sarajevo. Around 90 stone artifacts were collected but were never published, until now. Layer witch contains artifacts was eroded, and stratigraphic situation is not clear.

After revision of that material, technological and typological analyses results show two horizons of occupation – one in the Middle and one in the Upper Paleolithic.

During analyses we were able to separate three groups of material.

The first group contains 9 artifacts, around 10% (Tab 1/1-9). This group shows qualities of Middle Paleolithic technology and typology. In this group we have flakes without retouch. According to attributes on ventral side and platform we can conclude that for production of these flakes, Paleolithic craftsmen used hard hammer. This artifacts mainly come from the second and third faze of reduction. One flake can be determined as pseudolevaloa points (Tab 1/5). This group also contains 4 retouched artifacts. Two of these artifacts are determined as sidescrapers (Tab 1/6-7), one as short Mousterian point (Tab 1/8), and one as notched tool (Tab 1/9).

The second group contains 40% of artifacts. According to presence of laminar component this group can be considered as the Upper Paleolithic group. Laminar component of Danilovica brdo includes blades, bladelets and one core with negatives from knapping blades (Tab 2-3). Attributes on blades and bladelets provide evidence about second and third faze of reduction. Profile of blades and bladelets tell us that this kind of flakes were knapped from the cores with concave surface of knapping with one platform. Bad and middle quality raw material has been used for this kind of flakes. By attributes of ventral side and platform we can conclude that for production of these blades soft hammer was used and punch technique of strike. This group also contains one endscraper, with semisteep and convergent retouch of distal end.

The third group of artifacts contains around 50% of all artifacts from the site (Tab 4). This group is separated because it contains chronologically and culturally non determined pieces. Beside three cores, this group also includes 32 flakes, 1 small retouched flake, by-products of knapping and one big pebble, possibly chopper.

In summary on this site, just according to finds we can separate two horizons of occupation – the Middle and the Upper Paleolithic. According to these results we can consider Danilovica brdo a multilayered site, like Londja, Mala Gradina, Kamen, Visoko brdo. In comparison with those sites, Danilovića brdo has many similarities with middle Paleolithic layers in Kamen and Lonđa. Summary for Upper Paleolithic layer is more difficult because this material does not contain typical Aurignacien and Gravetien types, but this is more similar with Aurignacien than Gravetien material in Northern Bosnia. The big part of chronological and cultural non determined pieces (Group 3) complicates the overall interpretation of this site. Probably that big number of upper Paleolithic artifacts, suggests that during this period, occupation of site was more intensive than during middle Paleolithic times, but also that can be sign that techno-economic behavior in upper Paleolithic was more intensive than in middle Paleolithic. Considering that stratigraphic situation on Northern Bosnia's sites is not promising, we consider that site Danilovića brdo and other sites in this region have big potential for future researches of middle and upper Paleolithic in this region, especially in research of open air sites, and reviewing patterns in settlements caves and open air sites in narrow and wider region.

Zahvalnica

Zahvalnost na omogućenom pristupu materijalu i radu na njemu dugujem kustosu Regionalnog muzeja u Doboju Aleksandru Jašareviću. Zahvaljujem se i profesoru dr. Dušanu Mihailoviću sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, na komentarima i primedbama prilikom pisanja ovog rada.

Bibliografija

Andrefsky, W. 2005, Lithic Macroscopic Approaches to Analyses, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Bar-Yosef, O. / Kuhn, S. 1999, The Big Deal about Blades: Laminar Technologies and Human Evolutio, American Anthropologist 101 (2), 1999, 322–338.

Basler, Đ. 1962a, Severna Bosna – Sondažna rekognosciranja paleolitskih nalazišta, Arheološki pregled 4, 1962, 8–10.

Basler, Đ. 1962b, Paleolitsko nalazište Visoko brdo u Ljupljanici, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija XVII, 1962, 5–13.

Basler, Đ. 1962/63, Saznanja i problemi u paleolitu Bosne i Hercegovine, Arheološki vestnik XIII–XIV, 1962/63, 37–41.

Basler, Đ. 1978, Paleolitsko nalazište Mala Gradina u Kulašima, Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XII, 1978, 9–16.

Basler, Đ. 1979a, Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslovenskih zemalja, Tom I, Paleolitsko i mezolitsko doba, Sarajevo 1979, 313–330.

Basler, Đ. 1979b, Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslovenskih zemalja, Tom I, Paleolitsko i mezolitsko doba, Sarajevo 1979, 331–355.

Basler, Đ. / Janeković, D. 1961, Paleolitsko nalazište Luščić u Kulašima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija XV–XVI, 1961, 27–38.

Belić, B. 1963, Danilovića brdo i Grabovca brdo, Podnovlje, Doboj – paleolitska nalazišta, Arheološki pregled 5, 1963, 8–10.

Brodar, S. 1953, K otkritiju kamenih industrij ob Usori, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija VIII, 1953, 225–236.

Dibble, H. / Pelcin, A. 1995, The Effect of Hammer mass and Velocity of Flake mass, Journal of Archeological Science 22, 1995, 429–439.

Dibble, H. 1997, Platform variability and flake morphology: a comparison of experimental and archaeological data and implications for interpreting prehistoric lithic tehnological strategies, Lithic Tehnology 22 (2), 1997, 150–170.

Đuričić, Lj. 2015, Atributska analiza okresanih kamenih artefakata, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2015.

Inizian, M-L. / Reduron-Ballinger, M. / Roche, H. / Tixier, J. 1999, Technology and Terminology of Knapped stones. Cercle de Recherches et d'Etudes Préhistoriques Maison de l'Archéologie et de l'Ethnologie (Boîte 3), Nanterre Cedex 1999.

Jovanović, I. 2014, Okresana kamena industrija iz pećine Rastuša, Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet, Banja Luka 2014.

Montet-White, A. / Johnson, A. E. 1976, Kadar: A late Gravettian site in northern Bosnia, Yugoslavia, Journal of Field Archaeology 3, 1976, 407–424.

Montet-White, A. / Laville, H. / Lezine, A.-M. 1986, Le Paléolithique en Bosnie du Nord chronologie, environnement et préhistoire, L'Antropologie 90, 1986, 29–88.

Панџић, И. 2014, Археолошки дневник палеолитских истраживања, Музеј Републике Српске, Бања Лука 2014.

Pelcin, A. 1997, The Formation of Flakes: The Role of Platform Thickness and Exterior Platform Angle in the Production of Flake Initiations and Terminations, Journal of Archaeological Science 24, 1997, 1107–1113.

Rajkovača, T. 2004, Middle Palaeolithic in Northern Bosnia and Herzegovina, MPhil thesis, University of Cambridge, Cambridge.

Zwyns, N. 2012. Laminar technology and the onset of the Upper Paleolithic in the Altai, Siberia, Leiden University, Leiden 2012.

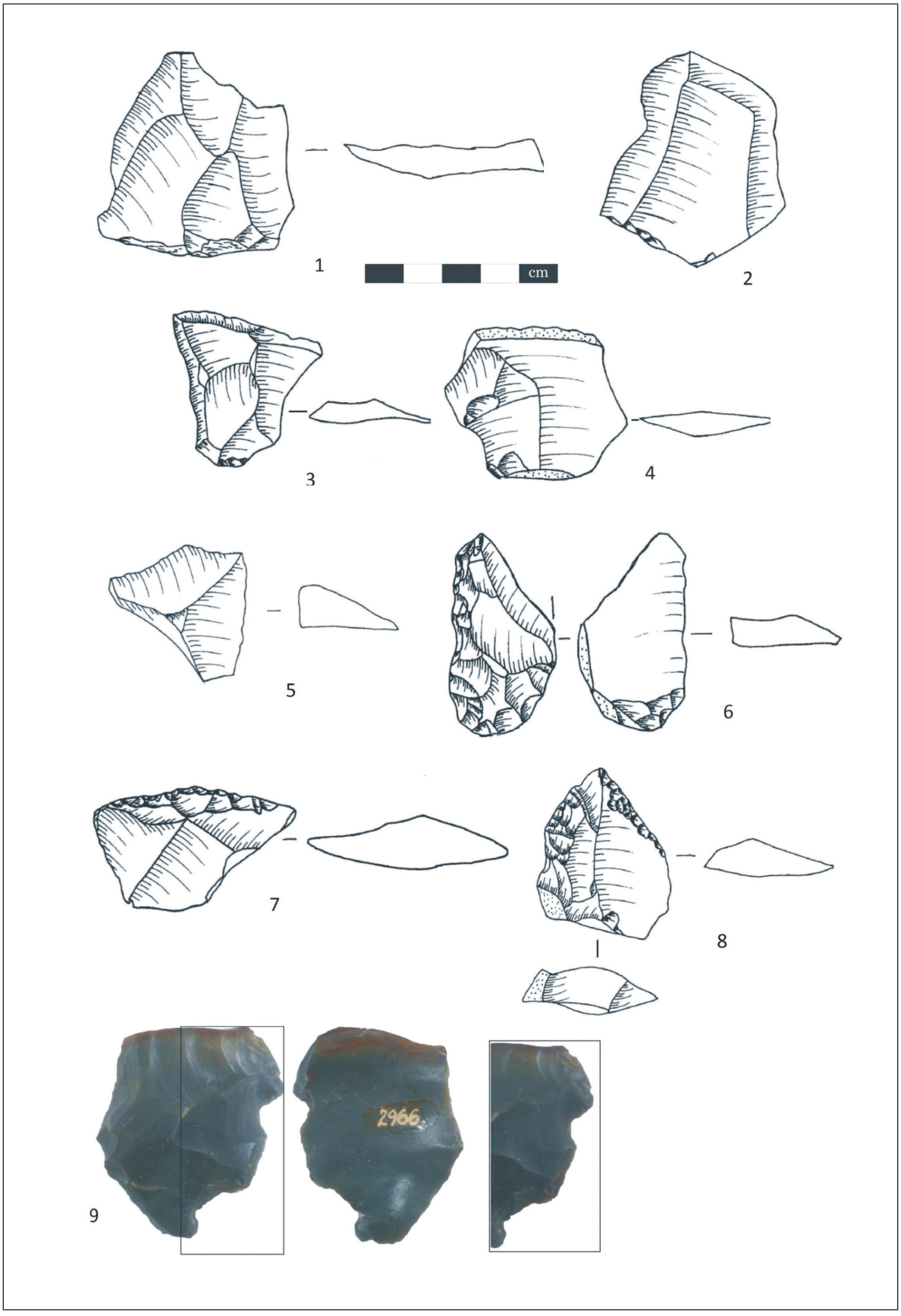

Tabla 1 – *Grupa* 1 / Table 1 – *Group* 1 / crtež i fotografija S. Dragosavac

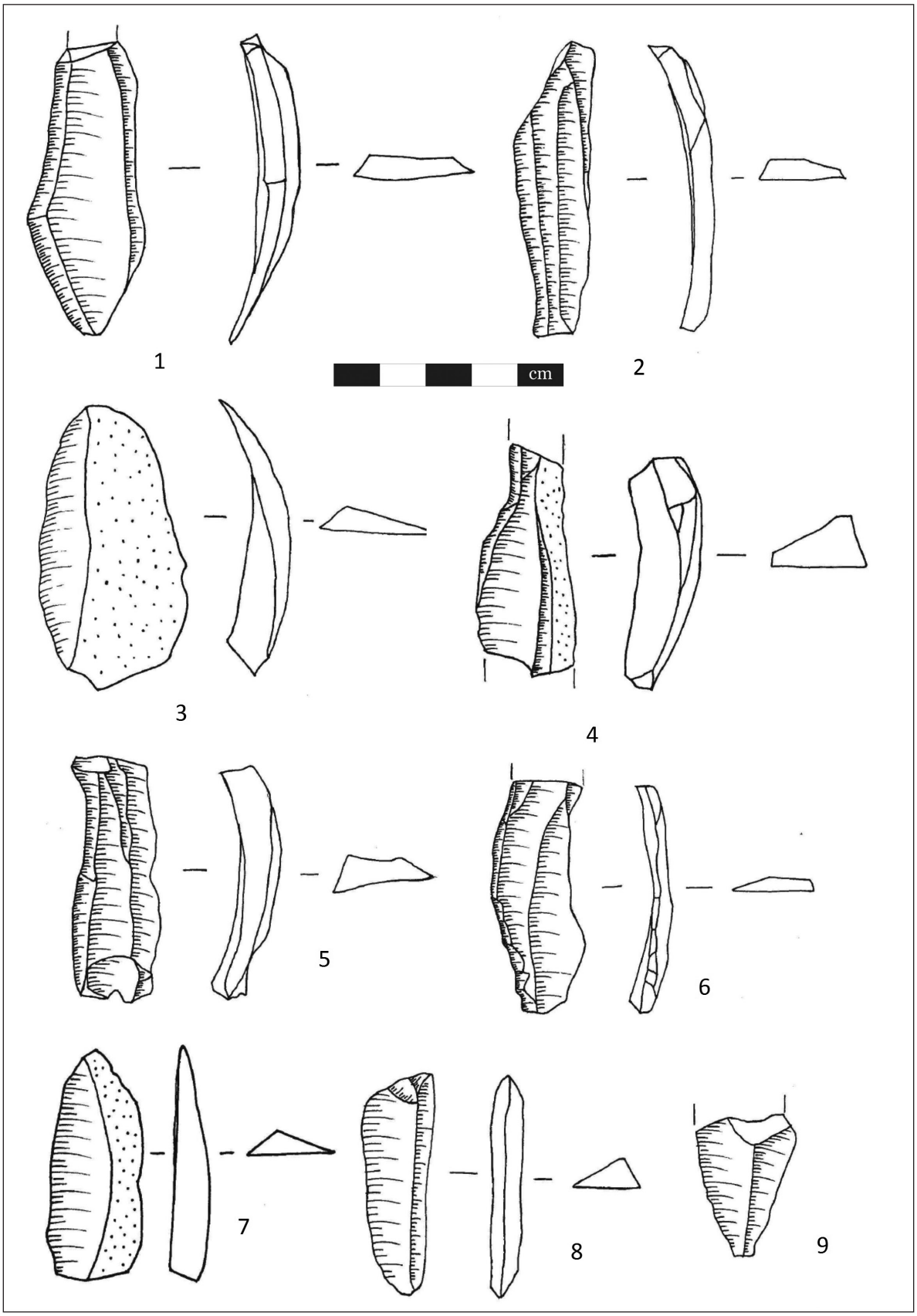

Tabla 2 – *Grupa* 2 / Table 2 – *Group* 2 / crtež S. Dragosavac

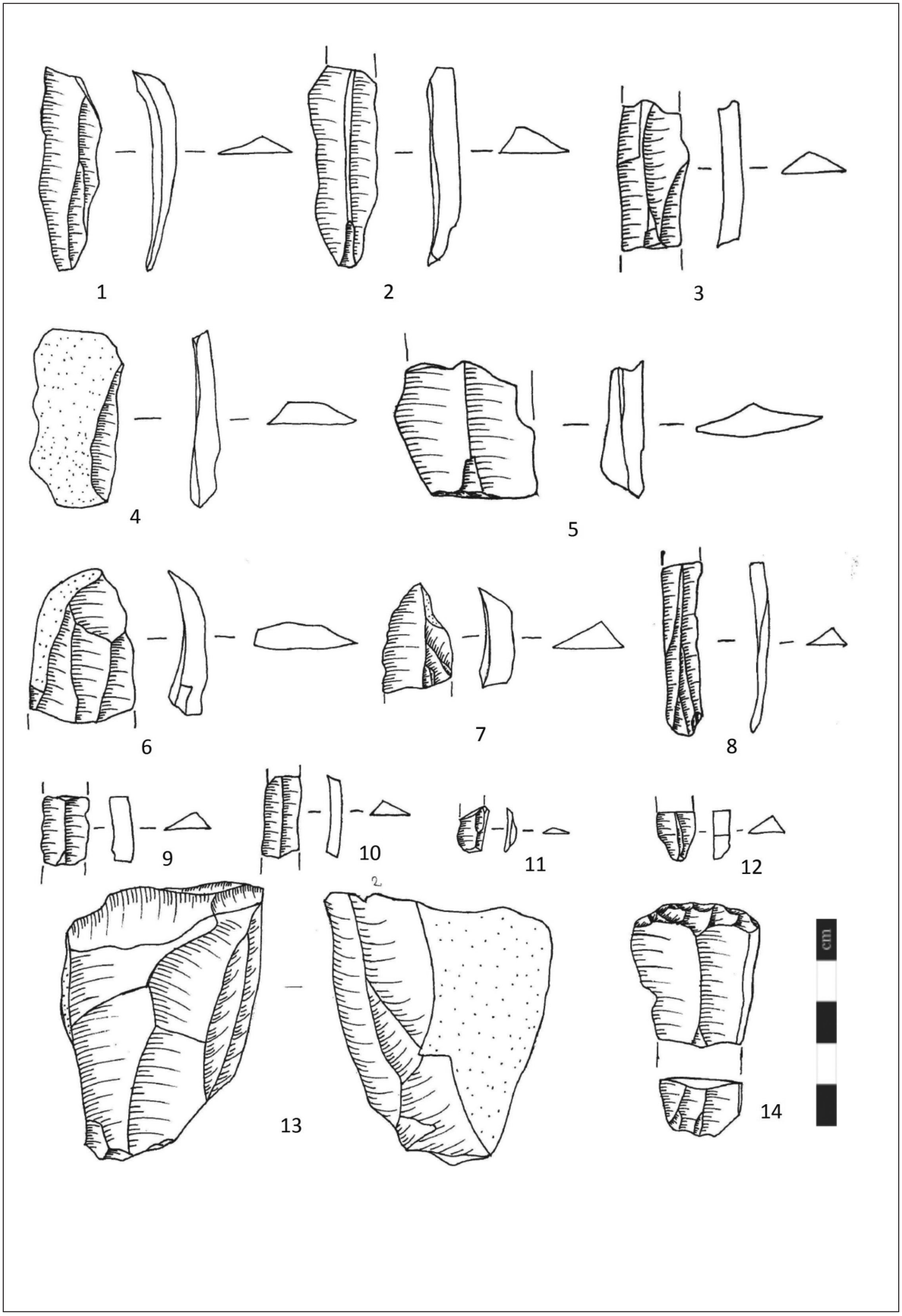

Tabla 3 – *Grupa* 2 / Table 3 – *Group* 2 / crtež S. Dragosavac

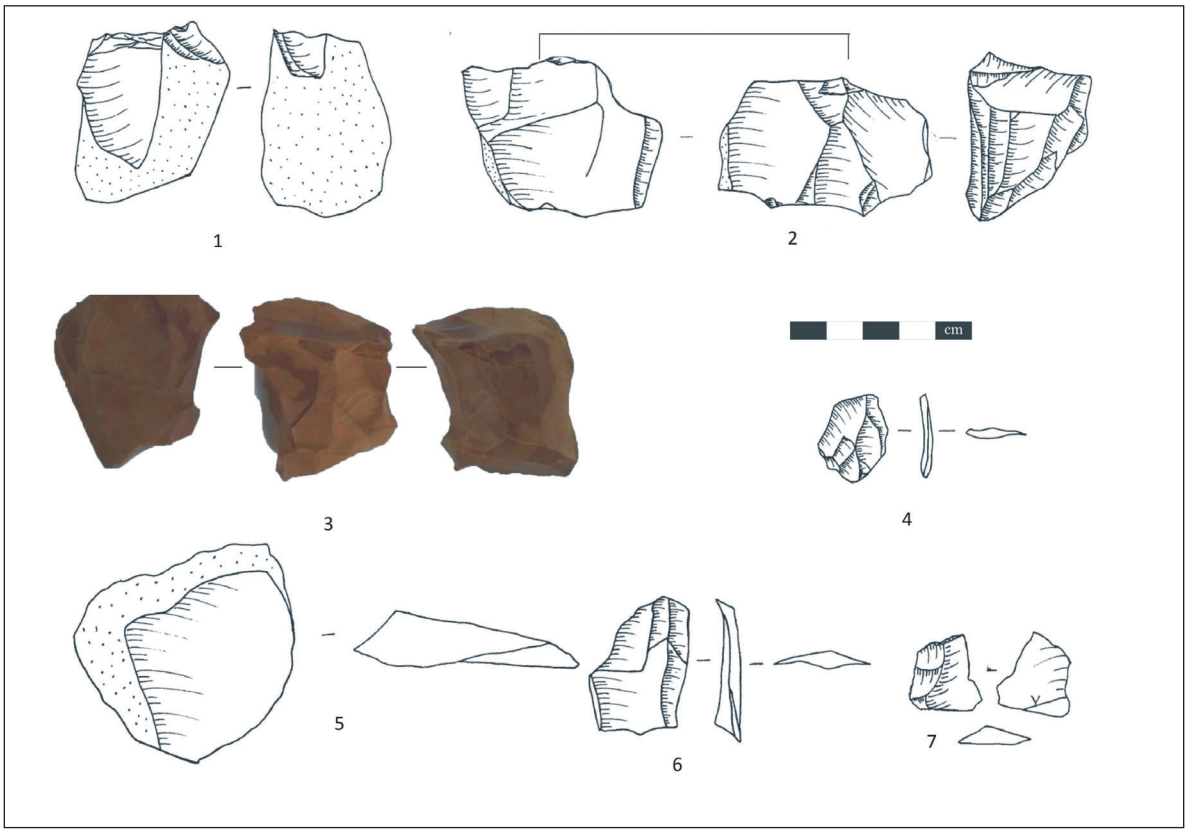

Tabla 4 – *Grupa* 3 / Table 4 – *Group* 3 / crtež i fotografija S. Dragosavac

Tabla 5 – *Čoper* / Table 5 – *Choper tool* / fotografija S. Dragosavac

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:19-42
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.85

Rezultati arheološke prospekcije 2016. godine na lokalitetu Butmir

Adnan Kaljanac
Sarajevo

Abstract: The aim of the article is to present the results of the prospection of the archaeological potential on the site of the national monument "Prehistoric settlement of Butmir, the archaeological site" done in 2016. In accordance with the afore mentioned, a brief description of the applied methodology used during the implementation of archaeological prospection is given, primarily of all the application of extensive (ETP) and intensive (ITP) field survey, as well as the use of test trenches and geological boreholes with the aim of obtaining results that would give more complete picture of distribution of the archaeological potential at the site of the national monument.

Key words: Butmir, neolithic, preventive archaeology, archaeological prospection, national monument, intensive subsurface field survey, extensive surface field survey

UVOD

Cilj istraživanja

Preventivna arheološka istraživanja s ciljem determiniranja rasprostranjenosti arheološkog nalazišta na lokalitetu prahistorijskog naselja Butmir, Faza 1, obavljena su u skladu s predviđenim Planom preventivne prospekcije arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika *Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža* (Faza 1),[1] koji je na nalog Općine Ilidža 2015. godine izradio Institut za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Prema ovom planu predviđeno je izvođenje prospekcije na prostoru zaštitne zone spomenutog nacionalnog spomenika s ciljem utvrđivanja tačnih parametara distribucije arheološkog potencijala unutar prostornog obuhvata zaštite lokaliteta. U skladu s ovim, plan je u okviru cjelokupnog prostora obuhvaćenog istraživačkim radovima predvidio podjelu prostora na četiri sekcije, i to: Sekcija 1 (S1), 2 (S2), 3 (S3) i 4 (S4) (Karta 1), na kojim je predviđena implementacija aktivnosti otvaranja testnih rovova (TR), testnih bušotina (B) i geofizičkih i zračnih snimanja, čime bi bila definirana tačna rasprostranjenost arheološkog potencijala u okvirima pojedinačnih sekcija. Dodatno, pored navedenih metoda primijenjeno je i otvaranje manjih sondažnih iskopina u okviru ETP i ITP terenskog pregleda uvjetovanog konfiguracijom i pristupačnošću pojedinih dijelova unutar predviđenih sekcija.

Tok istraživanja, organizacija rada, sastav ekipe, metodologija

Na temelju zahtjeva izvođača radova i Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, implementacija arheološke prospekcije započela je 23. 9. 2016. godine, u skladu sa Stručnim mišljenjem Zavoda za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta, broj 07-40-3184-1/16 AFP BT od 12. 9. 2016. godine i Rješenja Federalnog ministarstva prostornog uređenja, broj UPI 03-23-2-337/15 MD, od 9. 9. 2016. godine. Početkom istraživanja i implementacije Plana prospekcije iz 2015. godine utvrđeno je da su na prostoru Sekcije 4 (S4) neophodne određene izmjene planom predviđene metodologije uslijed situacije da se na tom prostoru

[1] Kaljanac 2015, 1-8.

nalazi voćnjak jabuka, koji istovremeno i najvećim dijelom zauzima njenu površinu, te je zbog širine drvoreda i zaštitnih voćarskih elemenata u strukturi bilo neizvodivo pristupiti predviđenim metodološkim principom (Karta 1 – S4; Slika 12 – spomenuti voćnjak je vidljiv na prostoru sekcije S4). Nedostatak mogućnosti primjene ovih radova kompenziran je otvaranjem ručnih arheoloških sondi koje su pratile osnovne parametre, prvenstveno utvrđivanja prisutnosti arheološkog potencijala. S obzirom na to da je ručno otvaranje arheoloških iskopina znatno sporije i zahtjevnije od drugih metoda izvođenja radova, prospekcija na ručnim sondama, tačnije na prostoru sekcije 4 (S4), započela je prva i vremenski je trajala najduže. Metoda testnih bušotina primijenjena je kao druga metoda pomoću koje je definirana geološka stratigrafija lokaliteta, dubina kulturnih slojeva i mogućnost zastupljenosti arheološkog potencijala u pojedinim zonama svake od četiri planom definirane sekcije. Definiranjem ovih elemenata pomoću testnih bušotina izdvojeni su određeni dijelovi lokaliteta gdje je evidentirana prisutnost arheoloških nalaza te je u skladu s tim rezultatima isplanirana distribucija testnih rovova koji su prvobitno Planom prospekcije bili raspoređeni šablonski s ciljem što kvalitetnijeg statističkog analiziranja lokaliteta. Uporedo s ovim aktivnostima kontinuirano su implementirana geofizička snimanja čime je vršena kontrola prostora koji se nalazi između dva i više testnih rovova, bušotina ili ručnih sondi gdje je detektirana prisutnost arheoloških nalaza.

S obzirom na to da je cjelokupna prospekcija zahtijevala simultano izvođenje nekoliko metodološki različitih tipova istraživanja, djelatnosti su organizirane po različitim grupama. Otvaranje ručnih sondi, geofizička i zračna snimanja, kao i koordinacija s drugim aktivnostima u slučajevima kada je to bilo potrebno, izvođeni su s ekipom Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta. Otvaranje testnih bušotina u mašinskom dijelu izvodila je firma GeoAVAS d.o.o. koja je obezbijedila sve neophodne uvjete za bušenje do potrebnih dubina i neophodne mašine za otvaranje testnih rovova. Tehničku kontrolu i praćenje plana u pojedinačnim aktivnostima implementirao je konzorcij, Institut za arheologiju, Arhej d.o.o. iz Ljubljane i Univerzitet u Ljubljani. U tom smislu, cjelokupna ekipa sastojala se dominantno od osoblja Instituta za arheologiju i Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta, stručnog tima konzorcijskog partnera Arhej d. o. o. i stručnog nadzornika kog su imenovale članice konzorcija s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani.[2]

Primijenjena metodologija je uglavnom preuzeta iz Plana prospekcije te je u tom smislu slijedila sve predviđene aktivnosti. Izuzetak je, kako je već istaknuto, činio najveći dio prostora sekcije 4 (S4) koji je uslijed nemogućnosti izvođenja planiranih aktivnosti zahtijevao korigiranje metodološkog pristupa i ručno otvaranje većeg broja testnih sondi.

Historijat istraživanja

Otkriće lokaliteta i samog neolitskog naselja na Butmiru desilo se sasvim slučajno prilikom izgradnje Poljoprivredne stanice na Butmiru. Arheološkim istraživanjima koja su uslijedila odmah po otkriću, obavljenim u periodu između 1893. i 1896. godine, a koja su vršili Vaclav Radimsky, Franjo Fiala i Moritz Hoernes, istražena je ukupna površina naselja od 5305 m^2, što je ovaj lokalitet istovremeno činilo jednim od površinski najvećih iskopavanja neolitskog perioda na geografskom prostoru bivše Jugoslavije[3] (Slika 1 i 2). Prilikom ovih istraživanja otkrivena je velika količina keramike, kamenih alatki i antropomorfnih figurina, što je u tolikoj mjeri zaintrigiralo naučnu javnost Evrope s kraja XIX stoljeća da je austrougarska uprava 1894. godine organizirala svjetski Kongres arheologa i antropologa kojem su prisustvovali u to vrijeme najeminentniji znanstvenici kao što su Oscar Montellius, Gabriel de Mortillet, Josef Szombathy, Luigi Pigorini, Robert Munro i drugi.[4] Velika

[2] Ispred Instituta i Katedre za arheologiju su učestvovali: voditelj istraživanja doc. dr. Adnan Kaljanac, članovi voditeljskog tima prof. dr. Adnan Busuladžić, Jesenko Hadžihasanović MA i Edin Bujak MA. Dodatno osoblje su činili saradnici: Elma Hantalašević BA, Ena Mašić MA, Dženefa Merdanić BA, Mehmed Muminović BA, Azra Sarić BA, Maida Turkmanović BA. Ispred konzorcijskog partnera Arhej d. o. o. iz Ljubljane stručni tim su sačinjavali: Matjaž Novšak, Aleksander Horvat (geolog), Tomaž Verbič (geolog), Robert Erjavec, Jašar Skorupan i Borut Toška (antropolog). Stručni nadzor ispred Univerziteta u Ljubljani vršio je prof. dr. Predrag Novaković, a recenzenti izrađenog elaborata/izvještaja su prof. dr. Nenad Tasić (Beograd) i doc. dr. Matija Črešnar (Ljubljana).

[3] Radimsky 1895, 1-53; Fiala / Hoernes 1898, 1-47.

[4] Čović 1988, 77; Kaljanac 2014, 196-197.

zainteresiranost evropske znanstvene zajednice, kao i činjenica da je u malom vremenskom periodu iskopana velika površina lokaliteta, kao i da je pronađena velika količina dobro očuvanih i reprezentativnih nalaza, rezultirala je činjenicom da je neolitski lokalitet na Butmiru već krajem XIX stoljeća proglašen jednim od najznačajnijih nalazišta Evrope, a ta se distinkcija održala sve do danas. Butmirski lokalitet je ubrzo nakon toga označen kao eponimni lokalitet istoimene kulture mlađeg neolita, čime je ostao do danas najpoznatiji kulturnohistorijski spomenik Bosne i Hercegovine. Međutim, sa stanovišta današnje metodologije, ova prvobitna istraživanja obavljena su uz značajne propuste, prvenstveno u smislu da se prilikom arheoloških radova nije pridavala dovoljna pažnja hronološkom i kulturnom kontekstu, a materijalni nalazi su izdvajani selektivno uz neadekvatnu obradu, što je dovelo do nedovoljnog poznavanja samog lokaliteta i njegovog trajanja. Ovo je direktno dovelo do toga da se sav materijal pronađen na Butmiru datirao u neolitski period, što je na osnovu novih dokaza postala neodrživa premisa.

Završetkom istraživanja koja su uslijedila direktno po otkriću lokaliteta, Butmir je u znatnoj mjeri napušten, iako je istovremeno, ironično, tokom XX stoljeća često spominjan kao najznačajniji bosanskohercegovački lokalitet. Nažalost, kao dovoljan pokazatelj istinske zainteresiranosti za očuvanje butmirskog lokaliteta može se uzeti činjenica da je tokom perioda od 1896. godine do danas na njemu obavljena tek nekolicina manjih zaštitnih istraživanja. Prva geološka istraživanja manjeg obima, koja su prethodila gradnji Instituta za poljoprivredu i razvoj 1979. godine, obavio je Borivoj Čović,[5] nakon čega su uslijedila manja arheološka istraživanja koja je obavio Brunislav Marijanović (Slika 3).[6] Rezultati ovih istraživanja nisu publicirani, ali su dostupni kako u formi izvještaja koji je izradio izvođač tako i u kasnijim naučnim publikacijama.[7]

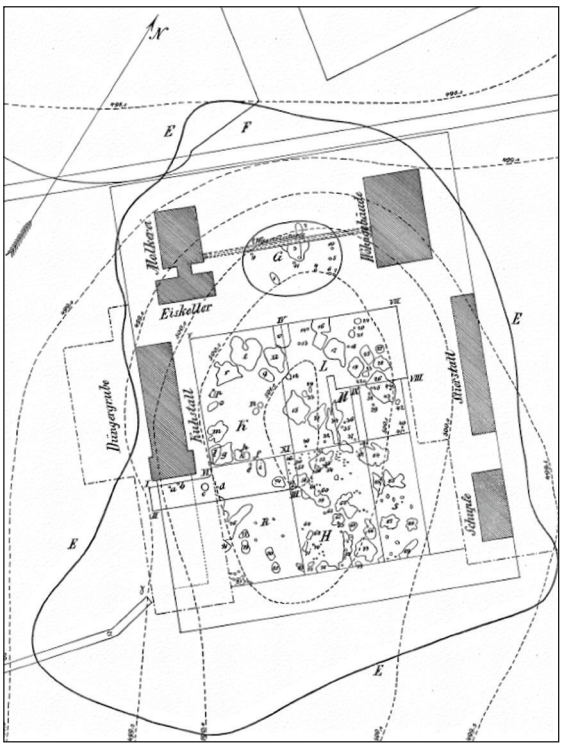

Slika 1: *Situacijski plan neolitskog lokaliteta na Butmiru iz* 1896. *godine* (po: Fiala / Hoernes 1898, 8)

Nakon dužeg niza godina, prilikom izgradnje nove trase ceste Ilidža–Hrasnica 1999. godine, pod vodstvom Zilke Kujundžić-Vejzagić obavljena su nova zaštitna istraživanja.[8] Ovom prilikom su pronađeni ostaci koji se relativno datiraju u neolit i mlađe željezno doba – laten.[9] U arheološkim slojevima su identificirana dva horizonta stanovanja, gdje je u donjem, starijem, došlo do djelomičnih oštećenja sloja uslijed ukopavanja nastambi gornjih slojeva. Tokom istraživanja starijeg neolitskog sloja pronađeni su ostaci koji ukazuju na postojanje sistema zaštitnih rovova, zemunica, popločanih ulica, vanjskih ognjišta i tragova rane metalurgije.[10] Desetak metara južno od prostora na kojem su obavljena glavna sondažna ispitivanja evidentirani su nalazi interpretirani kao ostaci palisada s rovovima koje su, prema autorici, imale protupoplavnu ulogu, a služile su i za čuvanje stoke.[11] Na osnovu pronađenih nalaza pretpostavljalo se da je ovim istraživanjem zahvaćeno jugoistočno rubno područje naselja butmirske kulture.[12]

Konačno, u okviru međunarodnog istraživačkog projekta "Rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne" 2002. godine je izvršeno manje sondažno istraživanje s ciljem određivanja vertikalne stra-

[5] Čović 1979, 1-3.
[6] Kujundžić-Vejzagić 2008, 30.
[7] Isto, 23-45.
[8] Kujundžić-Vejzagić 1999, 1-8; 2002, 4-8.
[9] Kujundžić-Vejzagić 1999, 3-8.
[10] Kujundžić-Vejzagić 2008, 27.
[11] Isto, 28.
[12] Kujundžić-Vejzagić 2002, 4-8; 2008, 28; Hoffman i dr. 2009, 143-144.

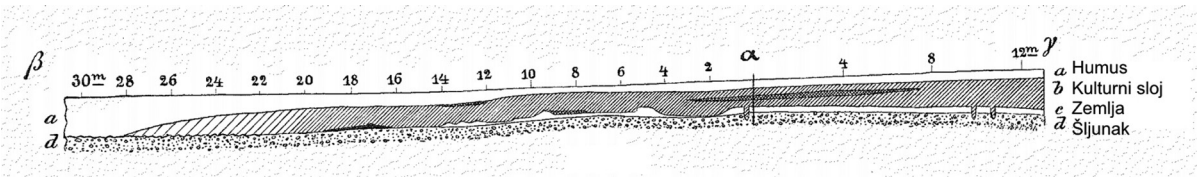

Slika 2: *Profil kanala, iskopanog tokom arheoloških istraživanja* 1894–1896. *godine* (po: Fiala / Hoernes 1898, 20)

Slika 3: *Ostaci podnice i tri ognjišta evidentirana prilikom iskopavanja vršenih* 1979. *godine* (po: Kujundžić-Vejzagić 2008, 30)

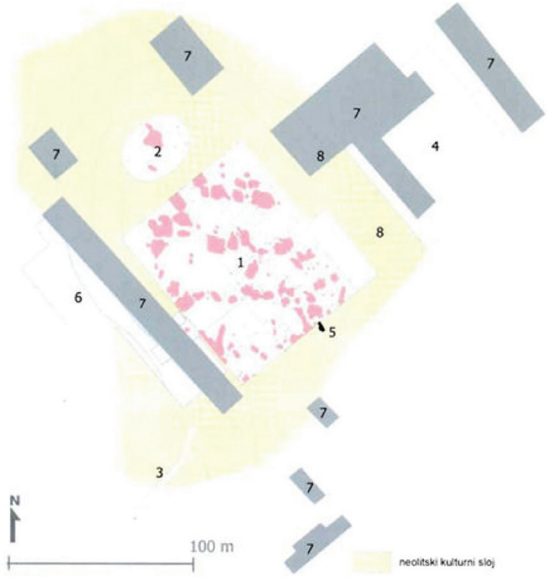

Slika 4: *Plan neolitskog lokaliteta na Butmiru:* 1–3: *sonde iz* 1893–1896. *godine*; 4: *sonda iz* 1979. *godine*; 5: *sonda iz* 2002. *godine*; 6: *površinsko kopanje*; 7: *savremeni objekti*; 8. *stariji objekti, danas uklonjeni* (po: Hoffman i dr. 2009, 144)

tigrafije naselja i izuzimanja uzoraka neophodnih za paleobotaničke i paleozoološke analize.[13] Tom prilikom je otvorena sonda manjih dimenzija uz istočni profil prostora istraživanja rađenih u periodu između 1893. i 1896. godine (Slika 4). Paralelno s aktivnostima ovog međunarodnog projekta izvršeno je i arheološko istraživanje na potezu Tilava (na planiranoj lokaciji za Kompleks Terme–Čatež), zapadno od istraženog centralnog dijela lokaliteta Butmir.

Neposredno prije početka istraživanja u okviru projekta "Plan preventivne prospekcije arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža (faza 1)", tačnije između 16. 9. i 17. 9. 2016. godine, ekipa Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta je, na zahtjev Federalnog zavoda za zaštitu spomenika pri Ministarstvu kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine, izašla na teren u svojstvu stručnog nadzora nad firmom "VELBOS" d. o. o. Sarajevo, koja je vršila iskopavanje kanala za polaganje komunalnih cijevi u zoni zaštite definiranoj odlukom o proglašenju nacionalnog spomenika Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru.

Dosadašnja zakonska zaštita lokaliteta

Tokom dugog perioda od trenutka otkrića krajem XIX stoljeća pa sve do danas, lokalitet prahistorijskog naselja na Butmiru uživao je različite razine zaštite. Uprkos činjenici o značaju istaknutom od prvog dana otkrića, sam lokalitet Butmir nije stavljen pod zaštitu Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnog naslijeđa SR BiH. Do ovoga je došlo tek usvajanjem Prostornog plana Republike Bosne i Herce-

[13] Hoffman i dr. 2009, 142-156.

govine do 2002. godine, izrađenog 1980. godine, kada je Butmir valoriziran kao spomenik I kategorije.

Na sjednici održanoj 6. 6. 1999. godine, Vlada Kantona Sarajevo je donijela zaključak o usvajanju Programa zaštite i korištenja arheoloških lokaliteta Ilidža, koji je sačinio Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa. Također, Kantonalni zavod je lokalitet zaveo i evidentirao kao spomenik kulture te je sačinjen Prijedlog za stavljanje dobra pod pravnu zaštitu, broj 220/01, od 23. 3. 2001. godine.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je 31. 8. 2004. godine donijela odluku o proglašavanju dobra Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža nacionalnim spomenikom[14] i pod zaštitu je stavila zonu obilježenu na slici 5 te je briga za spomenik prešla s kantonalnog na nivo Federacije Bosne i Hercegovine.

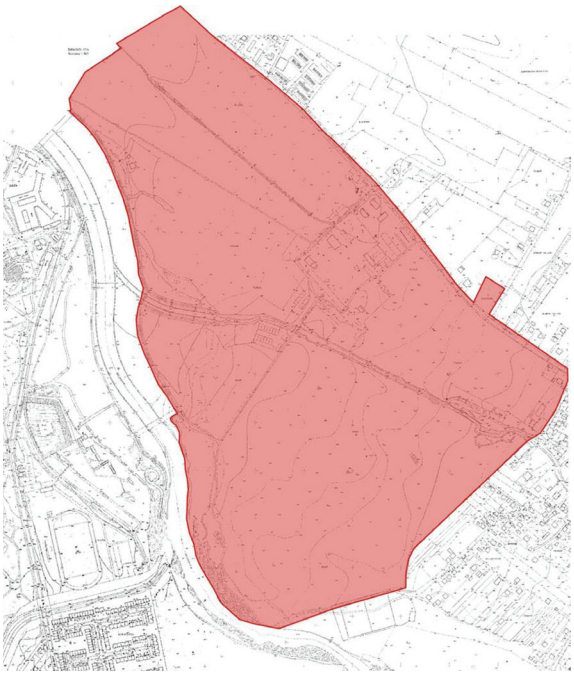

Slika 5: *Zona zaštite na katastarskoj podlozi prema odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju dobra Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža nacionalnim spomenikom* (prema Odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju dobra Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža nacionalnim spomenikom)

[14] Odluka broj: 05.1-2-916/03-3, 31. augusta 2004. godine u Sarajevu

Geomorfološki položaj i geologija

Arheološki lokalitet na Butmiru pozicioniran je u blizini Ilidže uz ušće rijeke Tilave u Željeznicu. Teren je ravan do blago valovit, što je rezultat aluvijalne erozije i sedimentacije. Pojedinačna uzdužna uzvišenja nastala su kao posljedica kontinuiranog stvaranja riječnih nanosa Tilave i Željeznice. U moderno vrijeme su tokovi obje rijeke regulirani vještačkim kanalima te je njihov prirodni tok značajno izmijenjen. Prethodni tok, prije regulacije, moguće je djelomično pratiti na austrougarskom katastru iz kojeg je vidljivo da je na ovom prostoru u prošlosti postojalo više vodenih tokova, dok geološka situacija ukazuje na činjenicu da se aluvijalna aktivnost u arheološkoj prošlosti sporadično odvijala praktično na cjelokupnom istraženom prostoru.

Polazeći od geomorfološkog položaja i geološke strukture lokaliteta, moguće je zaključiti da cjelokupan lokalitet leži na aluvijalnim naslagama stvaranim vodenim tokovima današnjih rijeka Tilave i Željeznice. Naslage se razlikuju po granulaciji (na osnovnoj razini dijele se na šljunkovite i pješčano-muljevite) te po petrološkom i mineraloškom sastavu.

Šljunkovite naslage i pretežno karbonatni pjeskoviti šljunak

Šljunkovite naslage se razlikuju prema petrološkom sastavu. U osnovi su evidentirana dva različita tipa ovih naslaga, i to:
a. pretežno karbonatni šljunak (obično pjeskovit)
b. isključivo nekarbonatni šljunak (obično muljevit)

Ove naslage su prisutne na prostoru cjelokupne površine lokaliteta i tvore geološku podlogu. U blizini Željeznice se ovaj šljunak nalazi odmah ispod oranice (pedološko obradiv sloj AP) i djelomično je inkorporiran u nju. U okviru istraženog prostora, oranice uz tok rijeke Željeznice sadrže i do 50% riječnih oblutaka. Na pojedinim mjestima je ovaj šljunkoviti sloj prekriven mlađim naslagama, dok je u podnici rađenih arheološko-geoloških bušotina, ovisno o dubini izvedenog bušenja, evidentiran u većini slučajeva.

Petrološki, obluci su 70–80% karbonatni[15] (kvalitativna ocjena), dok je između njih peri-

[15] Kaljanac 2016, 13.

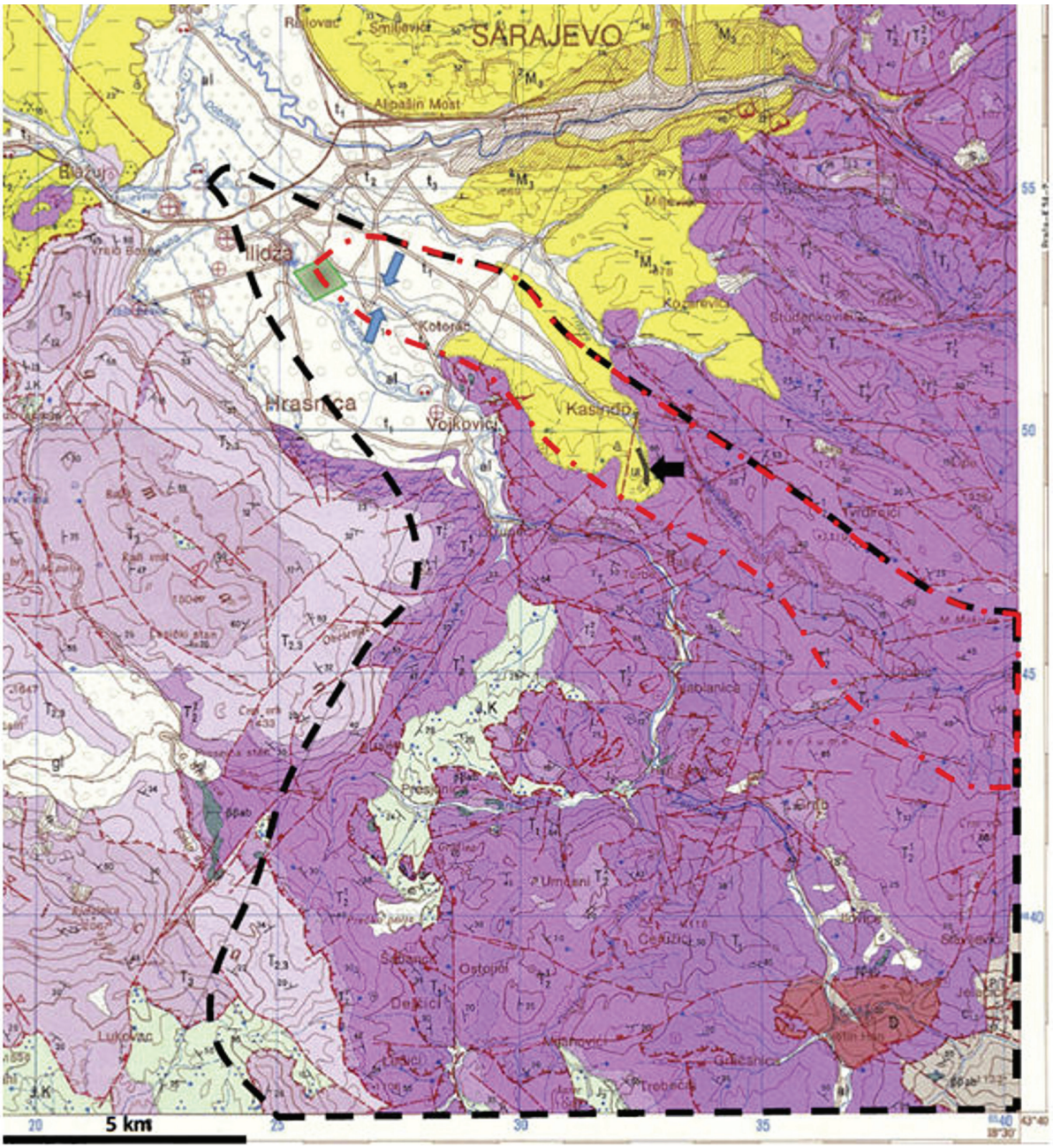

Slika 6: *Isječak Geološke karte SFRJ* 1 : 100.000*, list Sarajevo* (Jovanović et al. 1978)

odično evidentiran i karbonatni pijesak. Karbonatni obluci pripadaju u većini mezozoičkim svijetlosivim krečnjacima, djelomično s crvenkastim nijansama. Puno manje je dolomita i krečnjačkog pješčara. Među nekarbonatnim oblucima naviše je kvarcnih, a zatim su prisutni i tufovi, tufiti, kvarcni pješčari i rožnjaci.

Tekstura i struktura ovih šljunkovitih naslaga ukazuje na visoko selektivan vodni tok i na prilično visoku energiju vodotoka, prilikom čega je materijal taložen u samom koritu rijeke. Sav ostali (pješčano-)muljeviti materijal, koji je rijeka tada sigurno nosila sa sobom, nošen je nizvodno ili taložen uz korito na riječnoj poplavnoj ravnici (tokom perioda poplava). Moguće je zaključiti, uzimajući u obzir petrografski sastav te teksturu i strukturu ovih naslaga, da su nastale tokom rijeke Željeznice s obzirom na to da su u okviru njenog slivnog bazena zastupljene sve nabrojane petrološke varijante (Slika 6).

Zelenim poligonom šematski je prikazan istraživani teren. Crna linija označava slivni ba-

zen Željeznice, a crvena Tilave (Kasindolske rijeke). Ljubičaste nijanse na geološkoj karti označavaju trijasne sedimentne, većinom različite krečnjačke stijene. One su prisutne u vidu oblutaka koje je nasipala Željeznica. Crnom strelicom je označeno nalazište uglja, koji je pronađen i u sjevernom dijelu TR 14 u gornjim slojevima (zajedno s troskom). Na topografskoj karti, kao osnovi geološke karte, uočljiva je prisutnost (vjerovatno u kasnim šezdesetim ili ranim sedamdesetim godinama dvadesetog stoljeća) dva toka Tilave (označena plavim strelicama).

Isključivo nekarbonatni muljeviti šljunak

Ovaj tip šljunka evidentiran je na različitim dijelovima lokaliteta, stratigrafski uvijek iznad pretežno karbonatnog šljunka. U rijetkim slučajevima je njegova prisutnost evidentirana neposredno ispod oranice (pedološki Ap horizont). Petrološki, ovi obluci pripadaju kvarcu, kvarcnom pješčaru i konglomeratu, tufu i tufitu, rožnjaku i glincu. Ovi tipovi stijena su prisutni u slivnom toku kako Tilave tako i Željeznice. Karbonat se pak ne pojavljuje ni kao pjeskovito-muljeviti materijal između oblutaka. Kao takav, pješčano-muljeviti tip naslaga zauzima većinu prostora na lokalitetu i u njima je evidentirana potpuna odsutnost karbonata. Većim dijelom se nalazi iznad pretežno karbonatnog šljunka. Mjestimice između tih naslaga pojavljuje se nekarbonatni muljeviti šljunak. Veći dio ovih naslaga nastajao je taloženjem van riječnog korita, na poplavnoj ravnici, u periodima kada su rijeke izlazile iz njih, te je prema tome moguće zaključiti da se u slučaju ovih nanosa radi o isključivo poplavnim naslagama. O njihovom izvoru, putem makroskopskih terenskih analiza, nije bilo moguće donijeti pouzdane zaključke, ali uzimajući u obzir njihovu zastupljenost, prema trenutnim saznanjima, evidentno je da su ih taložile i Tilava i Željeznica.

Kulturni sloj

Kulturni sloj se razvio na pješčano-muljevitim poplavno-aluvijalnim nanosima. Leži ili na (sterilnim) pješčano-muljevitim ili na šljunkovito-muljevitim naslagama. Debljina kulturnog sloja varira od 10 do 35 cm. Iznad njega su evidentirane (sterilne) muljevite naslage, vrlo rijetko i nekarbonatni muljeviti šljunak ili oranica. Ovakav stratigrafski položaj kulturnog sloja govori u prilog konstataciji da je sam lokalitet pozicioniran u blizini tekuće vode koja je istovremeno cjelokupan prostor činila redovito plavljenom ravnicom.

U okviru ovoga je kao posebnost izdvojen testni rov 14, prilikom čijeg iskopavanja je na prostoru njegovog južnog dijela u profilu, na dubini od 94–120 cm, neposredno ispod kulturnog sloja, u sloju muljevitog šljunka, evidentirana veća prisutnost ostataka školjki veličine od 5 do 8 cm. Ljuske školjki su jako korodirane te su na tom mjestu zaštićene i ostavljene za buduća, sistematska istraživanja. S obzirom na to da su evidentirane isključivo na ovom mjestu, kao i da se nalaze direktno na sloju nekarbonatnog šljunka,[16] moguće je zaključiti da su na to mjesto bačene te iz tog razloga s njim nisu pomiješane, niti oštećene ili erodirane prilikom bilo kakvog kretanja u tlu. U skladu s tim je pretpostavljeno da se radi o potencijalnim ostacima školjki korištenih za prehranu. Dodatno, u ovom rovu je evidentirana veća prisutnost keramičkih ostataka, kao i karbonatni šljunkoviti nasip porijeklom iz rijeke Željeznice kojim je u prošlosti zatrpano starije korito ili veća jama.

REZULTATI ARHEOLOŠKE PROSPEKCIJE

Ekstenzivni (ETP) i intenzivni (ITP) terenski pregled

Ekstenzivnim terenskim pregledom (ETP) zahvaćeni su dijelovi sekcije 2 (S2) i oba dijela sekcije 3 (S3) te dijelovi sekcije 4 (S4), kao i prostor uz samu sekciju 4 (S4), tačnije, zona autohtonog voćnjaka koja se graniči s predmetnim prostorom istraživanja na sjeveroistočnoj i istočnoj strani. Na prostoru sekcije 4 (S4) i u njegovom pograničnom pojasu, posebice voćnjaku autohtonog nasada jabuka, izvršen je detaljan terenski pregled, čime je utvrđena prisutnost velikog broja površinskih nalaza preostalih iz perioda ranijih istraživanja i, najvjerovatnije, dodatno izbačenih na površinu prilikom obrađivanja zemljišta. Na prostoru sekcije 2 (S2), putem testnih bušotina i

[16] Kaljanac 2016,

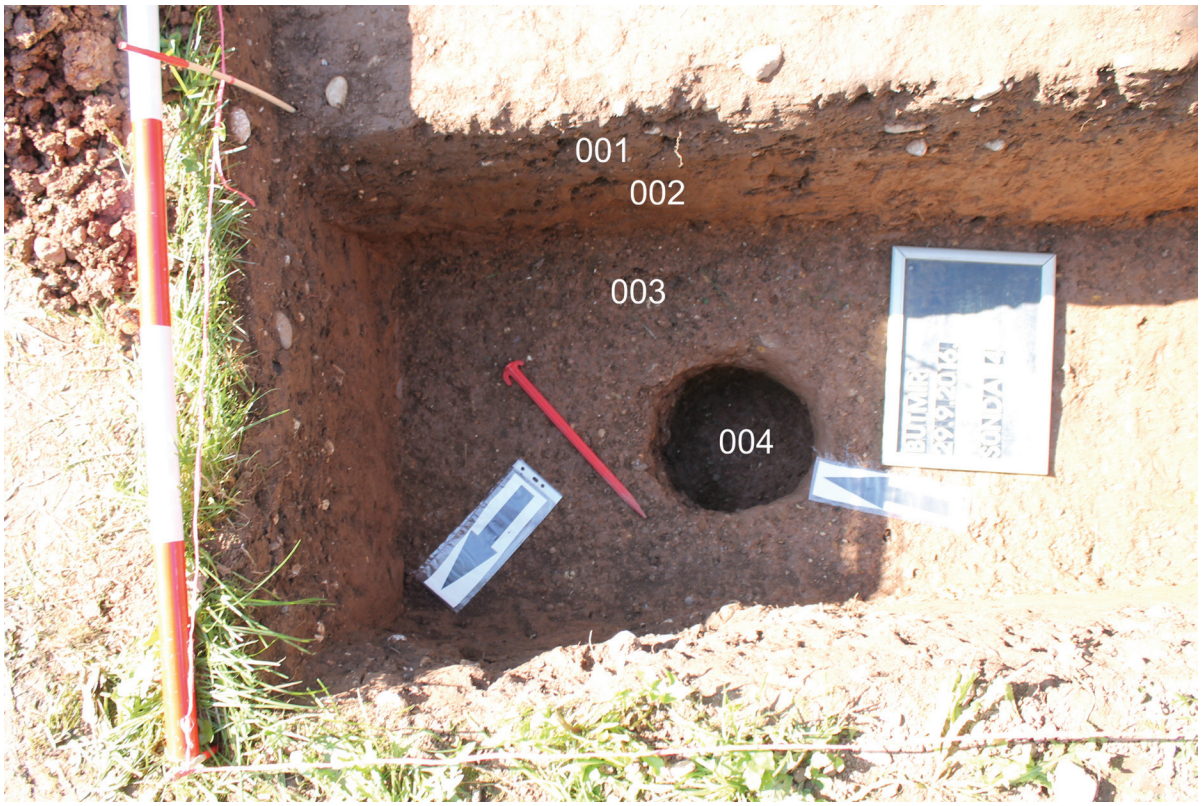

Slika 7: *Vertikalni pogled na jamu evidentiranu u sondi* 4 (foto: J. Hadžihasanović)

otvaranjem testnih rovova, uz geološku analizu, utvrđeno je da se primicanjem današnjem toku rijeke Željeznice, a odmicanjem od rijeke Tilave, arheološki potencijal izrazito smanjuje te je pojas jedne trećine sekcije 2 (S2) obuhvaćen dodatnim ETP pregledom otvaranja većeg broja manjih ručnih sondi, njih 26 ukupno (Karta 1), čime je evidentirano potpuno odsustvo arheološkog potencijala do nivoa dubine arheološki sterilnog tla, tačnije do geološkog tla. Istom metodom s otvaranjem sedamdeset (70) ETP sondi izvršen je dodatni pregled sekcije 3 (S3) (Karta 1), čime je utvrđeno da u ovoj sekciji ne postoji izrazit arheološki potencijal, izuzev neznatne prisutnosti u formi nekoliko pronađenih fragmenata keramičkih nalaza na istočnom prostoru sekcije, koji je nekada činio cjelinu sa sjevernom terasom iz sekcije 2 (S2) uz tok rijeke Tilave.

Govoreći u ukupnim brojevima, na prostoru sekcije 3 (S3) i južnom dijelu sekcije 2 (S2) otvoreno je 96 ETP sondi, pri čemu je prisutnost arheoloških ostataka evidentirana isključivo na prostoru istočne terase u okviru sekcije 3 (S3), koja je do izgradnje današnje Butmirske ceste činila sastavni dio terase iz sekcije 2 (S2).

Pored ovoga, na prostoru sekcije 4 (S4) je uz aktivnosti izvođenja testnih bušotina i rovova istovremeno primijenjena metoda otvaranja ITP sondi promjera 2 x 2 m i 0,70 x 0,70 m, ovisno o nužnosti njihovog proširenja uvjetovanoj većim brojem arheoloških nalaza ili konfiguracije terena. U tom smislu je na prostoru ove sekcije otvoreno ukupno 40 ITP sondi, sistematski raspoređenih unutar voćnjaka s ciljem ostvarivanja što kvalitetnije statističke pokrivenosti istraživanog prostora. Ovom prilikom su posebnu pažnju privukli nalazi i njihova statistička zastupljenost iz ITP sondi 4, 7, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 22, 24, 26, 30, 33, 34, 36 i 37 (Tabela 1). Procentualna zastupljenost nalaza na ovom prostoru (Karta 2) uvjetovala je potrebu za obavljanjem detaljnijih iskopavanja u odnosu na prvobitni plan, prema kojem je definiranje distribucije arheološkog potencijala određeno pojavom prve prisutnosti arheoloških nalaza.[17] Do ove promjene je došlo prvenstveno evidentiranjem nekadašnje jame, najvjerovatnije od drvenog stuba koji je činio dio stambenog objekta (Slika 7), uz veću količinu keramičkih ostataka i kućnog lijepa na prostoru

[17] Kaljanac 2015, 5.

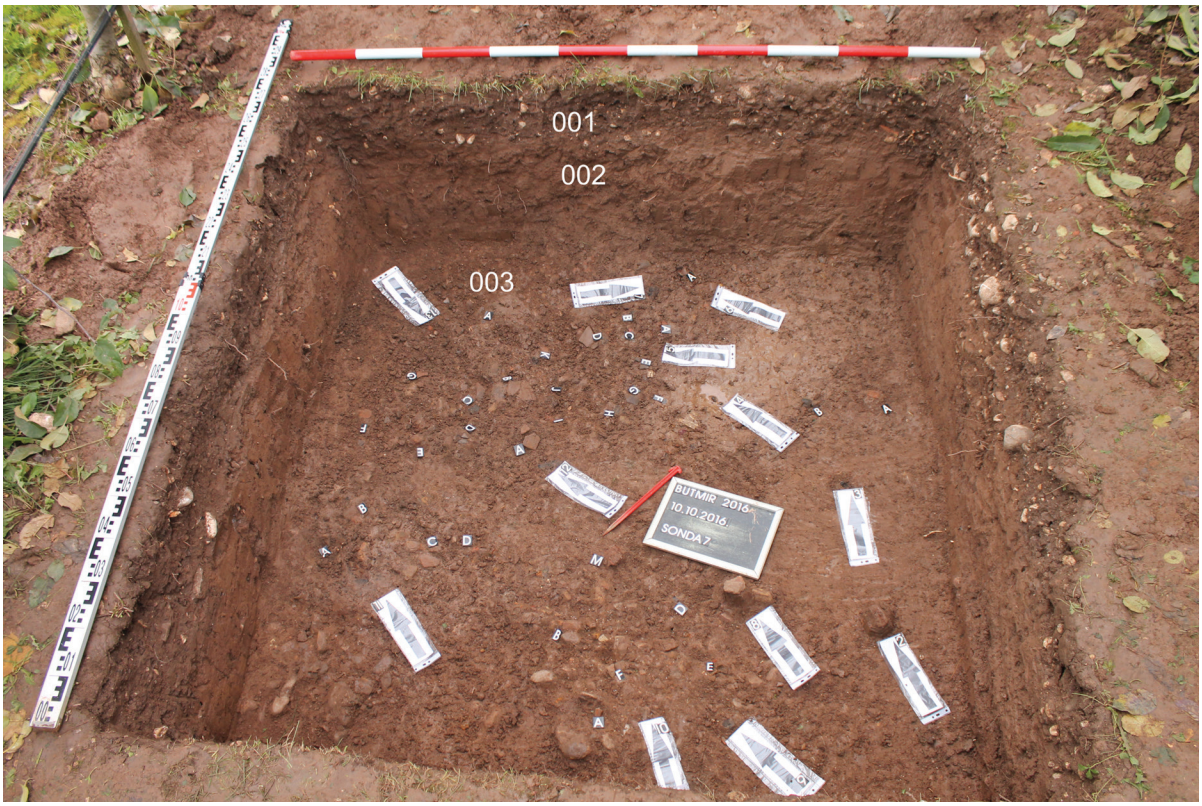

Slika 8: *Pogled na nalaze i njihovu distribuciju u sondi* 7 (foto: J. Hadžihasanović)

sonde broj 4. S obzirom na to da se ova sonda nalazila unutar drvoreda voćnjaka, iskopavanje je prošireno otvaranjem sonde broj 7 u susjednom drvoredu, prilikom čega je evidentirana prisutnost ostataka podnice prahistorijskog stambenog objekta, uglja, većeg broja keramičkih ostataka te jedna ugljenisana sjemenka žitarice u posudi. Tom prilikom su na prostoru sondi broj 4 i 7, promjera 2 x 2 m, pronađena i evidentirana ukupno 244 nalaza (Slika 7 i 8; Tabela 1). Slična količina nalaza, s tendencijom opadanja prema toku rijeke Tilave, evidentirana je i u većem broju navedenih sondi na prostoru sekcije 4 (S4), dok su preostale sonde sadržavale manje količine ili potpunu odsutnost nalaza, posebice prema istočnom završetku terase, tačnije rečeno prema današnjoj Butmirskoj cesti (Tabela 1, Karta 1).

Tabela 1: Statistička analiza količine arheoloških nalaza u ITP sondama Sekcije 4 (S4)

Broj sonde		Keramika		Ostalo							Ukupno komada	kalkulacija (veći komadi – faktor 3, lijep 2, struktura 5)		
	Relativna dubina nalaza (m)	Veći komadi KM	Sitni komadići KM (<1cm)	Kost	Kremen	Kamen	Ugalj	Pečena zemlja – lijep	Ostali nalazi	Recentni materijal		površina iskopanog	indeksirani nalazi/sonda	količina indeksiran kom/m²
1	0,28–0,42									2	3	4	4	1
	0,54							1						
2	0,15	1									13	4	17	4,25
	0,25		5			5			1					
	0,35	1												
3	0,30	3	8	1							19	4	27	6,75
	/	1	5						1					
4	0,20	4	4								40	4	58	14,5
	0,70	2	8		4	2	5	2						
	/	2	4		3									
5	0,25	2			1					1	5	8	11	1,38
	/	1												
6	/	1	2		1	1					5	4	7	1,75
7	0,54			1							204	4	358	89,5
	0,66	2	7											
	/	2	2											
	0,67	2	5											
	0,64				1									
	0,7	70	100		10			2						
8	/				1						1	1,70	1	0,59
10	0,46	1	1		5						7	0,70	9	12,86
11	0,52	7	16		2						25	0,70	39	55,71
12	0,30	1	7			1					9	0,70	11	15,71

13	0,40		1					1	1	3	0,70	3	4,29
14	0,40	1								1	0,70	3	4,29
15	0,40	1	11		1		3			16	0,70	18	25,71
16	0,50	4	13		1	1				19	0,70	27	38,57
17	0,50		11					1		12	0,70	12	17,14
18	0,40	4	10					1		15	0,70	23	32,86
19	/				1					1	0,70	1	1,43
22	0,55	3	3	1					1	8	0,70	14	20,00
23	0,37		4		2					6	0,70	6	8,57
24	0,23	2	2		1			3	5	13	0,70	17	24,29
25	0,66		3		1					4	0,70	4	5,71
26	0,29	1	3		1				1	6	0,70	8	11,43
27	0,35		1					2		3	0,70	3	4,29
28	0,37		5		1					6	0,70	6	8,57
29	0,27	1					2			3	0,70	5	7,14
30	0,50	2	3		1					6	0,70	10	14,29
31	0,62		3							3	0,70	3	4,29
32	0,45								1	1	0,70	1	1,43
33	0,63	6	16						1	23	0,70	35	50
34	0,48		5		1		2			8	0,70	8	11,43
35	0,68						1			1	0,70	1	1,43
36	0,45	1	7		1		1			10	0,70	12	17,14
37	0,35	2	5			1				8	0,70	12	17,14

legenda:

>10	
5 do 10	
1 do 5	

Arheološki pregled testnih rovova

Uzimajući u obzir ukupnu površinu lokaliteta od cca 30 hektara, kao i ograničenost rokova za izvođenje radova, kao jedna od metoda prikupljanja podataka o stratigrafiji i prisutnosti arheološke građe upotrijebljeno je iskopavanje testnih rovova. Tom metodom se, prateći prihvaćene metodološke standarde za relevantno predviđanje kvaliteta i očuvanosti arheološkog lokaliteta, u okviru arheološke prospekcije obuhvaća između 1% i 3% istraživanog područja. Kako je na Butmiru prospekcija nadopunjena intenzivnim potpovršinskim terenskim pregledom (ITP), ekstenzivnim terenskim pregledom (ETP) i uzimanjem uzoraka bušenjem, procent pokrivenosti cjelokupne površine testnih rovova sveden je na 0,75‰ na cijelom lokalitetu, odnosno na 1,5‰ u sekcijama II i IV. Plan pozicije testnih rovova okvirno je određen već u prethodnom elaboratu prospekcije.[18] Na samom terenu oni su repozicionirani u skladu s rezultatima dobivenim iz testnih bušotina i uočavanjem komunalnih instalacija, koje nisu u potpunosti evidentirane na podzemnom katastru, geodetskom nacrtu i morfologijom. U sekciji 1 je pomoću bušotina ustanovljeno da je originalni teren jako degradiran i u moderno doba upotrebljavan za deponiranje građevinskog materijala, nasutog tako da je debljina spomenutog sloja iznosila 3 metra. Provjerom u testnom rovu (TR 3) to je potvrđeno.[19] U ostalim dijelovima se pozicijama i orijentacijom rovova pratio reljef tako da su bili orijentirani okomito na blage padine i riječna paleokorita.

Prilikom primjene ove metode za iskope je definirana širina od 1,3 m, dok je dužina određivana praćenjem arheološke, odnosno geomorfološke situacije. U tom smislu ukupna dužina rovova varira u prosjeku između 3 i 23 m. Dubina je prilagođavana prema nivou šljunkovitog geološkog tla, koje se u nekim zonama pojavljuje na dubini manjoj od 1 m, a uz Tilavu i naročito u sekciji 1 na skoro 3 m dubine. Otvaranje samih iskopa testnih rovova koordinirali su arheolozi, prema čijim smjernicama je određivan način skidanja slojeva i konačna dubina pojedinačnih rovova. Iskopana zemlja je selektivno prebacivana uz ivice profila rovova kako bi se pratio izvorni kontekst nalaza evidentiranih tokom naknadnog pregleda iskopanih slojeva. Slojevi u kojim je konstatirana intenzivnija koncentracija arheoloških nalaza nisu iskopavani u cjelini s ciljem izvođenja sistematskih istraživanja, već su u ograničenom opsegu presijecani (prosječno dužinom 1–2 m) uslijed potrebe utvrđivanja debljine slojeva. S obzirom na to da su prikupljeni nalazi pripadali samo slojevima iz iskopa te slojevima nastalim prilikom presijecanja rova, njihov kvantitet nije u potpunosti adekvatan i predstavlja minimum iznad kojeg je moguće očekivati znatno veće količine nalaza (Tabela 3: Evidencija nalaza u testnim rovovima). Prilikom opisa slojeva ujedinjena su geološka i arheološka zapažanja, nakon čega je određen i intenzitet arheološkog potencijala.

Na prostoru sekcije 2 (S2) (između Tilave i Željeznice – istočni dio) evidentirano je da je cjelokupno područje ove sekcije poljoprivredno, obrađivano dubokim oranjem. Prije početka arheoloških istraživanja na polju je bio zasađen kukuruz. U južnom dijelu bušotinama je ustanovljeno da su slojevi iznad šljunka Željeznice debeli oko pola metra. Zbog toga je prospekcija orijentirana na potpovršinski ETP, koji je dopunjen s 12 testnih rovova, u kojima nije bio nađen nijedan arheološki nalaz (TR DOP 4, 5, 7–14, 16, 17). Na sjevernom prostoru ove sekcije, uz rijeku Tilavu, oko 25 m južno od nje, nazire se blaga terasa, koja je za 1 m uzdignuta iznad ostalog terena. Ona se može ustanoviti linijom istok–zapad od TR 7 do Butmirske ceste u širini između 10 i 30 metara. U testnim rovovima 10, 14, 16, DOP 15 i DOP 18, u muljevitom sloju iznad šljunka, pronađene su veće koncentracije prahistorijske keramike, pečene zemlje, životinjskih kostiju, a u TR 10 u ukopanoj jami i zapečeno kamenje zajedno s keramikom. Prema svim ovim nalazima bilo je moguće konstatirati da prostor uzdignute terase predstavlja arheološki lokalitet, očito nastanjen, sudeći po nalazima keramike, u bronča-no doba. Arheološki sloj u kojem se pojavljuju nalazi zastupljen je između 0,45 i 0,70 m ispod površine, dok se ukopane strukture nalaze u sloju ispod mulja.

[18] Kaljanac 2015, 1-8.
[19] Isto.

Slika 9: *Dokumentiranje južnog profila TR DOP* 1. *Na slici Aleksander Horvat* (geolog) *i Matjaž Novšak* (arheolog) (foto: R. Erjavec)

Testni rov TR 16; dubina: 1,1 m[20]

Prostor Sekcije 4 (S4) obuhvaća područje sjeverno od Tilave do Butmirske ceste. S obzirom na to da se u srednjem dijelu ove sekcije nalazi mladi voćnjak, na prostoru ovog dijela sekcije prospekcija je obavljena ručnim ETP i ITP sondama. Testni rovovi su iskopani u obrađenom polju sa sjeverne, istočne i južne strane voćnjaka. Teren je danas posve izravnat bez uočljivih reljefnih anomalija. Stratigrafija u rovovima je pokazala da se intenzitet nalaza koncentrira u muljevitom sloju na dubini između 0,50 do 0,75 m u arealu sjeverno od voćnjaka, što je u skladu i s rezultatima dobivenim iskopavanjem ručnih sondi unutar njega. Najveća koncentracija zabilježena je u TR 28 i 29 (oba uz voćnjak) i TR DOP 2 (uz Butmirsku cestu) (Karta 2). Prema istoku se intenzitet nalaza smanjuje, a naročito opada s južne strane voćnjaka, gdje je očito teren devastiran nekadašnjom aktivnošću Tilave (TR 30), kao i brojnim utjecajima na lokalitet prilikom uređenja vještačkog korita rijeke. Nalazi keramike opredjeljuju lokalitet kao brončanodobni, a komadi pečene zemlje (TR 28, 29) potvrđuju da je u to doba ovo područje bilo nastanjeno, što je u skladu s rezultatima dobivenim iz ETP i ITP pregleda sekcije 4 (S4). Na ulomcima keramike se ne naziru tragovi abrazije prema kojim bi se moglo zaključiti da su naknadno premještani kretanjem tla te u tom smislu ukazuju na vjerovatni *in situ* karakter, a slično se može reći i za nalaze nađene u testnim rovovima u sekciji 2 (S2). Nalazi između te dvije sekcije uglavnom su istog tipa i identične fakture te je moguće zaključiti da se radi o jednom većem lokalitetu koji se rasprostirao na sekcijama S2 i S4, a koji je kasnije razdvojen probijanjem i uređenjem toka rijeke Tilave.

[20] Kaljanac 2016, 74.

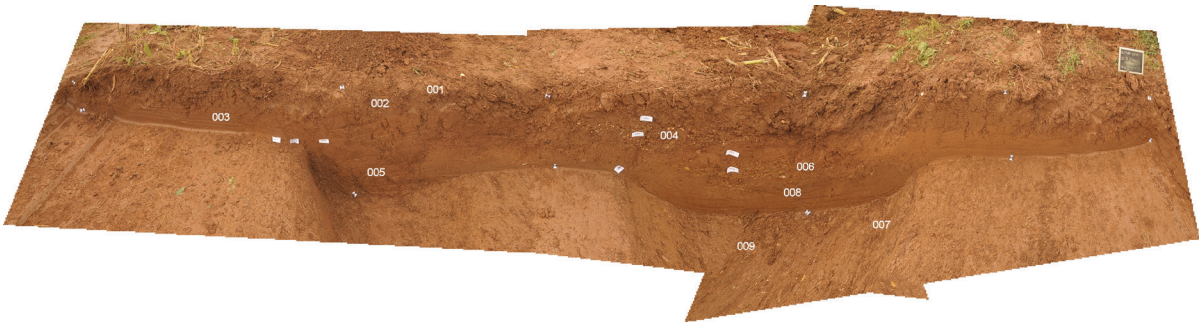

Slika 10: *Pogled na jedan od testnih rovova (TR 16 S2) (foto: R. Erjavec)*

Tabela 2: Opis i analiza stratigrafskih slojeva u TR 16 S2

		opis, interpretacija
001	0–0,3	Pješčani mulj – humus tamnosmeđe boje (7,5 YR 3/3) bez nalaza. Debljine do 30 cm
002	0,3–0,45	Rastresiti sloj muljevitog šljunka (70% – obluci do 3 cm) uhvaćenog između 001 i 003. Bez nalaza, s ponekim komadićem uglja (do 2 cm). Debljine do 15 cm.
003	0,3–0,6	Muljeviti pijesak crvenkastosmeđe boje (5 YR 4/3) bez nalaza, s ponekim komadićem uglja (do 1 cm). Debljine do 30 cm.
004	0,6–0,7	Muljevit šljunak (70% – obluci pješčanika do 5 cm, koji se već raspadaju) tamnosivkaste boje. Sloj je uhvaćen između 003 i 005. Bez nalaza.
005	0,65–1,0	Glinoviti mulj svijetle sivkastosmeđe boje (7,5 YR 5/3) s većom količinom prahistorijske keramike (do 6 cm) i životinjskim kostima. Dokumentirana debljina sloja je do 35 cm. Mada taj sloj nije iskopan u opsegu cijele sonde, nađeno je više od 20 ulomaka keramike, kom. pečene zemlje i životinjske kosti. **Kulturni sloj** s izrazitim arheološkim potencijalom.
006	0,4–0,7	Sloj glinovitog mulja u jugoistočnom dijelu rova ispod 003, crvenkastosmeđe boje (5 YR 4/4). Sloj je u južnom dijelu rova produžetak 005, od kojeg ga odvaja ukop 007. Pošto se pojavljuje više puta, iskazuje se nekadašnje uzdizanje terena od sjevera prema jugu. Samo manji dio sloja je iskopan u debljini od 10 cm, a pošto je u njoj bilo arheoloških nalaza i kako je debljina identičnog (istog) sloja 005 provjerena u sjevernom dijelu sonde, ostatak sloja je ostavljen za buduća istraživanja. **Kulturni sloj**.
007	0,4–0,8	Ukop jarka koji u smjeru istok–zapad presijeca slojeve do šljunkovite osnove. Skoro vertikalnih rubova. Širina u gornjem dijelu je 40 cm. Gornji dio najvjerovatnije je oštećen oranjem – početni nivo ukopa je tako nepoznat, ali po jako mekanoj strukturi ispune bi se moglo procijeniti da je u pitanju **recentna ispuna**, možda čak iz posljednjeg rata.

Tabela 3: Statistička analiza količine arheoloških nalaza u testnim rovovima (TR)

testni rov		relativna dubina (m)	keramika: prahistorija		ostalo				ukupno kom.	kalkulacija (veći komadi – faktor 3, lijep 2, struktura 5)			legenda:
	sekcija		veći komadi KM	sitni komadići KM (<1cm)	pečena zemlja /lijep	kamen	kost	ostalo (strukture, OBR. – posebni nalazi)		obujam iskopanog	indeksirani nalazi/rov	iznos indeksiran kom/m²	>10
TR DOP 1	S4	0,75	1						1	9,25	3	0,32	5 do 10
TR DOP 2		0,60	1	12					13	8	21	2,63	1 do 5
	S4	0,60–0,70	2						2				<1
TR 28	S4	0,55			8				8	11,05	125	11,31	
		/	5						5				
		0,48–0,53	26	14	1				41				
TR 29	S4	0,39–0,65	10	4	4	1			19	4,2	43	10,24	
TR DOP 15	S2	0,8–1,1	12	9	14	1		1; OBR:1	36	7,15	76	10,63	Nađena kamena alatka od bijelog rožnjaka
TR DOP 18	S2	0,6	1	1					2	6	4	0,67	
TR 7B	S2	1,55	4	13					17	5,2	29	5,58	
		0,5	1	1					2				
TR 10	S2	0,65–0,80	12	1				1	14	26	42	1,62	Ukopana jama s kamenjem SJ 007

Testni rov		relativna dubina (m)	keramika: prahistorija		ostalo				ukupno kom.	kalkulacija (veći komadi – faktor 3, lijep 2, struktura 5)			legenda:
	sekcija		veći komadi KM	sitni komadići KM (<1cm)	pečena zemlja /lijep	kamen	kost	ostalo (strukture, OBR. – posebni nalazi)		obujam iskopanog	indeksirani nalazi/rov	iznos indeksiran kom/m²	
TR 14	S2	0,55–0,60	13	4				OBR:2,3	17	29,9	59	1,97	Životinjske kosti: dubina: –0,65, dva ulomka dijafize duge kosti, veličina goveda
		1,65	1	2			2		5				
		0,9	3						3				
TR 16	S2	0,6					1		1	11,7	91	7,78	Životinjske kosti: dubina: –0,60, *Bos taurus*, tibia: ulomak lijeve dijafize (razdrobljen); dubina: –0,70, dva odlomka dijafize duge kosti, veličina goveda
		/			1		2		3				
		0,50–0,75	19	2				OBR:4,5	21				
		0,40–0,65	6	5	2				13				

Arheološki pregled bušotina

Slika 11: *Pogled na jednu od bušotina* (B81) (foto: R. Erjavec)

Metoda arheološke procjene bušotina je interdisciplinarni postupak koji pored samog mašinsko-tehničkog izvršenja uključuje i geološko određivanje sedimenata, arheološke analize (određivanje slojeva) i u vezi s arheološkom interpretacijom definiranje arheološki potencijalnih sedimenata. S obzirom na to da se radi o metodi izrazito male invazivnosti, a koja je sukladna s međunarodnim preporukama i konvencijom o čuvanju kulturne baštine, primijenjena je na prostoru sve četiri sekcije lokaliteta. Vjerodostojnost podataka dobivenih ovim metodama već je ranije potvrđena na većem broju lokaliteta – korištena je na projektima poput: Hofer u Celju;[21] Šumi (2004) ,[22] Tribuna (2007)[23] i Špica (2011) u Ljubljani[24] i sličnim.

Prilikom ovih radova upotrijebljena je garnitura za bušenje Geomašina, s cilindrima za uzimanje jezgra u promjeru Ø 120 i 100 mm. Tom prilikom jezgro održava vertikalnu sekvenciju slojeva i sadrži sedimente pogodne za daljnje analize. Areal istraživanja je podijeljen na četiri sekcije, a izbušeno je ukupno 35 bušotina: 7 u sekciji 1, 12 u sekciji 2, 5 u sekciji 3 i 11 u sekciji 4.

Bušotina 81**;** dubina: 2,1 m.[25]

Tabela 4: Opis i analiza stratigrafskih slojeva bušotine B81 S2

	0–40	Tamnosmeđi sloj pješčanog mulja sitne strukture; šljunak veličine do 4 cm – oranica
100	40–56	Plastičnoljepljivi smeđi sloj pješčanog mulja – tlo
	56–78	Plastičnoljepljivi tamnosmeđi sloj pješčanog mulja – tlo
	78–95	Plastičnoljepljivi tamnosmeđi sloj pješčanog mulja; 2 kom. prahistorijske keramike– tlo
	95–140	Plastičnoljepljivi tamnosmeđi sloj pješčanog mulja; šljunak veličine do 2 cm; 4 kom. prahistorijske keramike i organski ostaci – tlo
499,5	140 →	Rastresit, pjeskovit šljunak s oblucima veličine do 10 cm (80%) – aluvij

Interpretacija rezultata i zaključak

Prema svemu prethodno iznesenom moguće je konstatirati da se u odnosu na prvobitnu procjenu u okvirima zaštitne zone na prostoru lokaliteta nacionalnog spomenika Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža, koja je definirana preventivno na temelju ranijih istraživanja koja su obuhvaćala znatno manji pojas u odnosu na zonu implementirane zaštite, arheološki potencijal prostire na znatno manjem prostoru i koncentriran je u predjelu najuže zone prvobitnog lokaliteta neolitskog naselja na Butmiru te uz tok rijeke Tilave na izdvojenoj terasi u okviru sjevernog dijela sekcije 2 (S2).

[21] Erjavec i dr. 2011, 1-101.
[22] Gaspari i dr. 2005, 1-123.
[23] Vojaković i dr. 2011, 1-161.
[24] Novšak i dr. 2009, 1-66.
[25] Kaljanac 2016, 106.

Sekcija 1 (S1, karta 1) prostorno zauzima površinu od cca pet (5) hektara površine i nalazi se pozicionirana s južne strane, preko rijeke Tilave, nasuprot ranije istraživanom lokalitetu naselja Butmir. Obavljanjem prospekcije putem testnih bušotina i otvaranjem testnog rova utvrđeno je da prostor sekcije 1 (S1) nije pokazao nikakvo prisustvo arheološkog potencijala te da se u recentnijem periodu koristio isključivo za odlaganje otpada, zbog čega je njegov izvorni nivo evidentno niži od okruženja te stoga i ranije prekriven vodom ili redovno plavljen, izdignut i niveliran, u svojim određenim dijelovima i nadvisuje okruženje.

Sekcija 2 (S2, karta 1) prostorno zauzima najveću površinu u okviru zone istraživanja, cca 14 hektara površine, pozicionirane južno i jugozapadno od prvobitne zone istraživanja neolitskog naselja Butmir i sekcije 4 (S4). Cjelokupna sekcija predstavlja oranicu na kojoj se redovito sije kukuruz, a jednim dijelom su na njoj vršeni građevinski radovi prilikom provođenja kanalizacije za obližnje naselje te postavljeni stubovi dalekovoda koji više nije u upotrebi. Prilikom istraživanja ove sekcije implementirana je prospekcija putem testnih bušotina, testnih rovova, geofizičkih snimanja te ETP ručnog sondažnog pregleda. Tokom ovog pregleda je utvrđeno da sekcija 2 (S2) posjeduje arheološki potencijal evidentiran otvaranjem testnih rovova TR 7C, TR 10, TR 14, TR 16 i TR DOP 15 (Karta 1), rezultatima geofizičkih snimanja (GEO S2 M broj 1, 2–3, 4, 6, 7, 8, 9, 10) te testnim bušotinama B52, 74 i 81. U tom smislu je u sjevernom dijelu sekcije 2 (S2) na nekoliko mjesta evidentirana prisutnost tragova nekadašnjih ručnih iskopa ili ljudskog djelovanja na konfiguraciju terena. U okviru testnog rova 14 je otkriven šljunkom i oblucima ispunjeni dio zemljišta koji je moguće tretirati kao ostatke nekadašnje jame, za što nije pronađena potvrda prilikom daljeg istraživanja, ili pak u odnosu na prateće nalaze, ugalj, školjke i keramički ostaci, kao mogući ostatak ručno iskopanog i održavanog kanala koji je služio kao prateći dio radioničke infrastrukture. Rov se nastavlja prema jugoistoku, a u predjelu svog račvanja povezuje se smjerom s testnim rovom 10 gdje je evidentirana slična pojava. Dodatno, na krajnjem istoku sjevernog dijela sekcije 2 (S2), uz tok rijeke Tilave, geofizičkim snimanjima otkriveno je postojanje polukružnog jarka prečnika cca 36 m unutar kojeg je također evidentirano prisustvo nekoliko anomalija koje mogu ukazivati na postojanje arheološkog potencijala. U okviru ovog prostora su otvoreni testni rovovi TR 16, TR DOP 15, TR DOP 16 i TR DOP 17, od kojih je TR DOP 15 pozicioniran na samom završetku sjeverne terase u okviru sekcije 2 (Karta 1). Tom prilikom je evidentirana veća količina nalaza, kao i jarak u okviru testnog rova 16 kojim su potvrđeni rezultati geofizičkog snimanja. Navedeni prostor, sjevernu terasu u okviru sekcije 2 (S2), moguće je prema ovim nalazima interpretirati kao zonu arheološkog lokaliteta povezanog sa sličnim nalazima u sekciji 4 (S4). Moguće je pretpostaviti da su oba lokaliteta u ovim sekcijama u ranijem periodu činila jednu cjelinu koja je kasnijim meandriranjem i finalnom regulacijom toka rijeke Tilave razbijena na dva dijela.

Sekcija 3 (S3, karta 1) prostorno zauzima poziciju na krajnjem jugoistoku obuhvata zone prospekcijskog istraživanja. Jednim svojim dijelom se naslanja na prostor sekcije 2 (S2) s kojom je ranije činila cjelinu, a od koje je odijeljena izgradnjom Butmirske ceste u novijem periodu. U svom srednjem dijelu podijeljena je na dvije cjeline Ilirskom ulicom te se tako sastoji od sjeveroistočnog i jugozapadnog dijela. Konfiguracija terena na ovoj sekciji omogućila je obavljanje detaljnog istraživanja ETP ručnim sondama, kao i otvaranje testnih bušotina i uzimanje detaljnih geoloških uzoraka. Tom prilikom je utvrđeno odsustvo arheološkog potencijala na cjelokupnom jugozapadnom dijelu sekcije 3 (S3) i manje prisustvo uglja i stratigrafskih promjena u njenom istočnom – sjeveroistočnom dijelu (Karta 1). Uzimajući u obzir cjelokupnu konfiguraciju terena i raniji odnos s prostorom sekcije 2 (S2), koji je sačinjavao jedinstvenu cjelinu između dvije predmetne sekcije, moguće je konstatirati da navedeni istočni dio s bušotinom B108 predstavlja periferni dio arheološkog lokaliteta pozicioniranog u sjevernom dijelu sekcije 2 (S2) i dijelom lokaliteta koji je ranije izmješten prilikom gradnje Butmirske ceste.

Sekcija 4 (S4, karta 1 i 2) prostorno zauzima površinu od cca šest (6) hektara površine i cjelokupna se nalazi pozicionirana istočno uz samu zonu ranijih arheoloških istraživanja. Prostor ove sekcije obuhvaćen je zonom zaštite nacionalnog spomenika te je kao takav obuhvaćen prospekcijom uz primjenu testnih bušotina i rovova, gdje

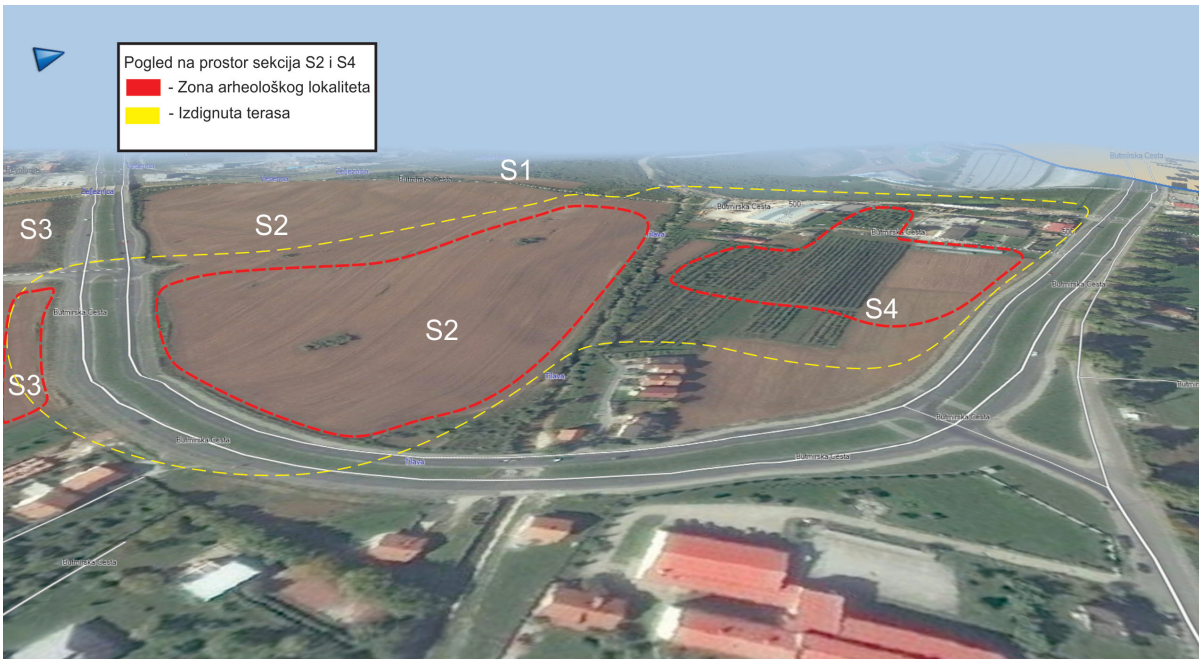

Slika 12: *Topografski pogled na prostor sekcija* S2 *i* S4 *s prikazom uzvišenja i distribucije arheološkog potencijala* (izradio A. Kaljanac)

je to bilo izvodivo. Prostor voćnjaka je istražen otvaranjem ručnih sondi, pri čemu je utvrđeno da se nalazi direktno iznad bitnog dijela nalazišta u okviru kojeg je evidentirano prisustvo većih količina in situ arheološkog materijala. Prema trenutnom saznanju stečenom u okviru prospekcije, bez obavljenog sistematskog istraživanja, moguće je konstatirati da je na prostoru ručnih sondi 7, 4 i 3 (Karta 2) te testnog rova 28 (TR 28) utvrđeno prisustvo prahistorijskih objekata, najvjerovatnije poluzemunica. Iako je jedno područje, posebice dio prostora obuhvaćen testnim rovom 28, devastirano u recentnijem periodu iskopavanjem vojne tranšeje, na prostoru ručnih sondi evidentirana je velika količina arheoloških nalaza, prvenstveno keramičke produkcije, podnice objekata te jama u koju je bio ukopan drveni trupac kao dio nadzemne arhitekture objekta. Pored ovoga, na prostoru sekcije 4 (S4) evidentirana je prisutnost veće koncentracije arheoloških nalaza u okvirima ručnih sondi ETP i ITP pregleda, posebice 4, 7, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 22, 24, 26, 30, 33, 34, 36 te testnih rovova 29, TR DOP 1 i TR DOP 2, u čijem okviru je utvrđeno postojanje dovoljne količine arheološkog materijala i stratigrafskih pokazatelja koji ukazuju na prisutnost izrazito bogatog arheološkog lokaliteta. Prema svemu istaknutom, moguće je konstatirati da je prostor sekcije 4 (S4) tokom prahistorijskog perioda predstavljao dio šire cjeline, tačnije rečeno: dio cjeline s istaknutim prostorima unutar sekcija 2 i 3 i da su oni činili jedan širi prahistorijski naseobinski kompleks.

Promatrano u cjelini, uključujući nalaze dobivene primjenom istraživanja putem testnih bušotina i rovova, kao i ETP i ITP pregleda, na cjelokupnoj površini istraživane zone u okviru prve faze preventivne prospekcije arheološkog lokaliteta na Butmiru primijenjeno je istraživanje putem otvaranja 35 testnih bušotina, 29 testnih rovova i 134 ručne sonde. Tom prilikom je prikupljeno ukupno 1930 arheoloških nalaza distribuiranih na prostoru veličine cca 4 hektara, dominantno opredijeljenih relativno hronološki u period brončanog doba i, manjim brojem, neolitske butmirske kulture.

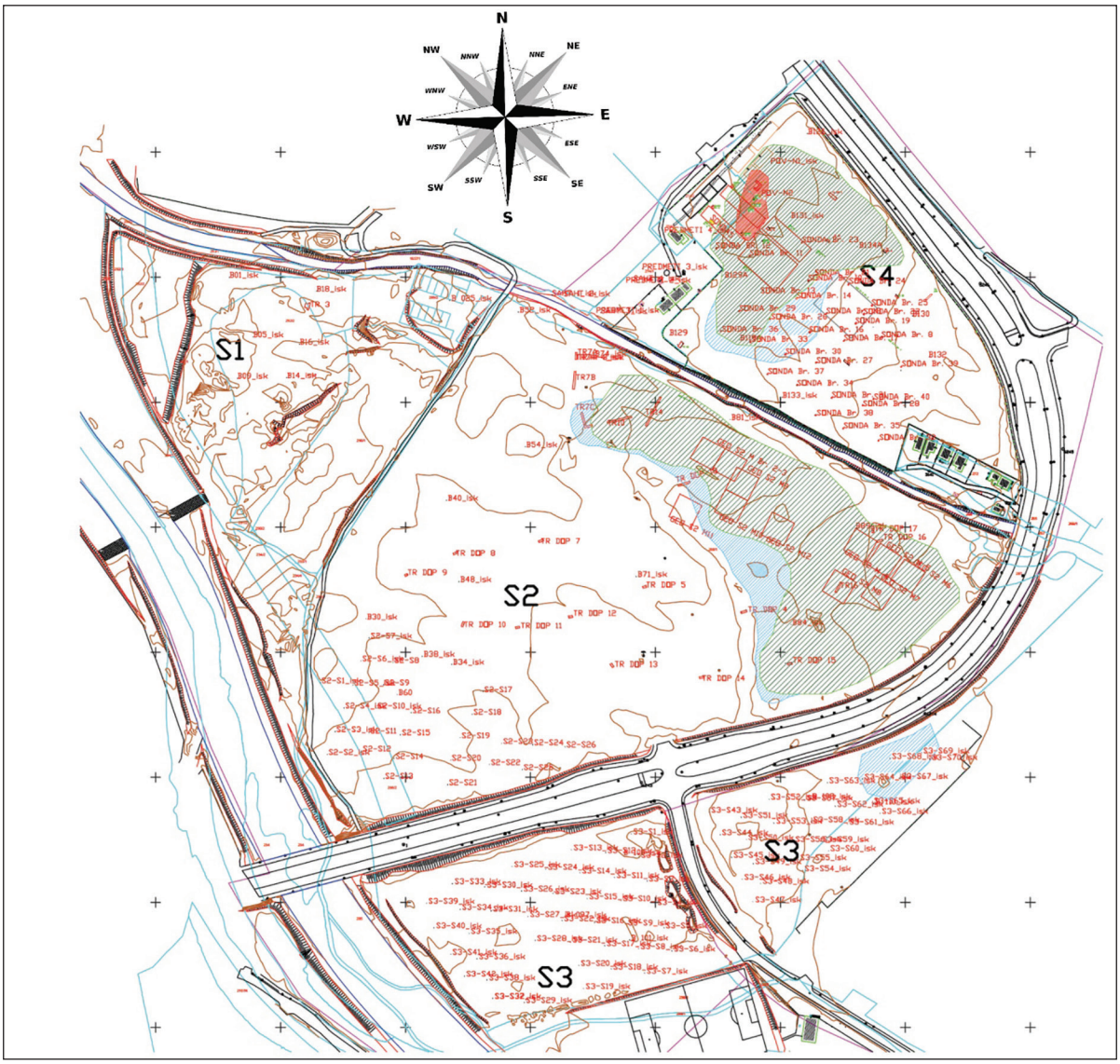

Karta 1: *Prostor* S1 *do* S4 *s georeferentnim tačkama pozicija testnih rovova, ETP i ITP sondi i testnih bušotina* (crvenom, zelenom i plavom bojom unutar sekcija S2 i S4 je označen prostor u okviru kojeg je definirana prisutnost arheoloških nalaza) (ukupna površina 30 hektara) (kartu izradio: A. Kaljanac)

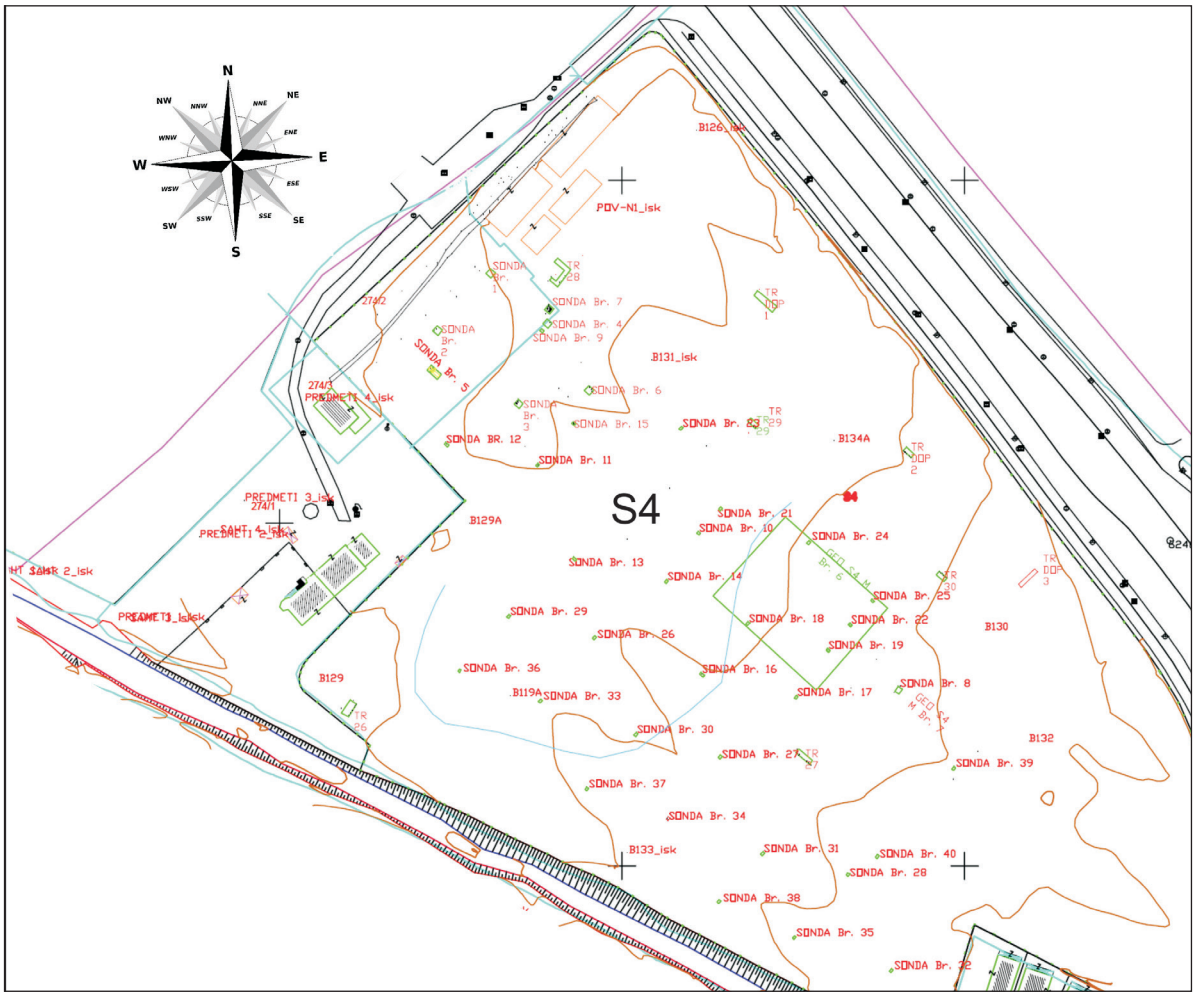

Karta 2: *Pogled na sekciju* 4 (S4) *i georeferencirani raspored testnih rovova, bušotina i ITP sondi* (kartu izradio: A. Kaljanac)

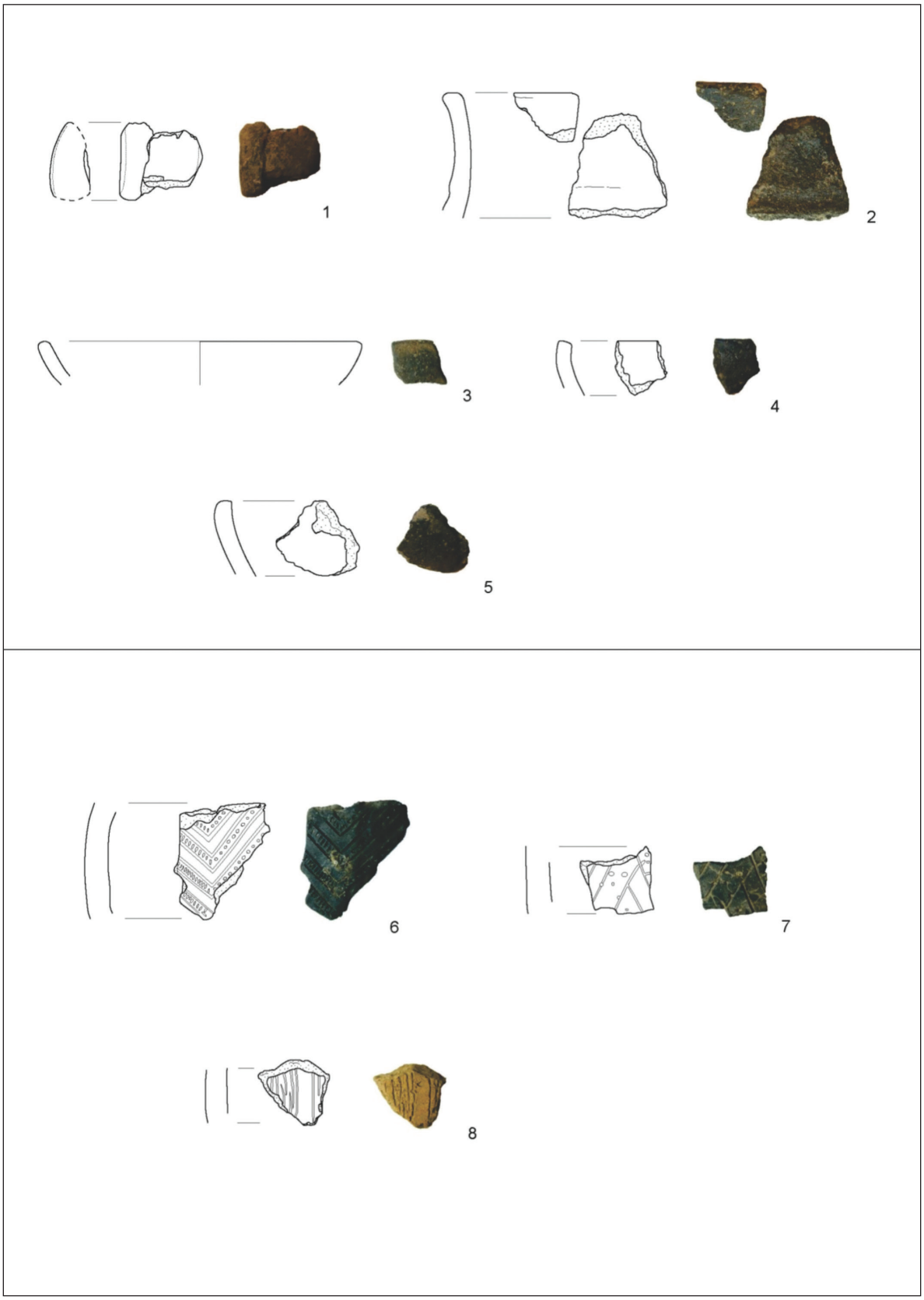

Tabla I: *Grafički prikaz izdvojenih nalaza* (crtež: Jerica Brečič)

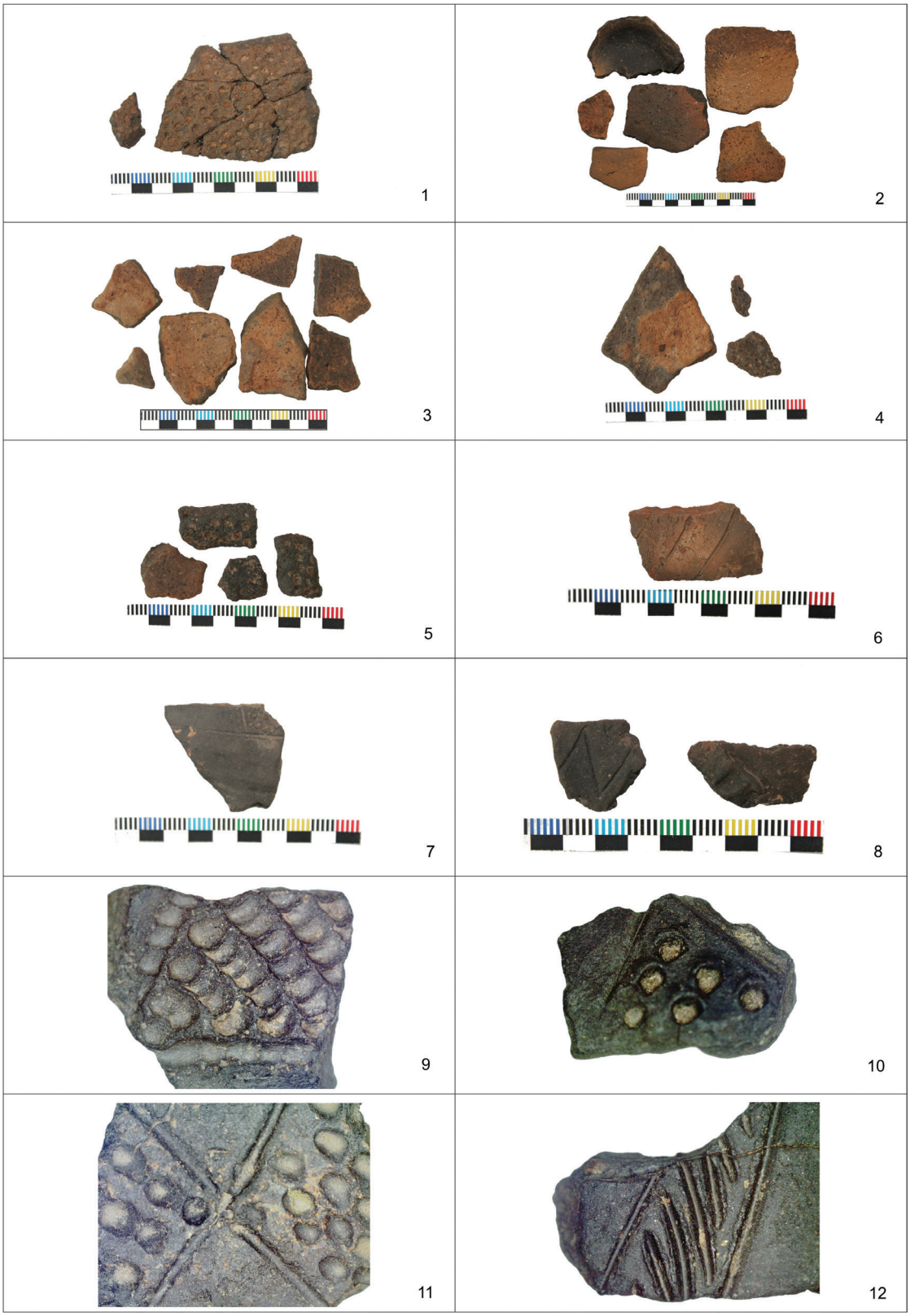

Tabla II: *Fotografski prikaz izdvojenih nalaza* (fotografije T. II, 9 do 12 su izrađene elektronskim mikroskopom)
(Foto: M. Turkmanović; Dž. Merdanić)

Summary

Results of the archaeological Prospection on the Site of Butmir from 2016

During September 2016, in the area of the national monument, *The archaeological area of the prehistoric settlement in Butmir*, rescue archaeology was conducted with the aim of determining the actual area of distribution of the archaeological potential on the site. On this occasion, the planned prospection included the areas of the Agricultural Institute Butmir and K.O. Bare, which occupy an area of 30 hectares. The research was carried out jointly by the consortium comprised of the Institute of Archeology from the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo, Department of Archeology from the Faculty of Philosophy of the University of Ljubljana and Arhej d.o.o. from Ljubljana. The research was conducted out using a number of different methods, which combined machine-dug test trenches and hand-dug test pits. In parallel with these, test boreholing was conducted at different depths, with the aim of discovering geological and potential archaeological layers, which would serve as basis for getting clearer results on the distribution of archaeological potential and the previous configuration of the terrain. With this in mind, during the implementation of the archaeological prospecting, 134 test pits, 29 test trenches and 35 test boreholes were opened in the aforementioned area, from which 1930 archeological finds from the Neolithic and Bronze Age were collected. The Prospection Plan, drafted in 2015, has diveded the total area allocated for research into four (4) sections (S1, S2, S3 and S4), within which the presence of a large number of finds of the Bronze Age was determined during the research, in contrast with the originally expected dominant representation of the Neolithic period. Almost complete absence of archaeological finds was determined in the area of sections S1 and S3, which is in accordance with the results obtained from geological research, according to which these two areas are part of the formed alluvial deposits of the Željeznica and Tilava rivers. A similar situation is recorded in the southern part of Section 2 (S2), while in the northern part the presence of archaeological finds and remains of the Bronze Age settlement was determined. The northern part of this section was separated from the area of section 4 (S4) by flow regulation of the Tilava River in the modern period, and according to a large number of finds in the area of section 4 (S4) related to the finds from section 2 (S2), it was possible to conclude that this was one site, which constitute a prehistoric settlement whole, that was later divided into two parts. According to the overall results, specifically of the area of sections 2 (S2) and 4 (S4) where the presence of archaeological finds was determined, it is possible to concluded that the archaeological site extends on a surface of 4 hectares and that it is positioned toward east and south in relation to the original defined space where the Butmir culture was once discovered.

Popis slika i karata

– Slika 1: Situacijski plan neolitskog lokaliteta na Butmiru iz 1896. godine (po: Fiala / Hoernes 1898, 8)
– Slika 2: Profil kanala, iskopanog tokom arheoloških istraživanja 1894–1896. godine (po: Fiala / Hoernes 1898, 20)
– Slika 3: Ostaci podnice i tri ognjišta evidentirana prilikom iskopavanja vršenih 1979. godine (po: Kujundžić-Vejzagić 2008, 30)
– Slika 4: Plan neolitskog lokaliteta na Butmiru s ucrtanim: 1–3: sonde iz 1893–1896. godine; 4: sonda iz 1979. godine; 5: sonda iz 2002. godine; 6: površinsko kopanje; 7: savremeni objekti; 8. stariji objekti, danas uklonjeni (po: Hoffman i dr. 2009, 144)
– Slika 5: Zona zaštite na katastarskoj podlozi prema odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju dobra Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža nacionalnim spomenikom (prema Odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju dobra Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža nacionalnim spomenikom)
– Slika 6: Isječak Geološke karte SFRJ 1 : 100.000, list Sarajevo (Jovanović et al. 1978)
– Slika 7: Vertikalni pogled na jamu evidentiranu u sondi 4 (foto: J. Hadžihasanović)
– Slika 8: Pogled na nalaze i njihovu distribuciju u sondi 7 (foto: J. Hadžihasanović)
– Slika 9: Dokumentiranje južnog profila TR DOP 1. Na slici Aleksander Horvat (geolog) i Matjaž Novšak (arheolog) (foto: R. Erjavec)
– Slika 10: Pogled na jedan od testnih rovova (TR 16 S2) (foto: R. Erjavec)

– Slika 11: Pogled na jednu od bušotina (B81) (foto: R. Erjavec)
– Slika 12: Topografski pogled na prostor sekcija S2 i S4 s prikazom uzvišenja i distribucije arheološkog potencijala (izradio: A. Kaljanac)

– Karta 1: Prostor sekcija 1 do 4 s georeferentnim tačkama pozicija testnih rovova, ETP i ITP sondi i testnih bušotina (crvenom, zelenom i plavom bojom unutar sekcija S2 i S4 je označen prostor u okviru kojeg je definirana prisutnost arheoloških nalaza) (ukupna površina 30 hektara) (kartu izradio: A. Kaljanac)
– Karta 2: Pogled na sekciju 4 (S4) i georeferencirani raspored testnih rovova, bušotina i ITP sondi (kartu izradio: A. Kaljanac)

– Tabla I: Grafički prikaz izdvojenih nalaza (crtež: Jerica Brečič)
– Tabla II: Fotografski prikaz izdvojenih nalaza (foto: M. Turkmanović, Dž. Merdanić)

Popis tabela

– Tabela 1: Statistička analiza količine arheoloških nalaza u ITP sondama Sekcije 4 (S4)
– Tabela 2: Opis i analiza stratigrafskih slojeva u TR 16 S2
– Tabela 3: Statistička analiza količine arheoloških nalaza u testnim rovovima (TR)
– Tabela 4: Opis i analiza stratigrafskih slojeva bušotine B81 S2

Literatura

Čović, B. 1979, Izvještaj o preliminarnom istražnom radu na lokalitetu „Butmir".

Čović, B. 1988, Naučna djelatnost iz oblasti prahistorijske arheologije, u: Palavestra, P. (ur.) Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 74–95.

Erjavec, R. / Verbič, T. / Novšak, M. 2011, Arheološko vrednotenje jedrnih vrtin na lokaciji Trgovski objekt Hofer Celje, Sevnica 2011.

Fiala, F. / Hoernes, M. 1898, Die Neolitische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien, Teil II, Ausgrabungen in den Jahren 1894–1896, Wien 1898.

Gaspari, A. / Masaryk, R. / Udovič, P. P. 2005, Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih na lokaciji Šumi v Ljubljani, Ljubljana 2005.

Hoffmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Müller-Scheessel, N. 2009, Rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne, GZM, n. s. 50/51, Sarajevo 2009, 11–178.

Jovanović, R. / Mojićević, M. / Tokić, S. / Rokić, Lj. 1978, Osnovna geološka karta, List Sarajevo 1 : 100.000 i Tumač za list Sarajevo, Savezni geološki zavod, Beograd 1978.

Kaljanac, A. 2014, Historija arheologije – U potrazi za prošlošću, Sarajevo 2014.

Kaljanac, A. 2015, Plan preventivne prospekcije arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža (Faza 1), Sarajevo 2015.

Kaljanac, A. 2016, Izvještaj o arheološkim prethodnim radovima istražnog karaktera – Plan preventivne prospekcije arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika Arheološko područje – Prahistorijsko naselje u Butmiru, Sarajevo 2016.

Kujundžić-Vejzagić, Z. 1999, Izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na lokalitetu Butmir, I. faza, Sarajevo 1999.

Kujundžić-Vejzagić, Z. 2002, Izvještaj o realizaciji programa zaštitnih arheoloških istraživanja na lokalitetu Butmir-Ilidža predviđen za izgradnju Kompleksa Terme-Čatež, Sarajevo 2002.

Kujundžić-Vejzagić, Z. 2008, Prilog proučavanju rane metalurgije u centralnoj Bosni, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 37, Sarajevo 2008, 23–44.

Marijanović, B. 15.38 Butmir, u: Čović, B. (ur.) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Arheološka nalazišta regija 14–25, Sarajevo 1988, 40.

Novšak, M. / Verbič, T. / Erjavec, R. 2009, Špica in brežina Grubarjevega Nabrežja s pristaniščem, Predhodne arheološke raziskave, Ljubljana 2009.

Radimsky, V. / Hoernes, M. 1895, Die Neolitische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien, Ausgrabungen in Jahre 1893, Wien 1895.

Vojaković, P. / Novšak, M. / Žerjal, T. */ Verbič, T. / Krajšek, J. / Hrustel, J.* 2011, Poročilo o predhodnih arheoloških raziskavah na lokaciji Ljubljana – stanovanjska soseska Tribuna, Ljubljana 2011.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:43-54
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.86

Tragovi sopotske i vučedolske kulture na lokalitetu Kastel – Banja Luka

Orhan Jamaković
Adelaide

Abstract: The locality of Kastel in Banja Luka, in the area of its second court, had been a subject of archeological excavations at the end of 1992. Archeological area itself is positioned on the highest point of the city of Banja Luka, at the end of long plateau that was following Crkvena creek till its river Vrbas estuary. Dominant position to its surrounding, existence of fresh drinking water and bountiful pastures, made this area suitable settling spot for both prehistorical cultures, Sopot and Vučedol.

Key words: Vučedol, Sopot, Banja Luka, Kastel, Neolitihic, Eneolithic, Ceramics, Ornaments

Tokom kišnog perioda u jesen 1992. došlo je do ispiranja zemljišta budućeg arheološkog lokaliteta, nakon čega su se pojavile rupe od kolja i nalazi fragmentovane keramike. To je bio razlog za početak zaštitnih arheoloških iskopavanja.

Istraživanja su počela unutar gabaritnih rimskih zidova, prostorije za koju se pretpostavlja da je ostatak rimske građevinske djelatnosti. Prostorija je već u prvim otkopima pokazala prisustvo fragmentovane keramike, veoma amorfne i sa znacima devijacije nastalim kao rezultat pretumbavanja tla. Na dubini od 30 cm otkriveni su tragovi kolja koje je bilo postavljeno ukoso. Okolo rupa od kolja pronađen je prahistorijski i turski materijal. Od prahistorijskog materijala pronađeni su kremeni artefakti i prilično devastirani amorfni fragmenti keramike, dok je turski materijal tradicionalno gleđosana keramika i fragmenti stakla. U drugom dijelu prostorije nađeni su ostaci kućnog lijepa, kremenih artefakata i fragmentovane keramike.

Dubina evidentiranja ostatka podnice i kućnog lijepa bila je 30–40 cm. U namjeri da utvrdimo širenje kulturnog sloja i pokušamo razotkriti svrhu pronađenih tragova kolja, 10 metara zapadno od zidova rimske i turske aglomeracije otvorili smo sondu 3, koja se prostirala u pravcu sjever–jug: 3 m i istok–zapad: 4 m. U istočnom dijelu sonde, kao rezultat zemljišnih radova prilikom polaganja električne instalacije, zemlja je pretumbana i primjetan je dobro izmiješan materijal, kako prahistorijski, tako i turski i rimski.

Neposredno do tog uništenog prostora locirana je otpadna jama promjera 2,5 x 3 m – bila je ispunjena crnom zemljom i spuštala se oko 30 cm ukoso, što je navelo na pretpostavku da se radi o ukopu dijela devastirane zemunice. Na prostoru od samo 30 cm južnije od sonde nađeni su tragovi kolja (palisadni red kolja, crteži u prilogu).

Otkopni slojevi sonde 3:

I o. s. dubine 20 cm bio je dio humusa.

II o. s. dubine 25 cm pokazao je da se radi o prekopavanoj zemlji i zaravnjivanju površine ostacima smeđe zemlje i kamena. U tom sloju nađeni su gleđosana keramika i turske lule. U jugozapadnom dijelu sonde nađeni su tragovi paljevine, sa slojem pepela dubokim 4–5 cm.

III o. s. dubine 30–35 cm sadržavao je zemlju tamnije boje, s ostacima krupnije rimske cigle i sitnih ulomaka keramike. Ispod je zdravica, sloj gline izmiješane s kamenom šakašom.

IV o. s. dubine 50 cm sadržavao je crnu zemlju i fragmentovanu keramiku.

Nešto sjevernije otvorena je sonda 4, koja se prostirala 5,65 m na istok i 5,5 m na zapad te 2,30 m na sjever i 2,40 m na jug.

Otkopni slojevi sonde 4:

Slika 1. *Kompletan prikaz područja arheološkog iskopavnja u dvorištu II Kastela u Banja Luci*

I o. s. dubine 20 cm bio je humusni sloj.

II o. s. dubine 25 cm sadržavao je tamnu zemlju s ostacima turskog materijala (lule i gleđosana keramika).

III o. s. dubine 20 cm – kasni srednjovjekovni sloj – keramika.

IV o. s. dubine 35 cm sastojao se od tamnosmeđe zemlje s ostacima fragmentovane rimske keramike, nalaza rimskog novca (1 primjerak) te ostatka rimske pržine (maltera) debljine 7 cm.

V o. s. dubine 20 cm sadržavao je jalovinu od gline. U tom sloju nađeno je veće kamenje, polukružno postavljeno, s uglačanom pečenom glinom. Vjerovatno se radi o dijelu peći i ognjišta. Tu je bilo i ostataka zgure, što bi nas navodilo na pomisao da je riječ o ostacima metalurške djelatnosti. Sjeverno od njih evidentirani su ostaci rimskog zida građenog od četvrtastih tesanika. Ispod zida nađen je ljudski skelet u položaju jug–sjever, s glavom okrenutom prema jugu.

VI o. s. je bio na dubini od 1,8 m i sastojao se od nabijene zemlje. Na dubini od 1,3 m duž jugoistočne linije, koja je na profilu sonde označena kao A–C, pojavili su se tragovi (rupe) od šest kolića promjera 15 cm. Okolo su bili postavljeni kameni obluci, kao potpora. U ukupnom prostoru nađeni su ostaci lijepa, keramike i litičkog materijala s pretpostavkom da su ostaci kućnog inventara ove nastambe. U produžetku sonde 4, sa zapadne strane, otvorili smo sondu 5, koja je po veličini bila identična sondi 4. Na visini od 1 m na zapadnom dijelu sonde (sonda 5) otkrili smo tri skeletna ostatka.

I o. s. dubine 15 cm bio je humusni sloj

II o. s. dubine 20 cm bio je nasuta zemlja, jalovina.

III o. s. dubine 30 cm, u tamnosmeđoj zemlji, sadržavao je fragmente gleđosane keramike.

IV o. s. dubine 35 cm bio je tamnosmeđi, s fragmentima rimske keramike i jednim primjerkom novca (nalaz 1).

V o. s. dubine 25 cm sastojao se od glinaste zemlje s nalazima fragmentacije, grubljim fragmentima crnog glačanog litičkog materijala i ostacima kućnog lijepa.

VI o. s. dubine 25 cm pokazao je identične nalaze kao i prethodni, s većom koncentracijom kućnog lijepa.

VII o. s. dubine 20 cm sastojao se od žute glinaste zemlje i nalaza fragmentovane keramike i litičkog materijala. Nađena je tunelasta drška i žrvanj.

VIII o. s. dubine 20 cm sastojao se od tamnije glinaste zemlje s dosta ulomaka crno glačane keramike i litičkog materijala. Jedan fragment bio je ukrašen kanelurama na trbuhu. U zapadnom

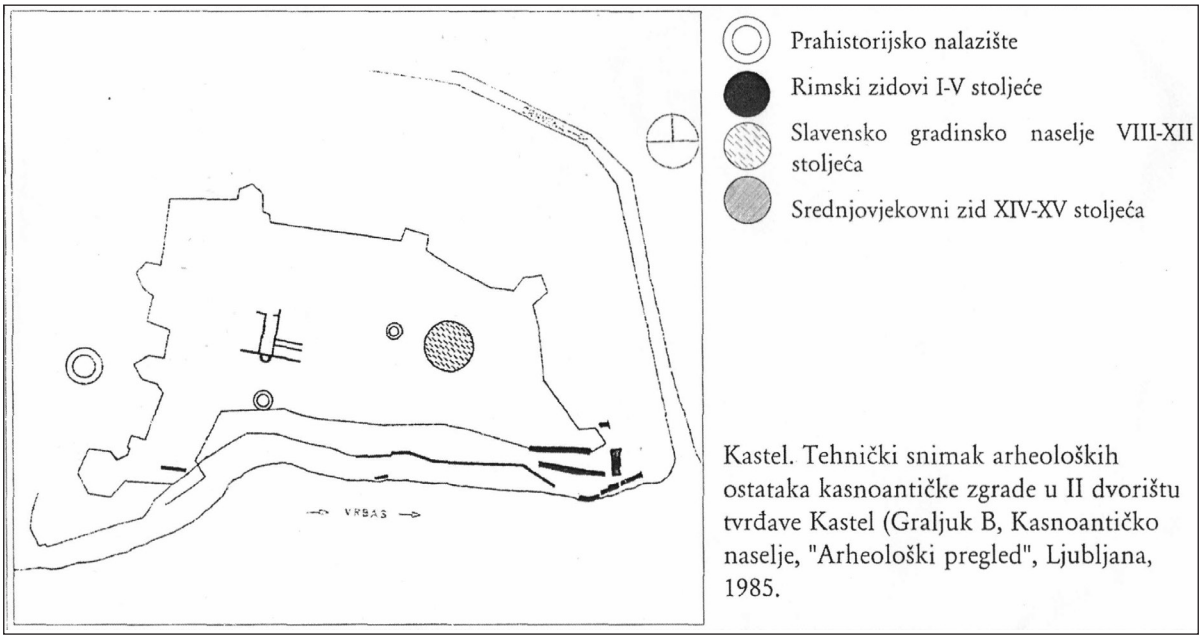

Slika 2. *Tehnički snimak prostora arheoloških iskopavanja*

dijelu sonde evidentirana je veća koncentracija kućnog lijepa i tragova paljevine (gareži).

IX o. s. dubine 10 cm bio je tamnosmeđe boje, s ostacima keramičkog i litičkog materijala. Treba istaći dva veća komada kamena, između kojih je bila garež. Preko zdravice nađeni su tragovi paljevine. U zapadnom dijelu sonde nađeni su tragovi kolja, koji su povezani s tragovima kolja iz IV otkopnog sloja.

Oko 2,3 m južnije postavljena je sonda dimenzija 6 x 6 m (sonda 6). U prvom otkopnom sloju debljine 30 cm pojavio se u jugozapadnom dijelu sonde turski zid postavljen od tesanog i običnog kamena. U sjevernom dijelu sonde bili su ostaci turske kaldrme. Od nalaza, nađene su dvije turske lulice i oštećeni srebreni novac (dinar) iz 1652. godine.

Na jugoistočnom dijelu sonde izvršen je iskop dubine 1,6 m, gdje se došlo do zdravice. Zdravica se nalazila i na zapadnoj strani sonde, ali na nešto manjoj dubini – 1,2–1,3 m.

Sonda 7 postavljena je 12 m južnije od sonde 6. Već na dubini od 30 cm pojavio se turski zid koji je bio nađen u sondi 6. Zid je prolazio kroz sondu. Bilo je očito da su za građenje zida (koji je prolazio kroz prostor s nabijenom glinom i prostor ispunjen rastresitom zemljom) korišteni ostaci nekog ukopanog objekta (poluzemunice). Prostor nastambe nalazio se zapadno od zida u južnom dijelu sonde.

Sonda 8 postavljena je na oko 3,20 m od sonde 7 i bila je totalno jalova. Sadržavala je ostatke šuta i krečnog materijala.

Direktno na sondu 8 postavili smo sondu 9, dimenzija 2,8 x 3,2 m. Na dubini od 40 cm nađeni su ostaci turskog zida, građenog od krupnijeg kamenja, u obliku slova L (sjever–jug–jugozapad). Na južnoj strani zida ukoso su postavljena tri reda kamenova, kao okapnica.

Sonda 10 nastavljala se na sondu 9 i otkopavana je do 2,2 m dubine. Bila je bez nalaza, sastojala se od kreča i šuta. Sonda 11 bila je identična prethodnoj.

Sonda 12 postavljena je 1,5 m zapadno od sonde 5. Južna strana sonde bila je dugačka 4,85 m. U jugoistočnom i jugozapadnom dijelu sonde pronađeni su ostaci skeletnih ukopavanja iz turskog perioda. Na dubini od 1,2 m bili su ukopani ženski skeleti, dok je ukop muških bio na dubini od 50 cm. Pronađeni su dijelovi pištolja buretaša i topovska đula. Nešto dalje, na dubini od 30 cm, nađeni su ostaci kolja koje se protezalo pravcem sjeverozapad–jugoistok.

Kao što smo u izvještaju prikazali, nađeni pokretni materijal pripadao je prahistorijskom, rimskom, kasnom srednjovjekovnom, turskom, austrijskom, pa i današnjem dobu. Tvrđava Kastel, kao što je poznato, bila je u upotrebi kroz mnoge periode.

Kastel – Neolit

Najstariji slojevi naselja pokazali su brojne nalaze fragmenata crnopolirane fine keramike. Keramika je rađena od dobro pročišćene gline, koja je pečena redukciono – paljena, crne i sive boje. Ova je tehnika karakteristična po upotrebi prevlake na finoj keramici, koja je bila polirana i dostizala visok sjaj. Na jednom fragmentu manje crnopolirane posude nalazile su se ukrasne kanelure. Nađeni su fragmenti pehara sa šupljom nogom (Tab. 2, 4). Ornamenti urezanih i ubadanih ukrasa su vrsta pseudovinčanske trakaste dekoracije, što nije rijetko na lokalitetima sopotske kulture, koja je nastala vinčanizacijom starčevačke kulture (Tab. 3, 5. 16). Za motive valovnice (Tab. 3, 10) može se smatrati da su vinčanskog projekla ili svakako iz doba poznog neolita.

Među medijalnom prelaznom keramikom pojavljuju se lončići s drškicama na otvoru (pseudobodrokerezsturski oblici[1]), koji su se upotrebljavali u periodu stupnja III ili kasne faze sopotske kulture. Od ostalih pojava vezanih za ovaj neolit evidentirane su bradavičaste aplikacije, obično na finijim crnopoliranim ulomcima, bikonične posude i nosolike drške.

Moglo bi se pretpostaviti da je neolitsko naselje u Kastelu bilo rezultat pritiska vinčanske populizacije na prostoru međurječja, na prelazu stupnja I-B u stupanj II. Drugi stupanj sopota karakterizira samostalan razvoj i razvoj vlastitog identiteta, s minimalnim utjecajem Vinče. To je doba kada Sopot "kolonizira" Transdanubiju i bosansku Posavinu pa je to sve vjerovatnije rezultat te ekspanzije nego pritiska same Vinče. Impakt koji je zahvatio istočne oblasti sopotske kulture nije dopro do otvorenih naselja iste kulture na zapadu. Dijelovi sopotske populacije u tom periodu povlačili su se i nalazili utočište u tzv. wasserburgovima, neprohodnim i neuslovnim prostorima. A takav jedan lokalitet autor je sondažno istražio na prostoru Kosijerovo, kod Laktaša. Lokalitet je nastanjen tokom trećeg stupnja, gdje je kasnovinčanska keramika nametnula svoje standarde, koji ne pripadaju domenu autohtonog sopotskog porijekla, to jest snažne starčevačke osnove, i gdje su utjecaji Vinče (Vinča D) primjetni.

Ostaje pitanje u kojoj se mjeri radilo o kulturnom pritisku, a u kojoj o populacijskom penetriranju. Iako je, generalno gledano, sopotskoj kulturi duh davala starčevačka kultura sa svojim smislom za jednostavnost, kako prof. S. Dimitrijević kaže, treba imati na umu da je starčevačka kultura pred kraj svog života bila lišena slikane ornamentike, postala je monohromizirana i od tog perioda počinje se transformirati iz starčevačke u sopotsku kulturu.[2] Zajedničko i srodno vinčanskoj i finom materijalu starčevačke kulture jest manir sjajnog glačanja vanjske površine posuda. Vinčanska kultura, koja je dio procesa u nastanku sopotske kulture, bila je snažan utjecajni faktor, gledano sa svih relevantnih aspekata, kako kulturnog tako i društveno-političkog. Cijepani litički materijal su nožići, strugači sa zaobljenom čeonom ivicom, glačana sjekira koje upućuju na neolitsko porijeklo (Tab. 2) .

Eneolitski nalazi

U mlađem stratumu nađena je velika količina keramike eneolitskog porijekla. Radilo se o fragmentiranoj keramici, po kojoj se mogla procijeniti njena faktura i dekoracija. Vrsta grublje keramike bez ornamenta vjerovatno je bila utilitarne prirode, dok je druga vrsta keramike finije faktura i imala je i neke druge svrhe osim za svakodnevnu upotrebu. Na mnogim fragmentima bilo je tragova gorenja, što upućuje na dvije mogućnosti – ili su nastali direktno koristeći vatru, ili su nastali za vrijeme požara. Karakteristika finije keramike je da je većinom ukrašena bijelom inkrustacijom. Keramika je bila ornamentirana duboreznom tehnikom, dubokim i plitkim urezima, a ukrasi su bili izvedeni žigosanjem i upotrebom nazubljenog kotačića, slično litzenskoj keramici (Tab. 3, 5. 9). Za duboreznu tehniku, koja se dobiva izrezivanjem okolne površine, imamo primjere u Tab. 1, 7. 10. Slično i ostalim vučedolskim lokalitetima, na fragmentima je nađena bogata dekoracija. Između ostalih, to su koncentrični krugovi s bijelom inkrustacijom na crnoj podlozi, urezane pliće i dublje linije, duborezni friz (s predstavom horizonta) sa znakom X i jedna nasuprot drugoj regule (Tab. 1, 7), valovite linije (motiv vode), cik-cak mrežasti i romboidni motivi (Tab. 1, 7.

[1] Dimitrijević 1979, 266–296, Tab. 49, Sl. 6.

[2] Dimitrijević 1979a, 58-59.

9. 10; Tab. 2, 1. 3; Tab. 3-4, 5. 6. 9. 10. 17). Mnogi od ovih dekora mogli bi se posmatrati kroz širu prizmu fundamentalnih simbola.

Značajna manifestacija u vučedolskoj keramici je pojava bijelo inkrustirane keramike, koja je evidentirana i na našem lokalitetu. U najranijoj fazi vučedolske kulture na lokalitetu Vučedol grobne priloge sačinjavalo je keramičko posuđe bez primjene inkrustirane ornamentike. U kasnijim fazama, bijela inkrustirana keramika je vodeća ornamentalna manifestacija ove kulture. Obično je na urezanu ornamentiku aplicirana bijela boja, na keramici crne površine.

Alojz Benac citira mišljenje M. Wozinskog da je pojava inkrustirane keramike pratila širenje metala u Evropi. Polazna je tačka te manifestacije, prema Wozinskom, u Starokaldejskom prostoru i prostoru Sredozemnog mora. Odatle se ona širila do Krete i Kipra, Hisarlika i Kavkaza, a onda dalje u Evropu, preko Španije u zapadnu i sjevernu Evropu i preko Balkana u Rumuniju i Sedmogradsku, Bosnu, Sloveniju i Austriju. U vezi s tim, pojavljuju se u Evropi grobovi s čučećim kosturima, grobovi s urnama, dolmeni na Zapadu i megalitski grobovi. O. Mentelius stavlja inkrustiranu keramiku na Kreti, Kipru i Siciliji u prvu polovinu trećeg milenija prije nove ere.[3]

M. Wozinski je naslutio čudnu relaciju između pojave i širenja metala i upotrebe bijelo inkrustiranog ornamenta. Ta je relacija imala dublji značaj za vučedolsku kulturu koja je širila metaluršku proizvodnju diljem Evrope i nosila mističnu notu, s izravnim i skrivenim sadržajem. Ili, kako G. Bachelard kaže u uvodu Dielove knjige,[4] simbolika ne nosi samo izraz direktnog značenja nego se pojavljuje i kao neka enigma, kao vrsta skrivenog religijskog simbola. Opće je poznato da je bijela boja boja mistike (džinovska kreatura Mobyja Dicka ili rimske čuvarice državnog ognjišta Vestalke, koje su nosile bijele haljine i morale biti djevice). Činjenica da je bijela inkrustacija pratila širenje metalurgije naslućuje vezu između simbola Vestalskih djevica kao čuvarica vatre i ritualnog žrtvovanja djece pred gradnju peći za taljenje. Ritual je bio više mističan nego religiozan, a nevine žrtve fetusa djece možda najuzvišeniji simbol, gdje se žrtvuju čistota i nevinost.

Simbolika nalaza katakombne grobnice vučedolske kulture, ispod idealnog središta glavne prostorije vučedolske kuće (megarona), gdje je petoro djece (tri novorođenčeta, jedno od nekoliko mjeseci i jedno od četiri godine) bilo žrtvovano, mogla bi se staviti u kontekst Bachelardova razmišljanja o dva značenja (objašnjenja) – jednog manifestnog, a drugog skrivenog. Žrtvovanje fetusa u stvari je mistična, magijska radnja i morao je postojati neki, samo njihov razlog (na nivou metalurga) za tu žrtvu i titraj plamena u rađanju metala i bijele inkrustacije.

Pojava bijele inkrustacije, u mitskoj verziji, po kojoj je Prometej prenio ukradenu vatru, ima svoju verziju u relaciji između vatre i stabljike komorača (*Ferula communis*), koja raste po cijelom Mediteranu. Stabljika je ispunjena bijelom i lako zapaljivom srčikom. Prometej je vatru sakrio u stabljiku te biljke i darovao je čovječanstvu. Ta bijelina inkrustacije možda ima neku relaciju s vatrom i taljenjem.[5]

Najbliže analogije s lokalitetom Kastel nalazimo na obližnjim lokalitetima kao što su Klašnice Pećina, pećina Hrustovača i Zecovi. Zajednička im je upotreba ornamenata bijele inkrustacije na sjajno uglačanoj sivoj, smeđoj i crno uglačanoj površini, također brazasto urezivanje (fuerchenstich), koje je ukrašavalo keramičke posude, te rovašenje i duborezni manir. A. Benac smatra da je osnovni duborezni motiv s lokaliteta Hrustovača preuzet iz kulture zvonastih pehara.[6] Najčešća je pojava traka s izdubljenim trokutima koji čine unutra okrenutim vrhovima pozitivan cikcak ornamenat. Slične pojave nalazimo na zvonastim peharima Češke i centralne Njemačke te na peharima iz Ciempoznelosa u Španiji, gdje je sačuvana bijela inkrustacija.

Lokalitet Pećine u Klašnicama s ornamentima koncentričnih krugova, keramikom ukrašenom urezivanjem i duborezom i upotrebom bijele inkrustacije na crnoj i smeđoj glačanoj površini, ima svoje analogije na lokalitetu Kastel. B. Graljuk je nalaze vučedolske kulture s lokaliteta Pećine Klašnice smjestio u kostolacoidnu fazu stupnja A3 relativne hronologije S. Dimitrijevića. Isti autor navodi mišljenje A. Benca da je materijal s lokaliteta Pećine znatno mlađi i da pripada kasnoj, možda najkasnijoj fazi vučedolske kulture.

[3] Benac 1948, 35-36.
[4] Diel 1980.
[5] Durman 2006.
[6] Benac 1948, 35-36, Tab. 5. 6. 9, 2. 8.

Ornamentika koncentričnih krugova pojavljuje se i na Zecovima. A. Benac smatra da su ti nalazi ostaci nekog helioističkog kulta. Analogije su poznate na lokalitetu Hrustovačka pećina – Kastel Banja Luka. Tu su evidentni dijelovi keramike ukrašeni urezanim i brazdastim ornamentom te motivi koncentričnih krugova s primjenom bijele inkrustacije.[7] U tekstu J. Korošec "Hrustovačka pećina" na Tab. 1 navodi dva motiva dvojne sjekire. Također, paralele imamo na Tab. 10. 11. 16. Paralele za lokalitet Kastel imamo i na širem području raspostranjenosti vučedolske kulture.

Lokalitet Kastel – kneževski grob iz Batajnice iskopavao je N. Tasić 1958. godine. Kao paralele bi se mogli izvesti motivi koncentričnih krugova. Nalaz je nađen u tumulu promjera 30 m i visine 2,24 m, na paljevinskom pokopu. Kao urna je služila jedna badenoidna vretanasta amfora s vučedolskim ukrasima. S. Dimitrijević ju je stavio u vrijeme B1 stupnja. Tradicija spaljivanja pod humkama počinje još u pretklasičnoj badenskoj, a nastavlja se u klasičnoj badenskoj kulturi, da bi ritual spaljivanja preuzela kostolačka kultura. U Mokrinu (pokop u Arađanskoj humci, dvorovi Silajet, kostolačka kultura, sjeveroistočna Bosna) S. Dimitrijević sugeriše da spaljivanje kao način sahrane u širem smislu treba tražiti na prostoru Tesalije, Soufli Magula, Larissa kulture.

Pored ornamenta koncentričnih krugova na fragmentima u Kneževskom grobu u Batajnici, nalazimo ornament u obliku X krsta (Tab. 1, 3. 6. 7) koji je hronološki datiran u klasičnu fazu Vučedola (Tab. 1, 7; Tab. 2, 7. 9; Tab. 3, 9). Paralele su poznate i s lokaliteta Belegiš Šančine s vučedolskog horizonta iskopavanja, koji su 1961. iskopavali Tasić, Trbuhović i Jovanović, a to su ornamenti koncentričnih krugova i mrežasti urezani ornamenti. Lokalitet je tada datiran u pretklasičnu vučedolsku kulturu, stupanj A. Paralele nalazimo na Kastelu na Tab. 2, 1. 3. 6. 7. 13. s lokaliteta Belegiš Šančine (Tab. 4, 1. 3. 4). Od ostalih ornamentalnih motiva mogli bismo spomenuti mrežasti ukras (Tab. 5, 1) i kombinaciju mrežastih motiva i urezanih valova (Tab. 5, 4) na Kastelu (Tab. 2, 1. 3; Tab. 3, 6), te posudu s naglašenim trbuhom, gdje se ukras nalazi na trbuhu (Kastel, Tab. 1, 7) na lokalitetu Belegiš Šančine (Tabla 8, 5. 7).[8]

Nalaz drške posude na Tab. 2, 6, s ukrasnim urezanim motivom dvojne sjekire, čest je dekor na lokalitetima vučedolske kulture. Najreprezentativnije analogije imamo na dva nalaza s područja vučedolske kulture – jedan iz Vučedola, a drugi iz Ušća kod Vinče. Schmidtovi vučedolski nalazi golubice s urezanim dvojnim sjekirama na vratu i konsekrativnih rogova koji su nalaženi u više primjeraka, od kojih je naročito značajan onaj što je nađen u niši podruma II A+D porušenih zgrada na kojoj su sigurno stajali kao akroteriji, slični su predstavi sakralne građevine na zlatnoj pločici iz Mikene. Figura golubice od pečene zemlje s tri puta urezanim znakom dvojne sjekire na vratu nađena je u blizini konsekrativnih rogova u podrumu II B. Dvojna sjekira koja je urezana na desnoj strani golubicinog vrata i koja umjesto drščice ima prsten za vješanje, a koja ima analogije u nalazima bronzane sjekire na Ušću, nađena je na jednoj urni badenskog tipa, zajedno sa spaljenim ostacima pokojnika. Profesor Vasić, koji je objavio nalaz, pretpostavlja da je služila kao amulet pokojniku.[9]

Na arheološkom lokalitetu Vinkovci–Tržnica, na iskopavanju 1977–78. nađeno je više položaja, posebno u cilindričnim jamama, gdje je izmiješan keramički materijal klasične i kasne faze vučedolske kulture (dokazuje da se život preliva dalje). Posebno je zanimljiva jama 78Z, u kojoj je, uz posudu s prikazanim kalendarom vučedolske kulture, prisutna i kadionica (posuda s dvostrukim dnom), a koje pripadaju klasičnom vremenu vučedolske kulture. Uz njih je i jedna posuda s istim znacima kao i na kadionici, ali iz vremena kasne faze, u kojoj počinje intenzivnije širenje vučedolske kulture.

Klasična faza vučedolske kulture traje (prema radiokarbonskim datumima) do, okvirno, 2700. godine pr. n. e., a nakon toga se nastavlja vinkovačka kultura.[10] U nekoliko slučajeva s Vučedola gdje su uz pokojnika pronađene terine s motivom Oriona, moglo bi se zaključiti da su ostavljene kao dio zagrobnog rituala. Orion je, kako vidimo, simbol Zime, koja označava kraj godine ili kraj životnog ciklusa. U vučedolskoj kulturi, Orion je gotovo ravnopravan suncu. Kao dominantno sazvijeđe zimskog neba i s obzirom na udaljenost od gotovo pet hiljada godina, to se

[7] Graljuk 1980. 26-27, Tab. 14, 1-10, Tab. 15, 5, Tab. 16, 3. 7.
[8] Dimitrijević 1979a, Tab. 4, 1. 3. 4, Tab. 5, 1.
[9] Vasić 1908, 97-99.
[10] Kronološka tabela, Durman 2006.

sazvijezđe u vrijeme vučedolske kulture pojavljuje noću od početka novembra do proljetne ravnodnevnice, kad mu pojas zaranja za obzor. Bio je, dakle, svojevrsni nadomjestak za oslabljeno zimsko sunce, kao svjetlo, ili pak, samo svjetiljka. Terinoidna posuda sa simetrično ugrađenim četirima posudicama istog oblika i dvije nasuprot smještene ušice, odnosno drškice, svjetiljka je kojom se moglo mahati kao kadionicom.[11]

Prodor i širenje vučedolske kulture na bosanski prostor jedino je bio moguć s njenog matičnog područja dolinom rijeke Save uzvodno te dolinom rijeke Vrbas, Une i Sane. Vučedolska kultura, kao moćni dio indoevropskih kretanja, s jasnom plemenskom organizacijom i izdvojenom vojnom plemenskom aristrokratijom, s visokom privrednom aktivnošću i kao nosilac metalurške djelatnosti, pokrenula se prema drugim predjelima. Toj su ekspanziji pogodovale već iscrpljene kulture starosjedilaca, spremnih za nestanak ili asimilaciju.

Prema analizama i vrsti ornamentike, lokalitet Kastel pripadao je i klasičnoj i kasnoj klasičnoj fazi Vučedola. Dokaz tome su nalazi dublje urezane ornamentike karakteristične za klasični period, a i nalazi pliće urezanih motiva koji pripadaju najkasnijoj fazi vučedolske kulture, kulturnom stupnju III ili C, što je analogno ljubljanskoj kulturi, okvirno 2800–2600. godine. Kasnoj klasičnoj fazi pripada i položaj ručke na posudama koja se nalazi na otvoru (Tab. 2, 7. 10), dok klasičnu fazu karakterišu ručke smještene na bikoničnom prelazu (Tab. 2, 6), što je još jedan pokazatalj da se radi o lokalitetu koji je pripadao i klasičnoj i kasnoj klasičnoj fazi vučedolske kulture. Obiljem nalaza i svojom ornamentikom ova je kultura otvorila mogućnost za različite analize njenih simbola.

D. Srejović smatra da stvaranje simbola spada u red religioznih kolektivnih fenomena koji pripadaju unutarnjoj psihičkoj historiji jedne kulture, a koja je proizvod kolektivnog plemenskog historijskog doživljaja, slike svijeta u jednom određenom trenutku. Simbol je, kao i mit (u okviru plemena), živa religija koja ima smisla i utjecaja na svijest iz koje je proizašla. D. Srejović zaključuje da se za pravilno tumačenje mora uzeti ono koje iznad svih mogućih objašnjenja gleda na simbol kao na izraz još nerazumljivog, mističnog i složenog religijskog osjećanja, koje se može najprikladnije predstaviti oblicima određene simbolike, te se zato religiozni simboli ne smiju nikako dovesti u kontekst nekih određenih božanstava.

Nalazi simbola golubice, dvojne sjekire i konsekrativnih rogova, koje je Srejović okarakterisao kao religiozne simbole, i prostor i mjesto ovih nalaza u Vučedolu su, u stvari, ukopani objekti u koje se ulazilo stepeništem. U odaji dužine 1,8 m i visine 1,9 m, koja je imala tlo pokriveno pepelom (45 cm pepela), s dijelovima razbijenog posuđa i sličnoj, nešto manjoj, prostoriji u neposrednoj blizini (podrum II B), na istoj dubini, nađeni su konsekrativni rogovi i nalaz golubice s urezanim dvojnim sjekirama. Oblik i veličina ovih prostorija, kao i nađeni materijal, upućuju na to da se radi o kultnim mjestima za ritualno prinošenje žrtve. Analogiju za ovo svetište, za profesora Srejovića, predstavlja "sala dvojne sjekire" u Knosu (kritsko svetište iz poznog mikenskog II perioda, a slična svetišta su poznata i u Mikeni). Isti autor zaključuje da je, za razliku od kritskih i mikenskih kultnih odaja, značajno da su obje kultne prostorije u Vučedolu ukopane u zemlju, što je pouzdan dokaz da je vršen mistični kult htonsko-agrarnog karaktera i zaključuje da su kultne odaje mnogo bliže enagisterionimailiyapa[12] podzemnim prostorijama, u kojima je vršen htonski ritual, što potvrđuju nalazi konsekrativnih rogova i golubice s dvojnom sjekirom, koji ovdje obilježavaju prisustvo vrhovnog božanstva. Kao što smo ranije spominjali, nalazi dvojne sjekire na urni s Ušća najviše su povezani, kako kaže Srejović, s kultom pokojnika preko simbola dvojne sjekire, s vrhovnim božanstvom, kao što je slučaj na steli jedne djevojke iz Eleusine.

Srejović s Vučedolom povezuje i prisustvo malo manje značajnih oblika, kako kaže, pozajmljenih iz kritsko-mikenskog religioznog polisimbolizma, čiji religiozni smisao još nije potvrđen, ali u čije egejsko porijeklo nema sumnje. Tako bi se za predstave krsta s ravnim krakovima, zrakastog točka i koncentrične krugove na vučedolskoj keramici s rezervom moglo zaključiti da je riječ o astralnim simbolima.[13]

[11] Durman 1999–2000, 6.

[12] Izraz koji Srejović koristi za kultne rituale; Srejović 1957, 123-136.

[13] Ibid., 134.

Teritorijalno, vučedolska kultura se ne dodiruje s oblastima zahvaćenim kritsko-mikenskom civilizacijom. Međutim, mogli su doći u kontakte vodenim putem, trgovačkim posredstvom ili potragom za metalom. Toj tvrdnji u prilog ide i nalaz pod humkom Mala Gruda u Tivatskom polju, sasvim blizu morske komunikacije. Plitki urezani motiv dvojne sjekire na ručki (Tab. 12, 6) na lokalitetu Kastel bio je u upotrebi vjerovatno na posudi koja je imala ritualno-sakralni karakter u klasičnoj i kasnoj klasičnoj fazi vučedolske kulture. Na fragmentima vučedolske keramike nađeni su i motivi krsta s ravnim kracima ili zrakasti točak s koncentričnim krugovima, koje pojedinačno možemo naći i na lokalitetu Kastela i susjednim lokalitetima Pećina Klašnice, Zecovi, pećina Hrustovača, a također i u pećini Psihro na bronzanoj ploči te na kalupima za livanje iz Sitije, kao i na mikenskoj keramici.[14]

Ukrasi na lokalitetu Kastel – Banjaluka (Tab. 1, 7. 9. 10) izvedeni su običnim urezivanjem iznad zaobljenog dijela suda. Fragment 7 daje nam indicije da se radi o ukrašavanju koje je prisutno na terinama kasnoklasične vučedolske kulture. To je horizontalni ukras, koji je u vučedolskoj kulturi prvobitno nastao od jedne horizontalne crte, koja je predstavljala obzor vidljivog ruba zemlje. I kako A. Durman kaže, s njom se počelo dočaravati vučedolsko poimanje svijeta, vezano za indoevropsku tradiciju.

Terine su bile bikoničnog oblika (i konkavnog dijela vrata) s konveksno izvedenim donjim dijelom. Obično su imale jednu dršku, najčešće tunelastu. S matičnog lokaliteta na Vučedolu utvrđeno je da im veličina varira od 3 do 35 cm širine, što bi značilo da su služile u ritualne svrhe. U ranoj i klasičnoj fazi terine su ukrašene urezivanjem i nanošenjem crvene i bijele inkrustacije. Oblici ovih posuda transformiraju se iz kasnoklasične u kasnu fazu vučedolske kulture, postaju više zaobljene, slabijeg bikoniteta u prelomu, a gornji konkavni dio postaje ravan. Dolazi do transformacije drške, gdje tunelaste drške zamjenjuje trakasta drška, koja spaja obod s trbuhom suda. U tom periodu prestaje uobičajeno ukrašavanje terina, što je vjerovatno razlog za neke neukrašene nalaze fragemenata posuda na Kastelu.

[14] Ibid., 123-136.

Na lokalitetu Kastel, tokom istraživanja badenskog naselja, Z. Žeravica na stotinjak metara istočno od našeg lokaliteta, u dvorištu 3, nalazi veći grumen bronzane zgure.[15] Ostali tragovi metala iz perioda eneolita nisu nađeni. Neosporno je da je badensko naselje u dvorištu 3 bilo dio rute kuda se kretao badenski pohod na bosanska rudišta. Metal nije nađen na većini vučedolskih lokaliteta. J. Lozuk to objašnjava kratkim boravištem Vučedolaca na tom prostoru.[16]

Metal je bio skupocjen i moglo bi se reći da je u tom periodu bio importovan. Ako bi se naša vučedolska kultura uporedila s drugim kulturama, onda bismo je mogli smjestiti u isto razdoblje kao i ostale kulture iz perioda 3000–2400. pr. n. e., tj. sumersko razdoblje u Mesopotamiji, u kojoj su se već pojavili gradovi i klinasto pismo, ili staro carstvo u Egiptu, gdje je došlo do stvaranja države i hijeroglifskog pisma. Naš lokalitet je, kako smo vidjeli, osnovan u kasnijoj fazi vučedolske kulture, u fazi kada su Vučedolci napravili ekspanziju na cijelu srednju i jugoistočnu Evropu. Analizom novih lokaliteta pokazalo se da je vučedolska kultura zauzela sva područja s ležištima bakra.

Vučedolska je kultura, kako smo vidjeli, briljantna civilizacija, koja sa svojom sofisticiranom kulturom, poimanjem svijeta i autentičnim kosmogenijem, predstavlja svojevrsno civilizacijsko dešavanje, koje bismo mogli predstaviti kao evropski pandan razvijenim civilizacijama Mesopotamije i Egipta. Ona je dio etnogeneze budućih plemenskih zajednica na prostoru Bosne i Hercegovine.

Summary

Traces of Sopot and Vučedol culture in Kastel – Banja Luka

The oldest layers from the setlement from Kastel are the oldest level of the city of Banja Luka, which are from the culture of Sopot. Ceramics is made from reductioned-roasted clay, black and grey color which

[15] Žeravica 1983, 45-49, Tab. 1, 8. 13. 14. 25. Podatak je dobiven od arheologa Darka Periše.
[16] Lozuk 1995.

are very well polished, what is one of the characteristics of Vinča culture, that is a part of a simbiozis in Sopot civilization. That is the last breaktrough from the Vinča civilization in the West of Starčevo culture, which results in creation of the Sopot culture. The site is inhabited during the third degree where the Late Vinča ceramics gave its standards and which belonged to the autohtoneus Sopot, that had a strong Starčevo base and where this influence of Vinča D is noticable. This stays as a enigmatic question in which it was a culture presure and which relation was a ethnic influence.

In the younger strattums eneolitcis ceramics were found, wich belonged to the Vučedol culture. The ceramicrs were decorated with incrustration with white colour and deep cut decorated also with white incustrations. Special attention were on the fundamental simbols and the other among other religion simbols (how prof. Srejović calls them).

Literatura

Benac, A. 1948, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM sv. III, 5–41.

Diel, P. 1980, Symbolism in Greek mythology: human desire and its transformations, pref. by Gaston Bachelard, Boulder Shambala, New York 1980.

Dimitrijević, S. 1968, Sopotsko-lenđelska kultura, Monografia Archeologicae I, Zagreb 1968.

Dimitrijević, S. 1979, Sjeverna zona, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslovenskih zemalja II, ANUBiH CBI, Sarajevo 1979, 229–363.

Dimitrijević, S. 1979a, Zur Frage der Genese und Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Save, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, serija 3, vol. 10–11, br. 1, 1–96.

Durman, A. 1999–2000, Vučedolska terina i Orion, Opuscula archaeologica 23–24, 1–9.

Durman, A. 2000, Počeci metalurgije na Brodskom području, U: Živaković-Kerže, Z. (ur.) Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu, Hrvatski institut za povijest – podružnica Slavonski Brod, Muzej, Slavonski Brod 2000, 91–102.

Durman, A. 2006, Simbol Boga i kralja, Prvi europski vladari, Glarija Klovićevi Dvori, Zagreb 2006.

Graljuk, B. 1980, Pećine, Klašnice, Banjaluka. Paleolitska stanica, Arheološki pregled 21, 9–15.

Jobes, G. 1962, Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols, The Scarecrow Press, New York 1962.

Korošec, J. 1946, Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s., sv. 1, 7–37.

Lozuk, J. 1995, A Problem of the Baden Group metallurgy on the site of Saloš, Donja Vrba, near Slavonski Brod, u: Jovanović, B. (ur.) Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe, International Symposium Donji Milanovac May 20–25, 1990, Bor 1990, 55–58.

Schmidt, R. R. 1945, Die Burg Vučedol, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 1945.

Srejović, D. 1957, Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi, Živa antika vol. VII, no. 1, 123–136.

Vasić, M. M. 1908, Preistorijski obredni predmeti. Prilozi ka poznavanju preistorijske religije u Srbiji, Starinar III, 71–120.

Žeravica, Z. 1983, Ostaci badenskog naselja na Kastelu u Banja Luci, u: Arheološka problematika zapadne Bosne. Zbornik Arhivskog društva BiH, Sarajevo 1983, 41–53.

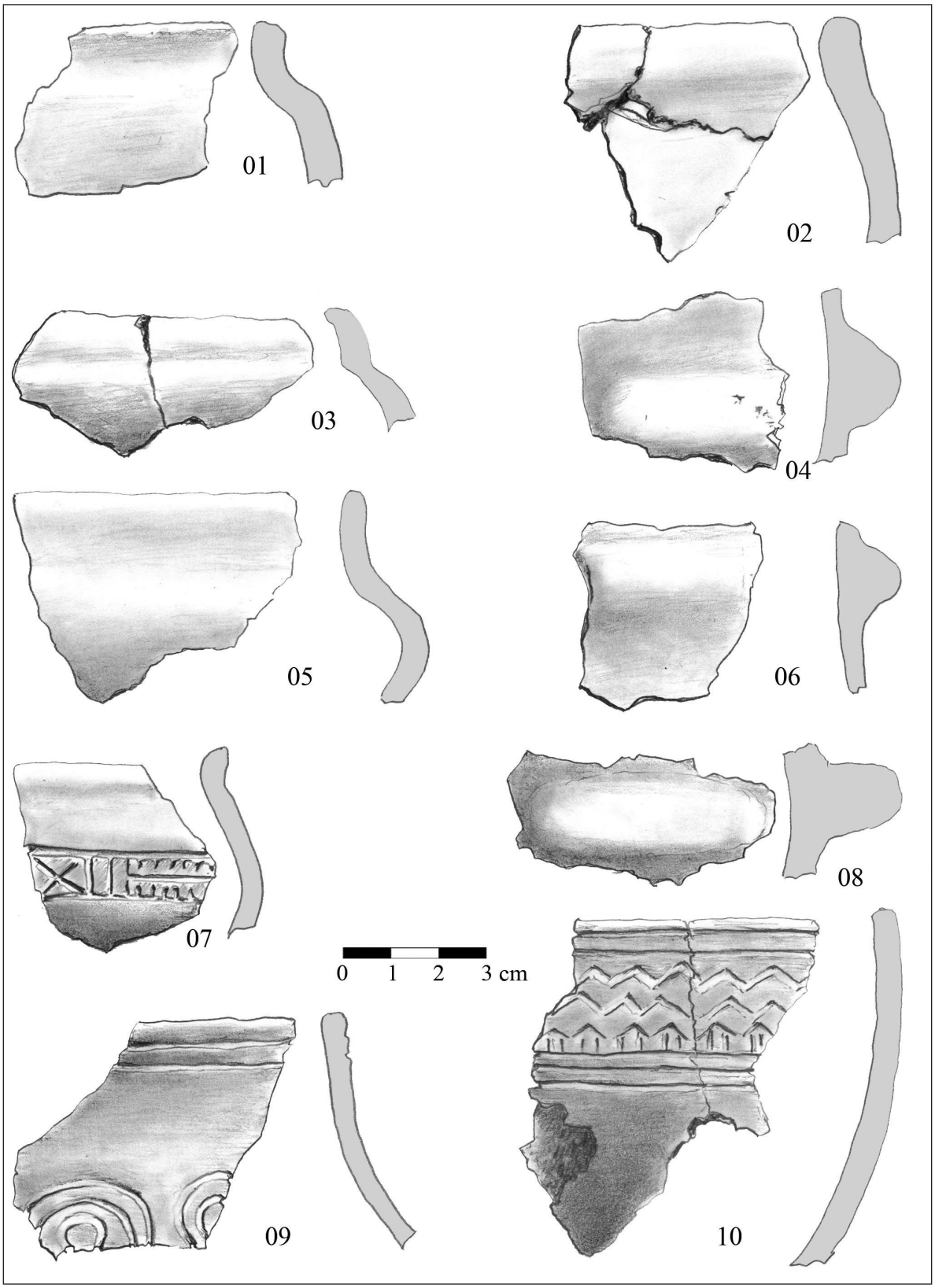

Tabla I. *Kastel, neolitski i eneolitski materijal*

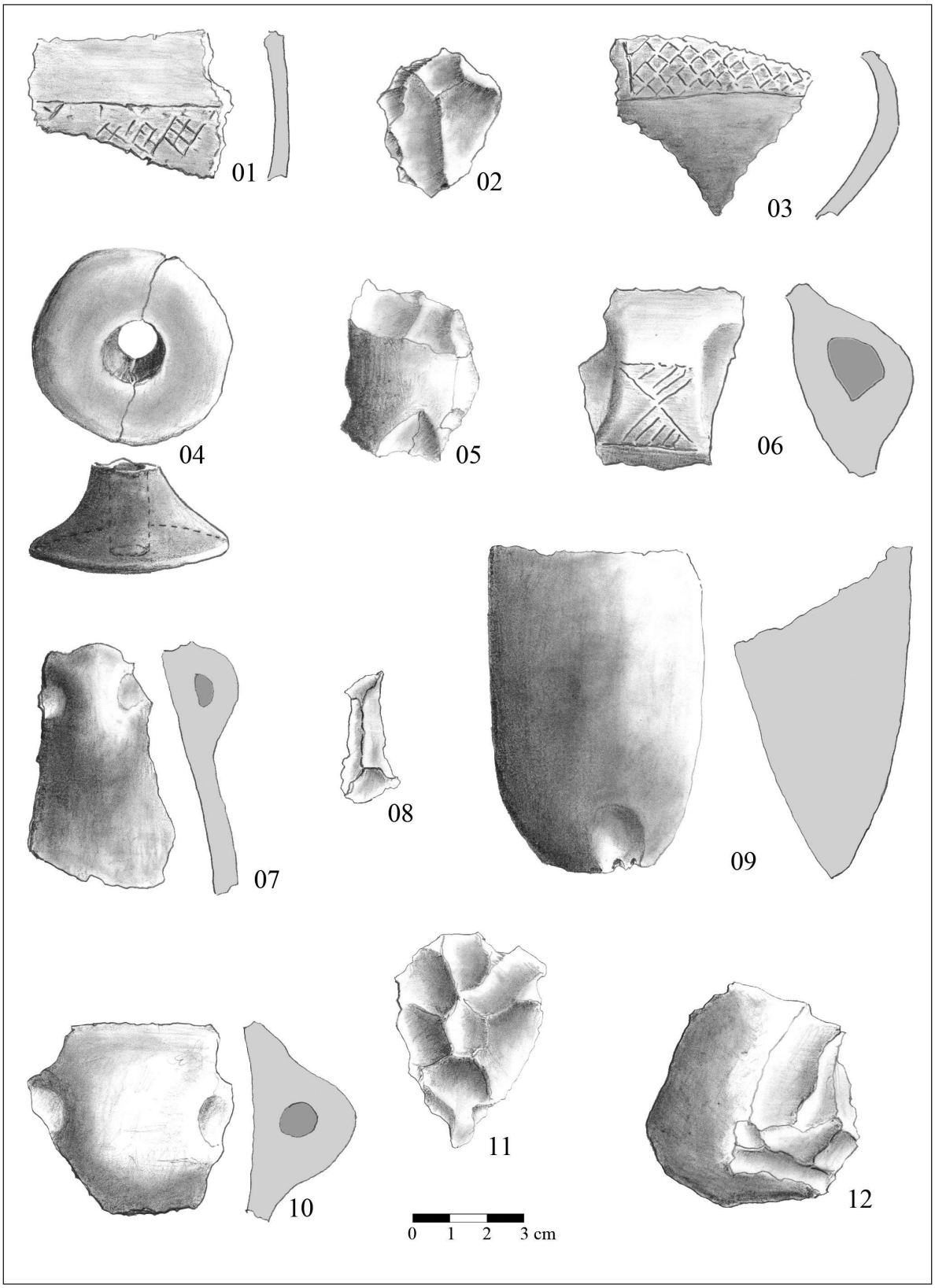

Tabla II. *Kastel, neolitski i eneolitski materijal*

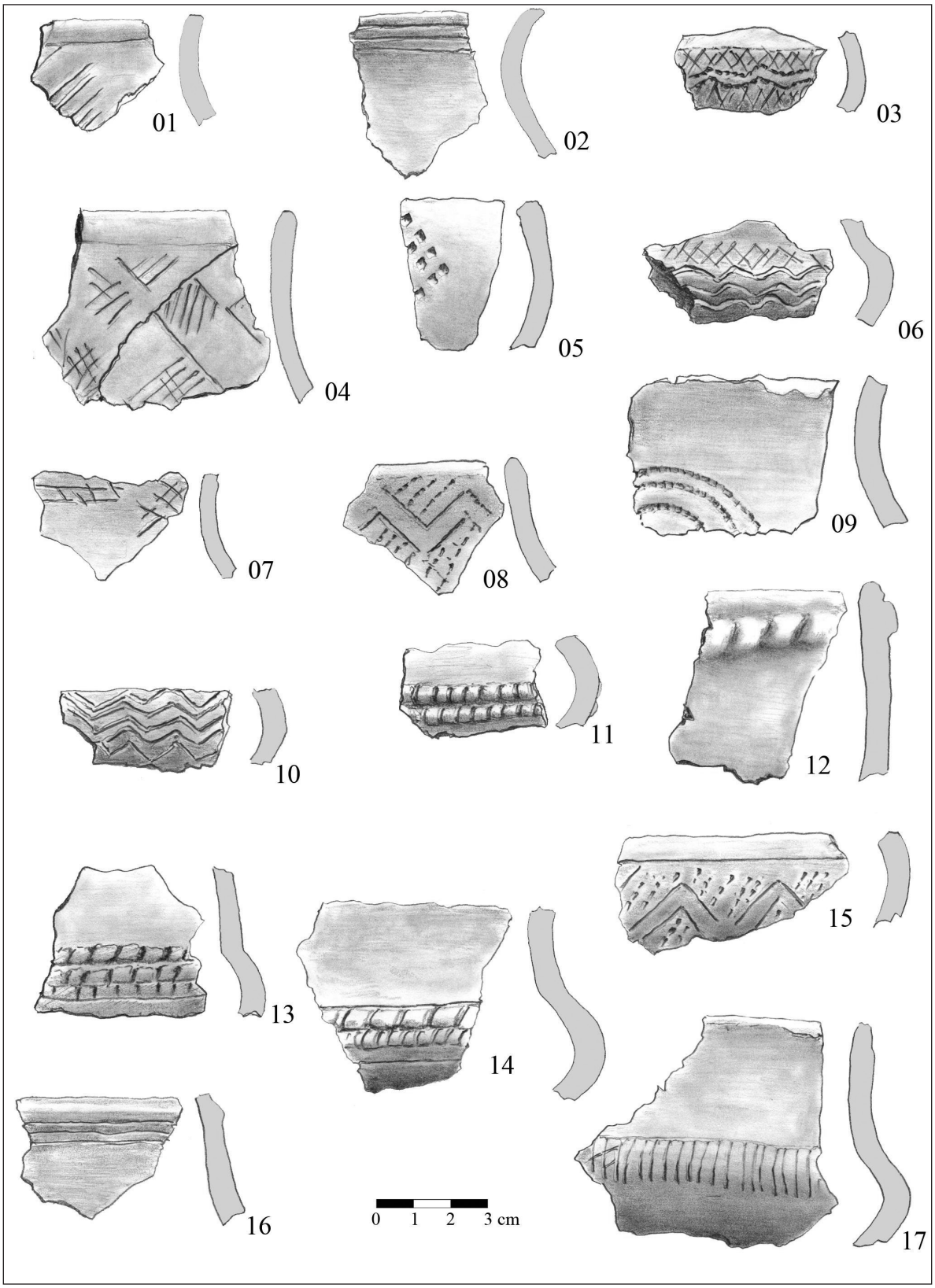

Tabla III: *Kastel, neolitski i eneolitski materijal*

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:55-75
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.87

Nalazi iz tumula u selu Kujava kod Danilovgrada

Predrag Lutovac
Berane

Abstract: In the village of Kujava near Danilovgrad (Montenegro), two barrows belonging to the early Bronze Age were systematically investigated. In the same area there is a smaller tumuli-necropolis, but the object of research was two individual barrows that were in the immediate surroundings. The barrows were earthy with a stone mantle. The burial in them was done in stone coffins. In one of the explored barrows there were secondary burials from the early Iron Age.

Key words: Kujava, Montenegro, burials, tumuli, early Bronze Age, early Iron Age

1. Uvodne napomene

U okviru višegodišnjeg projekta "Putevi kontinuiteta", JU Narodni muzej Crne Gore uspješno je realizovao arheološka istraživanja dva praistorijska tumula koji su se nalazili u selu Kujava kod Danilovgrada. Selo Kujava leži oko 7 km sjeverozapadno od Danilovgrada, u zapadnom dijelu Bjelopavlićke ravnice koja se pruža duž donjeg toka rijeke Zete. Na prostoru Gornje i Donje Kujave devedesetih godina prošlog vijeka registrovano je dvadesetak praistorijskih tumula, rađenih od zemlje i kamena.[1] Na krečnjačkim uzvišenjima oko Kujave i njene šire okoline nalaze se humke slagane od lomljenog kamena, dok se one zemljane nalaze u pitomoj i plodnoj ravnici. Posebno se ističe manja nekropola od šest tumula koja se nalazi na raskršću dva lokalna puta: jednog koji ide od sela Frutka i drugog koji se odvaja od magistralnog puta Podgorica – Nikšić (N 42° 35' 40,27"; E 19° 02' 46,89" 52 mnm). Tumuli su prečnika od 15 m do 18 m i prosječne visine od oko 2,00 m, a izdvajaju se dva zemljana, dok su ostali sa vidljivim kamenim plaštom.

Predmet naših istraživanja bila su dva izdvojena tumula koji su se nalazili nešto sjevernije od pomenute nekropole i koje smo obilježili rimskim brojevima, po redoslijedu istraživanja (Sl. 1).[2]

Rađeni su metodom segmentnog iskopavanja, formiranjem četiri jednaka segmenta koji se sijeku na najvisočijoj tački tumula (nulta tačka) sa kracima orijentisanim prema stranama svijeta. Segmenti su označeni rimskim brojevima, s tim što je sjeveroistočni obilježen brojem "I", a ostali u smjeru kretanja kazaljke na satu. Radi praćenja stratigrafske slike, na kracima segmenata ostavljeni su kontrolni profili, širine 0,50 metara (Sl. 2, 3).

2. Tumul I (N 42° 35' 58,5"; E 19° 02' 33,8"; 53 mnm)

Ovaj tumul se nalazio na oko 800 metara sjeverno od male nekropole, na parceli u vlasništvu Vanje Vuletića. Danas je to livada koja je po pričanju vlasnika donedavno obrađivana. Humka prečnika 19 m i približne visine 1,70 m nasuta je od zemlje i dosta je zaravnjena (Sl. 2, Tab. 1,

[1] Velimirović-Žižić 1986, 198-200.

[2] Istraživanja su obavljena u razdoblju od 21. 11. do 24. 12. 2014. godine, a u stručnom timu Narodnog muzeja su pored autora ovog teksta bili: mr Mitra Cerović – arheolog, Slobodan Obradović – dokumentarista, Vlado Lutovac – student arheologije i Milija Pantović – konzervator. Sve ilustracije u ovom članku su djelo autora teksta.

Sl. 1. *Pozicija istraženih tumula*

1-2). Možemo pretpostaviti da je centralni grob opljačkan još u antičkom periodu, a da je kasnije intenzivnom zemljoradnjom uklonjen veći dio kamena, a tumul snižen i razvučen. Imao je kameni plašt od većih i manjih kamenih blokova i ploča krečnjaka koji je očuvan samo u perifernim dijelovima. Većina fragmenata keramičkih posuda (Tab. 5, 5. 6) nađena je u sloju mrke zemlje koja čini osnovnu strukturu ispod kamenog plašta (Sl. 2, sloj 1). Ispod tog sloja mrke zemlje nalazi se braonkasti sediment sa rijetkim fragmentima keramike (Sl. 2, sloj 2). U osnovi humke je sterilni sloj sitnog pijeska svijetložute boje (Sl. 2, sloj 3). U segmentu I otvorena je u osi humke jedna kontrolna sonda, dimenzija 2 m x 2 m (Sl. 2, sonda I), koja je istražena do podzemnih voda koje se na ovom dijelu pojavljuju na dubini od 0,60 m u odnosu na površinu okolnog terena. U ovoj sondi, u zemlji iznad same zdravice, nađena su dva kremena artefakta, od kojih je jedan služio kao grebač (Tab. 5, 5).

U perifernom dijelu tumula otkrivena su tri devastirana groba sa grobnim prilozima. Treba napomenuti da su dokumentovane četiri kamene konstrukcije od tanjih kamenih ploča koje svojim oblikom podsjećaju na pravougaone grobne sanduke (Sl. 2, konstrukcije 1-4). Međutim, u okviru ovih konstrukcija nijesu nađeni ostaci sahranjenih pokojnika.

Grob br. 1 otkriven je u segmentu I, duž sjevernog profila, na rastojanju od 5,50 metara u odnosu na osu segmenata (Sl. 2, grob br. 1). Radi se o devastiranom grobu čiji su ostaci bili u nivou dislociranog kamenog plašta. Pored rijetkih fragmenata dugih kostiju sahranjenog pokojnika, pronađeni su grobni prilozi:

- jedna okrugla i prorezana, bronzana, pojasna kopča (Tab. 5, 4);
- dvije istovjetne bronzane igle sa glavom u obliku vaze (Tab. 5, 1. 2);
- jedna fragmentovana gvozdena, naočarasta fibula (Tab. 6, 3);
- jedna alatka od paroška jelenskog roga koja se raspala prilikom vađenja iz zemlje.

Grob br. 2 otkriven je u perifernom dijelu segmenta IV, tačnije u ostavljenom kontrolnom

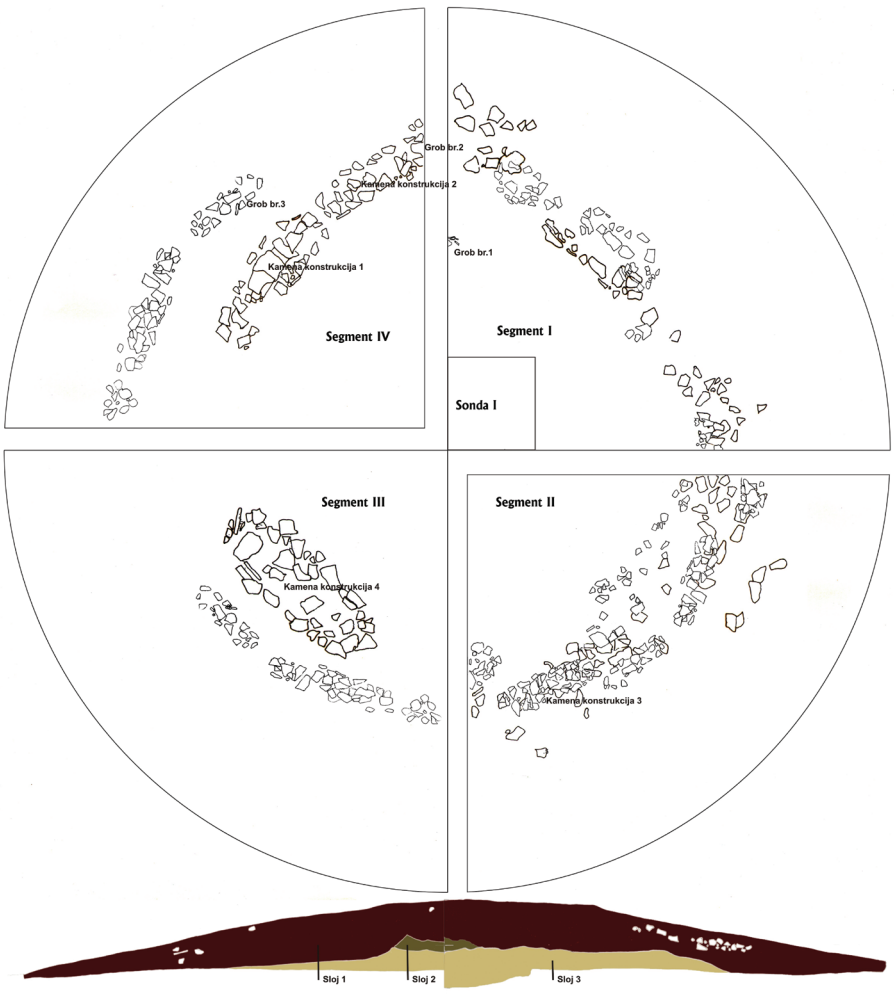

Sl. 2. *Tumul* I, *osnova i presjek*

profilu (Sl. 2, grob br. 2). Dislocirane duge kosti pokojnika nađene su u nivou mrke rastresite zemlje i kamenog plašta humke. Grobna konstrukcija nije konstatovana, a duge kosti su ležale pravcem zapad–istok. U nivou otkrivenih osteoloških ostataka nađeni su:

- jedna grivna rađena od deblje bronzane žice sa rastavljenim i ravnim krajevima (Tab. 6, 1);
- fragmentovana gvozdena naočarasta fibula (Tab. 6, 2);
- jedna okrugla prorezana bronzana pojasna kopča (Tab. 6, 4).

Grob br. 3 je otkriven u segmentu IV, na perifernom dijela tumula (Sl. 2, grob br. 3). Pokojnik je sahranjen u nivou žute sterilne zemlje, neposredno ispod kamenog plašta humke. Od pokojnika su očuvane samo duge kosti na osnovu kojih se može reći da je pokojnik ležao pravcem jugozapad–sjeveroistok. Negdje u visini desnog ramena nađeno je jedno gvozdeno koplje sa tulcem i oštećenom oštricom (Tab. 6, 3).

U sloju mrke zemlje koja je sastavni dio plašta, nađeni su gotovo svi fragmenti keramičkih posuda, od kojih se izdvajaju:

- fragmenti keramičkog lonca loptastog recipijenta i blago cilindričnog vrata, rađenog od fino prečišćene zemlje, slabog pečenja, sa crnom bojom na presjeku, a oker i crvene boje na spoljnoj površini (Tab. 5, 7). Spoljašnja površina je glačana, posna, sa bojom koja se lako otire. Na ramenu je plastični bradavičasti ukras;
- fragment koničnog ramena lončića sa kratkim izvijenim obodom, rađen od dobro prečišćene zemlje, redukciono pečene, tamnomrke uglačane površine (Tab. 5, 6).

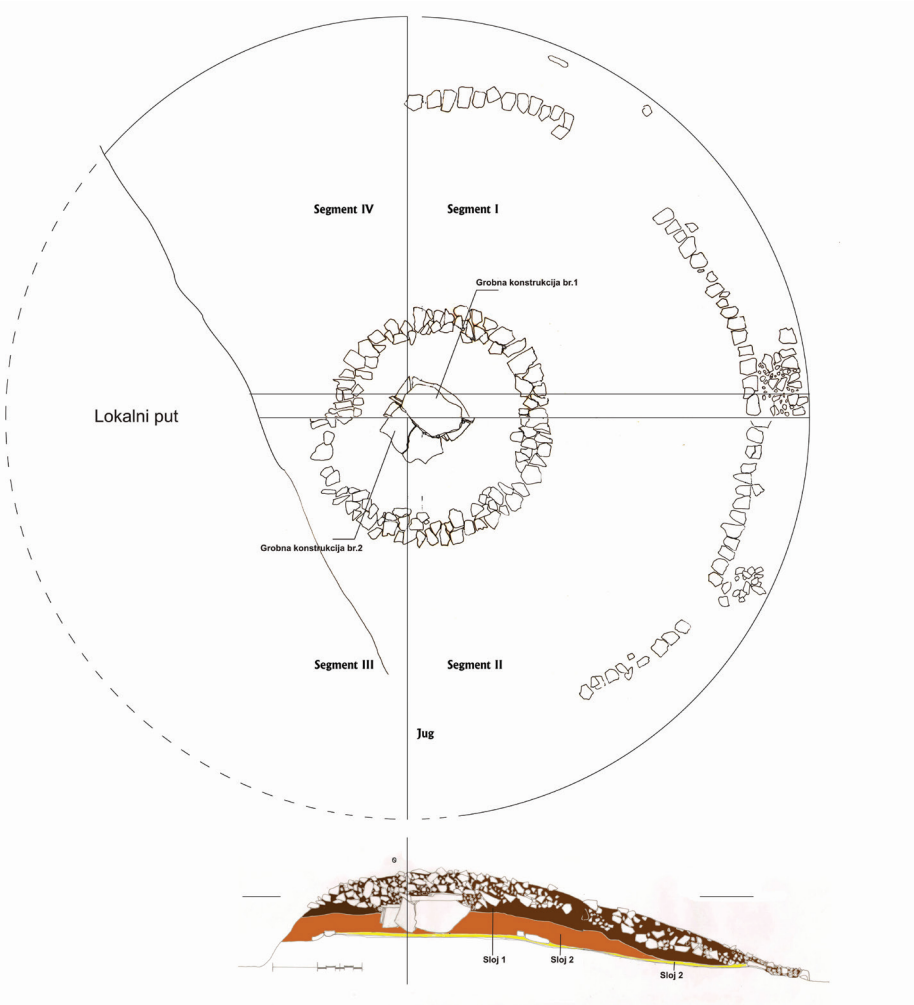

Sl. 3. *Tumul* II, *osnova i presjek*

3. Tumul II (N 42º 35' 51,18"; E 19º 02' 41,93" 53 mnm)

Drugi istraženi tumul se nalazio na oko 200 m jugoistočno od humke I, na parceli u vlasništvu Stojana Vuletića. Podignut je na nešto uzdignutijem terenu, a njegova jugozapadna strana je oštećena probijanjem puta ka selu Kujavi (Tab. 2, 1-2). Oštećena je jedna trećina humke, ali je centralni dio ostao netaknut (Tab. 3, 1-2). Na sjevernoj periferiji humke nedostaje dio kamenog plašta – vjerovatno je upotrijebljen za izgradnju sjevernog zida sadašnje parcele koji je rađen tehnikom suhozida. Humka je bila od zemlje i kamena, prečnika 18 m i visine 2,70 m (Sl. 3).

Iskopavanja su otpočeta čišćenjem kamenog plašta u segmentu I, a potom i u segmentu II. Kameni plašt je rađen od neobrađenih kamenih blokova različitih veličina i od tanjih kamenih ploča, kao i kamene drobine. U centralnom dijelu tumula izdvajaju se dvije velike masivne kamene ploče koje većim dijelom zalaze u strukturu nasutog kamena u plaštu. Imajući u vidu da je jugozapadna strana tumula uništena probojem puta, a da je na sjeverozapadnoj strani plašt uklonjen, moguće je bilo formirati kontrolni profil širine 0,5 m samo pravcem istok–zapad, na dijelu gdje je masa humke najbolje očuvana.

Po snimanju otkrivenog plašta, istraživanja su nastavljena tehnikom "ljuštenja" stratigrafskih slojeva. Uklonjen je sloj kamenog plašta i mrke zemlje do nivoa braonkastog sitnog pijeska (Sl. 3, sloj 1). Na perifernom dijelu segmenta I nađen je sloj većih kamenih blokova koji prate spoljašnji obod tumula. Radi se o zaštitnom kamenom prstenu, širokom 1 m. Sa spoljašnje strane ovaj prsten je rađen od masivnih kamenih blokova, a sa unutrašnje od jednog reda kamenih ploča.

Unutrašnji prostor prstena ispunjen je sitnim i krupnijim lomljenim kamenom. Velike kamene ploče koje su u centralnom dijelu bile vidljive još od površinskog sloja, nalaze se neposredno iznad horizontalne poklopne ploče kamenog sarkofaga, tačnije, definišu mjesto na kojem se nalazi centralni grob. U sloju mrke zemlje koja se nalazila u kamenom plaštu tumula nađeno je nekoliko fragmenata manjih keramičkih posuda. U centralnom dijelu, u samom plaštu i nad poklopnom pločom kamenog kovčega, nađeni su fragmenti manje keramičke šolje i fragmentovane životinjske kosti. Treba napomenuti da je u ovom sloju nađeno i nekoliko fragmenata ljudskih kostiju, uglavnom kosti šake. Uklanjanjem sloja kamena i mrke zemlje utvrdili smo da se u centralnom dijelu tumula nalaze poklopne ploče dva prislonjena kamena kovčega koji su dužom stranom orijentisani pravcem sjeveroistok–jugozapad. Treba istaći da je oko kamenih kovčega, do dubine od oko 0,30 metara, i dalje zapuna mrke rastresite zemlje i sitnijeg lomljenog kamena u kojoj se nalaze fragmenti keramičkih posuda (Tab. 7, 2-5) i životinjske kosti. Na sjeveroistočnoj strani veće grobne konstrukcije nađena je jedna trapezoidna kamena alatka sa tragovima upotrebe na čeonim stranama (Tab. 7, 1). U drugom stratigrafskom sloju uklonjena je braonkasta zemlja (Sl. 3, sloj 2), do nivoa oker-žutog i sitnog pijeska koji predstavlja sterilnu zemlju (Sl. 3, sloj 3). Oko kamenih kovčega otkriven je kameni prsten, rađen od neobrađenih, većih kamenih ploča, koji zatvara kružni prostor, prečnika 4 m (Sl. 3; Tab. 4, 1). Ovaj prsten flankira uzdignuti centralni prostor na kojem su podignuta dva kamena kovčega (Tab. 4, 2). Grobne konstrukcije su u skladu sa redoslijedom istraživanja označavane arapskim brojevima: sjeveroistočna brojem 1, a jugozapadna brojem 2 (Sl. 3, grobna konstrukcija br. 1 i 2; Tab. 4, 1-2).

3.1 Grobna konstrukcija br. 1

Konstrukcija je bila pokrivena velikom priklesanom kamenom pločom, nepravilnog kvadratnog oblika, dimenzija: 1,40 m x 0,90 m x 0,16 m (Sl. 3; Tab. 4, 1-2). Uklanjanjem poklopne ploče otkriven je kameni kovčeg, rađen od četiri nasatice postavljene kamene ploče. One su dobro uklopljene i formiraju gotovo ravan obod sanduka, dimenzija 0,92 m x 0,40 m. Pošto su mu čeone

Sl. 4. *Tumul II - Grobna konstrukcija* 1, *osteološki ostaci pokojnika* br. 1

strane trapezasto obrađene, grobna konstrukcija se ka osnovi širi tako da je u dnu dimenzija 1,10 m x 0,80 m. Unutrašnjost kamenog kovčega bila je ispunjena sitnom zemljom i pijeskom, sive i mrke boje. Na dubini od oko 0,30 m, u odnosu na obod kamenog kovčega, otkriveni su osteološki ostaci sahranjenog pokojnika. Radi se o osobi srednje starosne dobi sahranjenoj u zgrčenom stavu sa glavom na jugoistočnoj strani (Sl. 4). Pokojnik je bio položen na desni bok, u položaju fetusa, sa koljenima privučenim do ispod brade i rukama podignutim u visini lica. Sve kosti pokojnika su dobro očuvane.

Neposredno ispod otkrivenog pokojnika nađeni su osteološki ostaci druge osobe, gotovo iste starosne dobi i sahranjene u identičnom položaju, tako da im se lobanje gotovo dodiruju (Sl. 5). Hronološki starija osoba (pokojnik br. 2) bio je sahranjen na nekoj vrsti odra od sitnije kamene drobine, prečnika 5–7 cm. Imajući u vidu da se osnova groba od sitno lomljenog kamena nalazila na nešto visočijem nivou u odnosu na žutu pjeskovitu osnovu humke, odlučili smo da nastavimo pražnjenje unutrašnjosti grobne konstrukcije. Neposredno ispod kamene drobine, u jugoistočnom dijelu grobne konstrukcije, otkriveni su osteološki ostaci sahranjenog djeteta (pokojnik br. 3). Pokojnik je bio položen na leđa u opruženom stavu sa približnom orijentacijom zapad–istok. Desna ruka savijena sa šakom u predjelu grudi. Pokojnik je sahranjen na dubini od 0,62 m u odnosu na obod grobne konstrukcije. Položen je u sloj braonkastog sitnog pijeska, neposredno iznad žute pjeskovite osnove humke. Kosti su dosta trošne i slabo očuvane, a mjerljiva dužina skeleta iznosi 0,77 m. Unutar kamenog kovčega nijesu nađeni grobni prilozi.

Sl. 5. *Tumul* II – *Grobna konstrukcija br.* 1*, osteološki ostaci pokojnika br.* 2

Sl. 6. *Tumul* II - *Grobna konstrukcija* br. 2 *sa dislociranim osteološkim ostacima pokojnika*

3.2 Grobna konstrukcija br. 2.

Ova konstrukcija je prislonjena uz jugozapadnu, podužnu stranu kamenog kovčega br. 1. Niža je od prethodne za oko 0,20 m i podvlači se pod poklopnu ploču konstrukcije br. 1 (Sl. 3; Tab. 4, 1-2). Da je kameni kovčeg kasnije rađen pokazuje i njegova sjeveroistočna podužna strana koja je kraća od čeonih strana grobne konstrukcije. Prvo je uz raniji kameni kovčeg prislonjena ova skraćena podužna ploča, potom su postavljene čeone i na kraju je od dvije neobrađene kamene ploče formirana krajnja jugozapadna strana. Preko ovako formiranog kovčega postavljena je poklopna ploča, sa ravnom stranom prislonjenom uz bočnu stranicu kamenog kovčega br. 1. Ploča je nepravilna, dimenzija 1,40 m x 0,80 m x 0,14 m. Poklopna ploča je nađena poprečno polomljena, u dva dijela, a na prostoru pukotine nalazio se jedan kameni blok krečnjaka sa crvenom glinicom (kaolin). Za razliku od prethodne konstrukcije, ovaj kameni kovčeg je gotovo kvadratnog oblika i neznatno se širi ka osnovi. Na čeonim pločama kovčega vidljiva je djelimična obrada bočnih ivica kako bi što preciznije zatvorila prostor kamene konstrukcije. Unutar groba, na uzdignutoj osnovi koja je za oko 0,15 m viša od donje ivice kamenih ploča, nađeni su skeletni ostaci sahranjenog pokojnika. Nažalost, kosti su dislocirane, pa je lobanja bila u sjeverozapadnom dijelu grobne konstrukcije, a donja vilica u jugoistočnom dijelu.

Duge kosti su bile složene duž podužnih strana konstrukcije (Sl. 6). Kosti pokojnika i površina na kojoj je izvršena sahrana bili su prekriveni slojem glinice crvene boje, prosječne debljine 3 cm. U jugoistočnom dijelu kovčega nađeni su grobni prilozi, i to:

- u južnom uglu "in situ" je pronađen tanjir na koničnoj, zaravnjenoj stopi, rađen od fino prečišćene zemlje sa primjesama sitnijeg pijeska, mrke i sive boje pečenja. (Tab. 8, a. b. c. d);
- u istočnom uglu konstrukcije nađen je veći dio zdjele sa uvučenim gornjim dijelom i uskim, gotovo horizontalnim obodom (Tab. 9, a. b. c).

4. Način sahranjivanja i kulturna pripadnost

4.1 Sadržaj tumula

Na osnovu dobijene stratigrafske slike u potpunosti je moguće rekonstruisati način izvršene sahrane i formiranja oba tumula. Na mjestu sahrane formiran je uzdignuti plato od oker-žutog sitnog i sterilnog pijeska (Sl. 2 i 3). Može se pretpostaviti da je izdizanje kamenog kovčega iznad postojeće površine uslovljeno terenom koji je, usljed obilnih kiša i porasta vodostaja rijeke Zete, plavan i gotovo sav pod vodom, ili se radi o načinu sahranjivanja koji će biti karakterističan za srednje i pozno bronzano doba, kada je po pravilu kameni kovčeg izdignut iznad tla i nije ukopan u osnovi humke. Takav slučaj imamo u Momišićima[3] kod Podgorice, na Planinicu,[4] u selu Dinoše kod Podgorice, u Rječanima kod Nikšića.[5]

Uglavnom oko uzdignutog kružnog uzvišenja, formiran je zaštitni kameni vijenac širine oko 1 m, rađen od velikih kamenih blokova, ploča i lomljenog kamena (Sl. 2 i 3; Tab. 1-2). Može se takođe pretpostaviti da je prvo bio postavljen

[3] Saveljić-Bulatović / Lutovac 2003, 33.
[4] Bugaj i dr. 2013, 426-431.
[5] Marković 1992, 205-212.

kružni obodni vijenac, a tek potom ispunjena unutrašnjost humke, odnosno nasut njen nasip. Na ovu pretpostavku upućuje unutrašnji red ploča koje su poređane na višem nivou i nalaze se neposredno ispod sljedećeg nasutog stratigrafskog sloja – braonkaste i žute pjeskovite zemlje. U tom pogledu je naročito indikativna situacija u tumulu II u čijem centralnom dijelu je formirana ravna i kružna platforma, prečnika 4 m, koja je podzidana vijencem od nepravilnih kamenih ploča. Širina ovog vijenca je 0,70 m, a prema njegovom nagibu jasno proizilazi da je centralni dio formiran u vidu ravne i uzdignute platforme (Sl. 3; Tab. 3). U centralnom dijelu je prvo podignut veliki kameni kovčeg (Sl. 3; Tab. 4, konstrukcija br. 1) u kojem su sahranjene tri osobe. I bez prethodnih analiza skeleta i radiokarbonskog datovanja kostiju može se pretpostaviti da je ovdje vršeno sukcesivno sahranjivanje. Prvo je bilo sahranjeno dijete, preko kojeg je nasut sloj braonkastosive zemlje. Prilikom naredne sahrane formiran je odar od lomljenog kamena na koji je položena odrasla osoba u zgrčenom stavu. Stratigrafska situacija u grobu ne daje dovoljno mogućnosti za utvrđivanje hronološkog odnosa drugog i trećeg pokojnika. Između njih u nivou cjevanica postoji sloj zemlje prosječne debljine od oko 0,10 m, dok se lobanje i kičmeni stubovi oba pokojnika gotovo dodiruju. Zbog toga je moguće da su istovremeni, ali isto tako nije isključeno da između te dvije sahrane postoji izvjestan vremenski razmak. U grobnoj konstrukciji nijesu nađeni nikakvi prilozi, ali su ostavljeni oko kovčega, prilikom obavljanja rituala sahrane. Radi se o jednoj kamenoj alatki, fragmentima polomljenih keramičkih sudova i fragmentovanim životinjskim kostima koje mogu biti dio obreda prilaganja hrane sahranjenim pokojnicima. Na to da je u ovom kovčegu vršeno sukcesivno sahranjivanje ukazuje i sloj mrke zemlje sa lomljenim kamenom, koji se spušta ispod nivoa poklopne ploče za 0,30 m.

Neposredno uz ovaj kameni kovčeg prislonjen je drugi, nešto niži i manjih dimenzija (Sl. 3; Tab. 4, konstrukcija br. 2). U kovčegu su nađene dislocirane kosti sahranjenog pokojnika. Bez osteološke analize ne možemo tvrditi da li je u kovčegu sahranjena samo jedna ili više osoba. Kovčeg je otvaran poslije prve sahrane pa je polomljena poklopna ploča i dislocirani su fragmenti jedne keramičke vaze, položene u grobnu konstrukciju. Nije isključeno da je ova konstrukcija imala funkciju obrednog žrtvenika koji je korišćen prilikom sukcesivnih sahrana.

Dvije velike kamene ploče nađene u plaštu tumula II imale su funkciju obilježavanja položaja kamenih kovčega, jer su nađene neposredno iznad poklopne ploče većeg sarkofaga, jedna na sjeveroistočnoj, a druga na sjeverozapadnoj strani. Već smo napomenuli da se između njih nalazio sloj mrke zemlje sa sitnijim lomljenim kamenom u kojem su nađeni fragmenti kostiju i keramičkih posuda, pa se može pretpostaviti da su određene obredne radnje obavljane na prostoru iznad formiranih grobova, prije postavljanja ovih ploča. Treba napomenuti da je i tumul I rađen po istom principu sa istim redoslijedom nasipanja stratigrafskih slojeva. Naravno, očigledno je da je kod njega prvobitna humka naknadno zaravnjena i snižena, dok je centralni grob bio uništen tokom sekundarne upotrebe i naknadnog sahranjivanja.

4.2 Stariji grobovi (tumul II)

Na osnovu tipoloških odlika otkrivenog keramičkog materijala nađenog u kamenom kovčegu br. 2 iz tumula II sa sigurnošću možemo reći da on pripada ranom bronzanom dobu, odnosno da se uklapa u istočnojadransku kulturu ranog bronzanog doba.[6]

Radi se o jednoj, gotovo cijeloj kupi ili tanjiru na stopi (Tab. 8). Obod tanjira je ravno profilisan i izvučen ka unutra. Stopa je cilindrično konična i zaravnjena. Zanimljivo je istaći da je stopa vjerovatno bila prstenasta, ali je naknadno navučen novi sloj gline, čime je ona postala masivna, gotovo cilindrična i sa zaravnjenim dnom. Na obodu postoji i kvadratno izvučeni dio, kao kod tanjira nađenog u Boljevića Grudi kod Podgorice.[7] Oblik je dosta sličan posudama ovog tipa iz Velike i Male Grude, pa se sa sigurnošću može reći da su osnovne karakteristike ovog tanjira sadržane u nalazima istočnojadranskog kulturnog kruga.[8] U odnosu na prethodno navedene nalaze, ornament je ovdje nešto siromašniji i čini ga niz kratkih paralelnih linija, tzv. "letvičasti ornament" rađen nekom vrstom instrumenta sa točkićem. Urezi su plitki, a trake su tako formirane

[6] Baković / Govedarica 2009, 14.
[7] Isto.
[8] Govedarica 1989, 181, Tab. 42, 1; Primas 1996, Sl. 5, 1-5. 4.

da prate obod suda i sa spoljašnje i sa unutrašnje strane, a u središtu tanjira i na stopi sa spoljašnje strane motivi imaju krstastu formu. Istim načinom ukrašavanja naglašeno je i kvadratno proširenje na obodu tanjira.

Takođe tipičnu keramičku formu istočnojadranskog ranog bronzanog doba predstavlja i vaza sa kuglasto zaobljenim ramenom i uskim neprofilisanim otvorom iz istog groba (Tab. 9). Vaza je redukciono pečena tako da ima smeđu i mrku boju, sa mat glačanim površinama. Na gornjem horizontalnom dijelu konusa ukrašena je uskim trakama u vidu reljefnih cik-cak linija koje idu koncentrično od oboda prema ramenu, dok su na zaobljenom dijelu postavljeni viseći trouglovi sa istim motivima. Ukras je ustvari izveden trougaonim instrumentom kojim su rađeni nizovi otisaka koji u pozitivu grade cik-cak liniju.

Ova vaza predstavlja varijantu tzv. kuglastih posuda koje se javljaju u grobovima i naseljima s početka ranog bronzanog doba na istočnom Jadranu (Otišić–Vlake, Ljeskova Glavica),[9] kao i u okviru južnobosanskog tipa Vučedolske kulture (Debelo Brdo), gdje ih Dimitrijević, čini se pogrešno, naziva "piriformnim" (kruškastim) vazama.[10] Slični oblici posuda otkriveni su i u zapadnoj Srbiji u takozvanoj Belotić–Bela Crkva kulturnoj grupi koja pripada ranom bronzanom dobu. Tačnije, jedna posuda ovog tipa nađena je u humki 15 u nekropoli Belotić–Šumar.[11]

Nesumnjivo je da keramički kultni predmeti iz Kujave pripadaju nosiocima postvučedolskih kultura s područja istočnog Jadrana i šireg prostora zapadnog Balkana. No, za razliku od luksuzno opremljenih grobova u Maloj i Velikoj Grudi kod Tivta i u Grudi Boljevića iz Podgorice, izgleda da ovdje nisu sahranjeni pripadnici kneževskog roda, već se će se prije raditi o običnom stanovništvu. Keramičke posude iz Kujave i njihovo izrazito pripadništvo istočnojadranskom kulturnom krugu otvara pitanje komunikacija crnogorskog područja sa širim prostorom srednjeg i južnog Jadrana i njegovog kraškog zaleđa. Imajući u vidu nalaze oko Nikšića u Ćemencima i u Rubežima, kao i nalaz iz Kujave, otvara se mogućnost veza iz srednje Dalmacije kroz zaleđe Biokova, preko Mostara, Bileće i Trebinja, do Banjana i Rječana u Nikšićko polje, a potom rijekom Zetom u Zetsku i Bjelopavlićku ravnicu. Sa prostora Podgorice sve komunikacije teku ka Skadru i krajnjoj tački prodora ove istočnojadranske varijante kulture ljubljanskog barja. Dalja istraživanja na prostoru sela Kujave kod Danilovgrada, a posebno male nekropole od šest tumula, imala bi izuzetan značaj za razmatranje nastanka ranog bronzanog doba na prostoru Crne Gore i šireg Jadranskog prostora, kao i formiranja i sahranjivanja vladajućeg sloja koji takođe nastaje u ovom periodu. Posebno je zanimljivo da još četiri tumula iz okoline Danilovgrada imaju kameni plašt sličan onom na istraženom tumulu II.

Krčazi, zdjele i tanjiri pronađeni na Crnogorskom primorju i kontinentalnom dijelu sjeverno od Skadarskog jezera spadaju u red transregionalne riznice oblika i ukrasa.[12] M. Primas je tu keramiku nazvala *Facijes Kotor* po prvim nalazima iz tumula kod Tivta, pripisujući ih posebnoj varijanti ljubljanske keramike jadranskog tipa.[13] B. Govedarica je još 1989. upravo na osnovu nalaza ovog tipa izdvojio njegov južnojadranski tip ljubljanske kulture koji označava početak bronzanog doba ovog područja.[14]

Fragmenti keramičkih posuda nađeni uz ove grobove, mada skromnih dimenzija, takođe se uklapaju u ovaj vremenski period. Na kraju treba napomenuti da je nedavno devastirana i jedna humka sa centralnim grobom rađenim od kamenih ploča u kojoj je pronađen jedan keramički vrč ukrašen na gotovo isti način kao i zdjela iz Kujave (Gomila na Rake).[15]

4.3 Mlađi grobovi (tumul I)

Pored sukcesivnog sahranjivanja u humci br. 2, koje je isključivo vezano za hronološki isti vremenski period, u tumulu I zastupljeno je naknadno sahranjivanje pokojnika u kasnijem vremenskom periodu. Sudeći po grobnim prilozima nađenim u grobovima otkrivenim na sjevernoj i sjeverozapadnoj perifernoj strani, možemo reći da pripadaju glasinačkoj kulturi te da su sahrane izvršene početkom gvozdenog doba. Osnovnu

[9] Milošević / Govedarica 1986, 61, Tab. 1, 2; 12, 6. Za razliku od primjeraka iz Kujave i Otišića, vaze iz Ljeskove Glavice imaju "šnur" ukras (Čović 1980, 35-39).
[10] Dimitrijević 1979, 309.
[11] Garašanin 1973, 264, Tab. 46.
[12] Guštin 2006, 95.
[13] Primas 1996, 72.
[14] Govedarica 1989, 178.
[15] Zagaričanin 2015.

hronološku podjelu možemo dati na osnovu vrste i funkcije nađenih ličnih predmeta sahranjenih pokojnika.

1. Bronzane ukrasne kopče su služile za spajanje krajeva pojasa ili određenih dijelova nošnje. Zbog toga one imaju sa donje strane jedan širi zaponac kojim se zakopčavalo i trn kojim je kopča bila pričvršćena za podlogu.[16] Kopče su vrlo dekorativno izrađene (Tab. 5, 4; 6, 4). Kod naših primjeraka zaponac i trn na gornjoj strani imaju odgovarajuća pojačanja koja stvaraju posebne površine za posebne dekorativne elemente. U centralnom dijelu kopče nalazi se dugmetasto ispupčenje oko kojeg je kopča krstasto prorezana. Obod kopče je ukrašen koncentričnim urezanim linijama, dok su površinska ojačanja zapona i trna ukrašena snopovima ukršteno urezanih linija. Naši primjerci su gotovo istovjetni sa onim nađenim u Osovu – tumul IX, grob br. 1[17] i Ilijaci – tumul IV, grob br. 1.[18]
2. Bronzane igle sa glavom u obliku vaze (Tab. 5, 1-2) slične su onima iz Gosinje planine i Podilijaka, tumul C, centralni grob.[19]
3. Uz bronzane predmete koji imaju ukrasno-praktičnu ulogu, u dva groba su nađene i gvozdene naočaraste fibule većih dimenzija. Očigledno je da su na spoljašnjoj strani imale željezni nosač i iglom i nožicom (Tab. 5, 3; 6, 2). Ovaj tip gvozdenih naočarastih fibula pojavljuje se u grobovima faze Glasinac IVa, ali u malom broju, da bi u fazi IVb ušao u široku upotrebu.[20] Sličan primjerak je nađen u tumulu I na Latinskom groblju u Glogoviku, na Pešteru.[21]
4. Kod bronzane narukvice rađene od deblje masivne bronzane žice, sa ravnim i otvorenim krajevima (Tab. 6, 1) radi se o jednostavnom, hronološki neosjetljivom tipu nakita dužeg trajanja. Precizno datovanje primjerka iz Kujave moguće je izvršiti samo na osnovu ostalih grobnih priloga.
5. Na osnovu sačuvanog gvozdenog koplja (Tab. 6, 3) koje je pronađeno u grobu br. 3, možemo reći da se radi o sahrani ratnika.
6. Što se tiče keramičkog materijala nađenog u plaštu tumula I, posebno se izdvajanju dva fragmenta. Jedan je dio recipijenta i vrata većeg suda (Tab. 5, 7) koji bi prema obliku i fakturi morao pripadati ranijim fazama bronzanog doba. Drugi je fragment ramena i kratkog razvrnutog oboda bikonične posude koja je redukciono pečena i uglačana do visokog mrkog sjaja (Tab. 5, 6). Fragment takođe pokazuje arhaične bronzanodobne karakteristike. Po svemu sudeći, ovdje se radi o ranoj postvučedolskoj keramici, koja vjerovatno predstavlja posljednje ostatke primarne sahrane iz ovog tumula.
7. Na odgovarajuće starije razdoblje upućuje i kremeni grebač iz sonde I koja je istražena u centralnom dijelu ovog tumula (Tab. 5, 5).

5. Pitanje apsolutne hronologije

5.1 Tumul II

Imajući u vidu da na osteološkim ostacima u tumulu II nije vršena radiokarbonska datacija, za konačno hronološko opredjeljenje otkrivenog pokretnog materijala možemo primijeniti rezultate dobijene iz do sada istraženih kneževskih grobova koji su otkriveni na prostoru Crne Gore. Prije svega treba istaći da danas postoje različita mišljenja o vremenu kojem treba pripisati izgradnju ovih kneževskih grobova. Jedno je zasnovano na hronološkom datovanju nalaza iz Grude Boljevića, gdje je na radiokarbonskoj dataciji skeleta u centralnom grobu, dobijena vrijednost 3090–3044 p. n. e.[22] To odgovara ^{14}C-datumu iz prvobitne humke Velika Gruda kod Tivta, koja se kreće u rasponu od 3081. do 2625. p. n. e.[23] Na osnovu ovih datuma kao početak gradnje kneževskih grobova uzima se početak trećeg milenijuma prije nove ere, koji istovremeno predstavlja i vrijeme početka egzistencije jadranskog tipa ljubljanske kulture. Ovim datumom bi jadranski tip ljubljanske kulture bio smješten u vučedolski period. To bi bila nova, radiokarbonska hronologija koja kolidira sa arheološkim analogijama.[24] No, noviji radiokarbonski datumi u sve većoj mjeri upućuju na opravdanost prethodno nave-

[16] Benac / Čović 1957, 34.
[17] Benac / Čović 1956, 8, Tab. 1, Sl. 23, 26.
[18] Benac / Čović 1957, 34.
[19] Čović 1987, 595, Tab. 26, 2, Sl. 34, 18.
[20] Isto, 594.
[21] Letica 1982, 14, Tab. 5, 1, Tab. 7, 1-4.
[22] Guštin / Preložnik 2015, 31-32, Fig. 14.
[23] Primas 1996, 49-51.
[24] Baković / Govedarica 2009, 16.

denog ranog datiranja ovog kulturnog horizonta, što upućuje na to da bi i hronologija vučedolske kulture morala pretrpiti značajne promjene i korekcije.

Po drugoj, komparativnoj metodi, S. Dimitrijević ljubljansku kulturu smješta na početak bronzanog doba, ili u period od 1800. (ili 1850/1800) – 1700. godine p. n. e.[25] Ovako niska datacija je danas prevaziđena, jer je jasno da južnojadranski tip ljubljanske kulture pripada postvučedolskom kompleksu, kao i druge kulture tipa Samogyvar–Vinkovci i Belotić–Bela Crkva. Ako se možemo osloniti na ^{14}C datume s područja južnog Jadrana kojih za sada imamo sedam i koji za južnojadranski tip ljubljanske kulture uglavnom ukazuju na razdoblje od 3000–2700. p. n. e.,[26] onda bi i grobovi iz tumula II u Kujavi morali odgovarati tom vremenskom razdoblju. To bi dalje značilo da i druge postvučedolske kulture treba datirati u isto razdoblje, dok bi klasična vučedolska kultura morala ići u posljednje vijekove 4. milenijuma p. n. e.

5.2 Tumul I

Primarna sahrana u tumulu I, koja je vjerovatno bila smještena u centralnom dijelu humke, u potpunosti je uništena naknadnim intervencijama, počev od antike do najnovijeg doba. O njenom postojanju svjedoče još samo rijetki keramički i kremeni ostaci rasuti po nasipu tumula. Kako smo prethodno vidjeli, tipološke karakteristike tih nalaza ukazuju na rano bronzano doba, odnosno na vrijeme koje je istovjetno ili dosta blisko grobovima iz tumula II.

Što se tiče nalaza iz naknadno sahranjenih grobova ovoga tumula, njihova hronologija je u potpunosti jasna. Radi se o materijalu koji pripada glasinačkom kulturnom krugu, odnosno kulturi Glasinac–Mati i vremenu koje se može nazvati ilirskim starijim željeznim dobom.[27] U tom periodu je definitivno oformljena etnokulturna fizionomija Ilira na ovom, njihovom klasičnom području (Autarijati, Illyrii proprie dicti i dr.).[28] Naš materijal pripada fazi Glasinac IVb, ili razvijenom željeznom dobu ilirske kulture. U apsolutnoj hronologiji to je period od 725. do 625. godine p. n. e.[29]

[25] Dimitrijević 1979, 340.
[26] Govedarica 2016, 23.
[27] Benac / Čović 1957, 26; Čović 1987, 634-636; Benac 1987, 785.
[28] Benac 1987, 760-761.

Summary

Finds from the Tumuli in the Village Kujava near Danilovgrad

Village Kujava is placed about 7 km northwest from Danilovgrad (Montenegro), in the west side of Bjelopavlić plain, which stretches along the lower stream of the river Zeta. A small necropolis of six tumulus was discovered in this village, 15-18 m diameter and an average height of about 2 m. The subject of our research were two isolated tumulus, which were a little bit more north of the mentioned necropolis and which we marked by Roman numerals, in the order of research. They were analyzed by segmental research, forming four identical segments that are cut at the earliest point of the tumulus (the zero point) with the arms oriented towards the sides of the world. The segments are marked with Roman numerals, with the northeast being marked with "I" and remaining in clockwise direction. In order to monitor the stratigraphic picture, control profiles are left on the segments kernel, width of 0.50 meters.

Tumulus I was devastated with partly preserved osteological remains of three buried deceased who were in the peripheral part of the tumulus.

Tomb No. 1 was discovered in segment I, with preserved fragments of long bones and grave attachments:
- one round and severed, bronze, bandwidth (Tab. 5, 4);
- two identical bronze pins with which head is in the shape of a vase (Tab. 5, 1-2);
- one, iron fragmented, optic shaped fibula (Tab. 2, 3).

Tomb No. 2 was discovered in the peripheral part of segment IV, with orientation west–east. At the level of the discovered osteological remains were found:
- one hryvnia with open ends, made of thick bronze wire (Tab. 6, 1);
- iron fragmented optic shaped fibula (Tab. 6, 2);
- one round sutured bronze belt buckle (Tab. 6, 4).

Tomb No. 3 was discovered in segment IV, and it had the remains of long bones of the deceased one, lying southwest–northeast. Somewhere at the right shoulder, one ironed spear was found and damaged blade (Tab. 6, 3).

[29] Čović 1987, 602.

The fragments of the ceramic pot (Tab. 5, 7) and the fragment of the pot with short curvature (Tab. 5, 6) were found in the layer of brown soil that forms part of the mantle.

The objects found in the tombs of tumulus I belongs to Stage IVb, or to the developed Iron Age of Glasinac culture. In the absolute chronology it is the period of 725 to 625 years BC.

Tumulus II

Based on the obtained stratigraphic image, it is entirely possible to reconstruct the way of burial in tumulus II. On the site of the burial ground, there is formed a raised plate of ocher-yellow small and sterile sand (Fig. 3, Tab. 3-4). Around the elevated circular elevation, a protective stone tombstone was formed, with a width of 1 m, which was constructed of large stone blocks, slabs and broken stone (Fig. 3). In the central part of the defined space, a flat and circular platform was formed, with a diameter of 4 m, which was constructed by a wicket of irregular stone slabs. The width of this crown is 0.70 m. In the central part, two stone caskets were raised. First, the northeast was raised (construction No. 1) and then on the southwest side a slightly smaller stone enclosure (construction No. 2) was erected.

Tombstone No. 1

The stone chest was made of four stone slabs, with partially framed, stone slabs were forming the chest, dimensions: 0.92 m x 0.40 m. As the sides of the forehead are trapezoidal, the grave structure is broadened, so at the bottom it was the dimensions of 1.10 m x 0.80 m. The chest was covered with a stone slab of irregular square shape, dimensions 1.40 m x 0.90 m x 0.16 m. The inside of the stone chest was filled with small soil and sand, gray and brown color. At the depth of about 0.30 m, in relation to the circumference of the stone chest, the osteological remains of the burial deceased, were placed on the right hip in the position of a fetus (Fig. 4).

Just below the discovered deceased, there were osteological remains of an another person, almost of the same age and buried in the identical position, so that the skulls were almost touching (Fig. 5). This deceased was laid on a kind of soil of a smaller stone waist, with a diameter of 5-7 cm. Just beneath the rocky slopes, in the southeastern part of the tombstone, the remains of a burial child were discovered. The deceased was laid on his back in an upright position with approximate orientation west–east. Right arm was folded with a fist in the breast area. The deceased was buried at a depth of 0.62 m in a relation to the gravestone.

Tombstone No. 2

This structure is leaning along the southwest side of the gravestone construction No. 1. It is lower than the first one for about 0.20 m. While constructing the stone chest, the northeastern floor plate is pressed against the old stone case and then the foreheads are placed. At the end, a southwestern side of the trunk was formed, made of two untreated stone slabs and finally two untreated stone slabs formed the southwest side. This shaped stone chest was covered with an irregular stone slab of 1.40 m x 0.80 m x 0.14 m. Unlike the previous construction, this stone chest was almost in a square shape and spread slightly to the ground. Within the grave, on an elevated basis that is about 0.15 m higher than the lower edge of the stone slabs, skeletal remains of the buried deceased were found. Unfortunately, the bones were dislocated, so the skull was in the northwest part of the grave structure and the lower jaw in the southeastern part. Long bones were complex along the longitudinal sides of the structure (Fig. 6). The bones of the deceased and the area where the burial was carried were covered with a layer of red clay, an average thickness of 3 cm. In the southeastern part of the chest, grave contributions were found:

- in the southern corner “in situ” was a plate found at the conical and flattened rate, made of soil with a mixture of fine sand, brown and gray color (Tab. 8);
- in the eastern corner of the structure, a bigger part of the bowls with the recessed upper part and the narrow, almost horizontal rim (Tab. 9) were found.

It is unthinkable that the ceramic cult objects from Kujava belonged to the bearers of the postvučedol cultures of the eastern Adriatic and the wider area of the Western Balkans. The pottery pots from Kujava and their prominent membership of the Eastern Adriatic cultural area, open the question of communication of the Montenegrian area with the wider area of the Central and South Adriatic parts, and its karts hinterland. Bearing in mind the finds around Nikšić in Ćemenci and in Rubeža, as well as the finds from Kujava, the possibility of connecting is opened from Central Dalmatia through the hinterland of Biokovo, through Mostar, Bileća and Trebinje, to Banjani and Rječani in Nikšić-field, and then trough river Zeta in Zetska and Bjelopavlića plain, going to Skadar and the ultimate point of penetration of this eastern Adriatic variant of the Ljubljana culture.

On the osteological remains found in tumulus II a radiocarbon data were not made, so for the final chronological determination of the detected movable material we can apply the results obtained from the dating of the findings from Gruda Boljevića (3090–

3044 BC) and Velika Gruda at Tivat (3081 to 2625 BC). Of course, we must also consider the ^{14}C dates from the South Adriatic area, which we now have seven and that they indicate that the South Adriatic type of Ljubljana culture mostly is from the period 3000–2700 BC, then the tombs of tumulus II in Kujava should belong to that time of period.

Literatura

Baković, M. / Govedarica, B. 2009, Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, Godišnjak/Jahrbuch, ANUBiH, knjiga XXXVIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 36, Sarajevo 2009, 14-340.

Benac, A. 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, PJZ, Knjiga V, Željezno doba, Sarajevo 1987, 737-802.

Benac, A. / Čović, B. 1956, Glasinac I, Bronzano doba, Katalog Prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sveska 1, Sarajevo 1956.

Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac II, Željezno doba, Katalog Prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sveska 2, Sarajevo 1957.

Bugaj, U. / Lutovac, P. / Bogacki, M. / Trzeciecki, M. / Novak, M. 2013, Bronze-age stone tumuli on Planinica hill, Obš. Tuzi, Montenegro, Sprawozdania archeologiczne 65, 2013, Warszawa, 426-431.

Čović, B. 1980, "Schnur" i "Litzen" keramika na području Neretve, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup, Metković 1977, Split 1980, 35-43.

Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, PJZ, Knjiga V, Željezno doba, Sarajevo 1987, 575-643.

Dimitrijević, S. 1979, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, Praistorija jugoslovenskih zemalja III, Eneolitsko doba, Sarajevo 1979, 309-340.

Garašanin, M. 1973, Praistorija na tlu Srbije, Beograd 1973.

Govedarica, B. 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Sarajevo 1989.

Govedarica, B. 2016, The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region, Godišnjak/Jahrbuch 45, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2009, 5-34.

Guštin, M. 2006, Prvi vladari između Egejskog i Jadranskog mora, Simbol boga i kralja, Prvi europski vladari, Katalog izložbe galerije Klovićevi dvori, Zagreb 2006, 95.

Guštin, M. / Preložnik, A. 2015, Gruda Boljevića kneževska humka kasnog bakarnog doba, u: Podgorica, praistorijske humke i srednjovjekovne nekropole, Gruda Boljevića (L. Saveljić-Bulatović, izd.), Podgorica 2015, 15-47.

Letica, Z. 1982, Pešter u bronzano i gvozdeno doba, Starinar n. s. 32, Beograd 1982, 14.

Milošević, A. /Govedarica, B. 1989, Otišić, Vlake – praistorijsko nalazište u vrtači I, Godišnjak, ANUBiH, knjiga XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 22, Sarajevo 1986, 53-74.

Marković, Č. 1992, Rezultati istraživanja nekoliko kamenih gomila u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore, Zbornik Narodnog muzeja 14 (1), Beograd 1992, 205-212.

Parović-Pešikan, M. / Trbuhović, V. 1971, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, Starinar n. s. 22, Beograd 1971, 129-141.

Primas, M. 1996, Velika Gruda I, Hugelgräber des frühen 3. Jahrtaunsends v. Chr. Im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext, UPA 32, Bonn 1996.

Saveljić-Bulatović, L. / Lutovac, P. 2003, Zlatno doba Crne Gore / The Golden Age of Montenegro, Podgorica 2003.

Velimirović-Žižić, O. 1986, Opština Danilovgrad – Rekognosciranje, Arheološki pregled, Ljubljana 1986, str. 198-200.

Zagaričanin, M. 2015, Mogila na rake, dostupno na: http://oldeuropeanculture.blogspot.de/2015/07/mogila-na-rake.html.

1

2

Tab. 1.

1

2

Tab. 2.

1

2

Tab. 3.

1

2

Tab. 4.

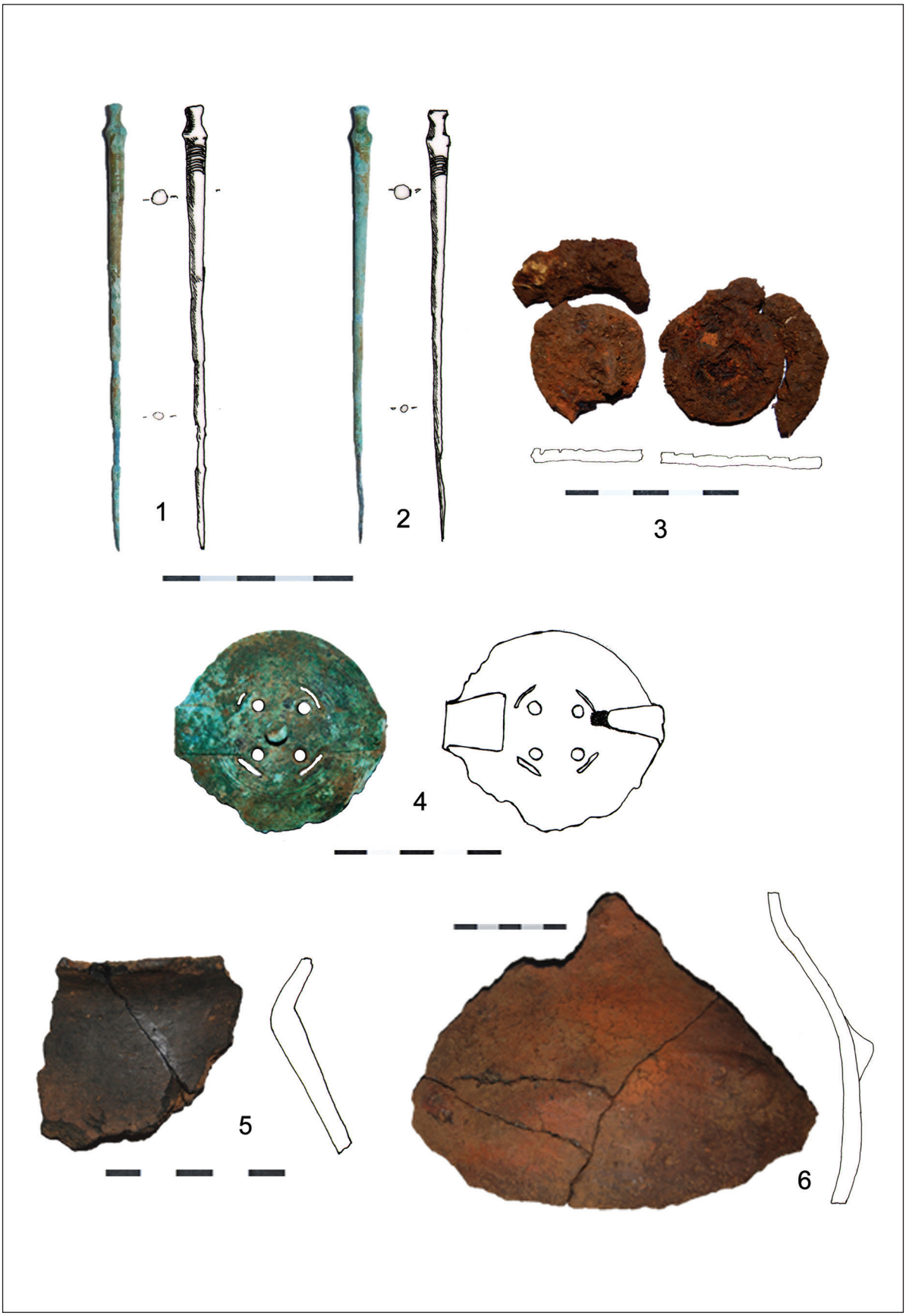

Tab. 5.

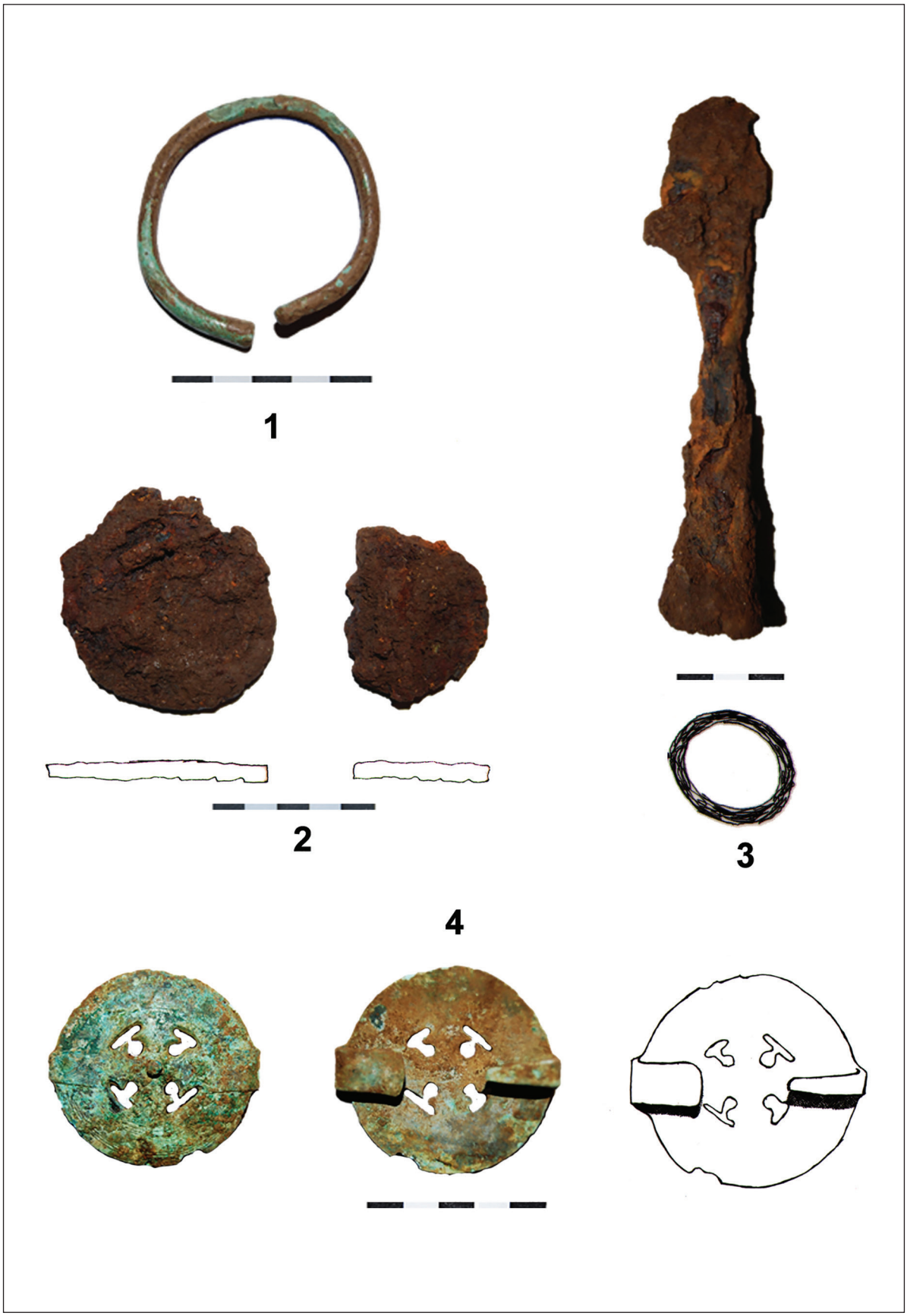

Tab. 6.

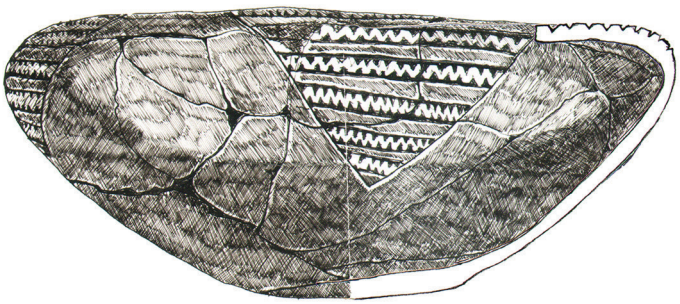

a

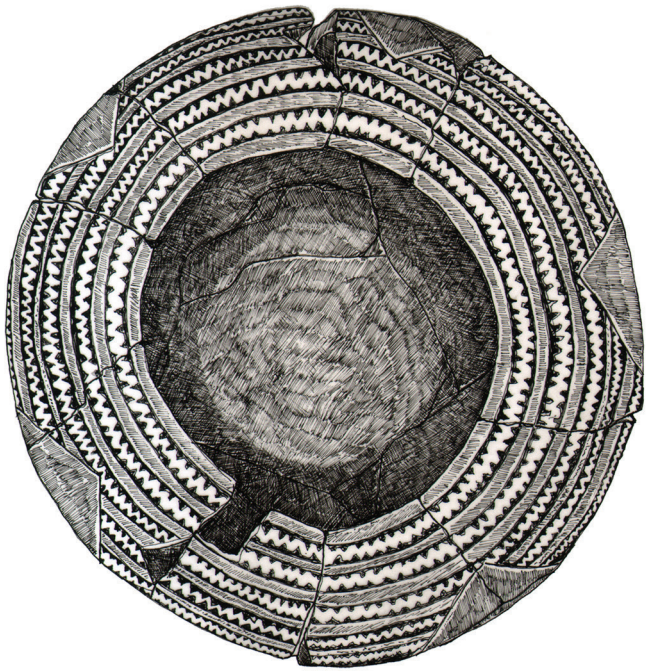

b

c

Tab. 7.

a

b

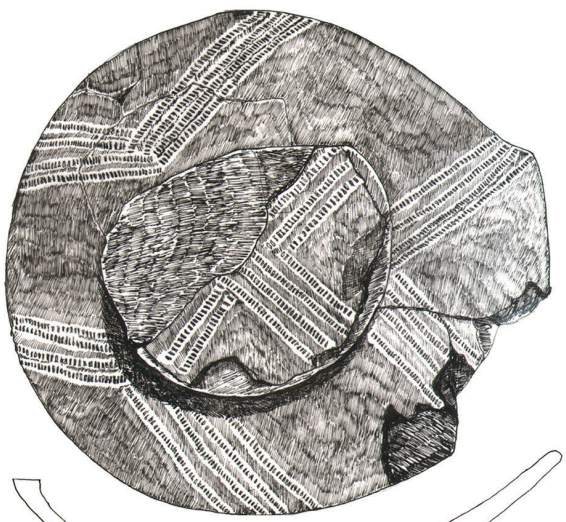

c

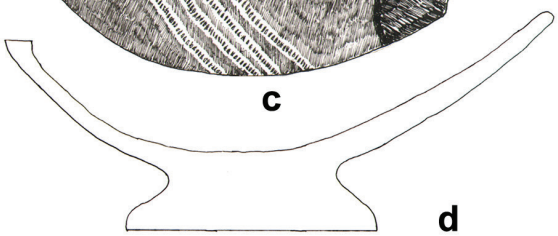

d

Tab. 8.

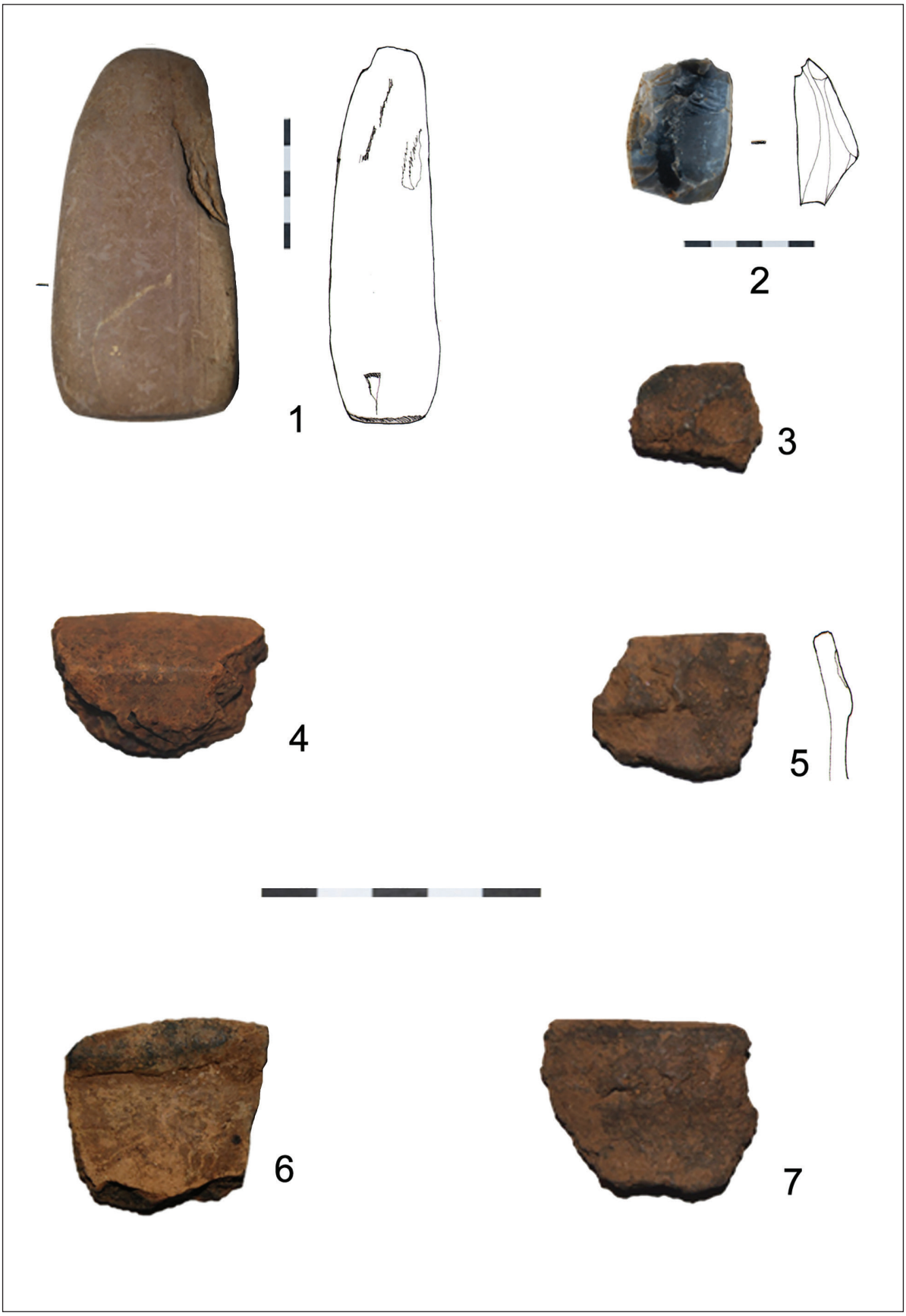

Tab. 9.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:76-85
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.88

Rezultati preliminarnog arheološkog istraživanja platoa Visočice kod nacionalnog spomenika Stari grad Visoki u Visokom

Adnan Kaljanac
Sarajevo
Tarik Silajdžić
Visoko

Abstract: This paper presents the results of the preliminary archaeological excavation of the Visočica plateau made in februry 2017, not far from the protected zone of the National monument of Old Town of Visoki. The work took place in a collaboration of Regional museum in Visoko and Institute of archaeology from Faculty of Philosophy in Sarajevo with the aim of examining the archaeological potential of the site and identifying the spatial distribution of material on it. As a result, various archaeological material was discovered, dating from prehistoric period to middle ages.

Key words: archaeological research, plateau, Heritage Museum Visoko, Institute for archaeology, Visočica, prospection

Uvod

Tokom mjeseca februara 2017. godine Institut za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu u saradnji sa Zavičajnim muzejom Visoko počeo je preliminarna istraživanja platoa zapadno od nacionalnog spomenika Stari grad Visoki u Visokom s ciljem utvrđivanja arheološkog potencijala datog prostora. U dvodnevnoj istraživačkoj kampanji[1] izvršeno je otvaranje testnih sondi i bušotina uz obavljanje geofizičkih ispitivanja s krajnjim ciljem utvrđivanja stepena zastupljenosti i distribucije arheološkog materijala na lokalitetu. Prospekcija arheološkog potencijala na platou zapadno od lokaliteta nacionalnog spomenika *Povijesno područje – Stari grad Visoki* obavljena je u skladu s predviđenim *Prijedlogom plana probnog istraživanja* izrađenim u saradnji sa Zavičajnim muzejom u Visokom. S obzirom na to da je cjelokupna prospekcija zahtijevala simultano izvođenje nekoliko metodološki različitih tipova istraživanja, djelatnosti su organizirane po različitim grupama. Otvaranje sondi se vršilo na način da su organizirane tri ekipe radnika, od kojih su dvije bile sastavljene od članova Instituta za arheologiju,[2] dok su treću ekipu činili članovi Zavičajnog muzeja Visoko.[3]

Historijat istraživanja

Lokacija na kojoj je obavljena arheološka prospekcija nije bila ranije istraživana od strane stručno osposobljenih arheologa. S druge strane, lokalitet nacionalnog spomenika Stari grad Visoki, koji se nalazi na uzvišenju zapadno od prethodno navedene lokacije, istraživan je inten-

[1] Zbog nepovoljnih vremenskih uslova radovi su vršeni s prekidom 17. 2. i 22. 2. 2017. godine.

[2] Doc. dr. Adnan Kaljanac, voditelj arheoloških istraživanja, Jesenko Hadžihasanović, asistent na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, te saradnici: Elma Hantalašević, Dženefa Merdanić, Mehmed Muminović, Azra Sarić i Maida Turkmanović.

[3] Ispred Zavičajnog muzeja u arheološkim istraživanjima učestvovali su Nermin Keso, uposlenik muzeja, i studenti – arheolozi Adisa Lepić, Lejla Bećar, Tarik Silajdžić, Jasmina Ferhatović i Mustafa Uzunalić.

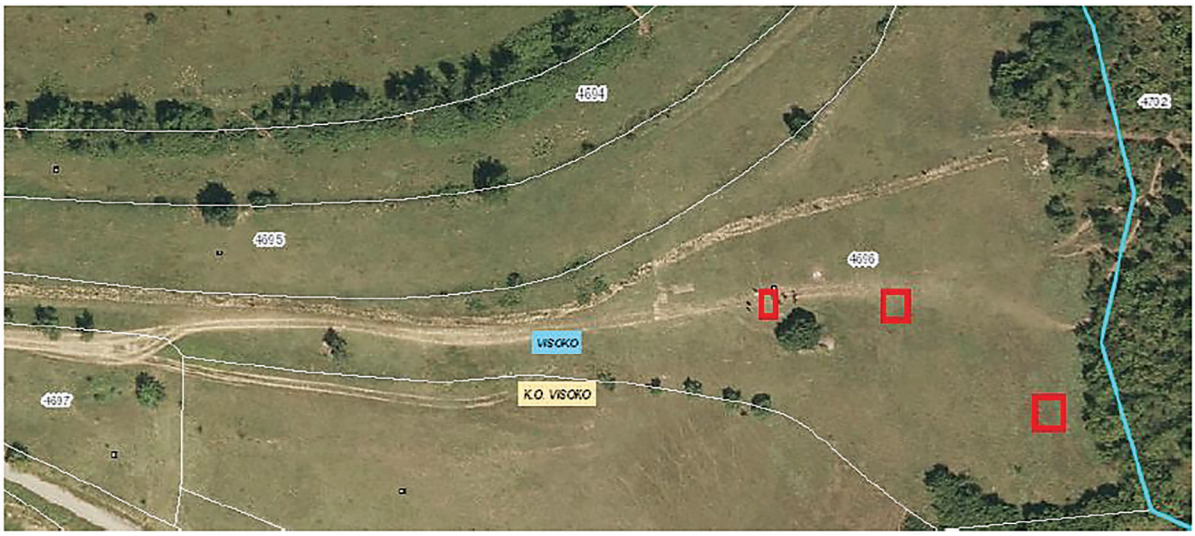

Sl. 1: *Približna lokacija sondi* (označeno crvenom bojom) *iskopanih bez stručnog arheološkog nadzora pod vodstvom Semira Osmanagića* (prema: Kaljanac 2017, 7)

zivno u više navrata te je potrebno iznijeti kratak pregled ranijih istraživanja na ovom lokalitetu.

Prve istraživačke radove na Starom gradu Visoki izvršio je građevinski inženjer i amater arheolog Đorđe Stratimirović davne 1891. godine, a tom je prilikom na osnovu površinskog pregleda dao veoma kratak opis ruševina.[4] Dalje se može izdvojiti također kratki i površni opis koji je napisao Ćiro Truhelka.[5] Uz ovo su historičari Julijan Jelenić i Hamdija Kreševljaković dali uopćene opise Visokog i Podvisokog koji se temelje na historijskim izvorima, te obojica uz njihove stavljaju po jednu sliku s lokaliteta Staroga grada Visokog,[6] a na isti način je Visoki opisao i etnolog Milenko Filipović u svojoj doktorskoj disertaciji o Visočkoj nahiji.[7] Veći korak u istraživanju lokaliteta napravio je Đoko Mazalić, koji je 50-ih godina XX stoljeća po prvi put izradio tlocrt stanja lokaliteta, kao i rekonstrukciju njegovog mogućeg nekadašnjeg izgleda. Međutim, i ovaj Mazalićev opis je, nažalost, od manje vrijednosti, zbog činjenice da je rađen samo na osnovu površinskog pregleda, bez arheoloških iskopavanja.[8] Prva arheološka iskopavanja su obavljena 1976. godine, kada su stručnjaci Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zavičajnog muzeja u Visokom obavili manja sondažna istraživanja, kojima je zahvaćena unutrašnjost Starog grada Visoki, te je njihove rezultate predstavio Pavao Anđelić u monografiji *Visoko i okolina kroz historiju*.[9] Sljedeća arheološka istraživanja rađena su tokom rata 1992–1995. godine, tačnije 1994. godine, a tom prilikom je izvršeno iskopavanje dviju sondi koje su zahvatile površinu od 11 m² i 53 m² unutar opsega zidina Staroga grada Visoki, te je pronađeno nekoliko ostataka zidova i zidne plastike.[10] Posljednja arheološka istraživanja obavili su Lidija Fekeža i Mirsad Sijarić 2008. godine u dvomjesečnoj arheološkoj kampanji, no njihovi rezultati do danas nisu objavljeni.

Potrebno je istaknuti da je na širem području brda Visočice u više navrata vršeno nestručno iskopavanje terena bez nadzora adekvatno obučenih arheologa, pod vodstvom Semira Osmanagića. Na lokaciji koja je bila predmetom arheološke prospekcije 2005. godine vršeno je geološko bušenje sa sveukupno šest bušotina koje je Osmanagić interpretirao na jedan način,[11] dok su geolozi koji su radili na tim bušotinama objavili demant takve interpretacije.[12] Potrebno je skrenuti pažnju na činjenicu da je danas nemoguće odrediti tačnu lokaciju izvršenih radova, s obzirom na to da ni u jednom izvještaju nisu obilježena tačna mjesta na kojima je vršeno bušenje. Uz geološko bušenje terena je od 2005. godine do

[4] Stratimirović 1891, 220-221.
[5] Truhelka 1904, 93-94.
[6] Jelenić 1906, 9-18; Kreševljaković 1934, 14-15.
[7] Filipović 1928, 206, 219, 240, 266, 338-339, 438-439, 468.
[8] Mazalić 1954, 240-253.
[9] Anđelić 1984, 166-184.
[10] Šahinović 2001, 386-394.
[11] Osmanagić 2005.
[12] Tim za geološka istraživanja Visočice kod Visokog, 2006.

danas Semir Osmanagić organizirao iskopavanje tri sonde bez stručno osposobljenog arheološkog nadzora, te i u ovom slučaju ne postoji mogućnost da se sa potpunom sigurnošću odredi njihova tačna lokacija, ali je ipak bilo moguće dobiti njihove približne pozicije na osnovu usmene korespondencije s radnikom koji je učestvovao na spomenutim iskopavanjima, te su na osnovu ovih podataka obilježena područja na slici 1.

Arheološki pregled bušotina

Metoda arheološke procjene bušotina, kao interdisciplinarni postupak, usljed male invazivnosti predstavlja jednu od prihvatljivih ili čak, u skladu s internacionalnim preporukama i konvencijom o očuvanju kulturne baštine, neophodnih metodologija utvrđivanja očuvanosti arheološkog lokaliteta i njegovog potencijala.

Terenski radovi na lokaciji platoa ispod Starog grada Visoki rađeni su u jednom radnom danu, odnosno 17. 2. 2017. godine. Upotrijebljena je bila bušaća garnitura Geomašina, s cilindrima za uzimanje jezgra u promjeru Ø 120 i 100 mm. Ovom prilikom su otvorene ukupno 3 bušotine dubine 1 m. Kod opisa bušotina data su geološka i arheološka zapažanja. Nakon definiranja, intenzitet arheološkog potencijala kategoriziran je za pojedinačne slojeve. Vrh bušotine i vrh geološkog tla evidentirani su apsolutnim nadmorskim visinama (georeferencirani), a slojevi su bilježeni u relativnim dimenzijama (podaci su u cm od vrha bušotine).

Prema rezultatima dobivenim otvaranjem testnih bušotina, kao i kompariranjem s rezultatima otvorenih sondažnih iskopa, pravcem istok–zapad, polazeći od zone bliže Starom gradu Visoki, dijapazon kulturnog sloja se kreće u rasponu od početka na 0,15 do 0,30 m dubine u dijelovima najbližim lokaciji Starog grada Visoki, s tendencijom povećanja dubine na 0,28 do 0,44 m u najudaljenijim dijelovima prilaznog platoa, tačnije rečeno na dijelovima koji dolaze u dodir s modernim objektima izgrađenim na lokalitetu.

Ekstenzivni terenski pregled (ETP) i intenzivni potpovršinski pregled (ITP)

Ekstenzivnim terenskim pregledom (ETP) zahvaćeni su dijelovi platoa pozicionirani zapadno od lokaliteta nacionalnog spomenika Stari grad Visoki. U sklopu ETP-a izvršeno je arheološko iskopavanje 18 testnih sondi manjih dimenzija, veličine 70 x 70 cm (označene na kartama kao ETP), a 2 su dodatno proširene radi sigurnijeg utvrđivanja njihovog arheološkog potencijala.

Intenzivnim potpovršinskim pregledom (ITP) također je istražen prethodno spomenuti plato te je u sklopu toga izvršeno otvaranje i iskopavanje 8 testnih sondi (označene na kartama kao SND) čija je površina varirala između 2 i 4 m^2. Prilikom otvaranja navedenih sondi posebnu pažnju su privukli nalazi na prostoru ETP sondi broj 4, 8, 13 i 14 te ITP sondi 3, 4, 7 i 12. Na prostoru ovih sondi evidentirano je prisustvo arheoloških nalaza, polazeći od fragmenata prahistorijskog kućnog lijepa i keramičkih ostataka,

Sl. 2: *Pogled na jednu od bušotina* (B1) (Foto: J. Hadžihasanović).

Bušotina 1. vrh: 698,85 mnv; dubina: 1 m. Datum bušenja: 17. 2. 2017.

	0–8	Površinski sloj, trava
	8–25	Kompaktan, smeđi zemljani sloj s primjesama gline
698,60	25–65	Plastično ljepljivi maslinasti glineni sloj
	65–100	Plastično ljepljivi žućkastosmeđi sloj

Sl. 3: *Pogled na sondu* 3 (Foto: T. Silajdžić)

Sl. 4: *Pogled na sondu* 8 (Foto: J. Hadžihasanović)

do ostataka ranije, ne isključivo srednjovjekovne, arhitekture. U tom smislu, kao zone posebnog interesa izdvojeni su prostori sondi 3, 8 i 14 s većom koncentracijom arheološkog potencijala u odnosu na ostale istražene sonde. Dakako, ovakvi rezultati nisu bili potpuno neočekivani s obzirom na to da je cilj istraživanja bilo utvrđivanje zone rasprostiranja arheološkog lokaliteta i, sudeći prema njihovoj distribuciji (Karta 1 i 2), moguće je pretpostaviti znatno veću količinu nalaza prilikom izvođenja sistematskih istraživanja.

Na prostoru sonde broj 3, pozicionirane na sjeveroistočnom dijelu obuhvata istraživanja, evidentiran je početak kulturnog sloja, tamnije smeđe boje, na dubini od 0,24 do 0,40 m (Sl. 3). U okviru ovog sloja su pronađeni fragmenti prahistorijske keramike i njihova prisutnost se nastavlja i u sljedećem sloju, svjetlije zemlje, do dubine 0,54 m, s izrazitim povećanjem koncentracije nalaza u drugom sloju.

Za razliku od sonde 3, prostor ETP sonde broj 8 prvobitno je evidentiran geofizičkim sni-

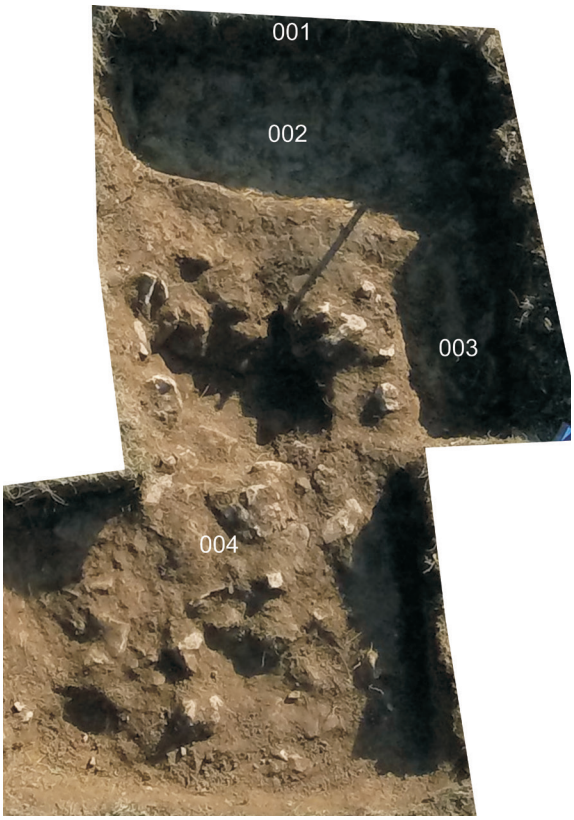

Sl. 5: *Vertikalni pogled na sondu* 8
(Foto: J. Hadžihasanović)

manjem koje je pokazalo prisutnost anomalije pravilnog geometrijskog oblika, veličine cca 3 x 5 m, te je na tom prostoru shodno tome otvorena sonda 70 x 70 cm, koja je zatim proširena na dimenzije 2,39 x 1,82 m. U okvirima ove sonde evidentirana je veća površina, koja nije u potpunosti otvorena, sitnijeg lomljenog kamena koji tvori ravnu površinu pravilnog oblika debljine od 0,20 do 0,40 m. Uzevši u obzir činjenicu da slična vrsta kamena nije evidentirana na drugim dijelovima lokaliteta, kao ni testnim bušotinama, te koja shodno tome ne čini sastavni dio geološkog profila lokaliteta, moguće je zaključiti da se radi o ostacima vještački formirane strukture (Sl. 4 i 5).

Pored navedenih sondi 3 i 8, pozicioniranih na sjeveroistočnom i središnjem dijelu istraženog prostora, na suprotnoj strani lokaliteta pozicionirana je ETP sonda 14 u okviru koje su evidentirani ostaci ljudskog skeleta koji je, sudeći po svom položaju, na tom mjestu ukopan namjenski. Poput ostalih ETP sondi, i sonda 14 je prvobitno otvorena u okviru predviđenih dimenzija 70 x 70 cm, a zatim, usljed potrebe za jasnijim utvrđivanjem konteksta nalaza, proširena na dimenzije 2 x 1 m. Proširenjem iskopa utvrđeno je da se pouzdano radi o arheološkim ostacima ljudskih kostiju, pri čemu je iskopavanjem zahvaćen predio nogu pokojnika, dok ostatak skeleta nije ovom prilikom otkrivan. Skelet je pronađen u položaju glavom orijentiran prema jugu, položen, sudeći prema poziciji nogu u otkrivenom prostoru, direktno na ploče pješčara koje su poslužile kao dno grobne rake (Sl. 7). Ostaci ovih ploča djelomično su očuvani u svom originalnom sloju, dok je njihov veći dio, nakon pucanja ploča ili ploče na sitnije komade, utonuo u niže slojeve zemljišta, što je posebno uočeno na prostoru slojeva 2 i 5 unutar otvorenog prostora sonde (Sl. 6 i 7). Sloj 4 je najbolje očuvan dio s pločama pješčara, dok je sloj 3 u potpunosti prazan, najvjerovatnije zbog kasnijeg djelovanja koje je fizički utjecalo i na sam skelet, prilikom čega je došlo do dislociranja desnog femura (Sl. 7) i njegovog odvajanja od tibie koja je ostala u svom položaju. Prema stanju kostiju i njihovoj očuvanosti preliminarno je zaključeno da njihova vremenska opredijeljenost može pripadati i periodu srednjeg vijeka, no s obzirom na to da iskopavanja nisu nastavljena i da su kosti zaštićene *in situ* privremeno s ciljem izvođenja sistematskog iskopavanja, apsolutno datiranje će biti izvedeno prilikom iskopavanja cjelokupnog skeleta.

Prema svemu istaknutom, moguće je konstatirati da je na prostoru prilaznog platoa nacionalnom spomeniku Stari grad Visoki potvrđena prisutnost arheoloških nalaza hronološki relativno opredijeljenih od perioda prahistorije do srednjeg vijeka, a nije potpuno isključeno i mlađih perioda, uzme li se u obzir činjenica da prospekcijom nije moglo biti, niti je to predstavljalo cilj istraživanja, izvršeno preciznije datiranje kamenih ostataka ranije konstrukcije iz ETP sonde broj 8. Analizom materijala pronađenog u ETP i ITP sondama, zajedno s rezultatima dobivenim analizom geoloških bušotina, moguće je pouzdano zaključiti da se odmicanjem od lokaliteta nacionalnog spomenika Stari grad Visoki arheološki potencijal platoa smanjuje, a u dijelu gdje se plato potpuno izravnava u nivou savremenih kuća on potpuno i nestaje, što je, sudeći prema stratigrafskim slojevima u okviru istraženog prostora i testnih bušotina, posljedica utjecaja recentnijih građevinskih djelovanja na lokalitet (Karta 1).

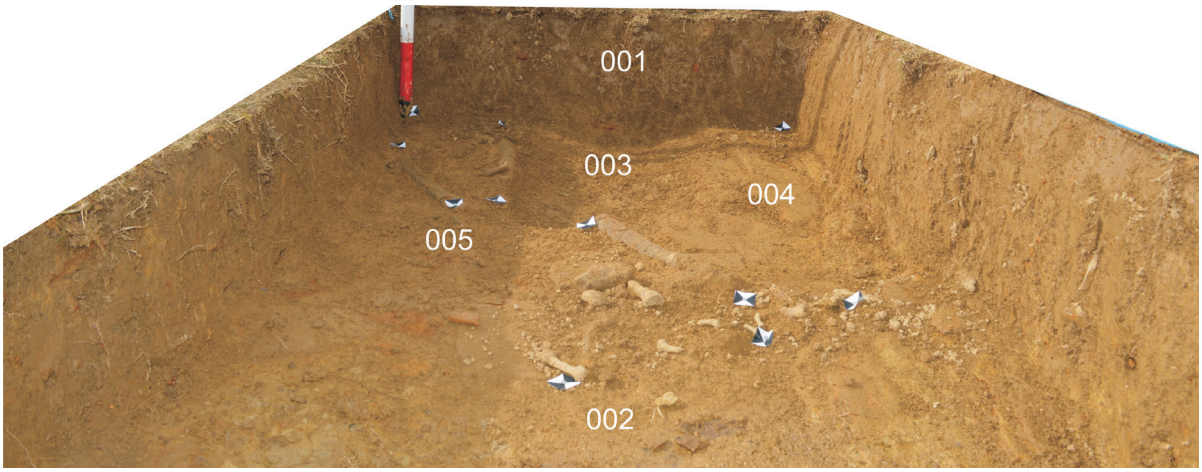

Sl. 6: *Pogled na ETP sondu* 14 (Foto: J. Hadžihasanović)

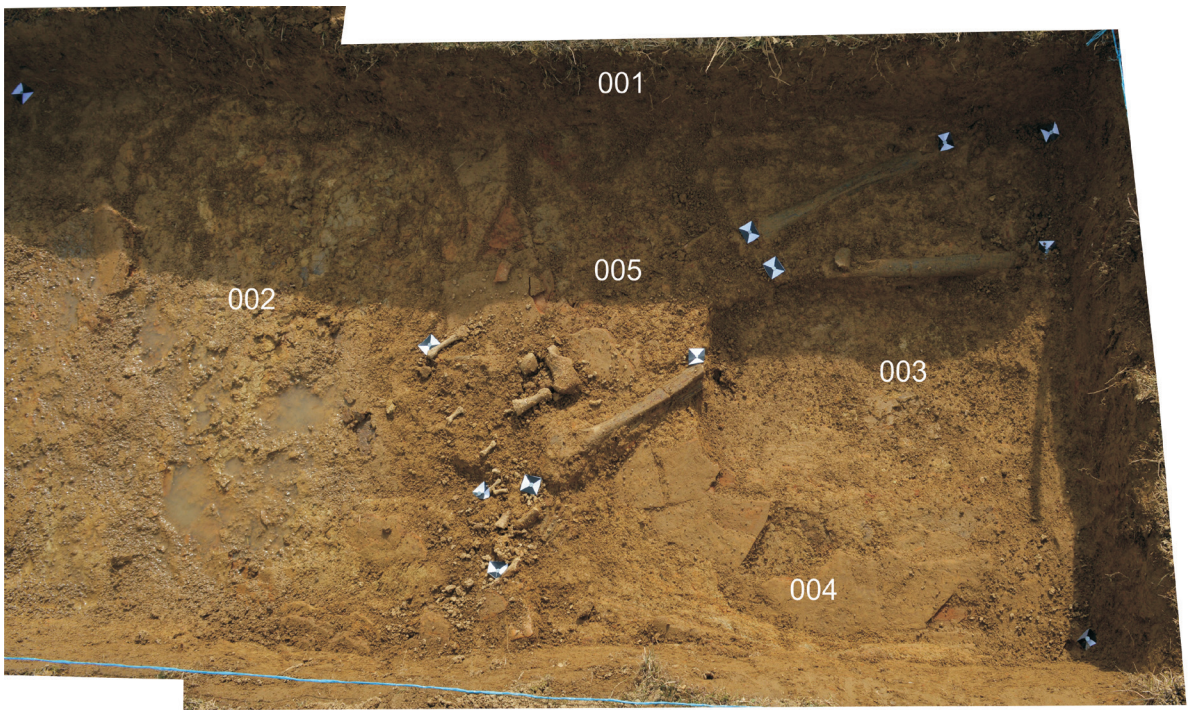

Sl. 7: *Vertikalni pogled na ETP sondu* 14 (Foto: J. Hadžihasanović)

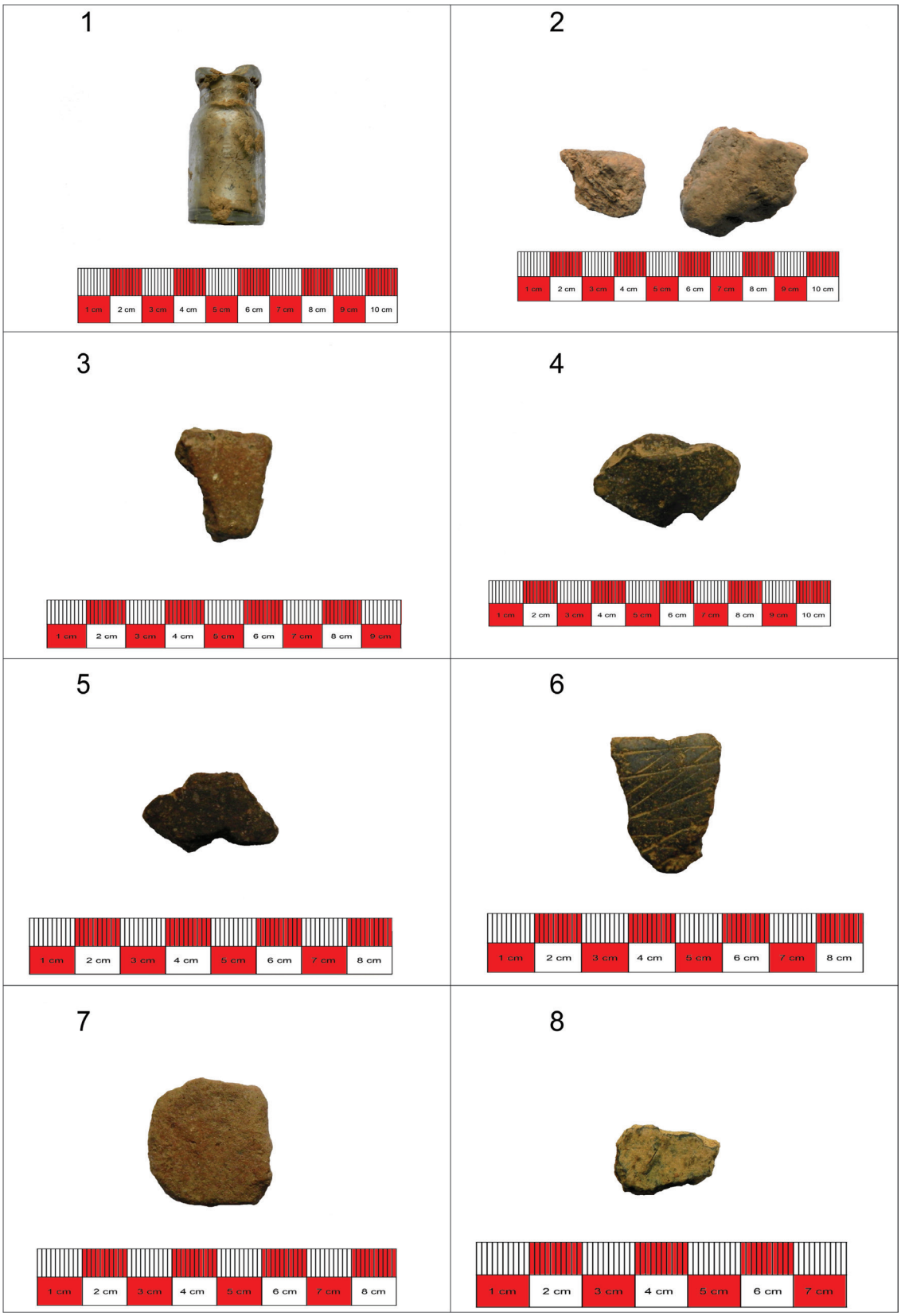

Tabla I. (Foto: T. Silajdžić)

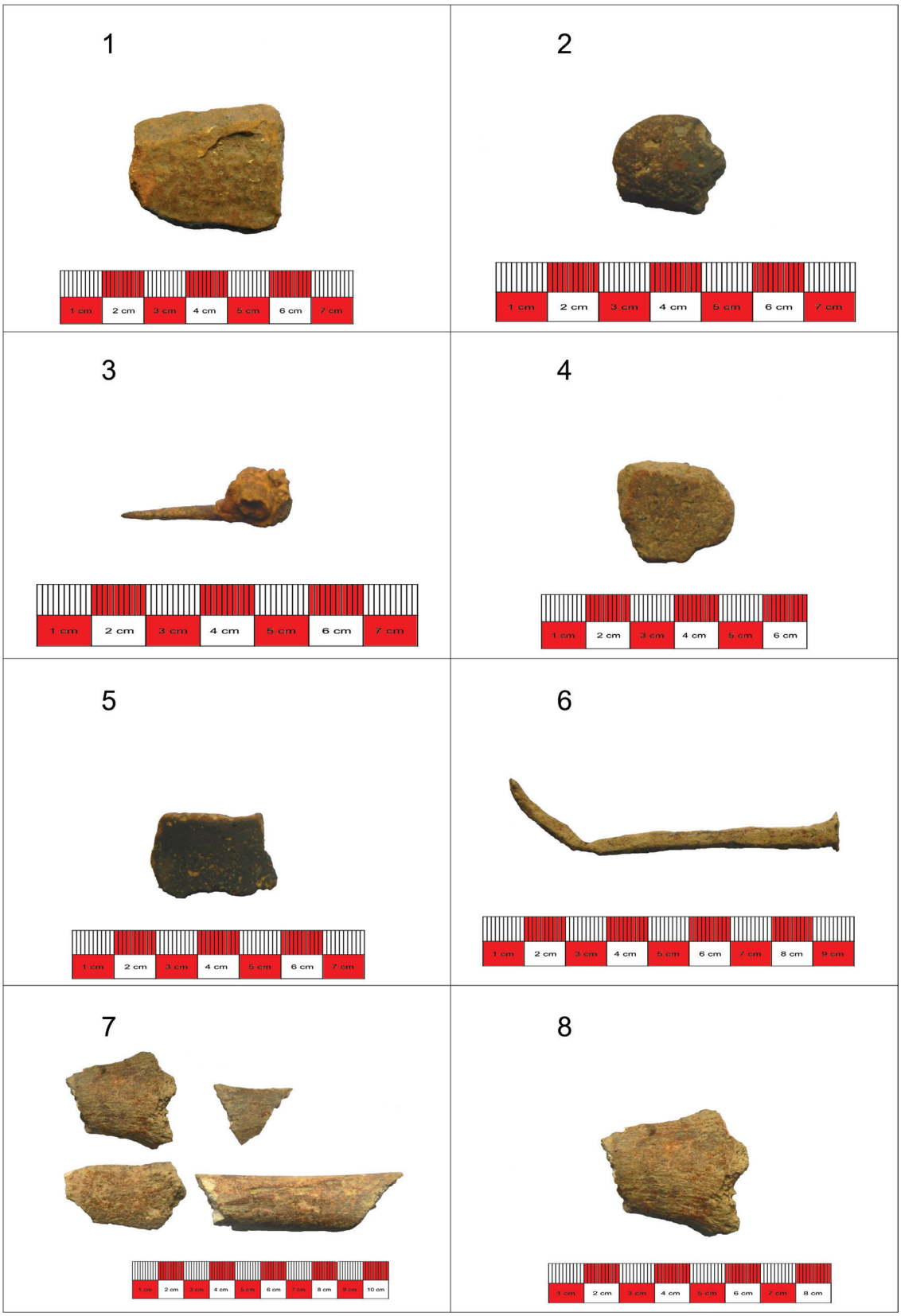

Tabla II. (Foto: T. Silajdžić)

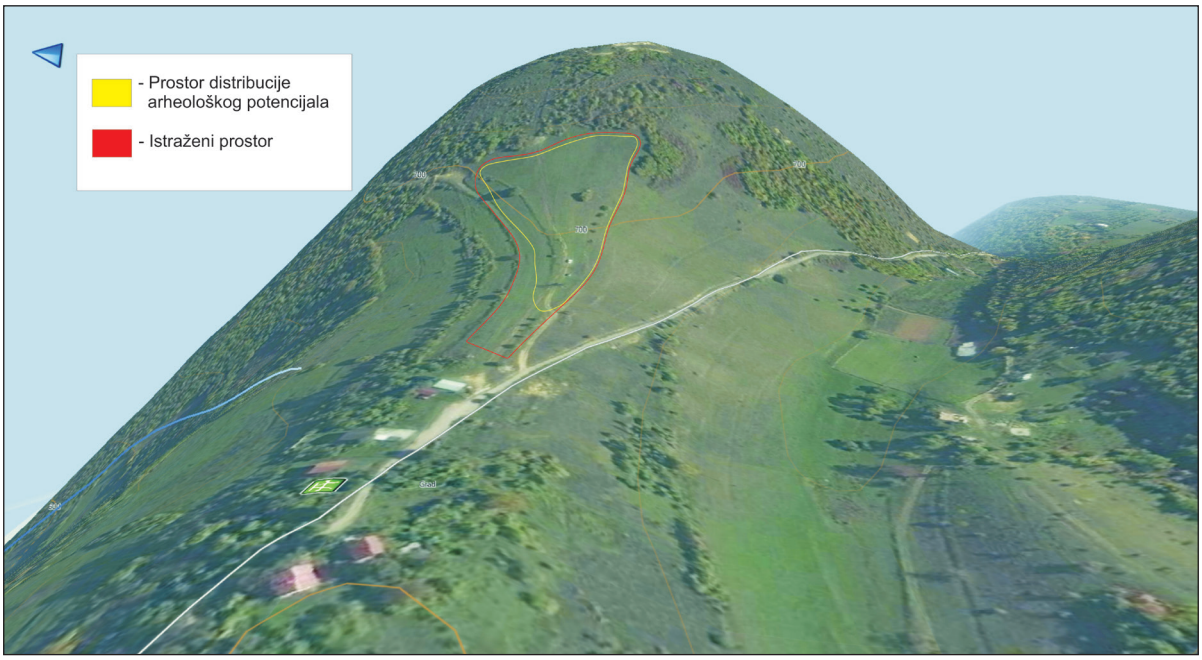

Sl. 8: *Topografski pogled na prilazni plato i zonu istraživanja* (izradio: A. Kaljanac)

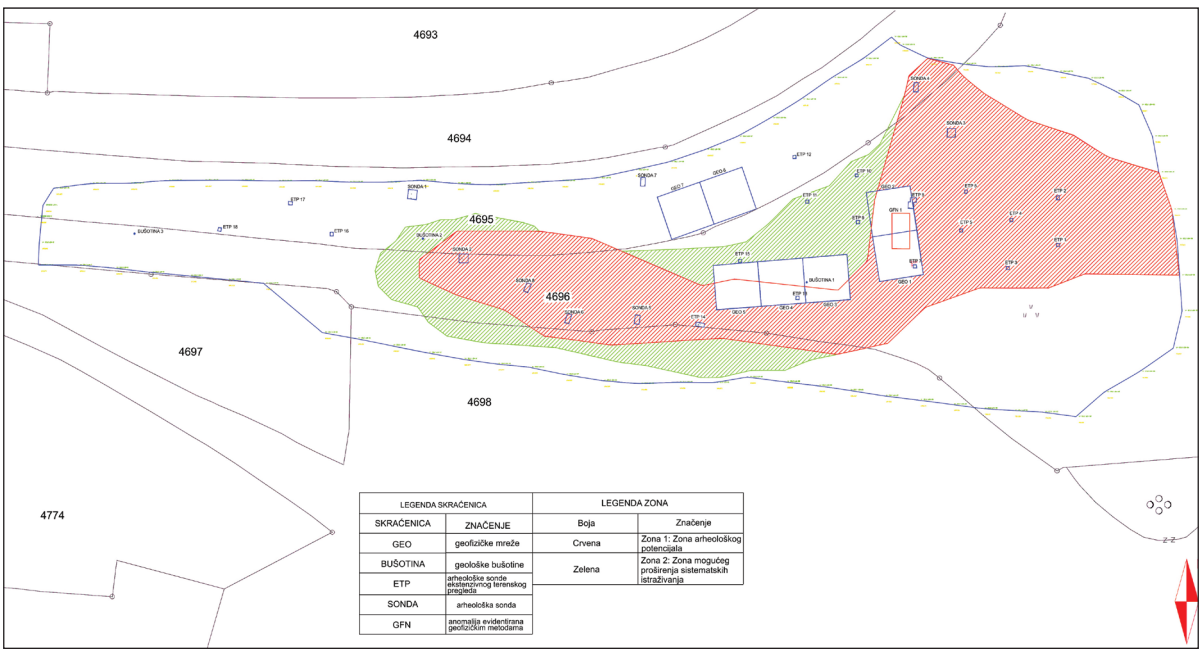

Karta 1: *Zona istraživanja s definiranim prostorom distribucije arheoloških nalaza* (izradio: A. Kaljanac)

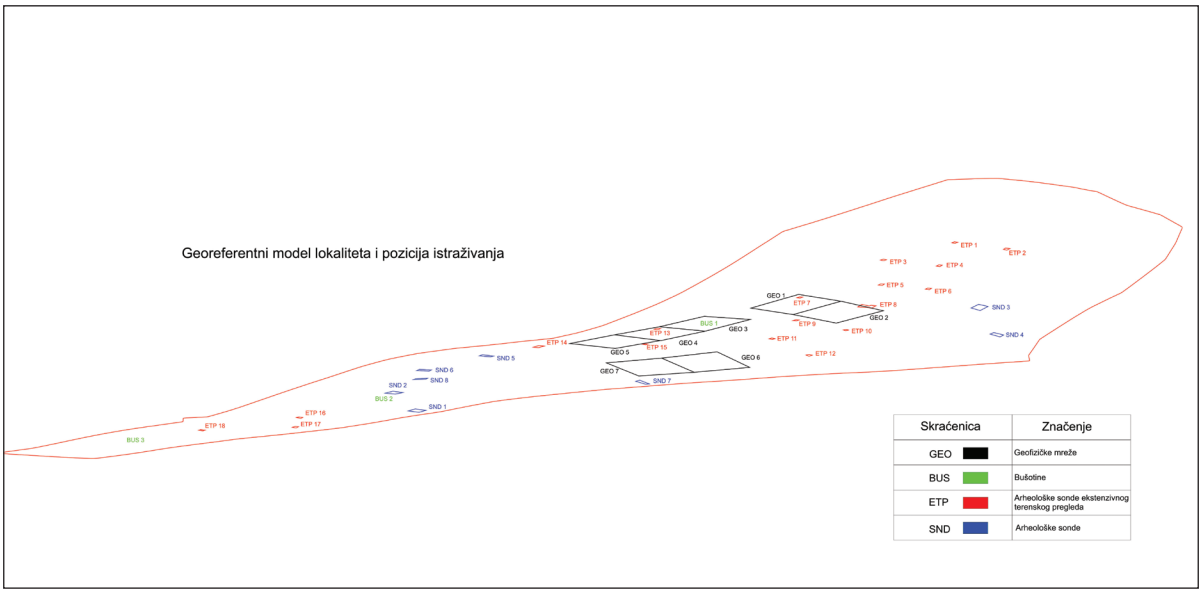

Karta 2: *Distribucija i raspored arheoloških istraživanja u odnosu na konfiguraciju terena*

Summary

Results of the preliminary archaeological excavations of the Plateau of Visočica near the National Monument of the Old Town Visoki in Visoko

In february of 2017. Institute of archaeology from Faculty of Philosophy in Sarajevo in collaboration with Regional museum of Visoko, conducted a two-day archaeological prospection of Visočica plateau in the town of Visoko in central Bosnia and Herzegovina. Archaelogical prospection took place near the protected area of medieval national monument of Old town of Visoki and included several methods of investigation with the aim of determining the density and spatial distribution of archaeological material on the plateau. In an attempt to examine the cultural and geological stratigraphy of the site, method of mechanical drills was applied, as well as method of opening numerous test-pits. Over the course of two-day period, the total of 3 drills and 18 test-pits was opened. As a result, various archaeological material was discovered, dating from prehistoric period to middle ages, which allowed the general conclusion that the archaeological potential of the plateau decreases as it departs away from the protected zone of Old town of Visoki. Among the archaeologial finds were also the remains of one human skeleton, dating most probably to medieval times, as it is indicated by presence of several medieval tombstones (*stećaks*) in its vicinity – the remnants of now devastated medieval necropolis.

Literatura:

Anđelić, P. 1984, Srednji vijek – doba stare bosanske države, u: Visoko i okolina kroz historiju I, Skupština opštine, Visoko 1984, 103-309.

Filipović, M. 1928, Visočka nahija, Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 25, Srpski etnografski zbornik, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1928.

Jelenić, J. 1906, Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole, Sarajevo 1906.

Kreševljaković, H. 1934, Visoko, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo 1934.

Mazalić, Đ. 1954, Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, knjiga IX, Zemaljski muzej, Sarajevo 1954.

Osmanagić, S. 2005, Bosanska piramida Sunca: otkriće prve evropske piramide, Klepsidra, Sarajevo 2005. Dostupno preko: http://www.alternativna-historija.com/AH8.htm#4.3.4

Stratimirović, Đ. 1891, Grad Visoki, Glasnik Zemaljskog muzeja, knjiga III, Zemaljski muzej, Sarajevo 1891, 220-221.

Šahinović, N. 2001, Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, Arheologija, sveska 28/49, Zemaljski muzej, Sarajevo 2001, 386-394.

Truhelka, Ć. 1904, Naši gradovi: opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1904.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:86-115
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.89

Neue Schwertfunde aus Bosnien - ein Beitrag zur Erforschung der bronzezeitlichen Bewaffnung im westlichen Balkan

Mario Gavranović
Wien

Ajla Sejfuli
Travnik

Abstract: In der Arbeit werden erstmalig drei bronzezeitliche Schwerter aus Bosnien präsentiert. Zwei der Waffen stammen aus Ilijaš und Jajce in Zentralbosnien und wurden im Zuge von Baumaßnahmen zwischen 1995 und 2005 entdeckt. Das dritte Schwert befindet sich in der Sammlung des Franziskanerkloster Tolisa im nördlichen Bosnien und wurde schon 1982 aus einer Kiesgrube an der Save bei Orašje geborgen, blieb jedoch bislang unbeachtet. Auch wenn die Kontexte bei keinem Stück genau überliefert sind, stellen die drei Schwerter hinsichtlich der Typologie, Chronologie und Verbreitung eine wichtige Ergänzung des bisherigen Forschungstandes dar. Während das Exemplar aus Orašje eindeutig in der endmittelbronzezeitlichen Tradition der vorwiegend im Karpatenbecken verbreiteten Schwerter vom Typ Aranyos/Uriu steht, entstammen die Waffen aus Ilijaš und Jajce einem westbalkanischen Formenkreis der ausgehenden Spätbronzezeit. Die Funde aus Ilijaš und Jajce bieten zudem neue Einblicke in die typologischen Besonderheiten der kurzen Griffzungen- und Vollgriffschwerter, die auf ein mannigfaltiges, regionales Metallhandwerk hinweisen.

Schlüsselwörter: Schwertfunde, Bosnien, Bronzezeit, West Balkan

Einleitung

Die in der zweiten Hälfte der 1980er und frühen 1990er Jahre vorbereitete und im Jahr 1995 im Rahmen der PBF-Edition erschienene Studie A. Hardings[1] stellt noch immer den wichtigsten Ausgangspunkt für die typologische und chronologische Einordnung der bronzezeitlichen Schwerter in den Ländern des ehemaligen Jugoslawiens dar. Die Gesamtverbreitungskarte der bis 1995 bekannten Schwerter zeigt dabei ein ungleichmäßiges Bild mit Fundkonzentrationen im slowenischen Raum (zwischen Kupa und Save) und im Save–Drau–Donau Zwischenstromland sowie eine deutliche Reduzierung der Funde in der westbalkanischen Gebirgsregion der Dinarischen Alpen Kroatiens, Bosnien-Herzegowinas, Montenegros und Serbiens. Im Hinblick auf den Kontext ist festzustellen, dass der erhöhte Fundanfall im Flachland des südlichen Karpatenbeckens zwischen Save, Drau und Donau in erster Linie durch die in Depots der älteren Urnenfelderzeit (Ha A1) überlieferten Schwertfragmente bedingt ist.[2] Die wenigen Depots der vorhergegangen Zeitstufe (Bz D) zeigen ein unterschiedliches Muster der Schwertdeponierung mit gut erhaltenen Exemplaren unterschiedlicher Typen. So liegen z. B. aus Topolonica bei Majdanpek in Ostserbien drei Griffzungenschwerter vom Typ Reutlingen und ein Vollgriffschwert des Typs Riegsee vor.[3] In diesem Zusammenhang ist auch das Fundensemble aus Peklenica im nordwestlichen Kroatien zu erwähnen, dessen Geschlossenheit jedoch nicht gesichert ist.[4] Die Zusammen-

[1] Harding 1995.

[2] Ebd., Taf. 38-43.

[3] Harding 1995, Nr. 7.0 42. 54. 63 (Peklenica) und Nr. 83-85. 97. 123. 232 (Topolnica)

[4] Mihelić 2011.

setzung des Fundes aus einem mittelbronzezeitlichen Griffplattenschwert sowie drei frühurnenfelderzeitlichen Griffzungenschwertern von Typ Aranyos, Typ Tenja und Typ Annenheim würde einer Bz D Deponierung durchaus entsprechen.[5] Vergleichbare Depots mit mehreren, gut erhaltenen Griffzungen- und Vollgriffschwertern treten zwischen der späten Mittelbronzezeit (Bz C) und der frühen Urnenfelderzeit (Bz D) im nordöstlichen Ungarn (Horizont Aranyos) vor.[6]

In der darauffolgenden Stufe Ha A1 zeichnen sich zwischen dem südlichen und dem nördlichen Karpatenbecken gewisse Unterschiede im Hinblick auf die Schwertdeponierung ab. Während im nördlichen Teil die gut erhaltenen Schwerter noch immer als ein Bestandteil des deponierten Metallgutes erscheinen, finden sich in den zahlreichen Depots zwischen Donau und dem westbalkanischen Gebirge hauptsächlich nur noch Schwertfragmente.[7] Einzelne, vollständige Schwerter sind im westlichen Balkan erst in den Depots der ausgehenden Spätbronzezeit (Ha B3) wieder ausmachen, wie z. B. in Matijevići bei Dvor na Uni in Kroatien (Griffzungenschwert vom Typ Tešanj)[8] oder Veliki Mošunj in Zentralbosnien (Schwert vom Typ Veliki Mošunj mit Bronzescheide).[9]

Auffällig auf der Gesamtverbreitungskarte A. Hardings[10] ist noch die Tatsache, dass die Griffzungenschwerter der Stufe Ha B3 sowie Vollgriff- und Rundknaufschwerter gleicher Zeitstellung (9. Jh. v. Chr.), hauptsächlich in der Gebirgszone südlich der Save vorkommen,[11] während im Flachland des südlichen Karpatenbeckens Schwerter dieser Zeitstufe nur noch vereinzelt zu verzeichnen sind.[12]

Neben den Depotfunden, wo sie ihre Waffenfunktion aufgrund des fragmentierten Zustands nur auf der repräsentativen Ebene ausführen, sind die spätbronzezeitlichen Schwerter vor allem noch als Einzelfunde oder seltener in einem Grabzusammenhang überliefert. Als Beispiele für letzteres können die Körpergräber aus Brnjica in Kosovo mit einem Ha A1 zeitlichen Griffzungenschwert vom Typ Reutlingen (ohne weitere Beigaben)[13] und aus Tešanj in Bosnien[14] mit einem Ha B3 zeitlichen Griffzungenschwert (Typ Tešanj)[15] und weiteren Beigaben kriegerisch-männlichen Charakters (Rasiermesser,[16] Beil,[17] Lanzenschuh mit einer Lanzenspitze) genannt werden.

Einen bedeutenden Anteil unter den von A. Harding präsentierten Einzelfunden machen die Schwerter aus, die entweder in einem fließenden oder stehenden Gewässer oder in der unmittelbaren Wassernähe gefunden wurden,[18] ein gut bekanntes Phänomen, das in der Spätbronzezeit in vielen europäischen Regionen zu beobachten ist.[19] Bei den fließenden Gewässern ist eine weitere Differenzierung des Auffindungsortes möglich, nach der man die Funde aus dem Quellenbereich, aus dem Flusslauf und aus dem Mündungsbereich trennen kann.[20] Eine Unterkategorie bei dem stehenden Gewässer stellen noch die Moor bzw. Auen- oder Sumpffunde dar, wie z. B. im Areal des Flusses Ljubljanica (Laibacher Moor).[21] Bei den in der Flussnähe gefundenen Waffen lassen sich grundsätzlich mehrere topografische Lagen (Flussufer, Flussterrasse, Grube oder Felsspalte im Uferbereich, prominente Stelle über dem Fluss[22]) identifizieren, die jedoch aufgrund der naturräumlichen Variabilität (Änderung des Flussbettes, Überschwemmungen) und der meist zufälligen Fundumstände (Bauarbei-

[5] Ebd.

[6] Mozsolics 1985, Taf. 2 (Bükkaranyos I); Taf. 7 (Zalkod); Taf. 12-13 (Viss, III); Kemenzei 1985, Taf. 61. 63.

[7] Hansen 1994, 55, Abb. 30, die Karte zeigt die Zusammenstellung der Horte zweier Zeitstufen (Bz D und Ha A1). Die Zuweisung des Griffzungenschwertes aus dem Hort Sviloš zu den besser erhaltenen Exemplaren (Hansen 1994, Abb. 30, Nr. 12) bleibt fraglich, da das Schwert letztendlich aus zwei Fragmenten besteht. Siehe Vinski Gasparini 1973, Taf. 88, 9; Harding 1995, Nr. 59.

[8] Vinski-Gasparini 1973, Taf. 129, 1.

[9] König 2004, 125.

[10] Harding 1995, 46-47.

[11] Ebd., Taf. 52-54.

[12] Potrebica 2013, Abb. 46. Ein kurzes Griffzungenschwert aus dem früheisenzeitlichen Tumulus in Kaptol bei Požega in Slawonien, Kroatien.

[13] Srejović 1959–1960, Abb. 8.

[14] Truhelka 1907.

[15] Harding 1995, 60

[16] Weber 1996, 249.

[17] Čović 1983, 454; Žeravica 1993, 96.

[18] Glogović 1998, 567.

[19] Torbrügge 1970/71; Moszolics 1975; Bianco-Peroni 1980; Pollack 1986; Teržan 1987; Glogović 1996; Hansen 1997; Soroceanu 1995; Hänsel 1997; Falkenstein 2005; Bartík / Trugly 2006; Bartík 2008; Gaspari 2007; Bartík 2008; Ložnjak Dizdar / Mihelić 2011; Soroceanu 2012; Cacsó 2015.

[20] Soroceanu 2012.

[21] Dular 1974; Šinkovec 1995; Gaspari 2004; Turk / Ištenič / Knific / Nabergoj 2009; Turk 2012.

[22] Soroceanu 2012.

ten, Dammbau, Kiesgruben) nur selten verlässlich zu rekonstruieren sind. Wenngleich unter den Gewässerfunden sich nicht nur Schwerter befinden, bleibt es festzuhalten, dass die Waffen als übergeordnete Kategorie im europäischen Vergleich stark überrepräsentiert sind.[23] Schaut man sich die fundreichen Wasserlandschaften des westlichen Balkans und des angrenzenden südlichen Karpatenbeckens an, wie z. B. den mittleren Lauf der Sava,[24] die Flussseen Jarun[25] bei Save und Šoderica[26] bei Drava oder den Fluss Cetina im dalmatinischen Hinterland,[27] so ist ebenfalls eine Waffendominanz zu verzeichnen. Die zahlreichen Funde aus den jüngeren Perioden (Eisenzeit, Antike, Frühmittelalter) weisen zudem eindeutig darauf hin, dass die Waffendeponierung bzw. Veräußerung an den genannten Wasserstellen über die Spätbronzezeit hinaus fortbestand.

Überblick über die nach 1995 veröffentlichten Schwertfunde

Seit der Vorlage A. Hardings aus dem Jahr 1995 hat sich die Zahl der veröffentlichten spätbronzezeitlichen Schwerter aus Bosnien-Herzegowina und den benachbarten Landschaften um einige Exemplare erhöht. Von Bedeutung für das hier erstmalig publizierte Schwert aus Orašje sind zunächst neuere Funde von typologisch nahe stehenden Waffen aus Kamnik in der Oberkrain (aus der Überschwemmungsschicht eines Baches),[28] Đepfeld-Doroslovo in der Vojvodina (Einzelfund)[29] und Botovo-Šoderica im nordwestlichen Kroatien (aus einem Baggersee am Altarm der Drava).[30] In allen Fällen handelt es sich um Schwerter ohne begleitenden archäologischen Kontext, wenn auch in Dorosolovo eine über mehrere Jahrhunderte benutzte, spätbronze- und früheisenzeitliche Nekropole mit Urnenbestattungen ausgegraben werden konnte.[31] Hinzuzufügen ist noch ein bislang nicht publiziertes Schwert vom Typ Aranyos aus Ostslawonien (ein Siedlungsfund aus dem Graben).[32]

Wichtig für die Entwicklung der westbalkanischen kurzen Griffzungenschwerter und Dolche, zu den auch die hier vorgestellten Exemplare aus Ilijaš und Jajce gehören, ist der 1996 publizierte Fund aus dem Fluss Cetina im dalmatischen Hinterland, der seine besten Analogien unter den bosnischen Funden aus Lašva und Debelo Brdo besitzt[33] und demnach in die Zeit zwischen Bz D und Ha A1 datiert. Um einiges jünger ist das 45 cm lange Griffzungenschwert aus Grepci bei Livno in Südwestbosnien, das im gleichen Jahr wie Hardings Studie publiziert wurde und aus einem früheisenzeitlichen Depot- oder Grabfund des 8. Jh. v. Chr. mit weiteren Teilen einer kriegerischen Ausstattung (Eisenlanze, Schild, Wetzstein) stammt.[34] Das zweinietige Heft, die geraden Schultern, die leicht gebauchte Klinge und die Gesamtlänge (45,8 cm), weisen die Waffe aus Grepci dem Dalmatischen Typ zu,[35] einer regionalen Form des 9. und des 8. Jh. v. Chr., deren Verbreitung das dalmatinische Hinterland und die südwestbosnischen Karstfelder umfasst.[36] Ebenfalls in einem früheisenzeitlichen Kontext wurde das kurze Griffzungenschwert aus Kaptol bei Požega gefunden, das man ebenfalls mit den westbalkanischen Formen der ausgehenden Spätbronzezeit verbinden kann.[37] Das Schwert lag in einer Brandbestattung des 7. Jh. v. Chr. (Kaptol, Tumulus 6) und zeichnete sich durch eine mehrteilige, aus Bronzedraht und einem Ortband zusammengesetzte Scheide und eine Bronzelegierung mit hohem Bleianteil aus. Diese metallurgische Zusammensetzung macht einen tatsächlichen Gebrauch der Waffe eher unwahrscheinlich, da das Material nicht die für den Kampf benötigte Qualität aufweist und bruchanfällig ist.[38]

Die Gewässer- und Einzelfunde machen auch unter den nach 1995 publizierten Schwertern die größte Gruppe aus. Der beginnenden Urnenfelderzeit zuzuordnen ist ein Griffzungen-

[23] Hansen 2000; Falkenstein 2005.
[24] Harding 1995, Tab. 48-53.
[25] Balen Letunić 1995.
[26] Čimin 2016.
[27] Milošević 1998; 1999.
[28] Vidrih Perko / Štibernik 2006.
[29] Путица 2009, Taf. 1.
[30] Marković 2001.
[31] Трајковић 2008.
[32] Freundliche Mitteilung des Ausgräbers H. Kalafatić, Institut für Archäologie Zagreb, Kroatien.
[33] Glogović 1996.
[34] Marijan 1995.
[35] Harding 1995, 55.
[36] Gavranović 2011, Karte 37.
[37] Potrebica 2013, Abb. 46.
[38] Freundlicher Hinweis von Mathais Mehofer, Vienna Institute of Archaeological Science.

schwert vom Typ Sätzlingen aus der Save bei Jarun (Zagreb).[39] Aus dem gleichen Flussabschnitt stammt ein bereits von A. Harding präsentiertes Schwert vom Typ Reutlingen,[40] so dass man an dieser Stelle von einem spätbronzezeitlichen Ritualplatz ausgehen darf.

Eine ähnliche Situation liegt auch in Botovo bei Šoderica vor, wo drei Griffzungenschwerter, einmal vom sog. "slawonischen" Typ,[41] einmal vom Typ Reutlingen und einmal vom Typ Aranyos, in einem direkt an die Drava angrenzendem Baggersee (Kiesabbau) entdeckt wurden.[42] Zusammen mit einem Tüllenbeil mit Winkelrippen (Ha A1) stellen die Schwerter aus Šoderica die ältesten Metallfunde aus diesem See dar, aus dem noch zahlreiche eisenzeitliche, antike und frühmittelalterliche Waffen (Schwerter, Lanzenspitzen) und Metallgefäße stammen.

Zwei neuere Griffangelschwerter vom Typ Arco der frühen Urnenfelderzeit stammen ebenfalls aus einem Gewässerkontext, einmal aus einer Kiesgrube bei Belgrad[43] und einmal aus der Save bei Krško in Slowenien.[44] Aus Slowenien sind darüber hinaus noch weitere Schwertfunde aus dem Gewässerkontext bekannt, die meisten davon aus der Ljubljanica, wie z. B. ein Griffzungenschwert vom Typ Novigrad,[45] ein Vollgriffschwert mit achtkantigem Griff[46] oder ein mittelbronzezeitliches Griffzungenschwert vom Typ Sauerbrunn.[47] Ein weiterer spätbronzezeitlicher Ritualplatz zeichnet sich auch am Ausfluss des Bleder See in der Oberkrain ab. Neben einem schon vorgelegten Schwert vom Typ Reutlingen,[48] fand man an dieser Stelle noch ein Vollgriffschwert mit achtkantigem Griff vom gleichen Typ wie das Exemplar aus Ljubljanica.[49]

In die Kategorie der Gewässerfunde einzuordnen ist ein neu entdecktes Vollgriffschwert vom Typ Riegsee aus Grabovica an der Drina in Serbien,[50] das zusammen mit einem alten Fund aus Radaljska Ada bei Zvornik (Typ Aranyos),[51] den mittleren Abschnitt dieses Flusses ebenfalls als eine spätbronzezeitliche Rituallandschaft hervorhebt.

Neuere Funde der Griffzungenschwerter außerhalb eines Wasserkontextes sind noch aus Boljevac in Ostserbien (Typ Reutlingen, Variante Konjuša),[52] Pudarnica in Südserbien (Typ Reutlingen)[53] und Gakovo-Ciglana bei Sombor in der Vojvodina (Typ Annenheim)[54] bekannt, wobei das letztere offensichtlich intentional verbogen wurde.

Gleicher Zeitstellung wie das Schwert aus Sombor (Bz D) ist ein weiteres intentional verbogenes, vollständiges Griffzungenschwert (Typ Boiu) aus einem Hügelgrab in der Nekropole Paulje (Tum. X, Zentralgrab) im nordwestlichen Serbien.[55] Es handelte sich hier um eine Brandbestattung in der neben dem Schwert noch ein Set aus drei Gefäßen (Tasse, Amphora und Fußschale) lag.[56] Einem Grabkontext entstammt wahrscheinlich auch ein Griffzungenschwert vom Typ Reutlingen aus Maovi in der Nähe von Šabac, ebenfalls im nordwestlichen Serbien, das zusammen mit weiteren Bronzen (drei Nadeln) im Bereich eines zerstörten Hügelgrabes aufgefunden wurde.[57]

Zu ergänzen ist die kurze Übersicht der nach 1995 veröffentlichen Schwerter aus Slowenien, Kroatien, Bosnien-Herzegowina und Serbien mit Fragmenten aus den Depots. Einer regionalen, hauptsächlich in Slawonien verbreiteten Variante vom Typ Reutlingen gehört ein Fragment mit dem *ricasso* Dekor unterhalb des Heftes aus dem 1979 entdeckten aber erst 2014 publiziertem Depot Majdan Ridžali am mittleren Lauf des Flusses Bosna.[58] Weitere, nicht typologisch bestimmbare Schwertfragmente kommen noch in den Depots der Stufe Ha A1 Rastovača und Pomrlovo bei der Stad Kličevac in Nordostserbien, unmittelbar südlich der Donau[59] sowie im Depot Drenovac bei Šabac im nordwestlichen Serbien

[39] Balen Letunić 1995.
[40] Harding 1995, Nr. 98.
[41] Bader 1991, Nr. 253-254.
[42] Čimin 2016, Nr. 22. 23.
[43] Ђорђевић 2015, Abb. 1.
[44] Gaspari 2008, Abb. 4.
[45] Ebd. 2004, Abb. 8, 1.
[46] Trampuž-Orel 2006.
[47] Pavlin 2006.
[48] Harding 1995, Nr. 75.
[49] Gaspari 2007.
[50] Булатовић / Филиповић / Глигорић 2017, Abb. 45.
[51] Harding 1995, Nr. 43.
[52] Филиповић / Милојевић 2015, Abb. 4; Harding 1995, 40.
[53] Булатовић 2007, Taf. 41.
[54] Путица 2011, 9, Taf. III.
[55] Булатовић / Филиповић / Глигорић 2017, Abb. 43.
[56] Глигорић / Цанић-Тешановић 2010.
[57] Церовић 2006.
[58] Blečić Kavur / Jašarević 2014, Abb. 4.
[59] Јацановић 2000; Јацановић / Радојчић 2001.

vor.[60] Ein Heftfragment aus dem 2016 veröffentlichten Segment des Depot der Stufe Ha A1 aus Srebrenik in Nordostbosnien gehört einem Vollgriff- bzw. Dreiwulstschwert (Typ Erlach oder Schweig) und stellt somit den ersten Hinweis auf das Vorkommen dieses Schwertyps südlich der Save dar.[61]

Neue Schwertfunde aus Bosnien

Orašje, Nordbosnien (Abb. 1-2)

Fundumstände

Gefunden im Jahr 1982 in einer Kiesgrube direkt an der Save im Stadtteil von Orašje namens Ugljare und 1984 der Sammlung des Franziskanerklosters im benachbarten Tolisa geschenkt.[62] Die Sammlung wird inzwischen als Klostermuseum "Vrata Bosne (Tor Bosniens)" verwaltet.[63] Das Schwert hat die Inventarnummer MFST 249.

Beschreibung

Das Schwert wurde behandelt bzw. Patina wurde entfernt. Zahlreiche Korrosionsspuren auf der Oberfläche, vermutlich durch die feuchte Umgebung des Deponierungsortes. Die Griffzunge ist abgebrochen und leicht gebogen mit schwach ausgeprägten Randleisten. Ausgehend von der Farbe der Bruchstelle ist anzunehmen, dass die Griffzunge bereits bei Deponierung abgebrochen war. Auf der gerundeten Schulter befinden sich vier Nietlöcher, die Klinge mit rautenförmigem Querschnitt zieht unterhalb der Schultern deutlich ein und schwingt dann allmählich zur Mitte des Schwertes aus, danach verjüngt sie sich kontinuierlich zur Spitze. Parallel zu den beiden Scheiden verläuft jeweils eine Zierrille, die beim Heftausschnitt leicht nach Außen biegt und somit die Kontur des Schwertes betont.

Erhaltene Länge: 55 cm.

Typologie, Zeitstellung, Verbreitung

Das Griffzungenschwert aus Orašje entspricht dem von J. D. Cowen definierten und

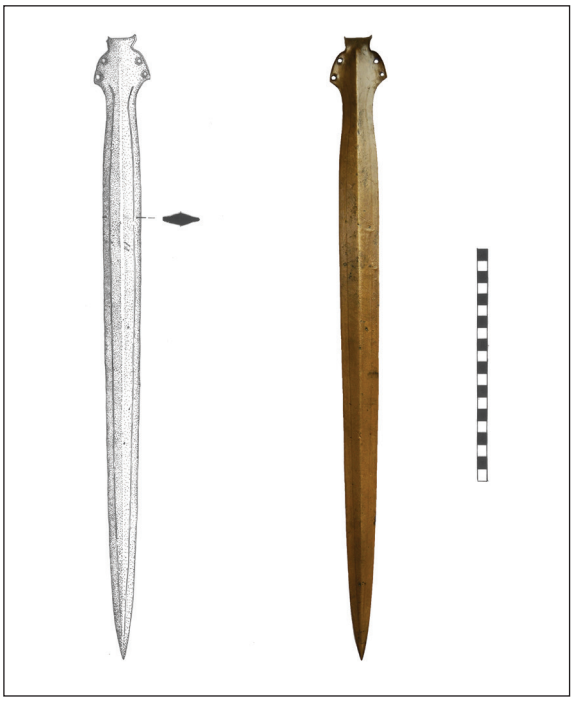

Abb. 1. *Schwert aus Orašje*

vorwiegend im Karpatenbecken verbreiteten Typ Aranyos,[64] der in Rumänien als Typ Uriu/Aranyos[65] oder nach der Klassifikation der ungarischen Griffzungenschwerter als Typ A, Variante 2[66] bezeichnet wird. In der projizierten typologischen Entwicklung gelten die Schwerter vom Typ Aranyos als eine jüngere Ausprägung der Griffzungenschwerter mit ausgebauchter Griffzunge (Sprockhoff Typ Ia)[67] und stellen somit eine Art Übergangsform zu den klassischen Griffzungenschwertern der älteren Urnenfelderzeit (Sprockhoff IIa – Naue II[68] – Typ Reutlingen[69]) dar. A. Harding unterteilte die Schwerter vom Typ Aranyos aus dem ehemaligen Jugoslawien in drei Varianten: Brza Palanka (mit gerundeter Schulter und zwei Zierrillen), Buzija (mit annähernd rechteckiger Schulter und einer Zierlinie) und Studenac (kurze Schwerter).[70] Hinzuweisen ist noch auf den verwandten Typ Tenja, der sich ebenfalls durch gerundete Schultern mit vier Nietlöchern auszeichnet, jedoch im Unter-

[60] Стојић / Церовић 2011, 376, Fig. 33.
[61] Blečić Kavur / Jašarević / Mutapčić 2016, Abb. 5, 4; Verbreitungskarte siehe Harding 1995, Taf. 53A.
[62] Der Finder des Schwertes ist Mirko Miličić aus Ugljare.
[63] Für die Möglichkeit der Aufnahme und sehr freundliche Unterstützung bedanken wir uns beim Herrn Pero Matkić, dem Verwalter der Klostersammlung.
[64] Cowen 1961.
[65] Bader 1991, 71.
[66] Kemenzei 1988, 46.
[67] Sprockhoff 1931.
[68] Naue 1903; Cowen 1955; Jung / Mehofer 2009; Pabst 2013.
[69] Schauer 1971, 132.
[70] Harding 1995, 28.

Abb. 2. *Schwert aus Orašje, Details der Griffzunge und der Klinge*

schied zum Typ Aranyos eine starke Mittelrippe besitzt und ohne seitliche Zierrillen ist.[71]

Folgend dieser Gliederung ist das Schwert aus Orašje am ehesten mit der Variante Buzija in einen Zusammenhang zu bringen, obwohl die Schultern nicht in dem Maße rechteckig ausfallen wie bei dem eponymen Einzelfund aus Westbosnien. Eine weitere Besonderheit des Schwertes aus Buzija sind die Kerben an der Griffzungenrandleiste, die weder beim Stück aus Orašje noch bei den zwei weiteren Vertretern dieser Variante aus den slawonischen Depots Brodski Varoš und Slavonski Brod erscheinen.[72] Was die Schwerter aus Buzija und Orašje eindeutig verbindet, ist die nahezu gleiche Linienführung der Zierrille, der gleiche Abstand zwischen Nietlöchern und der charakteristische Übergang von der Schulter zur einen stark einziehenden Klinge. Typologische und dekorative Ähnlichkeiten mit dem Schwert aus Orašje lassen sich allerdings auch bei den zur Variante Brza Palanka zusammengefassten Exemplaren feststellen. Die Übereinstimmungen bezüglich der Schulterform und Zierrille sind zunächst mit dem Fund aus Đepfeld in der Vojvodina verzeichnen.[73] Einen ähnlichen Übergang zwischen der Schulter und der Klinge zeigen noch die Schwerter aus Peklenica in Nordwestkroatien, Hrbljina in Südwestbosnien (Einzelfund), Radaljska Ada (Flussfund aus der Drina)[74] und Kamnik in Oberkrain (Flussfund).[75] Mit dem Schwert aus Orašje gut vergleichbare Waffen sind noch aus "Ungarn" (unbekannter Fundort)[76] und aus dem siebenbürgischen Depot Şpălnaca (mit zwei statt einer Zierrille)[77] bekannt. Eine ähnliche Schulterform und Zierrillenführung zeigen noch Waffen aus Zalkod in Nordostungarn[78] und Uriu in Siebenbürgen[79] (beides Depotfunde). Dieser Gruppe hinzuzufügen ist noch ein kürzeres Schwert (Länge 43 cm) aus Sighetu Marmaţiei im Maramureş in Nordwestrumänien,[80] das, wie in Orašje, an einem Flussufer aufgefunden wurde.

[71] Ebd., 30.
[72] Ebd., Nr. 45-47.
[73] Путица 2009.
[74] Harding 1995, Nr. 41-43.
[75] Vidrih Perko / Štibernik 2006.
[76] Kemenzei 1988, Nr. 202.
[77] Bader 1991, Nr. 52.
[78] Mozsolics 1985, Taf. 7, 2: Kemenzei 1988, Nr. 201.
[79] Petrescu-Dîmboviţa 1978, Taf. 50, 23; Bader 1991, Nr. 47.
[80] Cacsó 2015, Abb. 3

Entscheidend für die Zeitstellung des Schwertes aus Orašje sind die gut erhaltenen und typologisch nahe stehenden Exemplare aus Zalkod und Uriu, die beide in den ersten urnenfelderzeitlichen Depotfundhorizont in Ungarn (Horizont Aranyos nach Mozsolics) bzw. in Siebenbürgen (Stufe Uriu nach Petrescu-Dîmboviţa) datieren. Die Depotfunde des Karpatenbeckens aus dieser Zeit (Bz D) fasste W. A. Brunn als Stufe Uriul-Domăneşti zusammen (Bz D).[81] Aus dem nordkroatischen Raum zwischen Save und Drau sind Funde dieser Zeitstufe (Phase I nach Vinski-Gasparini), bis auf mit Unsicherheit verbundene Peklenica, selten.[82] Stellvertretend für den gleichen Horizont in Serbien ist der erwähnte Hort Topolnica mit mehreren erhaltenen Griffzungen- und Vollgriffschwertern,[83] während aus Bosnien-Herzegowina Depots dieser Zeit bislang fehlen.[84]

In dem darauffolgenden Depotfundhorizont (Ha A1)[85] treten die Schwerter vom Typ Aranyos weiterhin auf, jedoch regelhaft im fragmentierten Zustand. Erhalten ist dabei meistens das Oberteil mit der Griffzunge, dem Heft und einem 5 bis 10 cm langen Klingenteil. Schwertfragmente dieser Art findet man in einem großen geographischen Raum, von Wöllersdorf im Wiener Becken,[86] über die slawonischen Funde aus Slavonski Brod und Brodski Varoš und weiter östlich bis Futog bei Novi Sad[87] und Markovica im serbischen Banat[88] und schließlich bis Suseni in Siebenbürgen.[89] Vergleichbare Bruchstücke mit einer unterhalb des Heftes abgebrochenen Klinge sind jedoch nicht nur für den Typ Aranyos spezifisch, sondern auch bei vielen anderen, überregional verbreiteten und deponierten Schwerttypen dieser Zeitstellung zu beobachten.[90]

Berücksichtigt man die genannten Vergleiche, die Fundumstände und den Erhaltungszustand des Schwertes aus Orašje, so erschient seine Datierung in die Zeit der Stufe Bz D am wahrscheinlichsten, wenn auch im ungarischen Raum verwandte Schwerter bereits ab der späten Hügelgräberzeit bzw. Stufe Bz C beginnen.[91] Auch das Schwert aus Peklenica wurde mit einigen Bronzen der Stufe Bz C und Bz D gefunden.[92] In den Depots der Stufe Ha A1 aus Slavonski Brod, Brodski Varoš, Futog und Markovica-Leskovac sind die Schwerter vom Typ Aranyos durch Fragmente vertreten, so dass man hier vermutlich von sog. Altstücken bzw. mitdeponierten Objekten, deren Herstellung und Nutzung vor der eigentlichen Deponierung weiter zurückliegen, ausgehen kann.[93]

In dem gegenwärtig bekannten Verbreitungsareal des Schwerttyps Aranyos stellt der Fund aus Orašje (Abb. 3, 1) keinen Ausreißer dar und schließt sich den Fundorten des südlichen Karpatenbeckens zwischen Peklenica im Westen (Abb. 3, 11) und Brza Palanka im Osten an (Abb. 3, 14). Die neuen Funde aus Đepfeld, Ostslawonien und Orašje liegen mittig zwischen diesen zwei Fundorten und umreißen somit einen regionalen Verbreitungsschwerpunkt zwischen Donau, Save und Drina.

Südlich der Save-Donau Linie sind die Schwerter vom Typ Aranyos vor allem im bosnischen Raum zwischen Drina und Una (Abb. 3, 2-4) zu verzeichnen, mit dem Fund aus Hrbljina auf der Hochebene von Kupres als dem bislang südlichstem Vertreter in der Gebirgszone des westlichen Balkans. Eine weitere Konzentration lässt sich im nordöstlichen Teil des Karpatenbeckens zwischen Theiß und Siebenbürgen erkennen.[94] Wenige dem Schwertyp Aranyos entsprechende Waffen aus Italien finden sich bei einigen unter den als Typ Montegiorgio zusammengefassten Exemplaren und sind bislang aus dem Nordosten des Landes (Ascoli Piceno) an der westlichen Adriaküste bekannt.[95]

Donja Misoča, Ilijaš, Zentralbosnien (Abb. 4)

Fundumstände

Das Kurzschwert wurde nach der Beendigung des letzten Krieges (1995) von Amir Hasečić aus

[81] Brunn 1968; König 2004, Taf. 2.
[82] Vinski-Gasparini 1973.
[83] Vasić 1982.
[84] König 2004, 22.
[85] Horizont Kurd in Ungarn (Moszolics 1975), Stufe Suseni in Siebenbürgen (Petrescu-Dîmboviţa 1978), Phase II – Veliko Nabrđe in Nordkroatien (Vinski-Gasparini 1973), Stufe II in Serbien (Vasić 1982) und Slowenien (Turk 1995) und Stufe 2 in Bosnien-Herzegowina (König 2004).
[86] Schauer 1971, Nr. 590.
[87] Harding 1995, Nr. 40; Borić 1997, Taf. 1.1.
[88] Harding 1995, Nr. 44; Jovanović 2010.
[89] Bader 1991, Nr. 54.
[90] z. B. Typen Tenja und Marina, siehe Harding 1995, Taf. 8-11.
[91] Kemenzei 1988, Nr. 196.
[92] Mihelić 2011.
[93] Harding 1995, 30.
[94] Kemenzei 1988, Taf. 55A.
[95] Bianco Peroni 1970, Nr. 119-121.

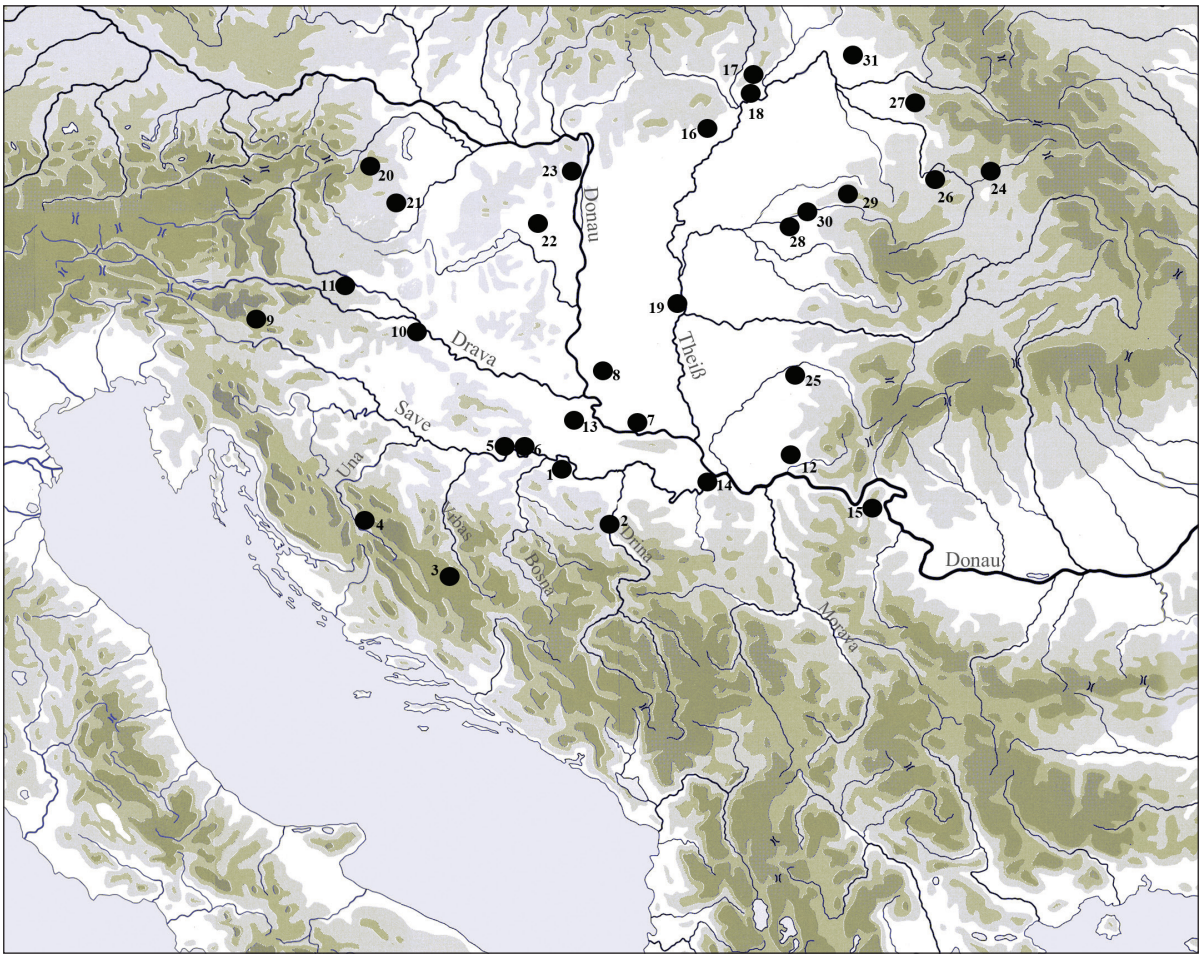

Abb. 3. *Verbreitung der Schwerter vom Typ Aranyos, Typ A, Variante* 2 (Kemenzei 1988)*; Variante Unip* (Bader 1991); *Varianten Buzija und Brza Palanka* (Harding 1995)

Donja Misoča, ca. 2 km östlich der Stadt Ilijaš, auf einem Acker namens Zagrebnica bei den Aufräumarbeiten gefunden.[96] Misoča ist auch der Name des ca. 30 km langen Flusses, der bei Ilijaš in die Bosna mündet und ein gut abgegrenztes Seitental in diesem Teil des Bosna-Beckens zwischen Semizovac und Visoko bildet. Der Flur Zagrebnica wird von der lokalen Bevölkerung als "griechischer und römischer" Friedhof bezeichnet. Auf der Oberfläche befanden sich noch vor kurzem mehrere zugerichtete Steinplatten (ca. 100 x 50 cm). Beim Entfernen von den Steinplatten kamen regelhaft auch Knochen zu Tage. Unter einer der Steinplatten lag das Bronzeschwert.

[96] Das Schwert ist noch immer im Besitz des Finders. Für die Möglichkeit der Veröffentlichung bedanken wir uns in erster Linie bei Edin Bujak, Philosophische Fakultät Sarajevo, Abteilung Archäologie, der den Kontakt mit dem Finder aufgenommen hat.

Beschreibung

Die Oberfläche des Schwertes ist behandelt und zeigt zahlreiche Korrosionsspuren. Die bauchige Griffzunge hat eine ovale Öffnung und stark ausgeprägte Randleisten, die sich zu der schräg abfallenden Schulter (ca. 45°) fortsetzten. Im Heftbereich befinden sich zwei Nietlöcher, die kurze und kräftige Klinge mit breiter Mittelrippe zieht mäßig unter der Schulter ein. Im weiteren Verlauf verjüngt sich die Klinge zur Mitte des Schwertes und nach einer leichten Bauchung im unteren Teil zieht sie zur Spitze ein. Die Mittelrippe verjüngt sich kontinuierlich zur Spitze. Auf der Oberfläche sind zahlreiche Kratzspuren zu sehen. Die Klinge ist beschädigt und schartig.

Erhaltene Länge: 34,5 cm.

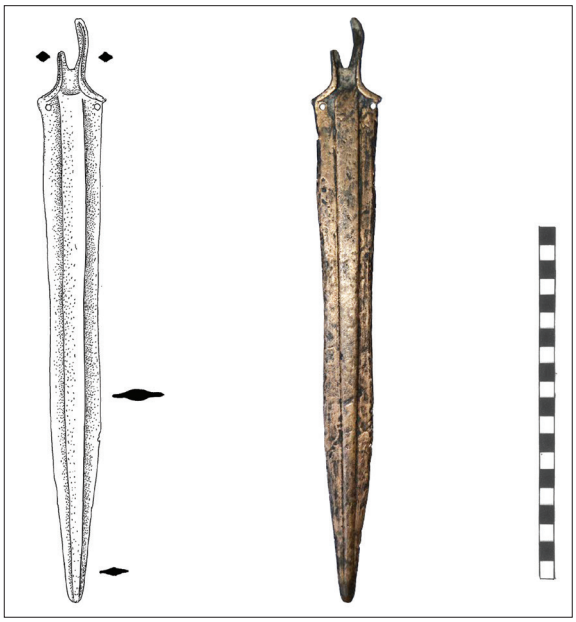

Abb. 4. *Schwert aus Donja Misoča bei Ilijaš*

Kuprešani, Jajce, Zentralbosnien (Abb. 5)

Fundumstände

Das Dorf Kuprešani liegt ca. 11 km östlich von Jajce bzw. am Rand eines kesselförmigen Plateaus unterhalb der letzten Ausläufer des Berges Vlašić. Durch das Dorf fließt der Bach Rijeka, der weiter südlich in den Bach Lučina mündet, der wiederum nördlich von Jajce in den Vrbas einfließt. Weiter Flussaufwärts fließt der Vrbas durch einen schwer passierbaren, steilen Canyon in Richtung Save bzw. zum südlichen Karpatenbeckenrand.

Nach der Aussage der Dorfbewohner wurden in Kuprešani zwei Schwerter mit Scheide in einer Tiefe von ca. 40 cm gefunden. Die Fundstelle befindet sich unmittelbar beim Bach Rijeka. Das eine Schwert steckte noch in der Scheide und konnte zumindest fotographisch aufgenommen und anschließend anhand des Fotos zeichnerisch skizziert worden (Abb. 5). Das zweite Schwert, von dem weder Fotos noch Zeichnungen vorliegen, fand man wohl außerhalb der stark verbogenen Scheide. Beide Funde befinden sich noch im Privatbesitz des Finders.

Auch wenn eine Detailaufnahme nicht möglich war und die präsentierten Zeichnungen und Fotos das eine Schwert und die dazugehörige Scheide nur skizzenhaft und nicht zufriedenstellend wiedergeben, halten wir eine Veröffentlichung diese Fundes für wichtig, da es sich um eine seltene und exklusive Schwertgattung handelt. Außerdem ist davon auszugehen, dass beide Schwerter demnächst im Antikenhandel verschwinden. Umso wertvoller ist es, die archäologische Öffentlichkeit von der Existenz dieser Funde zumindest in Kenntnis zu setzen.

Beschreibung

Die Schwertklinge hat eine breite Mittelrippe und weist im unteren Teil eine leichte Bauchung auf. Der t-förmige Griff zeigt ebenfalls eine Bauchung im mittleren Teil und ist am Heftausschnitt durch eine Reihe schraffierter Dreiecke verziert. Weitere Verzierungen befinden sich noch in der Griffmitte und am breiten Knauf (mit Linien verbunden Kreismotive, Strichreihen). Die Mündung der Schneide zeigt Rostspuren, darunter befindet sich ein breiteres Zwischenstück mit zwei Ösen auf jeder Seite, wovon nur eine erhalten ist. Im weiteren Verlauf setzt sich die Schneide aus zwei Bronzeplatten zusammen und zeigt einen auffälligen, kantigen Übergang im unteren Teil nach dem sie einzieht, sich verjüngt und schließlich in einem Ortband endet, der die beiden Scheidenhälften zusammenführt. Entlang der Schneide verlaufen ein Zickzack-Muster sowie mehrere Linien, die die Grundform der Schneide wiedergeben. Zu erkennen auf der Scheide sind noch weitere Kreismotive sowie eine lang gezogene Raute.

Länge des Schwertes: 43 cm; Länge der Scheide: 35 cm.

Die Schwerter aus Donja Misoča und Kuprešani gehören der Gruppe der kurzen (zwischen 35 und 45 cm) westbalkanischen Schwerter, die sich alle durch eine kräftige Klinge mit breiter Mittelrippe auszeichnen.[97] In den bisherigen Studien gab es mehrere Versuche einer typlogischen Klassifikation,[98] am häufigsten zitiert ist die von A. Harding in der die Waffen dieser Art als Typ Kostel, Typ Tešanj und Typ Veliki Mošunj[99] zusammengefasst wurden.

Zunächst sind die vier Schwerter von Typ Kostel anzusprechen, die als eine homogene Gruppe bezeichnet wurden und die sich durch

[97] Čović 1983, 440; Harding 1995, 58-58, 87.
[98] Müller-Karpe 1961, 69; Raunig 1969; Čović 1983; Vinski-Gasparini 1983; Harding 1995; Gavranović 2011.
[99] Harding 1995, Nr. 196-203.

Abb. 5. *Vollgriffschwert und dazugehörige Bronzescheide aus Kuprešani bei Jajce*

kantige Schulter und eine sanft verjüngende Klinge auszeichnen.[100] Gleich fällt es allerdings auf, dass die Schulterform bei keinem der vier von A. Harding zusammengefassten Exemplare gleich ist. Außerdem verjüngt sich die Klinge der drei Schwerter (Vrlika, Klimenta, Šipovo) nicht zur Spitze, sondern wird vielmehr im unteren Drittel bauchig und erst dann einziehend. Vergleicht man den kantigen Schulterübergang der Schwerter aus Šipovo und Vrlika (bei Šipovo mit geraden Schulter im fast rechten Winkel zur Griffzunge) und die leicht abfallenden (ca. 45°) Schultern der Waffen aus Klimenta und Kostel, so wird man die vier Waffen nur bedingt als einen Typ auffassen können. Erkennbare Unterschiede gibt es auch bei der Griffzungenform, von einer geraden parallelseitigen (Šipovo) bis einer mit stark ausgeprägten Randleisten (Klimenta).

Vier weitere Griffzungenschwerter aus dem westlichen Balkan ordnete A. Harding dem Typ Tešanj zu und hob eine kurze gebauchte Griffzunge, vorspringende Schulter und eine triangulläre Klingenform als wesentliche Erkennungsmerkmale hervor.[101] Auch hier handelt es sich um eine uneinheitliche Gruppe mit zwei weniger als 30 cm langen Waffen (Lašva und Donja Dolina), die eher als Dolche aufzufassen sind und die im Unterschied zu den zwei anderen Schwertern aus Tešanj und Matijevići gerade abfallende und deutlich breitere Heftschultern mit einer stark einziehenden Klinge aufweisen. Abweichungen sind auch bei den Nietlöchern festzustellen, die bei den zwei Dolchen gleich unter der Schulter positioniert sind, während der Abstand bei den zwei Schwertern doch um einiges größer ist. Eine triangulläre, sich kontinuierlich verjüngende Klingenform zeigen letztendlich nur die zwei Dolche, da die Klinge der beiden Schwerter eine leichte Bauchung im unteren Drittel besitzt. Im Hinblick auf diese typologischen Unterschiede, auf die schon P. König in seiner Studie zu den spätbronzezeitlichen Depotfunden aus Bosnien und Herzegowina hingewiesen hat,[102] wird man eine Zuweisung der Kurzwaffen aus Lašva und Donja Dolina zum Schwerttyp Tešanj schwer argumentieren können. Vielmehr können sie als eine lokale, westbalkanische Dolchform aufgefasst werden, die bereits in der älteren Urnenfelderzeit beginnt und sich somit auch chronologisch von den Griffzungenschwertern absetzt.

Als einen dritten westbalkanischen Schwerttyp bezeichnete A. Harding schließlich die Vollgriffschwerter vom Typ Veliki Mošunj, vertreten durch zwei optisch nahezu identische Exemplare, einmal aus dem namengebenden Depot im Tal des Flusses Lašva bei Vitez und einmal aus Pakline (Einzelfund) im benachbarten Tal des oberen Vrbas.[103] Das Schwert mit der bronzenen Scheide aus Veliki Mošunj wurde schon bei seiner Veröffentlichung mit den kurz davor entdeckten Schwertern aus Pakline und Tešanj in einen Zusammenhang gebracht.[104] Auch in den überregionalen Studien fasste man die drei bosnischen Funde meistens zusammen und bezeichnete sie als lokale Produkte der ausgehenden Spätbronzezeit.[105] Auf das Exemplar aus Veliki Mošunj, als eines der wenigen Kurzschwerter aus einem geschlossenen Kontext, wurde auch bei der Erstpublikation der Waffen aus Donja Dolina (Dolch vom Typ Lašva)[106] und Kostel (Griffzungenschwert)[107] hingewiesen. Folglich führten einige Autoren die Bezeichnung Typ

[100] Ebd., 58.
[101] Ebd., 59.
[102] König 2004, 29.
[103] Harding 1995, 87.
[104] Truhelka 1913, 328.
[105] Müller-Karpe 1961, 69; Vinski-Gasparini 1973, 166; Pare 1998, 356.
[106] Marić 1964, 27.
[107] Raunig 1969, 24.

Veliki Mošunj ein,[108] mit der man allerdings verschiedene, bereits erwähnte Waffen umschrieb (z. B. die Funde aus Donja Dolina, Lašva und Šipovo). In der 1983 erschienen Übersicht der spätbronzezeitlichen Periode in Zentralbosnien bezeichnete B. Čović den Typ Veliki Mošunj als Griffzungenschwert mit einer kräftigen, gerade verlaufenden Klinge mit einer breiten Mittelrippe und einem aus verschiedenen Materialien gefertigten Griff. Diesem Typ wies er das Schwert aus Pakline und ein weiteres Griffzungenschwert aus Klimenta bei Donji Vakuf (aus einem gestörten Körpergrab) zu.[109] Im Gegensatz dazu orientierte sich A. Harding an der Griffform und definierte schließlich Vollgriffschwerter vom Typ Veliki Mošunj.

Wie die angeführten Beobachtungen deutlich machen, ist die 1995 von A. Harding vorgelegte Klassifikation einiger, im westlichen Balkan vorkommender, Schwerttypen zu revidieren. Es geht dabei weniger darum, die Typenvielfalt beliebig zu erweitern, sondern vielmehr die neuen Schwertfunde einer entsprechenden typologischen Gruppe zuzuordnen und eine nicht weiter bringende Generalisierung und daraus folgende Fehlschlüsse möglichst zu vermeiden. Auf einige Unstimmigkeiten wurde in der Literatur bereits hingewiesen,[110] allerdings ermöglichte uns eine neue detaillierte Beobachtung der Funde im Landesmuseum in Sarajevo die typologische Entwicklung dieser kurzen Schwerter besser zu verstehen.[111] Die neuen Erkenntnisse über die technologischen Aspekte[112] sowie die erstmalig vorgelegten Waffen aus Donja Misoča und Kuprešani bieten die Grundlage der im Folgenden vorgeschlagenen typologischen Gliederung.

1.) Griffzungendolche vom Typ Lašva (Abb. 6)[113]

Typologie, Zeitstellung, Verbreitung

Dieser Typ umfasst die zwischen 25 und 30 cm langen Waffen mit breiten, von der Klinge deutlich abgesetzten Heftschultern, einem bauchigen Griff mit Fischschwanzende und einer sich kontinuierlich verjüngenden, triangulären Klinge mit ausgeprägter, breiter Mittelrippe. An der Griffzunge befindet sich regelhaft eine ovale, längliche Öffnung und unterhalb der Schulter zwei Nietlöcher.

Neben dem Depot Lašva, in dem der Dolch zusammen mit einer spiralverzierten Zierscheibe lag,[114] lassen sich diesem Typ noch die Siedlungsfunde aus Debelo Brdo bei Sarajevo[115] und Donja Dolina (Bereich der älteren Siedlung)[116] sowie ein Flussfund aus der Cetina[117] zuweisen. Nahe stehend im Hinblick auf die Griff- und Klingenform ist noch eine 33 cm lange Waffe aus dem Körpergrab im westserbischen Arilje mit einem noch teilweise erhaltenen Knochengriff, der jedoch nicht mit zwei, sondern mit vier Nieten unterhalb der Schulter befestigt war.[118] Die Datierung dieses Fundes wird als "wahrscheinlich Stufe Bz C" angegeben.[119]

Einen Hinweis auf die Datierung durch die Begleitfunde bietet lediglich der Dolch aus Lašva. Die ovale Zierscheibe mit Spiralmuster zeigt durchaus dekorative Ähnlichkeiten mit den runden Bronzescheiben aus den Ha A1 zeitlichen Depots Kik in Nordostbosnien[120] und Šimanovci in Syrmien.[121] Einen indirekten Datierungsansatz liefert noch die typologische Verwandtschaft mit den frühen Griffzungenschwertern mit breiten Schultern,[122] die in die ausgehende Mittelbronzezeit und beginnende Urnenfelderzeit bzw. in die

[108] Zuerst bei Marić 1964 und Raunig 1969 als Dolch vom Typ Mošunj.
[109] Čović 1983, 439.
[110] König 2004; Gavranović 2011.
[111] Für die Möglichkeit die Funde detailliert zu betrachten bedanken wir uns herzlich bei Dr. Andrijana Pravidur, der Leiterin der Vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseum in Sarajevo.
[112] Für die wertvollen Infos im Hinblick auf die Technologie und den metallurgischen Aspekt der Schwertherstellung bedanken wir uns bei Dr. des. Mathias Mehofer (VIAS – Vienna Institute of Archaeological Science), der die Funde ebenfalls vor Ort besichtigen konnte.

[113] Siehe auch die Umschreibung dieses Typs bei König 2004, 29; Gavranović 2011, 119.
[114] Radimský 1896, Abb. 4; König 2004, Taf. 20°.
[115] Fiala 1896, 38.
[116] Truhelka 1914, Abb. 73; Marić 1964, Taf. 3, 39; Harding 1995, Nr. 200 (als Typ Tešanj).
[117] Glogović 1998, Abb. 1, 2.
[118] Zotović 1985, Taf. 11, 3: Harding 1995, Nr. 33.
[119] Zotović 1985, 52.
[120] Čović 1975, 13; König 2004, 75.
[121] Поповић 1975, Taf. 56, 1.
[122] Harding 1995, 26.

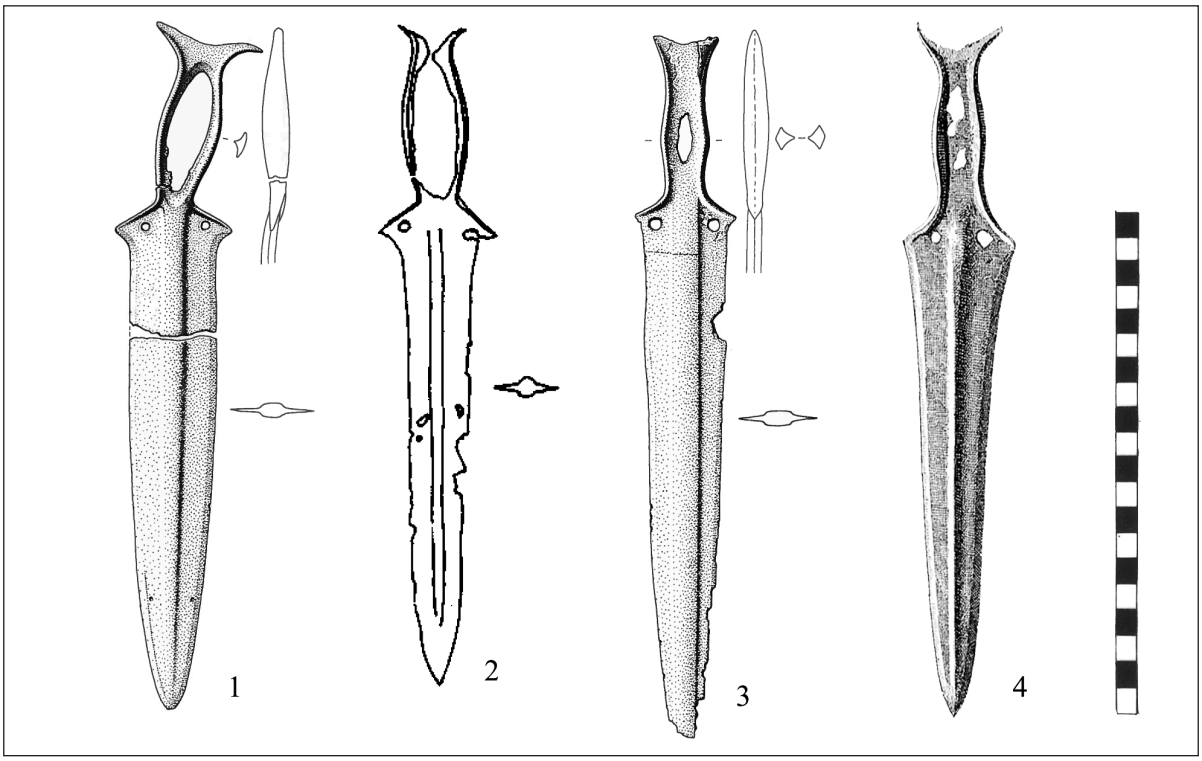

Abb. 6. *Griffzungendolche vom Typ Lašva.* 1. *Lašva* (nach König 2004); 2. *Aus der Cetina* (nach Glogović 1996); 3. *Donja Dolina* (nach Harding 1995); 4. *Debelo Brdo* (nach Radimský 1896)

Stufe Bz C bis Bz D datieren, jedoch in der Regel deutlich länger (40–50 cm) sind.[123]

Zusammenfassend ist festzustellen, dass die Dolche vom Typ Lašva in die Zeitspanne zwischen Bz C und Ha A1 datieren und somit eine frühe Form der westbalkanischen Griffzungendolche- und Schwerter darstellen. Anhaltspunkte für eine jüngere Datierung bzw. über die Stufe Ha A1 hinaus und eine Zusammenlegung mit dem Typ Tešanj, gibt er derzeit nicht. In ihrer Verbreitung bleiben die triangulären Griffzungendolche auf das Dinarische Gebirgsmassiv zwischen Drina im Osten und Cetina im Westen begrenzt mit dem Fund aus Donja Dolina an der Save als dem bislang nördlichsten Verbreitungspunkt.[124]

2.) Griffzungenschwerter mit kantig abgesetzter Schulter (Abb. 7)

Typologie, Zeitstellung, Verbreitung

Als eine eigene Gruppe lassen sich die Schwerter mit den geraden oder leicht abfallenden und kantig von der Griffzunge abgesetzten Schultern, zwei unter den Schultern angebrachten Nietlöchern und einer im unteren Drittel bauchigen Klinge aussondern. Die Griffzunge ist gerade oder leicht bauchig mit einem mittig platzierten Niet.

Diesem Typ können die Waffen aus Šipovo in Westbosnien (Einzelfund),[125] Vrlika im dalmatinischen Hinterland (Flussfund aus der Cetina)[126] und Kaptol-Gradci bei Požega in Slawonien (in einem früheisenzeitlichen Tumulus)[127] zugeordnet werden, die in der bisherigen Literatur alle dem Typ Kostel im Sinne von A. Harding zugewiesen wurden. Dabei gibt es zwischen den drei genannten Schwertern und dem Fund aus Kostel bei Bihać[128] erkennbare Unterschiede. Zum einen hat die Klinge des Schwertes aus Kostel (Abb. 12) keine Bauchung im unteren Drittel, sondern eine lang gezogene trianguläre Form, während die Nieten deutlich näher am Schulterabsatz sitzen, als bei den Waffen aus Šipovo, Vrlika und Kaptol. Nicht direkt vergleichbar ist die Form der Heftschultern, die beim Schwert aus Kostel in einem

[123] Schauer 1971, 106 (Typ Asenkofen); Glogović 1998, 569.
[124] Gavranović 2011, Karte 39.
[125] Patsch 1910, Abb. 14.
[126] Milošević 1981, Taf. 38.
[127] Potrebica 2013, Abb. 46.
[128] Raunig 1969, 23-25.

Schwung stark nach unten abfallen, während die drei Funde einen eckigen Übergang zwischen der Griffzunge und der Schulter zeigen. Eine weitere Gemeinsamkeit der drei zusammengefassten Waffen ist ein mittiger Niet auf der Griffzunge, während das Schwert aus Kostel am Griff drei Nietlöcher hat.

Trotz der typologischen Gemeinsamkeiten ist es nicht zu übersehen, dass die Schwerter aus Kaptol und Vrlika deutlich länger als das Kurzschwert aus Šipovo sind (Abb. 7). Die hier vorgeschlagene Zusammenlegung ist insofern als ein Provisorium zu verstehen und man wird vermutlich mit den weiteren Funden zwei Gruppen in Bezug auf die Gesamtlänge (kürzere Stichwaffen und längere Stich- und Hiebwaffen) unterscheiden können.

Die Funde aus Šipovo und Vrlika wurden ohne begleitenden Kontext entdeckt und können nur mithilfe der generellen typologischen Analogien mit den Schwertern aus Veliki Mošunj (Hort) und Tešanj (Grab) in die ausgehende Spätbronzezeit bzw. in die Zeit zwischen dem 10. und 9. Jh. v. Chr. eingeordnet werden.[129] Das Schwert aus Kaptol lag in einem früheisenzeitlichen Tumulus (Kaptol-Gradci, Tum. 6) mit einer Brandbestattung, die in die Zeit zwischen 720 und 650 v. Chr. datiert.[130] Interpretiert wurde dieser Fund als sog. Traditionswaffe bzw. als ein über mehrere Generationen vererbtes Objekt, das aufgrund seines Alters (150 bis 200 Jahre) und der Exotik, einen hohen Prestigewert unter den früheisenzeitlichen Gemeinschaften gehabt haben dürfte.[131] Eine vielmehr symbolische als praktische Konnotation des Schwertes aus Kaptol legen auch die metallographischen und chemischen Analysen nahe, die einige gravierende Fehler beim Gussverfahren sowie eine unausgewogene Legierung mit hohem Bleianteil aufdecken.[132] Trotz der Tatsache, dass es sich bislang um das einzige kontextgebundene Exemplar handelt, stellt der Fund aus Kaptol demnach keinen verlässlichen Datierungsanhaltspunkt für die Griffzungenschwerter mit kantig abgesetzten Schultern dar. Die drei bislang bekannten Funde liegen relativ weit voneinander entfernt, im Dalmatinischen Hinterland, Westbosnien und Slawonien, und lassen derzeit keine Schlüsse über die möglichen regionalen Verbreitungsschwerpunkte zu.

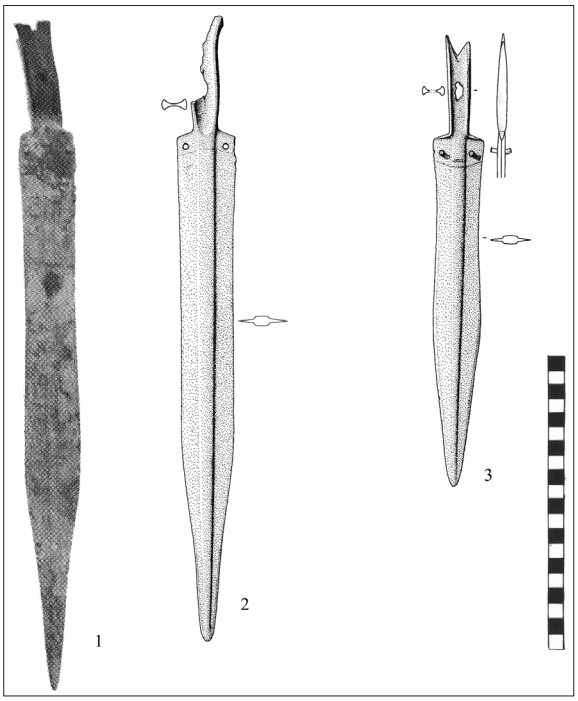

Abb. 7. *Griffzungenschwerter mit kantig abgesetzten Schulter.* 1. *Kaptol* (nach Potrebica 2013); 2. *Balen,Vrlika* (nach Harding 1995); 3. *Šipovo* (nach Harding 1995)

3.) Schwerter vom Typ Tešanj / Veliki Mošunj

Typologie

Nach einer gründlichen Durchsicht der im Landesmuseum in Sarajevo aufbewahrten Schwerter aus Tešanj, Klimenta, Veliki Mošunj und Pakline und des hier vorgelegten Schwertes aus Donja Misoča, lässt sich feststellen, dass es sich letztendlich immer um den gleichen Schwerttyp handelt. Folglich erscheint eine Zusammenlegung der Typen Tešanj und Veliki Mošunj als sinnvoll. Dieser Gruppe ist noch das Schwert aus Matijevići zuzuordnen sowie vermutlich das Exemplar aus Kuprešani bei Jajce, das jedoch nicht näher untersucht werden konnte. Offen bleibt noch die Zuweisung des Schwerts aus Kostel (s. u.), welches sich im Museum Bihać befindet und im Rahmen dieser Arbeit nicht besichtigt wurde.

Wesentliche Merkmale aller genannten Funde sind die schräg abfallende (ca. 45°) Heftschul-

[129] Čović 1983, 440; Harding 1995, 59, 87; Pare 1998, 356; König 2004, 125.
[130] Potrebica 2013, 101; Doračić 2013.
[131] Trachsel 2005; Potrebica 2013.
[132] Doračić 2013.

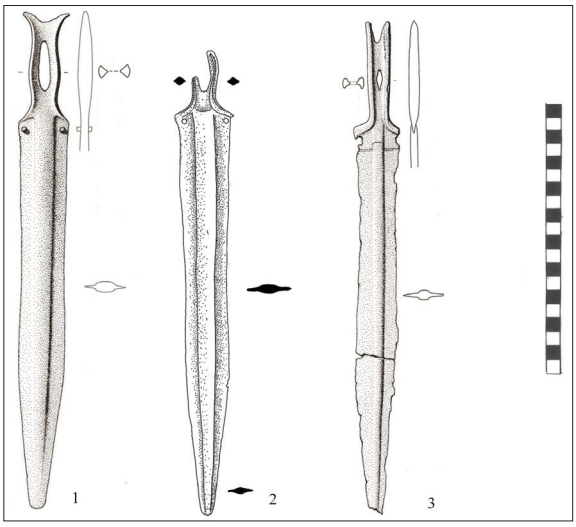

Abb. 8. *Schwerter mit Griff aus organischem Material.* 1. *Matijevići* (nach Harding 1995); 2. *Donja Misoča*; 3. *Klimenta* (nach Harding 1995)

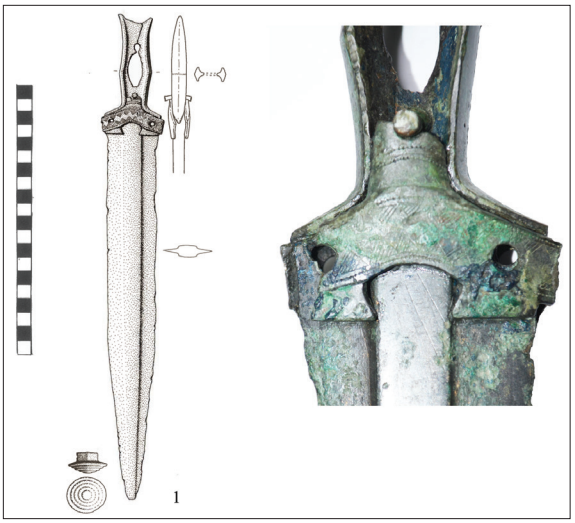

Abb. 9. *Tešanj, Grab* 1. 1. *Schwert mit Griffplatten* (nach Harding 1995); 2. *Detail der verzierten Griffplatte*

ter, eine breite Mittelrippe an der kurzen Klinge und ausgeprägte Randleisten an der Griffzunge. Die Klinge weist bei den meisten Exemplaren eine leichte Bauchung im unteren Drittel auf. Unterschiedlich bei diesem Schwerttyp ist lediglich die Art und Weise wie der Griff gestaltet bzw. aus welchem Material er gemacht wurde und schließlich mit welcher Technik er an die Griffzunge befestigt wurde. Insofern schließen wir uns größtenteils der von B. Čović im Jahr 1983 formulierten Beschreibung des Typs Veliki Mošunj an,[133] sehen aber auch kein überzeugendes Argument die Schwerter aus Tešanj und Matijevići von diesem Typ auszusondern.

Eine erste Gruppe stellen demnach die Schwerter mit dem Griff aus organischem Material dar. Hierzu gehören Funde aus Matijevići am kroatischen Ufer der Una (Depotfund),[134] Klimenta in Zentralbosnien (Grabfund) und Donja Misoča (Grabfund) (Abb. 8). Alle drei Schwerter haben eine mittig platzierte, längliche Öffnung an der Griffzunge, die zur Griffbefestigung verwendet wurde.

Beim Schwert aus Tešanj (Grabfund) wurde die Griffzunge von beiden Seiten mit verzierten Bronzeplatten verkleidet, die mit zwei Nieten an der Heftschulter und mit weiteren Nieten befestigt wurden. Die Griffplatten besitzen im unteren Teil einen Omega ähnlichen Ausschnitt um die ausgeprägte Mittelrippe der Schwertklinge. Im unteren, erhaltenen Teil sind die beiden Griffplatten durch zwei gegenüberstehende Reihen schraffierter Dreiecke und kleinere, miteinander verbundene Kreismotive verziert.

Eindeutige typologische Nachfolger des Schwertes aus Tešanj sind schließlich die Schwerter aus Veliki Mošunj (Depot) und Pakline (Einzelfund) mit einem in Überfanggussverfahren gefertigtem Griff (Abb. 10).[135] Es ist davon auszugehen, dass die ursprünglich auch einen organischen Griff hatten, der dann durch einen nachträglich gegossenen Griff ersetzt wurde. Beim Überfangguss wurde die Form des Griffes erst in Wachs hergestellt, an die Griffzunge befestigt und mit Ton ummantelt. Der Ton verfestigte sich durch Erhitzen, nahm die Form des Wachses an und das Wachs lief aus. Im letzten Schritt wurde ins Negativ schließlich die Bronze gegossen und nach dem Aushärten der Tonmantel entfernt.[136] Bei den Schwertern aus Veliki Mošunj und Pa-

[133] Siehe oben, Fußnote 109 und die Beschreibung im Text.
[134] Vinski Gasparini 1973, Taf. 129, 1.

[135] Insofern ist die Beschreibung von P. König nicht richtig. Der Griff des Schwertes aus Veliki Mošunj setzt sich nach König aus zwei Platten zusammen, die auf die Griffzunge aufgeschoben wurden, siehe König 2004, 125. Die an den beiden Seiten des Griffes sichtbare Griffzunge interpretierte König als längliche ovale Platten, die man zur Verschließung des Griffes verwendete. Es handelt sich aber eindeutig um den Rand der Griffzunge. Auch A. Harding spricht von Griffbelagsplatten, die auf einer Griffzunge befestigt sind, siehe Harding 1995, 87.
[136] http://www.praehistorische-archaeologie.de/wissen/die-bronzezeit/gussverfahren/

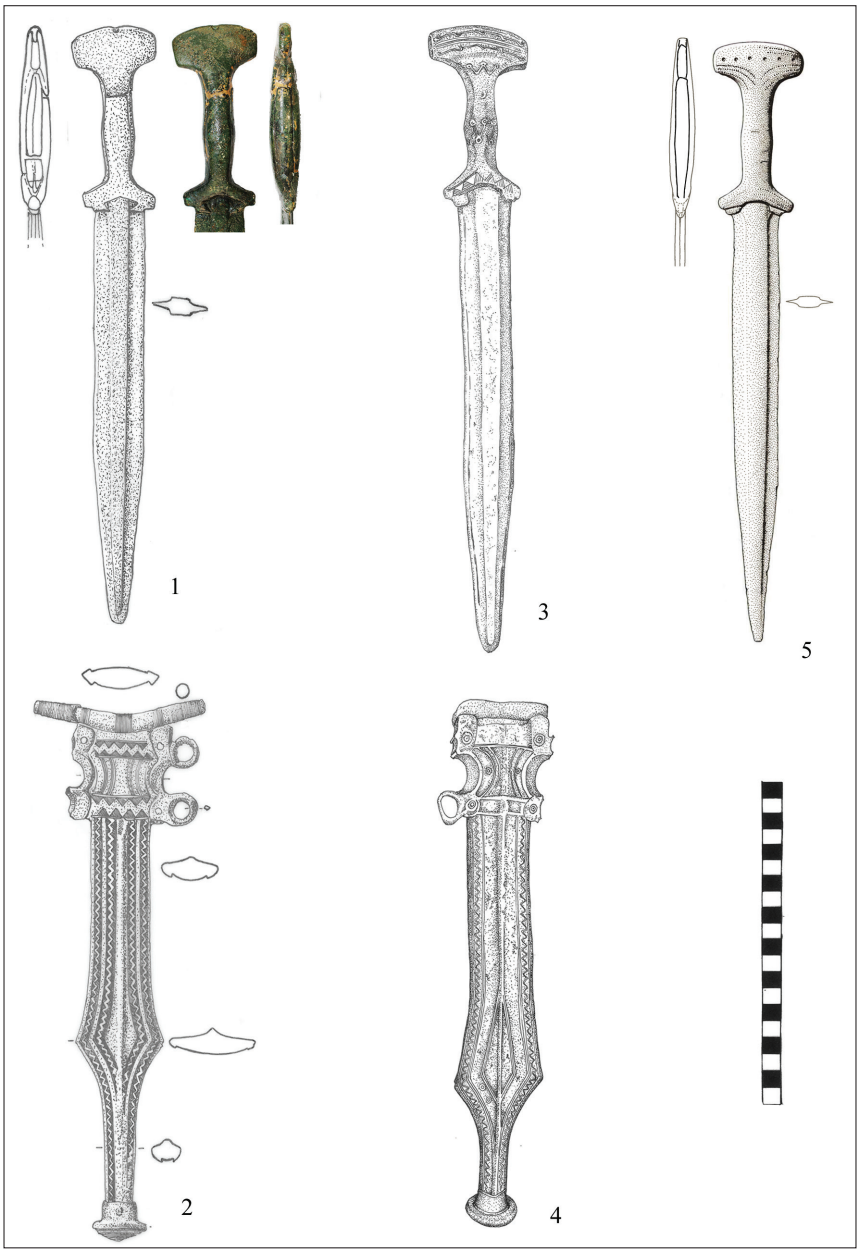

Abb. 10. *Schwerter mit dem im Überfanggussverfahren gegossen Griff und die Bronzescheiden.* 1–2. *Veliki Mošunj* (nach Harding 1995); 3–4. *Kuprešani*; 5. *Pakline* (nach Harding 1995)

kline sind in der Seitenansicht die Griffzungen bzw. ihre Ränder deutlich erkennbar (Abb. 10, 1. 5). Eine klare typologische Verbindung zum Griff aus Tešanj zeigen u. a. der fast gleichförmige Heftausschnitt sowie der Ortband auf, der in Veliki Mošunj die Bronzescheide zusammenhält. Ob das hier vorgelegte Schwert aus Kuprešani ebenfalls einen im Überfangguss hergestellten Griff besitzt oder ob es sich tatsächlich um einen Vollgriff handelt, kann derzeit nicht eindeutig bestätigt werden, da die Seitenansicht derzeit nicht verfügbar ist. Die Verzierung am Griff aus Kuprešani mit schraffierten Dreiecken entlang der Heftschulter würde jedenfalls dafür sprechen, dass auch dieser Grifft nach dem Vorbild aus Tešanj gefertigt wurde. Einen engen typologischen, chronologischen und symbolischen Zusammenhang der Waffen aus Veliki Mošunj, Pakline und Kuprešani unterstreicht noch die fast identische Länge zwischen 41 und 43 cm, sowie die Tatsache, dass zwei Schwerter in einer sehr ähnlich aufgebauten und mit vergleichbaren Symbolen verzierten Bronzescheide steckten (Abb. 10, 2. 4).

Zeitstellung und Verbreitung

Das Schwert aus Tešanj mit einer zum Teil erhaltenen Griffplatte stammt aus einer bei den Bauarbeiten entdeckten Nekropole mit Körperbestattungen. Die Zuordnung der einzelnen Funde zu den drei aufgedeckten Bestattungen wurde allerdings erst nachträglich gemacht, weswegen die Geschlossenheit der präsentieren Gräber nicht als gesichert gelten darf.[137] Wichtig ist noch die Angabe des Finders, dass es sich um mit Steinplatten verkleidete Flachgräber handelte, über die noch eine ca. 60 x 70 cm große Steinplatte stand. Denkt man an die Beschreibung der Fundumstände in Donja Misoča, so ist von einer ähnlichen Grabkonstruktion auszugehen. Das Schwert aus Tešanj ordnete man zusammen mit einem Ortband, einem halbmondförmigen Rasiermesser, einem durch eingeritzte Dreiecke verzierten Tüllenbeil, einer Lanzenspitze mit Lanzenschuh, mehreren konischen Knöpfen und einem radförmigen Zierknopf zum "Grab 1", das demnach die Ausstattung eines Kriegers wiedergeben soll. Eine Datierung in die ausgehende Spätbronzezeit (9. Jh. v. Chr.) stützt sich auf die mit geometrischen Motiven verzierte Bronzen, die ihre besten Entsprechungen unter den Objekten aus den jüngsten Depots (Stufe 5 nach König) in Bosnien-Herzegowina finden.[138] Eine vergleichbare Zeitstellung wurde auch für das halbmondförmige Rasiermesser (Typ Grapska) angenommen.[139] Auch unter den sonstigen Funden der Nekropole Tešanj befinden sich hauptsächlich Formen des 9. oder des frühen 8. Jh. v. Chr.[140]

Das Depot Matijevići, in dem das Schwert, genauso wie in Tešanj, mit einer Lanzenspitze und Tüllenbeilen aber auch mit einer Schmuckausstattung (u. a. Ösenhalsring, Armspirale, Brillenfibel) vergesellschaftet war, gehört in die fünfte Phase der kroatischen Horte bzw. die Zeit der Stufe Ha B2- Ha B3.[141] Eine vergleichbare Datierung wird man folglich auch für das Schwert aus Donja Misoča, trotz des fehlenden Kontextes, annehmen können.

Entscheidend für die Datierung der Schwerter mit einem nachträglich gegossenen Griff ist der Depotfund aus Veliki Mošunj mit Bronzeobjekten wie z. B. einer überdimensionierten, verzierten Gürtelschließe, die man wiederholt in den Ha B3-zeitlichen Depots aus Bosnien-Herzegowina (Ometala, Krehin Gradac) findet.[142] Eine Vergleichsmöglichkeit mit den anderen Regionen bieten die Bronzescheiden aus Veliki Mošunj und Kuprešani, ein Schwertsupplement, das man mit einer ähnlichen aber nicht deckungsgleichen Dekoration vor allem in den Gräbern des 9. und des frühen 8. Jh. v. Chr. im Raum Mittelitaliens begegnet.[143] Was die genaue Form betrifft, so finden sich zu den beiden bosnischen Scheiden allerdings keine exakten Parallelen weder in Italien noch anderswo, mit Ausnahme eines nur zum Teil vergleichbaren Stückes aus dem Nationalmuseum in Belgrad.[144] Eine Datierung ins 9. Jh. v. Chr. bekräftigen auch die Ortbänder mit flachkegeligem Abschluss, die man in einer ähnlichen Form in Süddeutschland und der Schweiz wiederfindet, wo ihre Zeitstellung durch Dendrochronologie bekräftigt wurde.[145] Die in vielen technischen und dekorativen Details entsprechende Bronzescheiden aus Veliki Mošunj und Kuprešani bei Jajce stellen somit mit großer Wahrscheinlichkeit Erzeugnisse einer autochthonen, westbalkanischen oder noch präziser zentralbosnischen Bronzeproduktion dar, die offenbar Anregungen aus vielen angrenzenden Regionen aufgenommen hat.

Schließlich ist noch auf die Verzierung der Funde Tešanj, Veliki Mošunj und Kuprešani einzugehen bzw. auf die spezifische Motivauswahl, die auf vielen westbalkanischen Bronzen dieser Zeitstufe immer wieder auftritt und die durchaus mit der Dekoration der regionalen Keramik aus den Höhensiedlungen Zentralbosnien übereinstimmt.[146] Dank der Stratigraphie der Siedlung Pod bei Bugojno lassen sich einige von diesen spezifischen Motiven auch zeitlich besser fassen, wenn auch hier natürlich nur von den Tendenzen die Rede sein kann. So kommen z. B. Reihen halbmondförmiger Stiche, wie sie u. a. auf der Gürtelschließe und auf den massiven, gegos-

[137] Truhelka 1907.
[138] König 2004, Taf. 61-78.
[139] Weber 1996, 249.
[140] Pare 1998, 335; Metzner-Nebelsick 2002, 340; Gavranović 2011, Abb. 51-52.
[141] Vinski-Gasparini 1973, 168; Pare 199, 355; Metzner-Nebelsick 2002, 61.
[142] Čović 1983, 440; König 2004, 128.
[143] Bianco Peroni 1970, 130, Taf. 73; Kilian 1974, 67.
[144] Harding 1995, A1.
[145] Primas 1995, 213; König 2004, 128.
[146] Čović 1975; Gavranović 2011, Diagramme 2-7.

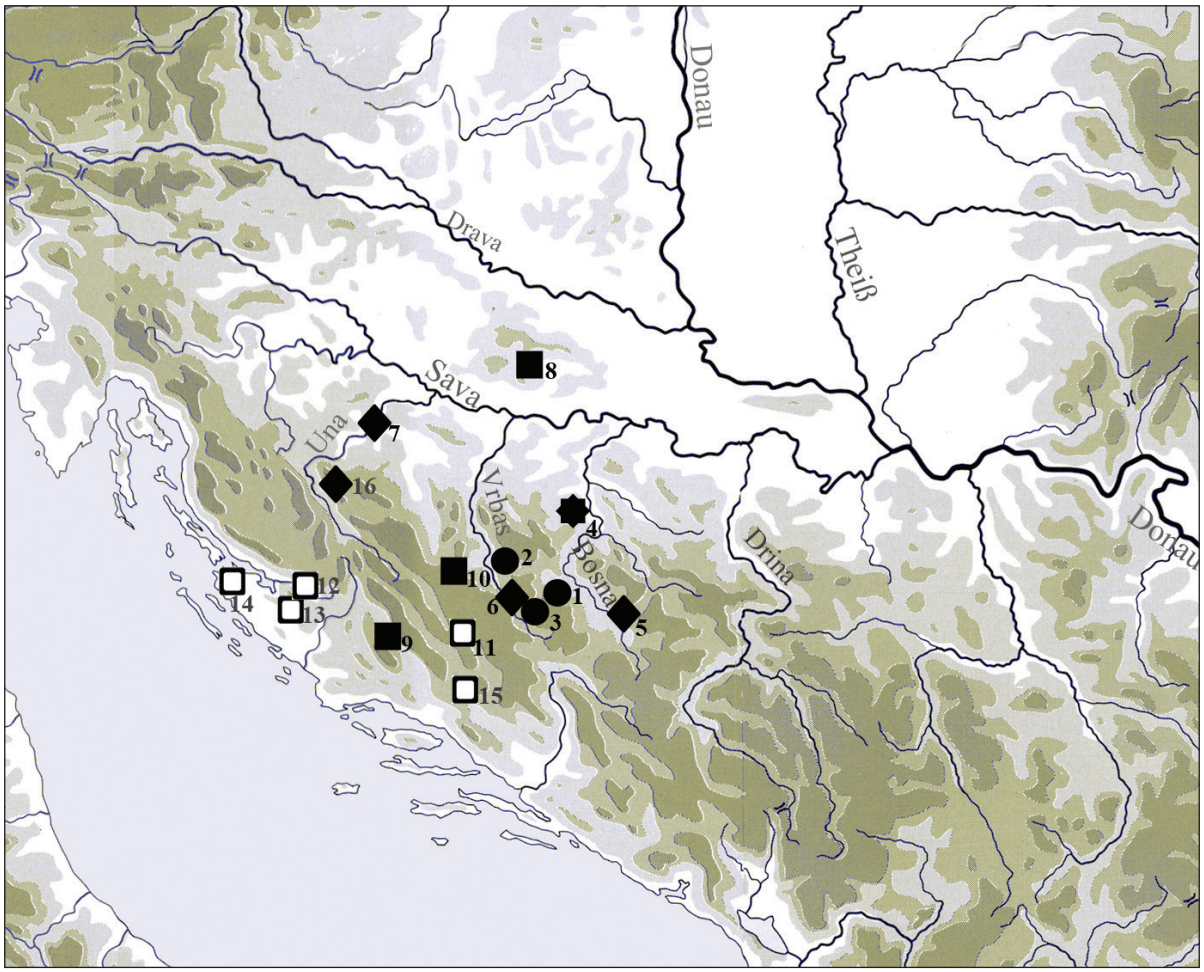

Abb. 11. *Verbreitung der endspätbronzezeitlichen Schwerter im westlichen Balkan. Typ Tešanj / Veliki Mošunj.* 1–3. *Griff mit Überfangguss*; 4. *Griff aus Bronzeplatten*; 5–7 *Griff aus organischem Material*; 8–10 *Griffzungenschwerter mit abgesetzten Schultern*; 11–15 *Dalmatischer Typ;* 16. *Kostel*

senen Arm- oder Beinringen aus Veliki Mošunj erscheinen, hauptsächlich in der ältesten Schicht V (Ha B1) und in der darauffolgenden Schicht IV (Ha B2-3) vor,[147] während ab der früheisenzeitlichen Phase (Schicht III – Pod C) dieses Motiv offenbar nicht mehr zur Standarddekorierung der Keramik gehört. Das gleiche gilt auch für Reihen von Dreiecken mit einer feinen Schraffur aus dicht angebrachten, dünnen Linien, die beispielsweise auf der Schwertscheide von Veliki Mošunj das Hauptelement der Verzierung ausmachen.[148]

Ausgehend von diesen Argumenten und in der Abwesenheit von konkreten, absoluten Daten, wird man die Schwerter mit einem nachgegossenen Griff und ihre Bronzescheiden chronologisch nicht besser eingrenzen können, als ihnen eine relativ lange Zeitspanne von über 100 Jahren (9. bis frühe 8. Jh. v. Chr.) als wahrscheinlichste Umlaufzeit einzuräumen. Auch wenn die im Überfangguss gefertigten Griffe aus Veliki Mošunj, Pakline und wahrscheinlich aus Kuprešani eindeutig nach dem Vorbild aus Tešanj (mit Griffplatten) gefertigt wurden, ist die chronologische Tiefe dieser typologisch-technologischen Entwicklung schwer einschätzbar. Die Schwerter selbst sind mit Sicherheit etwas älter als ihre Aufwertung durch den Bronzegriff und womöglich auch durch die Scheide, aber es kann sich ja auch um einen archäologisch nicht signifikanten Zeitabstand handeln oder eventuell

[147] Gavranović 2011, Diagramme 2-4. Die Schichten V und IV entsprechen der Phase Pod B nach Čović 1983 und repräsentieren einen älteren bzw. ersten (Schicht V) und den unmittelbar darauffolgende Horizont (Schicht IV) der Phase Pod B, siehe Gavranović 2011, Teil 2, 99-102.
[148] Gavranović 2011, 98, Motiv III6.

um eine Generationsabfolge (30–40 Jahre). Dass die Bronzescheiden nachträglich bzw. in einem zeitlichen Abstand zu den Schwertern hergestellt wurden, hat schon Ch. Pare angenommen.[149]

Hinsichtlich der Verbreitung bleibt es festzuhalten, dass alle bislang bekannten Exemplare dieses Schwerttyps auf dem Gebiet zwischen den Flüssen Una im Westen, Bosna im Osten und Sava im Norden gefunden worden sind. Auffällig ist jedoch, dass die Schwerter mit dem im Überfangguss gefertigten Bronzegriff als auch die dazugehörigen Bronzescheiden alle in einem Umkreis von ca. 30 km zwischen Vitez, Jajce und Bugojno in Zentralbosnien gefunden wurden. Eine ausschließliche Verbreitung in den zentralbosnischen Flusstälern von Lašva und Vrbas wird man auf die intensive Siedlungsdynamik dieses Gebietes während der fortgeschrittenen Spätbronzezeit (10. – 9. Jh. v. Chr.) zurückführen können, die sich vor allem durch die Gründung vieler neuen Höhensiedlungen bemerkbar macht.[150] Das Auftreten von exklusiven, aufwändig verzierten Bronzeobjekten mit einer kaum vorhandenen praktischen Funktion deutet zugleich auf eine stärkere gesellschaftliche Differenzierung bzw. auf die Existenz einer gesellschaftlichen Schicht hin, in deren Auftrag die prestigeträchtigen Objekte hergestellt worden sind. Die ersten archaeometallurgischen Untersuchungen haben hinzu gezeigt, dass es in der Zeitspanne des 10. und 9. Jh. v. Chr. zu einer metallurgischen Homogenisierung in dieser Region kommt, die sich durch geringere Abweichungen in der chemischen Zusammensetzung der Bronzelegierungen auszeichnet, obwohl es sich um Objekte unterschiedlicher Funktion handelt (Tüllenbeile, Schmuck, Rasiermesser).[151]

4.) Griffzungenschwert aus Kostel (Abb. 12)

Das im Dorf Kostel an der Una gefundene Griffzungenschwert[152] entspricht nach seinem Grundschema (Gesamtlänge und kurze Klinge mit Mittelrippe) den vorhin beschriebenen Waffen, besitzt jedoch einige eigenständige Charakteristika. Seine trianguläre Klingenform, die abfallenden Schultern und die Position der zwei Nietlöcher unterhalb der Heftschulter unterscheiden es von den Waffen mit kantigem Schulterübergang (Abb. 7). Im Vergleich zu den Schwertern vom Typ Tešanj / Veliki Mošunj mit organischem Griff (Abb. 8) ist die Griffzunge weniger gebaucht, etwas kürzer und weist drei Nietlöcher auf, während die Klinge nicht die charakteristische Bauchung im unteren Drittel zeigt.

Abb. 12. *Griffzungenschwert aus Kostel* (nach Harding 2004, Foto: A. Sejfuli)

Einen engen typologischen und wohl auch chronologischen Zusammenhang des Schwertes aus Kostel mit den oben beschriebenen Typen der ausgehenden Spätbronzezeit, wird man schwer bestreiten können. Dennoch zeigen die technologischen Details, dass es sich um eine eigenständige Variante handelt, die derzeit nur durch das eine Schwert aus Westbosnien vertreten ist.

Spätbronzezeitliche Schwerter südlich der Save – Kontext und Funktion

Eine eindeutige Verbindung zwischen Schwert und seinem Träger bzw. Besitzer lässt sich für die Spätbronzezeit im Raum zwischen Adria

[149] Pare 1998, 335.
[150] Gavranović 2012.
[151] Gavranović / Mehofer 2016.
[152] Raunig 1969, 23.

und Save nur selten archäologisch verifizieren. Dort, wo relativ viele Bestattungen entdeckt wurden, wie z. B. in den Tumuli des ostbosnischen Glasinac-Gebietes,[153] sind die mit Waffen ausgestatteten Gräber nicht zu verzeichnen. Schaut man sich die zahlreichen Bronzen an, die zwischen dem 13. und dem 9. Jh. v. Chr. entweder als Beigabe oder als Teile der persönlichen Ausstattung mit ins Grab kamen, wird man nach kriegerischen oder allgemein als männlich geltenden Attributen am Glasinac vergeblich suchen. Über die Gründe, warum hier keine spätbronzezeitlichen Waffen zu finden sind, kann derzeit nur gemutmaßt werden (rituelles Verbot, geschlechtsspezifischer Umgang mit den Toten). Jedenfalls sind aus dem archäologischen Befund keine herausragenden spätbronzezeitlichen Persönlichkeiten am Glasinac erkennbar, die durch den Besitz oder Anwendung der Waffen einen höheren sozialen Status im Sinne eines *ritual* oder *warrior chiefs*[154] erlangt haben konnten. Andererseits, dort wo die typologisch frühesten Dolche und Schwerter häufiger vorkommen, wie z. B. in Nord- und Zentralbosnien und dem dalmatinischen Hinterland,[155] gibt es keine Bestattungen, die man mit diesen Waffen in einen Zusammengang bringen könnte. Ein Beispiel sind die Dolche vom Typ Lašva, die zweimal innerhalb eines Siedlungsareals (Debelo Brdo und Donja Dolina) oder zweimal in einem Gewässerkontext (Lašva und Cetina) gefunden wurden. Die ältesten Griffzungenschwerter (Bz C – Bz D), wie z. B. ein Exemplar mit bauchiger Klinge und breiten Schultern aus Pridražić bei Tuzla oder ein Schwert mit zungenartigem Fortsatz aus Kamengrad bei Sanski Most, sind ebenfalls nicht mit einem konkreten, individuellen Grab zu verknüpfen.[156]

Die ersten, häufiger vorkommenden Hiebschwerter gehören dem Typ Aranyos an. Ausgehend von den deutlichen Abnutzungspuren und dem Zustand aller vier bosnischen Exemplare (abgebrochene Griffzunge), kann hier eine längere Gebrauchszeit vor der endgültigen Deponierung bzw. Veräußerung angenommen werden. Trotz des fehlenden Kontextes wird man die Schwerter vom Typ Aranyos als tatsächliche, im Kampf verwendete Waffen und somit als Hinterlassenschaft der spätbronzezeitlichen Krieger interpretieren können. Die Gesamtverbreitung deutet darauf hin, dass der Aktionsradius der mit diesem Schwerttyp ausgestatteten Personen sich mehr oder weniger mit dem Karpatenbecken deckt, schließt aber offenbar auch den westlichen Teil der Balkanhalbinsel, vor allem Bosnien und das dalmatinische Hinterland, ein. Eine klare Verbindung mit dem Karpatenbecken zeigen in dieser Zeit (Bz D – Ha A1) auch viele andere Bronzen aus Bosnien, insbesondere die in den Hortfunden deponierten Objekte, deren beste Parallelen ebenfalls nördlich der Save zu finden sind.[157] Das Auftreten der Schwerter vom Typ Aranyos in der Gebirgszone der Dinarischen Alpen ist insofern nicht unerwartet, zeigt aber, dass die Beziehung zum Karpatenbecken nicht nur auf das weit verbreitete Phänomen der Depotfunde zu reduzieren ist, sondern auch auf die fassbare, angewandte Schwertbewaffnung übergreift.

Interessant ist weiterhin die Tatsache, dass die vier bislang bekannten Schwerter vom Typ Aranyos zweimal im Fluss (Orašje, Radaljska ada) und zweimal auf den abgelegenen Stellen in den westbosnischen Karstfeldern (Hrbljina, Buzija) gefunden wurden. Sowohl Orašje (Save) als auch Radaljska ada (Drina) sind günstige Flussübergangsstellen, die in allen Zeiten und bis in die Gegenwart (Brücken) stark frequentiert wurden und in gewissem Sinne auch eine Grenze zwischen zwei Landschaften, dem Dinarischen Massiv einerseits und dem südlichen Karpatenbecken andererseits, markieren. Bei den süd- und westbosnischen Karstfeldern und Hochebenen handelt es sich ebenfalls um ausgeprägte geographische Übergangszonen, die aus der vom Norden blickenden Perspektive eine Art "Endstation" darstellen. Die weitere Kommunikation nach Süden bzw. zum Adriaraum wird von hier durch hohe, schwer überwindbare Bergmassive stark eingeschränkt. Diese Endlage der süd- und westbosnischen Karstfelder und Hochebenen spiegelt sich in vielen Verbreitungskarten wider, wie z. B. bei der Ausbreitung der früh- und mittelbronzezeitlichen Erdtumuli,[158] der ritzverzierten

[153] Benac / Čović 1957; Čović 1983a, 413.
[154] Kristiansen 1984; Kristiansen 2002; Kristiansen 2011, 202.
[155] Harding 1995, Taf. 46.
[156] Ebd., Taf. 3, 20; Taf. 3, 36.
[157] König 2004, 23.
[158] Benac 1986; Teržan 2013, 849.

spätbronzezeitlichen Keramik[159] oder der Depotfunde der älteren und späten Urnenfelderzeit.[160] Hinzufügen kann man noch die Schwerter vom Typ Reutlingen, eine klassische und weitverbreitete Waffe der älteren Urnenfelderzeit.[161] Südlich der Save sind nur wenige Fragmente bekannt,[162] während das einzige, vollständige Exemplar eben aus Südwestbosnien vorliegt (Antonići bei Mrkonjić Grad).[163]

Über die Schwertbewaffnung während der jüngeren Urnenfelderzeit (11. – 10. Jh. v. Chr.) lassen sich kaum verlässliche Aussagen machen. In diese Periode datiert ein Schwert vom Typ Celdömölk aus Nordwestbosnien sowie ein weiteres Schwert von gleichem Typ, das in der Cetina gefunden wurde und in einer Scheide mit einem Mundstück, gewickelten Bronzedraht und einem langen Ortband steckte.[164] Die Datierung stützt sich dabei lediglich auf typologische Ähnlichkeiten mit den Schwertern aus den Depots in Ungarn[165] und Rumänien.[166] Zumindest beim Fund aus Nordwestbosnien lassen sich deutliche Abnutzungspuren und eine schartige Klinge erkennen, was auf einen tatsächlichen Gebrauch als Kampfwaffe hinweist.

Typologisch dem Typ Celdömölk nahe stehend sind noch einige Vertreter vom Dalmatischen Typ,[167] insbesondere das Schwert aus Oglavak bei Livno, das in einem Moor (Buško Blato) entdeckt wurde.[168] Der Dalmatische Typ stellt ein anschauliches Beispiel einer lokalen, westbalkanischen Entwicklung der Griffzungenschwerter dar, die offensichtlich auf die Vorbilder aus dem Norden (Karpatenbecken) zurückgreift, aber an die technologischen und dekorativen Bedürfnisse einer bestimmten Region (zwischen dem Hinterland von Zadar und dem südwestbosnischen Karstfeldern) angepasst wird. Obwohl die im archäologischen Kontext gefundenen Exemplare aus Nin (Grabfund)[169] und Grepci (Grab- oder Depot)[170] ins frühe 8. Jh. v. Chr. datieren, ist die Entstehungszeit dieser Waffe schon früher anzunehmen. Die unterschiedliche Ausstattung beider Funde in Nin und Grepci deutet zugleich auf ein differenzierteres Bild der Schwertträger hin. Das stark beschädigte und an der oberen Klinge verzierte Schwert aus Nin lag in einer Körperbestattung (Grab 27) zusammen mit einem halbmondförmigen Rasiermesser,[171] zwei Brillenfibeln, einer Bogenfibel mit Bernsteinbesatz[172] und mehreren Arm- und Haarringen, was eher auf eine zeremonielle Ausstattung schließen lässt. In Grepci hingegen handelte es sich um eine repräsentative Kriegerausstattung mit einem kampftauglichen Schwert, einer Lanze, einem Lanzenschuh, einem Schildbuckel und einem in den mit Durchbruch verziertem Bronzerahmen befestigten und unbenutzten Wetzstein.[173] Ein vergleichbares Ausstattungsmuster mit Eisenwaffen und mit der Zugabe des symbolisch aufgeladenen Wetzsteins charakterisiert in erster Linie die früheisenzeitlichen Grabfunde aus Glasinac[174] und Kaptol,[175] die mit den führenden Persönlichkeiten der bestattenden Gemeinschaft in Verbindung gebracht werden. Wichtig ist noch hervorzuheben, dass es weder in Ostbosnien (Glasinac) noch in Slawonien (Kaptol) spätbronzezeitliche Vorläufer mit einer ähnlichen Waffenausstattung gibt.

Eine vergleichbare Entwicklung der regionalen Schwerter wie im Fall des Dalmatischen Typs lässt sich auch für Zentral- und Westbosnien postulieren. Ab der späten Urnenfelderzeit (10. – 9. Jh. v. Chr.) sind in dieser Region mehrere Schwerter zu verzeichnen, die ebenfalls auf die älteren Vorbilder aus dem Karpatenbecken zurückgehen und gleichzeitig aber eigenständige lokale Komponenten aufweisen. Auffällig sind ihre geringe Länge (35–40 cm) und eine kräftige Klinge mit breiter Mittelrippe, die eine Verwendung sowohl als Hieb als auch Stichwaffe möglich machen. Auch hier sind jedoch technologische Aspekte zu beachten, die letztendlich entscheidend für die Funktion der Waffen sind. So kann das Schwert aus Donja Misoča, ausgehend von

[159] Govedarica 1982.
[160] König 2004, Taf. 79.
[161] Clausing 2003; Jung 2006; Pabst 2013.
[162] Harding 1995, Nr. 117; König 2004, 28.
[163] Harding 1995, Nr. 74.
[164] Ebd., Nr. 195, 195A.
[165] Moszolics 1985, 82.
[166] Bader 1991, 112.
[167] Batović 1953.
[168] Harding 1995, Nr. 194.
[169] Batović 1953, Taf. 5.
[170] Marijan 1995, Taf. 1.
[171] Weber 1996, Nr. 608.
[172] Glogović 2003, Nr. 158; Nr. 252.
[173] Marijan 1995, Taf. 1.
[174] Čović 1987, 433.
[175] Potrebica 2013, 105-106.

seiner Herstellungsart und Härte, tatsächlich als eine Waffe in engeren Sinn interpretiert werden, während das typologisch vergleichbare Schwert aus Klimenta erhebliche Fehler im Gussverfahren (große Gussblasen) und technische Mängel zeigt, die schließlich dazu geführt haben, dass die Klinge abgebrochen ist. Eine Deutung dieses Fundes als kampftaugliche Waffe wird man sicherlich in Frage stellen müssen. In beiden Fällen handelt es sich aber um etwa gleichzeitige und nicht weit voneinander liegende Grabfunde mit typologisch vergleichbaren Waffen, die aber offenbar ganz unterschiedliche Funktion haben; die richtige Waffe einerseits (Donja Misoča) und ein fehlerhaft gegossenes, wohl nur zum Repräsentationszweck gefertigtes Schwert andererseits (Klimenta). Da die sonstige Grabausstattung weder in Klimenta noch in Misoča überliefert ist, bleibt es offen in welchem Umfeld die Schwerter ins Grab niedergelegt wurden und ob man sie tatsächlich als Indikator eines lokalen, spätbronzezeitlichen Kriegertums auslegen kann.

Eine strukturelle Ähnlichkeit mit den früheisenzeitlichen Ausstattungen aus Grepci und Nin zeigt jedoch "Grab 1" aus Tešanj mit einer idealisierten Kriegerausrüstung, die neben dem Kurzschwert mit einem Ortband auch noch eine Lanze, einen Lanzenschuh, ein Tüllenbeil, ein Rasiermesser, einen radförmig durchbrochenen Knopf, 30 konische Bronzeknöpfe und ein reich verziertes Keramikgefäß umfasst.[176] Unter den sonstigen Funden aus der Nekropole Tešanj befinden sich noch Wetzsteine, weitere Rasiermesser, Nadeln und Pinzetten. Es handelt sich alles um Grabausstattungselemente, die in dem darauffolgenden früheisenzeitlichen Horizont eine zentrale Rolle bei den herausragenden Bestattungen in vielen Regionen Südosteuropas spielen.[177] Der Fund aus Tešanj zeigt, dass die Gräber mit betonten kriegerisch-männlichen Attributen in einigen Regionen des westlichen Balkans bereits in der endenden Spätbronzezeit einsetzten. Auch die Tatsache, dass das Schwert aus Tešanj durch verzierte Griffplatten aus Bronze über eine praktische Anwendung hinaus aufgewertet ist, unterstreicht noch einmal die Sonderstellung dieses Fundes und deutet auf eine, aus dem Kriegertum ableitbare, herausragende soziale Stellung des hier bestatteten Individuums hin.

Die Idee der Schwertaufwertung durch Bronzeelemente ist schließlich in Zentralbosnien aufgegriffen und noch deutlicher zur Schau gestellt worden. Die im Überganggussverfahren gefertigten Griffe aus Veliki Mošunj und Pakline sind eine lokale, vermutlich werkstattgebundene Modifikation bzw. Interpretation. Eine zusätzliche Aufwertung dieser Waffen stellen noch die zusammengestellten und verzierten Bronzescheiden aus Veliki Mošunj und Kuprešani dar. Dabei können alle genannten Funde im Hinblick auf die Qualität als effektive Waffen im Nahkampf eingesetzt werden und sind nicht ohne Grund mit einer breiten Mittelrippe versehen, die der Klinge eine extreme Stabilität verleiht. Dass die Schwerter dieses Typs jedoch vielmehr einen repräsentativen oder rituellen Charakter haben, zeigen nicht nur der nachträglich aufgegossene Griff und dazugehörige Bronzescheiden, sondern auch die Begleitfunde aus dem Depot Veliki Mošunj. Sie geben eine, vermutlich weibliche, Ausstattung wieder (Gürtelschließe, vier Arm- oder Beinringe, zwei Armspiralen, Faleren, Kettengehänge), die praktisch jedoch kaum tragbar ist. Zählt man die gegossenen Arm- oder Beinringe, die überdimensionierte Gürtelschließe und die Armspiralen zusammen, so ergibt sich ein Gesamtgewicht von 8,5 kg Bronze, was eine alltägliche Verwendung eher unwahrscheinlich macht. Die Funde aus Veliki Mošunj können demnach als eine besondere, zeremonielle Prunkausstattung für außerordentliche Anlässe, z. B. rituellen Charakters, verstanden werden. Das funktionstüchtige Schwert stellt in dem Zusammenhang womöglich eine bei den rituellen Handlungen (Opferungen) verwendete Waffe dar. Der rituelle Kontext der Funde aus Veliki Mošunj und anderer verwandter Schwerter aus Kuprešani und Pakline wird noch durch die Tatsache unterstrichen, dass sie zu einem bestimmten Zeitpunkt in einem durchaus brauchbaren Zustand deponiert wurden.

Gegen eine Interpretation der spätbronzezeitlichen, verzierten Schwerter aus Zentralbosnien als personifizierte Kriegerwaffen mit tatsächlichem Kampfhintergrund spricht noch der Umstand, dass in der darauffolgenden früheisenzeitlichen Periode aus dieser Region weder Schwertgräber noch sonstige Schwertfunde vor-

[176] Gavranović 2011, Abb. 55.
[177] Čović 1987; Potrebica 2013; Balen Letunić 2014;

liegen. Vergleicht man damit die mit Schwertern ausgestatteten Gräber (Tešanj, Donja Misoča, Klimenta) oder Depots (Veliki Mošunj) der ausgehenden Spätbronzezeit, so ist ein Traditionsbruch zu beobachten. Der Fund aus Grepci in Südwestbosnien bleibt die einzige Ausnahme, in der die spätbronzezeitliche Waffe (Schwert) mit den neuen eisenzeitlichen Beigaben und Insignien (Eisenlanze, Wetzstein mit Bronzerahmen, Schildbuckel) vereint wird.

Die mit Eisenschwertern ausgestatteten Grabfunde findet man stattdessen gerade in den Regionen, in denen es keine spätbronzezeitlichen Vorläufer gab, wie z. B. am Glasinac oder im Požega-Becken (Kaptol). Ein deutlicher Wandel gegenüber der Spätbronzezeit im Hinblick auf die Schwertbewaffnung lässt sich nicht nur durch diese regionale Verschiebungen feststellen. Auch typologisch zeigen die Eisenschwerter kaum Gemeinsamkeiten mit älteren Waffen und können vielmehr mit griechischen Waffen in Verbindung gebracht werden und stellen somit ein weiteres Indiz der generellen kulturellen Umorientierung des Westbalkans in der Früheisenzeit dar.[178]

Sažetak

Novi nalazi mačeva iz Bosne – prilog proučavanju brončanodobnog oružja s područja zapadnog Balkana

Nakon studije A. Hardinga iz godine 1995., broj kasnobrončanih mačeva iz Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja uvećan je za nekoliko primjeraka. Od važnosti za ovdje prezentirani mač iz Orašja su prije svega novi nalazi tipološki bliskih primjeraka iz Kamnika u Gorenjskoj (pronađen u potoku), Đepfelda u Bačkoj (pojedinačni nalaz u blizini nekropole) i Šoderice u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (iz jezera kraj Drave). U istoj godini kada i Hardingova studija (1995.), publicirana je i ratnička oprema pronađena na Grepcima u Livanjskom polju, koja je između ostalog sadržavala i jedan mač s jezičastom drškom delmatskog tipa te nekoliko predmeta tipičnih za početak ranog željeznog doba (željezni vrh koplja, brus s brončanim okvirom). Delmatski tip mačeva odlikuje se ravnim ramenima i blago trbušastim sječivom s dvije rupe za zakovice, a prostor njegovog rasprostiranje je između zaleđine Zadra i kraških polja u jugozapadnoj Bosni. Kratki mač s jezičkom iz Kaptola kod Požege u Slavoniji također je pronađen unutar konteksta ranog željeznog doba (paljevinski ukop u tumulu). Uz mač su pronađeni i dijelovi brončane žice koji pripadaju koricama.

I među nalazima objavljenim nakon 1995. godine najveću grupu čine pojedinačni nalazi, kao i mačevi pronađeni u vodenom okruženju. Mač tipa Sätzlingen iz Jaruna na Savi objavljen 1996. godine pripada početku perioda kulture žarnih polja. Kako je s istog mjesta otprije već poznat jedan mač tipa Reutlingen, može se pretpostaviti da se radi o mjestu ritualnog karaktera. Slična situacija s većim brojem brončanih nalaza iz neposredne blizine vode, među kojima su i tri mača s jezičkom s početka kasnog brončanog doba (Br D – Ha A1), zabilježena je i u slučaju jezera Botovo (Soderica kraj Drave).

U nalaze iz vode ubrajaju se i dva mača tipa Arco iz okolice Beograda, kao i mač iz Save kod Krškog u Sloveniji. Iz Slovenije su poznati i daljnji mačevi iz vodenog konteksta, prije svega iz Ljubljanice i s prostora Ljubljanskog barja. Od nalaza iz brončanog doba vrijedi istaknuti jedan mač s jezičkom tipa Novigrad, jedan mač s punokovinskom drškom osmokutnog oblika, kao i mač tipa Sauerbrunn. Kasnobrončanodobno ritualno mjesto povezano s vodom i darivanjem, odnosno deponiranjem oružja, nalazilo se vrlo vjerojatno i na mjestu gdje ističe Bledsko jezero, gdje je, pored već od prije poznatog mača tipa Reutlingen, u novije vrijeme pronađen još jedan mač s punokovinskom drškom.

Nalazima iz vode ili neposredne blizine vode može se pripisati i mač tipa Riegsee iz Grabovice na srbijanskoj obali Drine. Iz srednjeg toka rijeke Drine potječe i već dugo poznati mač tipa Aranyos iz Radaljske Ade kod Zvornika, što ovaj specifični krajolik također uvrštava u mjesta s potencijalnom ritualnom konotacijom.

Noviji pojedinačni nalazi mačeva s jezičkom izvan vodenog konteksta poznati su još iz Boljevca u istočnoj Srbiji (tip Reutlingen, varijante Konjuša), Pudarnice u južnoj Srbiji (tip Reutlingen) te iz Gakova-Ciglane kod Sombora, gdje je otkriven jedan intencionalno savijeni mač tipa Annenheim. Namjerno je savijen također mač tipa Boiu iz nekropole s tumulima u Paulju u sjeverozapadnoj Srbiji. Mač je pronađen u paljevinskom grobu zajedno sa setom od tri posude. U mjestu Maovi nedaleko od Šapca pronađen je još jedan mač tipa Reutlingen, također najvjerojatnije iz grobnog konteksta.

Kratki pregled mačeva pronađenih poslije 1995. godine s prostora Slovenije, Hrvatske, Bosne i Herce-

[178] Parović Pešikan 1960; Guštin 1974; Vasić 1982a; Teržan 1995.

govine i Srbije može se još nadopuniti fragmentima mačeva pronađenih unutar ostava. Ulomak mača tipa Reutlingen s ricasso dekorom nalazio se unutar 2014. godine objavljene ostave Majdan-Ridžali na srednjem toku rijeke Bosne. Fragmenti mačeva s jezičkom zastupljeni su i u ostavama Rastovača i Pomrlovo kod Kličevca (sjeveroistočna Srbija), kao i u ostavi Drenovac kod Šapca. Ulomak rukohvata mača iz velike ostave razdoblja Ha A1 kod Srebrenika u sjeveroistočnoj Bosni, čiji je segment objavljen 2016. godine, pripisan je tipu Erlach ili Schweig.

Novi nalazi mačeva iz Bosne

Orašje

Mač je otkriven je 1982. godine prilikom vađenja šljunka u prigradskom mjestu Ugljare, a od 1984. godine čuva se u kolekciji franjevačkog samostana u Tolisi. Osim odlomljenog jezičastog rukohvata, mač se nalazi u dobrom stanju, iako su vidljivi tragovi korozije. Originalna patina uklonjena je nepoznatim sredstvom.

Mač iz Orašja u potpunosti odgovara dobro poznatom tipu Aranyos, čiji se prostor rasprostiranja uglavnom poklapa s Karpatskom kotlinom. U Rumunjskoj su mačevi ovog tipa označeni kao tip Uriu/Aranyos prema klasifikaciji T. Badera, dok je T. Kemenzei mađarske primjerke svrstao u svoju grupu tip A, varijanta 2. Mačeve ovog tipa iz bivše Jugoslavije A. Harding podijelio je u tri varijante: Brza Palanka (s polukružnim ramenima i dvije linije na sječivu), Buzija (s približno pravokutnim ramenima i jednom linijom na sječivu) te Studenac (kratki mačevi). Slično zaobljeno rame s četiri rupe za zakovice posjeduje i tip Tenja koji, međutim, ima izraženo srednje rebro na sječivu te je bez ukrasa.

Mač iz Orašja prema ovoj bi se podjeli mogao svrstati u varijantu Buzija, iako mu ramena nisu toliko pravokutno naglašena kao kod eponimnog primjerka iz zapadne Bosne. Izražene tipološke sličnosti uočljive su, međutim, i s pojedinim primjercima varijante Brza Palanka, prije svega s mačem iz Đepfelda, a sličan prijelaz između ramena i sječiva imaju i oružja iz Peklenice, Hrbljina, Radaljske Ade i Kamnika. Analogije za mač iz Orašja mogu se pronaći i među nalazima iz Mađarske i Rumunjske, a od važnosti su za dataciju prije svega mačevi iz ostava Zalkod u sjeveroistočnoj Mađarskoj i Uriu u Transilvaniji, koje pripadaju prvom horizontu kasnobrončanih ostava, odnosno stupnju Br D. Mačevi tipa Aranyos pojavljuju se i u ostavama sljedećeg horizonta (Ha A1), no riječ je uglavnom o fragmentima s očuvanom drškom i dijelom sječiva. Uzimajući u obzir analogije iz zatvorenih nalaza te činjenicu da je mač iz Orašja gotovo u cijelosti očuvan, njegova datacija u stupanj Br D čini se najizglednijom, premda se pojedini primjerici iz Mađarske pojavljuju već u vrijeme stupnja Br C.

U pogledu cjelokupnog areala rasprostiranja mačeva tipa Aranyos, Orašje se nalazi unutar koncentracije nalaza u južnom dijelu Karpatske kotline između Peklenice na zapadu i Brze Palanke na istoku. Zajedno s novim mačevima iz Đepfelda i istočne Slavonije, mač iz Orašja čini regionalnu skupinu nalaza na prostoru između Dunava, Save i Drine. Južno od Save i Dunava mačevi tipa Aranyos pronađeni su uglavnom unutar bosanskog prostora između Drine i Une s primjerkom iz Hrbljina na Kupreškom polju kao najjužnijim nalazom unutar planinske zone zapadnog Balkana. Koncentracija mačeva tipa Aranyos može se uočiti i na prostoru između gornjeg toka rijeke Tise u Mađarskoj te u Transilvaniji.

Donja Misoča, Ilijaš

Mač je pronađen nakon okončanja posljednjeg rata prilikom čišćenja na njivi pod nazivom Zagrebnica koja se kod lokalnog stanovništva naziva "grčko i rimsko groblje". Donja Misoča se nalazi oko 2 km istočno od Ilijaša u dolini istoimene rijeke koja se ulijeva u Bosnu. Prema iskazu pronalazača, mač je pronađen prilikom uklanjanja kamenih ploča koje su se nalazile na njivi na kojoj su se pojavljivale i kosti. Patina mača je očišćena nepoznatim sredstvom, a na površini su primjetne mnogobrojne ogrebotine. Sječivo s jako izraženim središnjim rebrom oštro je i djelomice oštećeno upotrebom.

Kuprešani, Jajce

Kuprešani se nalaze oko 11 km istočno od Jajca u podnožju zapadnog obronka planine Vlašić. Prema iskazu mještana, u blizini potoka zvanog Rijeka pronađena su dva mača s koricama, od kojih je jedan ležao izvan iskrivljenih korica, a drugi je još bio uglavljen u korice. Mačevi nisu dostupni, a fotografija slabije rezolucije postoji samo od drugog mača u koricama. Iako detaljni pregled mača nije moguć, a dostupna fotografija i skicirani crtež ne odaju sve pojedinosti i specifičnosti nalaza, mišljenja smo da je ipak vrijedno da se ovaj rijetki primjerak objavi.

Mačevi iz Donje Misoče i Kuprešana mogu se ubrojati u skupinu kratkih mačeva tipičnih za područje zapadnog Balkana, koji se odlikuju izraženim središnjim rebrom na sječivu. U dosadašnjim studijama postoji nekoliko tipoloških klasifikacija, od kojih se još uvijek najčešće citira ona A. Hardinga iz 1995. godine po kojoj su ova oružja podijeljena u tipove Kostel, Tešanj i Veliki Mošunj. Na osnovu pregleda gotovo svih mačeva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, moguće je ponuditi nešto modificiranu tipološku podjelu:

1) Bodeži tipa Lašva

Ovaj tip obuhvata oružja dužine između 25 i 30 cm sa širokim i naglašeno od sječiva odvojenim ramenima, triangularnim sječivom sa središnjim rebrom i trbušastim jezičkom sa završetkom u obliku ribljeg repa i centralnim ovalnim otvorom za pričvršćivanje (organske) oplate. Pored bodeža iz male ostave Lašva, u ovaj se tip mogu uvrstiti još naseobinski nalazi iz Debelog Brda i Donje Doline te jedan bodež iz rijeke Cetine.

2) Mačevi s jezičastom drškom i pravokutnim prijelazom na ramenima

Kao poseban tip mogu se izdvojiti mačevi s ravnim ili blago nakošenim ramenima koja se gotovo pod pravim kutom odvajaju od drške. Mačevi ovog tipa imaju dvije rupice za zakovice ispod ramena te karakteristično sječivo koje se proširuje u donjoj trećini.

Ovom tipu mogu se pripisati nalazi iz Šipova (pojedinačni nalaz), Vrlike (iz rijeke Cetine) i Kaptola (iz tumula ranog željeznog doba) koji su u dosadašnjoj literaturi uglavnom uvrštavani u tip Kostel.

3) Mačevi tipa Tešanj / Veliki Mošunj

Nakon detaljnog pregleda mačeva iz Tešnja, Klimente, Velikog Mošunja i Paklina koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, jasno je kako se kod svih primjeraka u stvari radi o istom tipu mača.

Zajedničke su karakteristike spomenutih mačeva ramena koja se obaraju pod kutom od oko 45°, široko rebro na sječivu te istaknuti rubovi na jezičku i na ramenina. Kod većine primjeraka sječivo je u donjoj trećini blago trbušasto. Ono što se razlikuje kod navedenih primjeraka jest materijal od kojeg je izrađena drška, odnosno oplata, kao i način na koji je pričvršćena na jezičak.

Prvu skupinu čine mačevi iz Matijevića, Klimenta i Donje Misoče, koji su očito posjedovali dršku od organskog materijala, koja je bila pričvršćena uz pomoć jedne centralne zakovice na jezičku. Kod mača iz Tešnja jezičak je pak bio obložen brončanim, ukrašenim pločicama, koje su pomoću više zakovica pričvršćene za mač. Ukras brončanih pločica sastoji se od urezanih trokuta i manjih kružnih motiva.

Tipološki nasljednik mača iz Tešnja su nalazi iz Velikog Mosunja i Paklina, kod kojih je preko jezička uslijedilo naknadno lijevanje drške. S bočnih strana lijevane drške još su dobro prepoznatljivi rubovi jezička. Na vezu s mačem iz Tešnja ukazuje i isječak na rukohvatu sličnog oblika. Uslijed nedostupnosti mača iz Kuprešana nije moguće ustanoviti radi li se i ovdje o naknadno lijevanoj drški ili je drška punokovinska, odnosno lijevana zajedno s mačem. Blisku kronološku i simboličku vezu ovih mačeva podcrtavaju i brončane korice iz Kuprešana i Velikog Mošunja.

Mačevi tipa Tešanj / Veliki Mošunj mogu se trenutno datirati jedino u vremenski raspon od preko 100 godina, odnosno u 9. i početak 8. st. pr. Kr. Čak i ako je vrlo izgledno da su mačevi s naknadno lijevanom drškom iz Velikog Mošunja i Paklina nastali po uzoru oplata iz Tešnja, teško je odrediti vremensku dimenziju ovog tipološkog i tehnološkog razvitka. Mačevi su sami po sebi svakako nešto stariji nego naknadno urađene drške, kao vjerojatno i brončane korice, no pitanje je radi li se o arheološki signifikantnom vremenskom razmaku ili u najboljem slučuju o generacijskom slijedu (30–40 godina).

Područje rasprostiranja mačeva ovog tipa može se trenutno ograničiti između rijeke Bosne na istoku, Une na zapadu i Save na sjeveru. Uočljivo je, međutim, kako su sva tri mača s naknadno lijevanom brončanom drškom (ako u ovu skupinu ubrojimo i Kuprešane) pronađena u krugu od oko 30 km na prostoru centralne Bosne, odnosno u dolinama rijeka Vrbas i Lašva.

Kasnobrončanodobni mačevi na području južno od rijeke Save – kontekst i funkcija

Na prostoru između Jadrana i rijeke Save zabilježen je mali broj kasnobrončanodobnih nalaza koji nedvojbeno ukazuju na povezanost između mača i pojedinca, odnosno najvjerojatnijeg vlasnika oružja. U regijama gdje je pronađeno srazmjerno puno grobova iz ovog perioda, kao što je glasinačko područje u istočnoj Bosni, oružje, odnosno prilaganje oružja, u potpunosti je izuzeto iz grobnog rituala. O razlozima zašto se između 13. i 9. st. pr. Kr. u glasinačkim grobovima ne mogu naći mačevi i ostalo oružje trenutno se može samo nagađati, no na osnovu raspoložive arheološke građe na Glasincu nije moguće prepoznati istaknute pojedince kasnog brončanog doba koji bi se ili posjedom ili primjenom mačeva mogli opisati kao *ritual* ili *warrior chiefs* u smislu kvalifikacije brončanodobnih društava prema K. Kristansenu.

S druge strane, na područjima gdje je otkriven određeni broj mačeva, kao što su zapadna i sjeverna Bosna ili dalmatinsko zaleđe, broj ukopa srazmjerno je mali. Većina oružja pronađena je izvan grobnog konteksta. Takav je slučaj s bodežima tipa Lašva pronađenim ili u rijeci (Lašva i Cetina) ili u naselju (Debelo Brdo i Donja Dolina) te s ranim mačevima s jezičkom Pridražića kod Tuzle i Kamengrada kod Sanskog mosta.

Prvi brojnije zastupljeni kasnobrončanodobni mačevi na zapadnom Balkanu pripadaju tipu Aranyos koji u pravilu pokazuju tragove korištenja u borbi i dodatnog oštrenja sječice. Iako kontekst nalaza nije poznat, mačevi tipa Aranyos iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i Srbije mogu se, dakle, označiti kao oružja u punom smislu riječi, odnosno kao ostavština kasnobrončanodobnih ratnika.

Zanimljiva je nadalje i činjenica da su dva mača tipa Aranyos pronađena u rijeci (Orašje, Radaljska Ada), a dva na udaljenim mjestima zapadnobosanskih kraških polja (Hrbljina, Buzija). Orašje na Savi i Radaljska Ada na Drini mjesta su s povoljnim uvjetima prijelaza preko rijeke s jakom frekvencijom u svim razdobljima pa sve do sadašnjosti (mostovi). No, radi se i o graničnim točkama koje označavaju prijelaz iz jednog krajolika (ravnica Karpatske kotline) u drugi (brdovita zona zapadnobalkanskog planinskog masiva). Zapadnobosanska kraška polja također se mogu okarakterizirati kao svojevrsna granična područja, pogotovo iz perspektive kretanja od sjevera prema jugu, jer je daljnja komunikacija prema jadranskoj obali otežana visokim planinskim lancima.

Jedan od primjera lokalnog razvitka mačeva pred kraj kasnog brončanog doba jesu oružja iz zapadne i centralne Bosne. Pored jasnih tradicija koje se povezuju s Karpatskom kotlinom, ovdje su prisutne i specifične, lokalne komponente, kao što je smanjena dužina (oko 40 cm) i jako središnje rebro na sječivu. No, valja spomenuti i određene tehnološke aspekte koji su u konačnici odlučujući pri određivanju funkcije. Kao primjer mogu se navesti dva tipološki srodna mača iz Donje Misoče i iz Klimenta koja su nađena u grobnom kontekstu. No, dok se mač iz Donje Misoče prema svojoj izradi i čvrstoći svakako može opisati kao upotrebljivo oružje, mač iz Klimente odlikuje se greškama u lijevanju i tehnološkim nedostacima koji su na koncu doveli i do puknuća na sječivu. Riječ je, dakle, o maču neupotrebljivom u svojoj primarnoj namjeni i koji je kao takav jedino mogao služiti u reprezentativne svrhe.

Mačevi s naknadno lijevanom drškom iz centralne Bosne (Veliki Mošunj, Kuprešani, Pakline) mogu se upotrijebiti kao efektivno oružje u bliskoj borbi, na što upućuje i sječivo s izraženim središnjim rebrom koje ga čini izuzetno stabilnim. S druge strane, bogato ukrašene brončane korice i lijevane drške mačeva ukazuju i na moguću ritualnu funkciju. Na sličnu interpretaciju navode i ostali nalazi iz ostave Veliki Mošunj, među kojima se gotovo bez iznimke nalaze ekskluzivni, jedinstveni objekti, koji nisu mogli imati svakodnevnu praktičnu primjenu. Ukupna težina brončanog nakita iz ostave iznosi 8,5 kg, što svakodnevno nošenje čini manje vjerovatnim. Riječ je, dakle, o posebnoj opremi koja se koristila samo u iznimnim ceremonijalnim prilikama. Tako bi se na koncu i za u potpunosti funkcionalni mač moglo pretpostaviti korištenje u ritualnim okolnostima (pri žrtvovanju).

Kako se u narednom periodu ranog željeznog doba u centralnoj Bosni ne mogu pronaći niti grobovi ratničkog karaktera niti mačevi, tim je vjerojatnije da se kod kratkih kasnobrončanodobnih mačeva ne radi o personificiranim ratničkim obilježjima. Usporede li se mačevima opremljeni grobovi i ostave centralne Bosne (Klimenta, Donja Misoča, Kuprešani, Veliki Mošunj) s kraja kasnog brončanog doba (9. st. pr. Kr.) sa situacijom u ranom željeznom dobu, uočljiv je jasan prekid tradicije polaganja i deponiranja oružja. Umjesto toga, grobovi ratničkog karaktera s mačevima, kopljima, štitovima i sl. pojavljuju se upravo u onim regijama koje nemaju kasnobrončanodobnu tradiciju ratničkih ukopa ili ostava opremljenih ratničkim elementima. Prvi željezni mačevi s Glasinca ili iz Kaptola ne mogu se porediti s mačevima kasnog brončanog doba niti po tipološkoj osnovi te su još jedan pokazatelj temeljite promjene s početkom željeznog doba i generalne promjene kulturne orijentacije ovog prostora ka grčko-mediteranskom svijetu.

Liste der Fundorte zu Karten auf Abb. 3 und Abb. 11

Abb. 3

1. Orašje; 2. Radaljska Ada (Harding 1995, Taf. 7, 43); 3. Hrbljina (Harding 1995, Taf. 7, 41); 4. Buzija (Taf. 8, 46); 5. Brodski Varoš (Harding 1995, Taf. 7, 45); 6. Slavonski Brod (Harding 1995, Taf. 8, 47); 7. Futog (Taf. 7, 40); 8. Đepfeld-Doroslovo (Putica 2009, Taf. 1); 9. Kamnik (Vidrih Perko / Štibernik 2006, Abb. 1); 10. Botovo-Šoderica (Marković 2001, Abb. 1); 11. Peklenica (Harding 1995, Taf. 7, 42); 12. Markovac-Leskovica (Harding 1995, Taf. 7, 40); 13. Čepinski Martinci (Mitteilung H. Kalafatić); 14. Brza Palanka (Harding 1995, Taf. 7, 39); 15. Bükkaranyos (Aranyos) (Kemenzei 1988, Taf. 18, 194); 16. Zalkod (Kemenzei 1988, Taf. 19, 201); 17. Viss (Kemenzei 1988, Taf. 19, 200); 18. Szeged (Kemenzei 1988, Taf. 46, 199); 19. Csögle (Kemenzei 1998, Taf. 19, 196); 20. Gencsapáti (Kemenzei 1988, Taf. 19, 197); 21. Szabadbattyán (Kemenzei 1988, Taf. 19, 198); 22. "Ungarn" (Kemenzei 1988, Taf. 19, 202); 23. Uriu (Bader 1991, Taf. 10, 46); 24. Unip (Bader 1991, Taf. 10, 47); 25. Băbeni (Bader 1991, Taf. 10, 48); 26. Baia Mare (Bader 1991, Taf. 11, 50); 27. Şpălnaca (Bader 1991, Taf. 11, 52-53); 28. Suseni (Bader 1991, Taf. 11, 54); 29. Uiora de Sus (Bader 1991, Taf. 11, 55); 30. Sighetu Marmaţei (Kacsó 2015, Abb. 3).

Abb. 11

1. Veliki Mošunj (König 2004, Taf. 63, 1-2); 2. Kuprešani; 3. Pakline (Harding 1995, Taf. 36, 271); 4. Tešanj (Harding 1995, Taf. 25, 203); 5. Donja Misoča; 6. Klimenta (Harding 1995, Taf. 24, 197); 7. Matijevići (Harding 1995, Taf. 24, 202); 8. Kaptol (Potrebica 2013, Abb. 46); 9. Balek, Vrlika (Harding 1995, Taf. 24, 196); 10. Šipovo (Harding 1995, Taf. 24, 199); 11. Grepci (Marijan 1995, Taf. 1); 12. Kula-Atlagić (Hard-

ing 1995, Taf. 23, 191); 13. Obrovac (Harding 1995, Taf. 23, 193); 14. Nin (Harding 1995, Taf. 23, 192); 15. Oglavak (Harding 1995, Taf. 23, 194); 16. Kostel (Harding 1995, Taf. 24, 198).

Literaturverzeichnis

Bader, T. 1991, Die Schwerter in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde IV/8, Stuttgart 1991.

Balen Letunić, D. 1995, Brončano doba. Zagreb prije Zagreba, Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine, Zagreb 1995, 25-29.

Balen Letunić, D. 2014, Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada – Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj, Arheološki Muzej u Zagrebu, Zagreb 2004.

Bartík, J. / Trugly, S. 2006, Zwei Bronzeschwerter aus Flussläufen, Zbornik Slovenského Národného Múzea 100 – Archeológia 16, Bratislava 2006, 45-54.

Bartík, J. 2008, Ein Schwert vom Typ Uriu – Aranyos aus der Westslowakei, Zbornik Slovenského Národného Múzea 102 – Archeológia, Bratislava 2008, 43-49.

Batović, Š. 1953, Prethistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 55, Split 1953, 145-159.

Benac, A. 1986, Praistorijski tumuli na Kupreškom polju, Djela ANUBiH, knjiga 64, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo 1986.

Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac II – Željezno doba. Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu 2, Sarajevo 1957.

Bianco-Peroni, V. 1970, Die Schwerter in Italien, Prähistorische Bronzefunde IV/1, München 1970.

Blečić Kavur, M. / Jašarević, A. 2014, Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 43, Sarajevo 2014, 35-49.

Blečić Kavur, M. / Jašarević, A. / Mutapčić, A. 2016, Nova kasnobrončanodobna ostava iz Srebrenika: preliminarno izvješće, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 45, Sarajevo 2016, 53-62.

Borić, D. 1997, Ostava kasnog bronzanog doba iz Futoga, Rad Vojvođanskih muzeja 39, Novi Sad 1997, 41-93.

Brunn, W. A. v. 1968, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, Römisch Germanische Forschungen 29, Berlin 1968.

Булатовић, А. 2007, Врање – културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији, Археолошка грађа Србије III, Београд–Врање 2007.

Булатовић, А. / Филиповић, В. / Глигорић, Р. 2017, Лозница – културна стратиграфија праисторијских локалитета у Јадру, Рађевини и Азбуковици, Археолошка грађа Србије X, Београд–Лозница 2017.

Cacsó, C. 2015, Das Bronzeschwert von Sighetu Marmaţiei. Beiträge zur Kenntnis der bronzezeitlichen Gewässerfunde in Rumänien, in: Ožďáni, O. (Hrsg.), Popolnicových polí a doba halštatská, Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie "Doba popolnicových polí a doba halštatská" Hriňová-Poľana 14. – 18. máj 2012, Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes 17, Nitra 2015, 59-72.

Церовић, М. 2006, Праисторијски бронзани налаз из Маова код Шапца, Годишњак Народног музеја и Шапцу 7, Шабац 2006, 11-23.

Clausing, Ch. 2003, Untersuchungen zu den urnenfelderzeitlichen Gräbern mit Waffenbeigaben vom Alpenkamm bis zur Südzone des Nordischen Kreises. Eine Analyse ihrer Grabinventare und Grabformen, BAR International Series 1375, Oxford 2005.

Cowen, J. D. 1955, Eine Einführung in die Geschichte der bronzenen Griffzungenschwerter in Süddeutschland und angrenzenden Gebieten, Berichte der Römisch Germanischen Kommission 36, Frankfurt a. M. 1955, 52-155.

Cowen, J. D. 1961, The Flange-hilted Cutting Sword of Bronze: Was it first developed in Central Europe or in the Aegean Area?, Bericht über den 5. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958 (1961), 207-212.

Čimin, R. 2016, Arheološka zbirka obitelji Zvijerac, in: Arheologija Torčeca. Izbor iz Arheološke zbirke obitelji Zvijerac, Muzej grada Koprivnice 2016, 21-29.

Čović, B. 1975, Ostava iz Nove Kasabe, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 11, Tuzla 1975, 11-21.

Čović, B. 1983, Srednjobosanska grupa, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – Bronzano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 433-461.

Čović, B. 1983a, Glasinačka kulturna grupa, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – Bronzano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 413-433.

Čović, B. 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski Most, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslovenskih zemalja V – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 232-289.

Čović, B. 1987a, Glasinačka kultura, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslovenskih zemalja V – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 575-644.

Doračić, D. 2013, Konzerviranje i restauriranje pretpovijesnog mača tipa Kostel izrađenog od slitine bakra, kositra i olova, Zbornik radova, 5 susreti sekcije restauratora i preparatora, Slavonski Brod, 9–10. svibnja 2013.

Dular, J. 1974, Bronasti jezičastoročajni meči iz Slovenije (Die bronzenen Griffzungtenschwerter aus Slowenien), Varia archaeologica 1, Posavski muzej Brežice, Brežice 1974, 11-29.

Ђорђевић, А. 2015, Нове аквизиције Народног музеја у Београду: Налази из позног бронзаног доба, Зборник Народног музеја Београд XXII-1, Београд 2015, 57-86.

Fiala, F. 1896, Die prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 4, Wien–Sarajevo 1896, 38-72.

Falkenstein, F. 2005, Zu den Gewässerfunden der älteren Urnenfelderzeit in Süddeutschland, in: Horejs B. / Kaiser E. / Jung R. / Teržan B. (Hrsg.), Interpretationsraum Bronzezeit: Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 121, Bonn 2005, 491-505.

Филиповић, В. / Милојевић, П. 2015, Неколико бронзаних налаза из околине Сокобање, in: Петровић, С. (Hrsg.), Духовна и материјална култура становништва источне Србије и суседних области, Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области 19, Сврљиг 2015, 47-52.

Gaspari, A. 2004, Bronzezeitliche Funde aus der Ljubljanica. Opfer, Überreste von Bestattungen oder zufällige Verluste?, Archäologisches Korrespondenzblatt 34, Mainz 2004, 37-50.

Gaspari, A. 2007, Drugi bronastodobni meč iz Blejskeg jezera pri Mlinem (Gorenjska, Slovenija), in: Blečić, M. / Črešnar, M. / Hänsel, B. / Hellmuth, A. / Kaiser, E. / Metzner-Nebelsick, C. (Hrsg.), Scripta Praehistorca in Honorem Biba Teržan, Situla 44, Ljubljana 2007, 231-249.

Gaspari, A. 2008, Bronze sword of the Arco type from the Sava river near Gornje Pijavško (Posavje, Slovenia), in: Radić Rossi, I. / Gaspari, A. / Pydyn, A. (Hrsg.), Proceedings of the 13th annual meeting of the European Association of Archaeologists (Zadar, Croatia, 18–23 September 2007): session: Underwater archaeology, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb 2008, 267-280.

Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.

Gavranović, M. 2012, Ore Exploitation and Settlement Dynamic during the Late Bronze Age in Central Bosnia, in: Kneisel, J. / Kirleis, W. / Corso, M. dal / Taylor, N. / Tiedtke, V. (Hrsg.), Collapse or Continuity? Environment and Development of Bronze Age Human Landscapes, Proceedings of the International Workshops "Socio-Environmental Dynamics over the last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II" (14th–18th March) in Kiel, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 205, Bonn 2012, 103-111.

Gavranović, M. / Mehofer, M. 2016, Local forms and regional distributions – metallurgical analysis of the Late Bronze Age objects from Bosnia, Archaeologia Austriaca 100, Wien 2016, 87-107.

Глигорић, Р. / Цанић Тешановић, Ј. 2010, Пауље, некропола бронзаног и гвозденог доба код Лознице, Лозница–Горњи Милановац 2010.

Glogović, D. 1996, Mačevi sa jezičastim rukohvatom iz Dalmacije u svjetlu nalaza iz rijeke Cetine, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (3. s.), 28-29, Zagreb 1996, 9-22.

Glogović, D. 1998, Swords from Croatia and the neighboring regions, in: Hänsel, B. (Hrsg.), Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Berlin 1998, 567-571.

Glogović, D. 2003, Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien), Prähistorische Bronzefunde XIV/13, Stuttgart 2003.

Govedarica, B. 1982, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 20, Sarajevo 1982, 111-188.

Guštin, M. 1974, Mahaire. Doprinos k povezavam Picena, Slovenije in srednjega Podonavja v 7. stol. pr. n. /Mahaira Krummschwerter: urgeschichtliche Verbindungen Picenum – Slowenien – Basarabi/, Situla 14-15, Ljubljana 1974, 77-94.

Hänsel, B. 1997, Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas – eine Einführung, in: Hänsel, A. / Hänsel, B. (Hrsg.), Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Ausstellung Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte Bestandskataloge 4, Berlin 1997, 11-22.

Hansen, S. 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn 1994.

Hansen, S. 1997, Sacrificia ad flumina – Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa, in: Hänsel, A. / Hänsel, B. (Hrsg.), Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Ausstellung Berlin, Mu-

seum für Vor- und Frühgeschichte Bestandskataloge 4, Berlin 1997, 29-34.

Hansen, S. 2000, Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa. Ein Panorama, Altertum 46, Berlin 2000, 31-62.

Harding, A. 1995, Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde IV/14, Stuttgart 1995.

Јацановић, Д. 2000, Праисторијска остава металних предмета из Кличевца, Viminacium 11, Пожаревац 2000, 35-56.

Јацановић, Д. / Радојчић, Н. 2001, Праисторијске оставе металних предмета Кличевац II–Помрлово, Viminacium 12, Пожаревац 2001, 67-108.

Jovanović, D. 2010, Ostave Vrša kog Gorja, Markovac–Grunjac, Gradski Muzej Vršac 2010.

Jung, R. 2006, Χρονολογία comparata. Vergleichende Chronologie von Südgriechenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v. u. Z., Veröffentlichungen Mykenischer Kommission 26, Wien 2006.

Jung, R. / Mehofer, M. 2009, Sword of Naue II Type from Ugarit and the Historical Significance of Italian-type Weaponry in the Eastern Mediterranean, Aegean Archaeology 8 (2005–2006), Warsaw 2009, 111-135.

Kemenzei, T. 1988, Die Schwerter in Ungarn I (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter), Prähistorische Bronzefunde IV/6, Stuttgart 1988.

Kilian, K. 1974, Zu den früheisenzeitlichen Schwertformen der Apenninhalbinsel, in: Müller-Karpe, H. (Hrsg.), Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden, Prähistorische Bronzefunde XX/1, München 1974, 33-80.

König, P. 2004, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart 2004.

Kristiansen, K. 1984, Krieger und Häuptling in der Bronzezeit Dänemarks. Ein Beitrag zur Geschichte des bronzezeitlichen Schwertes, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 31, Mainz 1984, 187-208.

Kristiansen, K. 2002, The tale of the sword – swords and swordfighters in Bronze Age Europe, Oxford Journal of Archaeology 21/4, Oxford 2002, 319-333.

Kristiansen, K. 2011, Constructing Social and Cultural Identities in the Bronze Age, in: Roberts, B. / Linden, M. Van der (Hrsg.), Investigating Archaeological Cultures. Material Culture, Variability, and Transmission, London 2011, 201-210.

Ložnjak Dizdar, D. / Mihelić, S. 2011, Nalazi iz vode (Underwater finds), in: Dizdar, M. / Dizdar Ložnjak, D. / Mihelić, S. (Hrsg.), Early Urnfield Culture on Northern Croatia – New Challenges, Zagreb–Osijek 2011, 247-251.

Marić, Z. 1964, Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija, Arheologija 19, Sarajevo 1964, 5-128.

Marijan, B. 1995, Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju, Opuscula Archaeologica 19, Zagreb 1995, 51-67.

Marković, Z. 2001, Arheološki nalazi iz šljunčara otkrivaju najstariju povijest Podravine, Hrvatske vode 36, Zagreb 2001, 295-301.

Metzner Nebelsick, C. 2002, Der "Thrako-Kimmersiche" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rahden/Westfalen 2002.

Mihelić, S. 2011, Peklenica, in: Dizdar, M. / Dizdar Ložnjak, D. / Mihelić, S. (Hrsg.), Early Urnfield Culture on Northern Croatia – New Challenges, Zagreb–Osijek 2011, 38-50.

Milošević, A. 1981, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, Arheološka i historijska baština Cetinske krajine, Zbornik Cetinske krajine 2, 1-137.

Milošević, A. 1998, Arheološka topografija Cetine, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 3, Split 1998.

Milošević, A. 1999, Archäologische Probeuntersuchungen im Flussbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994, Archäologisches Korrespondenzblatt 29, Mainz 1999, 203-210.

Moszolics, A. 1975, Bronzkori kardok folyókból, Archaeológiai értesító 102, Budapest 1975, 3-24.

Mozsolics, A. 1985, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest 1985.

Müller-Karpe, H. 1961, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, München 1961.

Naue, J. 1903, Die vorrömischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen, München 1903.

Pabst, S. 2013, Naue II-Schwerter mit Knaufzunge und die Aussenbeziehungen der Mykenischen Kriegerelite in Postpalatialer Zeit, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 60, Mainz 2013, 105-152.

Pare, Ch. 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa I, Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11. – 8. Jh. v. Chr.), Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 45/1, Mainz 1998, 293-433.

Parović Pešikan, M. 1960, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja, Starinar, nova serija 11, Beograd 1960, 21-45.

Pavlin, P. 2006, Srednjebronastodobni levoročni jezičastoročajni srpi in meč iz Ljubljanice, Arheološki vestnik 57, Ljubljana 2006, 69-83.

Patsch, K. 1910, Šipovo u dolini Plive, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 22, Sarajevo 1910, 177-208.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1978, Die Sicheln in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde XVIII/1, Stuttgart 1978.

Pollack, M. 1986, Flußfunde aus der Donau bei Grein und den oberösterreichischen Zuflüssen der Donau, Archaeologia Austriaca 70, Wien 1986, 1-86.

Поповић, П. 1975, Остава из Шимановаца, in: Гарашанин, М. (Hrsg.), *Праисторијске оставе у Србији и Војводини I*, *Археолошка грађа Србије* I, Београд 1975, 43-52.

Potrebica, H. 2013, Kneževi željeznog doba, Meridijani, Zagreb 2013.

Primas, M. 1995, Stand und Aufgaben der Urnenfelderforschung in der Schweiz, in: Erbach, M. (Hrsg.), Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Ergebnisse eines Kolloquiums, Monographien Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Bonn 1995, 201-224.

Путица, А. 2009, Бронзани мач из Дорослова, Годишњак Градског музеја Сомбор 2-3, Сомбор 2009, 81-85.

Путица, А. 2011, Гаково–Циглана "Стандард" у светлу нових археолошких налаза, Годишњак Градског музеја Сомбор 5, Сомбор 2011, 5-15.

Radimský, V. 1896, Archäologische Tagebuchblätter, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 4, Wien–Sarajevo 1895, 186-188.

Raunig, B. 1969, Bodež mošunjskog tipa iz Kostela kod Bihaća, Zbornik Krajiških Muzeja III–IV, Banja Luka 1968/1969, 23-26.

Schauer, P. 1971, Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter), Prähistorische Bronzefunde IV/2, München 1971.

Soroceanu, T. 1995, Bronzefunde aus Rumänien, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 10, Berlin 1995.

Soroceanu, T. 2012, Die Fundplätze der bronzezeitlichen Horte im heutigen Rumänien, in: Hansen, S. / Neumann, D. / Vachta, T. (Hrsg.), Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa, Berlin 2012, 225-255.

Sprockhoff, E. 1931, Die germanischen Griffzungenschwerter, Berlin 1931.

Srejović, D. 1959–1960, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 4–5, Priština 1959–1960, 83-135.

Стојић, М. / Церовић, М. 2011, Шабац – културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу, *Археолошка грађа Србије* VII, Београд–Шабац 2011.

Šinkovec, I. 1995, Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe, in: Teržan, B. (Hrsg.), Depojske in pozamesne kovinske najdbe bakrene i bronaste dobe na Slovenskom, Katalogi in Monografije 29, Ljubljana 1995, 29-127.

Teržan, B. 1987, Obredi in verovanje, Bronasta doba na Slovenskem, 18–8 st. pr. n. št., Ljubljana 1987, 65-78.

Teržan, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im frühesienzeitlichen Europa, in: Hänsel, B. (Hrsg.), Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11, Berlin 1995, 81-161.

Teržan, B. 2013, The Western Balkans in the Bronze Age, in: Fokkens, H. / Harding, A. (Hrsg.), The Oxford handbook of The European Bronze Age, Oxford 2013, 837-864.

Trachsel, M. 2005, Kriegergräber? Schwertbeigabe und Praktiken ritueller Bannung in Gräbern der frühen Eisenzeit, in: Karl, R. / Leskovar, J. (Hrsg.), Interpretierte Eisenzeiten, Fallstudien, Methoden, Theorie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 18, Linz 2005, 53-82.

Трајковић, Д. 2008, Ђепфелд – Некропола старијег гвозденог доба код Дорослова, Градски музеј Сомбор, Сомбор 2008.

Trampuž-Orel, N. 2006, Ljubljanica – prazgodovinska obdobja, in: Nabergoj, T. (Hrsg.), Stopinje v preteklost, Zakladi iz arheoloških zbirk Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana 2006.

Truhelka, Ć. 1907, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini (Nalazi brončane dobi iz Tešnja i okolice), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 19, Sarajevo 1907, 62-75.

Truhelka, Ć. 1913, Jedan odličan nalaz brončane dobi iz Velikog Mošunja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 25, Sarajevo 1913, 325-335.

Torbrügge, W. 1970/71, Vor- und frühgeschichtliche Flußfunde. Zur Ordnung und Bestimmung einer Denkmälergruppe, Berichte der Römisch Germanischen Kommission 50–51, Frankfurt a. M. 1970/71, 1-146.

Turk, P. 1995, Datacija pozobronastodobnih depojev, in: Teržan, B. (Hrsg.), Depojske in pozamesne kovinske najdbe bakrene i bronaste dobe na Slovenskom, Katalogi in Monografije 29, Ljubljana 1995, 89-124.

Turk, P. / Ištenič, J. / Knific, T. / Nabergoj, T. 2009, Ljubljanica – a river and its Past, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2009.

Turk, P. 2012, Gewässerfunde aus der Ljubljanica, Slowenien, in: Meighörner, W. (Hrsg.), Waffen für die Götter. Krieger, Trophäen, Heiligtümer, Tiroler Landesmuseum, Innsbruck 2012, 130-134.

Vasić, R. 1982. Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien, in:

Hänsel, B. (Hrsg.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1, Berlin 1982, 267-285.

Vasić, R. 1982a, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 22, Sarajevo 1982, 5-24.

Vidrih Perko, V. / Štibernik, G. 2006, O ponovnem odkritju bronastodobnega meča iz okolice Kamnika, Kamniški zbornik 18, Kamnik 2006, 217-222.

Vinski Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 1973.

Vinski Gasparini, K. 1983, Kultura polja sa žarama sjeverne Bosne, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – Bronzano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 617-646.

Weber, C. 1996, Die Rasiermesser in Südosteuropa, Prähistorische Bronzefunde VIII/5, Stuttgart 1996.

Zotović, M. 1985, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Dissertationes et monographiae 26, Beograd 1985.

Žeravica, Z. 1993, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde IX/18, Stuttgart 1993.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:116-124
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.90

A Sword from afar

Boris Kavur
Koper

Abstract: More than 20 years ago a sword of the Early La Tène form was discovered in the river Cetina in Dalmatia in Croatia. The scabbard of the sword was decorated with a dragon pair and the chape clamps of the heart-shaped chape ends were decorated with triskeles ending in the form of dragon's heads with widely open beaks. It was the first discovery of such a find in Croatia and the detailed discussion of its form and decoration demonstrated that that it was produced in the workshops of Northern Italy and most probably brought across the Adriatic by the Adriatic Celts – the Celtic mercenaries employed by the Sicilian Greeks.[1] But the presented sword was not the only find…

Key words: Croatia, Cetina River, Early La Tène, Celts

What do we have?

In the archaeological literature several times was clearly indicated that the bed of the river Cetina, running through Sinjsko polje, in central Dalmatia (Croatia) was a well known archaeological site from the 19th century on. But the situation changed dramatically at the end of the 1980s when the quantity of archaeological finds deriving from the river unexpectedly increased. It was not only the quantity, but the typology of the finds and their state of preservation that was most intriguing – amongst the later most attention was drawn towards numerous ritually destroyed elements of military equipment.[2] Consequently attempts were undertaken to precisely locate the origins of the finds – in the early '90s the area in which the research focused was between the confluence with the stream Ruda and the bridge in Trilj. The main objective was to determine the origin of the artifacts, but the archaeological survey in the river did not yield any finds or structures and consequently it was considered that the finds discovered in the river Cetina, might have actually derived from the river Ruda.[3]

Amongst other prehistoric finds kept in the private property of Milan Gilić, was also an Early La Tène style sword. It was briefly mentioned by Ante Milošević and published in a preliminary report in 1992,[4] a few years later it was mentioned again in the *Archeological topography of the Cetina*.[5] In another preliminary presentation in 1999 it was mentioned that the sword was discovered in 1990 at the site of Mali Drinić in the river Cetina below the confluence with the stream Ruda[6] and the known photograph of the find was reproduced again in the exhibition catalogue *Numini Hippi Fluvii*.[7] In 2013 the owner allowed Martina Blečić Kavur and Boris Kavur to examine and illustrate the find. It was published in 2014 to be used as the source for interpretation of earliest Celtic contacts with the territory of the Eastern Adriatic and its hinterlands.[8]

But this was not the only Celtic, or to be more precise La Tène style, find in the private

[1] Kavur / Blečić Kavur 2014.
[2] Milošević 1992a, 46; 1992b, 88; Blečić Kavur / Pravidur 2012.
[3] Milošević 1992a, 46; 1992b, 88.
[4] Milošević 1992b, 87, Fig. 2.
[5] Milošević 1998, 291, Fig. 482.
[6] Milošević 1999, 208, Fig. 6.
[7] Milošević 2003, 27.
[8] Kavur / Blečić Kavur 2014.

Fig. 1. *Sword fragment from river Cetina. Front and back side of the chape end*

collection of M. Gilić. Amongst others was also a smaller fragment of another sword – actually just its chape end and the tip of the scabbard preserved in (Fig. 1, 2). The heavily corroded iron fragment is 6.5 centimeters long and 4.3 centimeters wide. According to the typological characteristics it could be ascribed to a scabbard of a Hatvan-Boldog type sword. The preserved scabbard consists of two cambered plates – the front plate overlaps the reverse one with edges of the wider plate being folded over the edges of the narrower one. The overlaps extend to the point of the sheath. The chape end is annular of the short open ring-shaped type. The chape clamps are round – on the front side they are bulged and on the back side they are (Fig. 1, 2).

Discussion

The Hatvan-Boldog type swords are one of the most intensively discussed forms of ancient armament. Due to their distribution across a wide area of Europe and their chronological position, they were interpreted as the major change in weaponry which caused the development of military superiority underlining the process of Celtic migrations. In their historical presentation of the controversy around the naming and the dating of the Hatvan-Boldog type swords, Éva Petres and Miklos Szabó proposed a further typological division based on the form of the discovered chape ends from the cemetery of Kosd (Fig. 3) where all the known variants were present. They termed the scabbards with a circular chape end as Kosd A type and further subdivided the group into Kosd A 1 and A2 according to the width of the chape end.[9]

A decade later in an analysis of the development of Celtic weaponry André Rapin focused on the eminent role of these swords in the typological and stylistic development of the Early La Tène style. He exposed the formal change which led to the introduction of shorter swords with big-

[9] Szabó and Petres 1992.

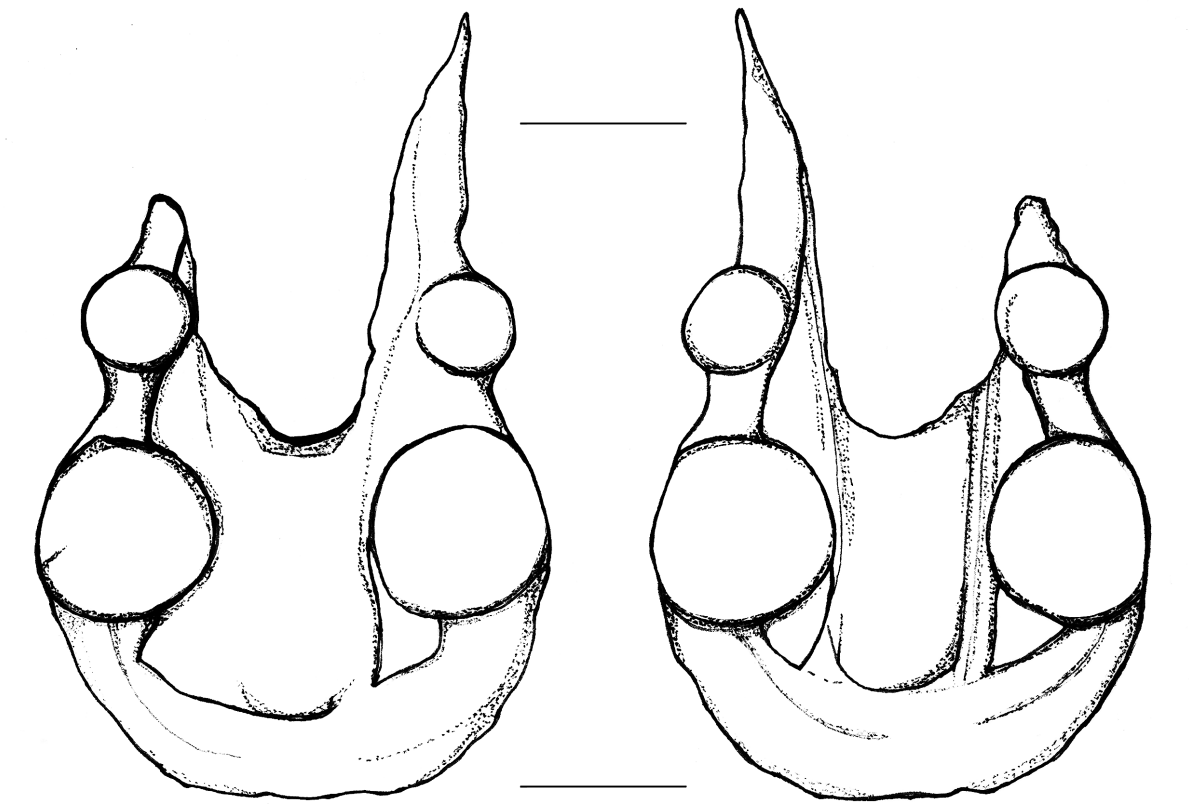

Fig. 2. *Sword fragment from river Cetina. Front and back side of the chape end* (Drawing: M. Blečić Kavur)

ger and circular cape ends – the Hatvan-Boldog / Münsingen sword type and included them in a group denoted as A2.[10] A few years later analysing the decoration of the scabbards, he included the proposition of Éva Petres and Miklos Szabó[11] and proposed that two variations in forms and style of decoration of the group A2 should be termed after the Hungarian examples as Kosd A1 and Kosd A2. The scabbards of the first group are often decorated with floral motives and have two buttons attached to the frontal reinforcement while the swords are of a rhombic cross-section and have a larger pommel on the handle. In the second group are swords with a central rib on the upper plate of the scabbard decorated with a pair of dragons while the swords have a central rib and lack a larger pommel on the handle.[12]

Another major contribution to the understanding of their typological evolution as well as a detailed tool for the stylistic division was the discussion of Jean-Jacques Charpy who focused exclusively on the development of the circular chape ends.[13] Again previous perspectives were summarized and supplemented with an analyses of a larger number of scabbard's elements such as suspension loops and frontal reinforcements performed by Thierry Lejars who in 1994 proposed his division of the scabbards discovered at the French sanctuary of Gournay-sur-Aronde.[14] To conclude – the preserved chape end from the private collection of Milan Gilić, originating from the river Cetina (Fig. 3), could be despite its bad preservation but due to its formal and stylistic characteristics included into the Kosd A1 group of sword with a wide circular chape end which is the most popular form in period of Lt B.[15]

In other terms it could be included into the group of scabbards with a short circular chape end or Variant 1 according to T. Lejars and in to the Type 1A according to J.-J. Charpy.[16] Thomas Stöllner demonstrated that these swords originated in the Lt B1 period on the territory be-

[10] Rapin 1995, 276-277.
[11] Petres / Szabó 1985, Abb. 7.
[12] Rapin 2000, 99-104.
[13] Charpy 1987.
[14] Lejars 1994.
[15] Ramsl 2002a, 79.
[16] Lejars 1994, 19-21.

tween the Marne, Southern Germany, Switzerland and Austria, and spread later as the typical weapon of the migrating Celts into the Carpathian Basin and Italy.[17] Ludvig Pauli demonstrated at Dürnnberg that they were initially rather uniform and short – the lengths of the blades varied between 53 and 55 cm.[18] Yet based on the finds from Pottenbrunn (Fig. 3) Peter Ramsl was able to demonstrate two groups where with the second one were included longer examples varying between 68.5 and 75 cm in length.[19] There the swords with scabbards with a wide circular chape end were discovered in cremation graves, dated to the end of Lt B1[20] and all of them were violently destroyed before positioned in to the grave. Unfortunately the radiocarbon dates for the cemetery at Pottenbrunn demonstrated the inability of the method to determine the exact age in the period between 440 and 200 BC due to the oscillations of the calibration curve – in two of the three cases the results showed two peaks (within the 68.2% confidence interval).[21] In the case of the grave number 1005 with the first peak between 380 and 350 and the second one between 320 and 200, the author proposed the first one to be more relevant since he dated the grave due to the presence of a fibula of the Duchcov type in to the phase Lt B1b.[22]

On several occasions these swords were used as the illustration of Celtic migrations – when T. Stöllner wrote his article, he concluded, that they could be considered as a reflection of a North Alpine-Central European cultural connection.[23]

What does it mean?

The first finds demonstrating cultural and economic contacts between the communities of the "prehistoric" Alpine area and the "cultures" of the central and eastern Mediterranean world can be dated back to the Early Iron Age. In recent years it was demonstrated that not only artifacts from the western Mediterranean were discovered in central Europe, but that also finds demonstrating the opposite directions of contacts and cultural flow were discovered in Greek and Sicilian sanctuaries.[24] In most important Pan-Hellenic sanctuaries such as the Heraion of Perachora were discovered elements of female attire dated to Ha D1. And the archaeological record even demonstrated that this was a tradition obviously sustained in the following centuries as demonstrated by the finds from the sanctuaries in Isthmia[25] or Dodona[26] and Delos. One of the most discussed items in this context was the fibula of Middle La Tène scheme from Delos. Discussing it M. Szabó formulated several hypotheses regarding its origin, but favored the interpretation that it was a present from the "Celtic world" since he noted that the majority of isolated La Tène stale artifacts originating from the Balkan territory were discovered in sanctuaries of the Greek world.[27] Further in his discussion Ferdinand Maier observed that the majority of these finds could be included in a consistent chronological horizon encompassing the end of the Early and the beginning of the Middle La Tène and he linked it to the events of 279 and 278 BC, interpreting the presence of such finds in sanctuaries as parts of *trophaia* following the Celtic defeat.[28] To support his claim he included among the later also the Early La Tène style sword from Dodona and the anklet rings from Isthmia, although M. Szabó demonstrated that the context of their discovery predated the event.[29]

At the time being the sword from Dodona (Fig. 3) was the only known weapon – it was an old discovery kept in the National Museum in Athens and originating from the collection of Constantin Carpanos[30] with the only information about its origins that it was discovered in Dodona in the Epirus.[31] Discussing it almost half a century ago Vincent Megaw interpreted it in connection with the armament of Celtic mercenaries, whose military service diffused their artifacts all across the eastern and central Mediterra-

[17] Ibid., 39-42; Stöllner 1998; Rustoiu 2008; Lubšina Tušek / Kavur 2009.
[18] Pauli 1978, 221.
[19] Ramsl 2002a, 75.
[20] Ibid., 139-146, Tab. 34, 1; 72, 4; 73, 5; 76, 11; 80, 7.
[21] Ramsl 2002b, 359.
[22] Ibid., 359-361; Ramsl 2002a, 147.
[23] Stöllner 1998, 111; Rustoiu 2008, 102.
[24] Verger 2003; 2011.
[25] Caskey 1960; Krämer 1961.
[26] Megaw 1968, 187-8; 2004, 100.
[27] Szabó 1971, 514.
[28] Maier 1973, 477.
[29] Szabó 1971, 503.
[30] Ibid., 504.
[31] Meier 1973, 464.

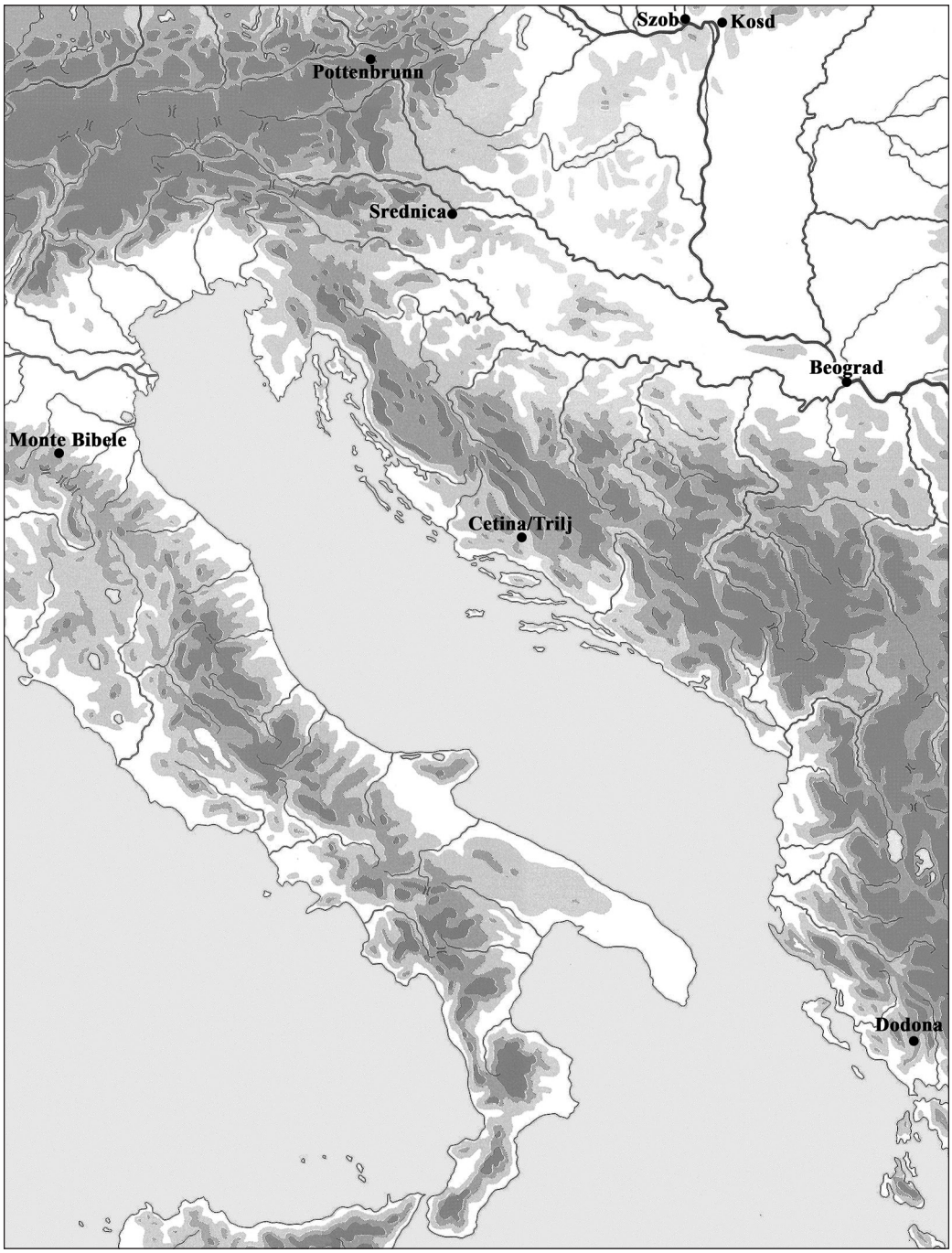

Fig. 3. *Map presenting the major sites mentioned in the text*

nean.[32] When returning to this problem decades later, he mentioned the fact that these artifacts were discovered in ritual or sacred places recalling also the Celtic habits for depositions of weapons. Taking into consideration the question of Celtic mercenaries, he was asking the question whether these finds were deposited there by their original owners[33] – a position accepted by B. Kavur and M. Blečić Kavur discussing the first sword from Cetina river (Fig. 3).[34]

To illustrate the historical events we should look across the sea and to some other actors. It was in the years 369–368 BC that Dionysius the Elder from Sicily had deployed Celtic mercenar-

[32] Megaw 1968, 191.

[33] Megaw 2004, 97-104

[34] Kavur / Blečić Kavur 2014.

ies as assistance to Sparta in their battles against the Thebes.[35] The short description of this action in the *Hellenica* of Xenophon is the first incontestable description of Celtic people in ancient sources.[36] The inclusion of Celtic mercenaries in to service was just one of the elements of the greater plan to build up a maritime empire in the Adriatic to act as a counterpart to the Carthaginian empire in the Western Mediterranean. These mercenaries were Celts from northern Italy collaborating with Syracuse even before Dionysius the Elder presumably coordinated them in the military action that finally led to the sack of Rome.[37] They remained in service in the next decades as they were active as mercenaries of Syracuse in their campaigns against Kroton and Locri[38] and against Corsica, when Sardinia and Pyrgy were also taken.[39]

This relation, or actually admiration, led that far that Dionysius the Elder was accused of being a barbarian-lover since the propaganda machinery of Syracuse coined a myth explaining that Poliphemus and the nymph Galatea were the parents of Keltos, Galata and Illyros – of founding fathers of their favorite mercenaries. With this act they were introduced into the mythology of the Mediterranean cultural circle and were bestowed with their constructed genealogy.[40] This was a period when they, armed with their own equipment and fighting in their own tradition, entered the Mediterranean to be employed in the distant parts of the *oikumene*.[41]

Although included in to the political, economic, military and mythological trends of the Mediterranean they were, upon the decision of Dionysius the Elder, supplied with their traditional weapons in order to be able to preserve their identity.[42] Consequently, as noted by many classical authors, their identity and reputation for toughness in battle remained unchanged and ensured that, in the centuries to come, no ruler would start a military campaign without the employment of Celtic mercenaries.[43] In this context the Celtic long sword did not represent only a progressive and efficient weapon but also a symbolic object designating the status of its carrier and his affiliation with a group of warriors identifying themselves as being "Celts". The later were group of mercenary warriors keeping their privileges in the Mediterranean, but most important sustaining their contacts with prehistoric communities in Central, Eastern and Western Europe.

And for this, with symbolism laden weapon, decorated with unique symbols, strange and incomprehensible in the Mediterranean, seemed as if it was living a life of its own. When its owner passed away it was removed from public display and violently destroyed – whether added in to a grave, deposited in a temple or thrown in to a river, it was removed from the realm of the living and passed over into the imaginary constructed community of the dead.

Conclusion

In recent years were published several proposals to revise the absolute dating of the relative chronology for the central Balkan – especially the earliest dating of the Celtic presence.[44] In accordance with the later as well as the chronological observations of Celtic finds in northern Italy,[45] the swords from Cetina near Trilj predate the catastrophic events in the Balkans in 279 BC. Taking into consideration its general shape, the same could be assumed also for the sword from Dodona. It seems that the earliest deposition of Celtic weapons in Greek sanctuaries, as confirmed by the epigraphic evidence from an inventory list from the treasury of the old temple of Athena on the Acropolis in Athens, took place much earlier than previously assumed – even before the middle of the 4th century BC.[46]

Act of the ritual deposition of these weapons, loaded with numerous levels of symbolism, should be observed as an integral part of the ideological changes and adjustments of the larger

[35] Occhipinti 2006, 79; Sordi 2002, 496; Treister 1996, 245.
[36] Xenophon 1921, 7. 1. 20-22; Banderet 1919, 91; Freeman 1996, 20.
[37] Zuffa 1978, 139; Bridgman 2003, 49.
[38] Bouzek 2002, 55; Szabó 1991, 333.
[39] Sordi 2002, 494.
[40] Bridgman 2003, 49-50.
[41] Treister 1996, 248.
[42] Lejars 2006, 91.
[43] Freeman 1996, 21.
[44] Blečić Kavur / Kavur 2010, 73-76; Kavur / Guštin 2011; Kavur / Blečić Kavur 2014.
[45] Vitali 1987.
[46] Freeman 1996, 20.

process taking place in the 4th century BC when the Celts from Northern Italy, and Central Europe, entered the Mediterranean cultural area. Engaged as mercenaries they were included in to the political ambitions of Dionysius the Elder from Syracuse, and since transferred back and forth across the Adriatic they became the "Adriatic Celts".[47] Although the presented fragment of the sword, a circular chape end, presents a general and widely distributed form,[48] it, together with the already discussed sword from Mali Drinić,[49] subtly suggest that we should look for their origin on the territory of "Celtic" Northern Italy.

These two swords were discovered in the river Cetina in Dalmatia in Croatia far away from any other Celtic sword discovered in the region[50] and represent currently the most southern known examples of their types (Fig. 3). Originating from the area of Northern Italy, they were fabricated in a workshop in the region around today's Bologna. But they were discovered in Dalmatia in southern Croatia in an area where these specific weapons were not used in the Late Iron Age. Even more – they were ritually deposited together with several other Celtic artifacts in a river at a place where similar sacrifices had already been performed over several centuries.[51] We cannot be sure whether they were deposited as a war trophy or by their owners, but we can be pretty sure that they were brought across the Adriatic by Celtic mercenaries in the 4th century BC.[52]

[47] Guštin 2005a, 112-113; 2005b, 50-52.
[48] Stöllner 1998, Beilage 3.
[49] Kavur / Blečić Kavur 2014.
[50] Guštin 1984, 343, Fig. 28.
[51] Milošević 1999, 206-210; Blečić Kavur / Pravidur 2012, 77.
[52] The author would like to thank Milan Gilić (Trilj) who was kind enough to allow publishing the sword fragment. The author acknowledges the project (Contact of Civilizations J6-6837) was financially supported by the Slovenian Research Agency. Most of all I would like to thank Martina Blečić Kavur for her valuable comments and immeasurable help and support.

Sažetak

Mač izdaleka

Posljednjih godina objavljeno je nekoliko prijedloga za reviziju apsolutne datacije relativne kronologije središnjeg Balkana – posebice glede najranije datacije prisutnosti Kelta na tome prostoru. U skladu s novijim kronološkim razmatranjima keltskih nalaza u sjevernoj Italiji, mačevi iz Cetine kod Trilja pripadaju razdoblju prije *katastrofalnih* događanja na Balkanu 279. god. pr. Kr. Isto bi se moglo pretpostaviti i za mač iz Dodone u Epiru, ukoliko općenito vrednujemo njegov oblik. Izgledno je kako se najranije polaganje keltskog oružja u grčkim svetištima, što potvrđuje i epigrafski zapis iz popisa inventara riznice starog hrama Atene na Akropoli u Ateni, događalo već mnogo ranije nego što se pretpostavljalo – čak i prije sredine 4. st. pr. Kr.

Način ritualnog odlaganja takvog oružja, ukrašenog mnogim simbolima, valja promatrati nedjeljivo od ideoloških promjena i prilagodbi unutar većeg procesa koji se odvijao u 4. st. pr. Kr., kada Kelti iz sjeverne Italije i srednje Evrope ulaze u kulturni prostor Sredozemlja. Kao plaćenici bili su uključeni u političke ambicije Dionizija Starijeg iz Sirakuze, a budući da su se kretali oko i preko Jadrana u literaturi su stekli status "Jadranski Kelti". Premda ulomak mača s kružnim zaključkom predstavlja opći i široko rasprostranjen oblik, zajedno s već predstavljenim mačem iz Malog Drinića, suptilno sugerira da bismo njegovo porijeklo također trebali tražiti na području "keltske" sjeverne Italije, vjerojatno u radionicama uokolo bolonjskog kulturnog kruga.

Ta dva keltska mača nađena u rijeci Cetini u Dalmaciji, daleko od bilo kojeg drugog keltskog mača zabilježenog u regiji, u ovome trenutku predstavljaju najjužnije poznate primjere njihovog tipa. Riječ je o prostoru gdje se tako posebno oružje nije koristilo u mlađem željeznom dobu. Štoviše, oba su bila ritualno odložena, zajedno s drugim predmetima latenske provenijencije, u rijeku na mjestu gdje su se srodna "žrtvovanja" ili "darivanja" provodila tijekom nekoliko stoljeća. Ne možemo biti sigurni jesu li ti mačevi bili odloženi u rijeku kao ratni trofeji ili su ih ostavili njihovi vlasnici, ali možemo biti prilično uvjereni da su ih preko Jadrana donijeli keltski plaćenici tijekom 4. st. pr. Kr.

Resources

Banderet, A. 1919, Untersuchungen zur Xenophons Hellenika, Wiesbaden 1919.

Blečić Kavur, M. / Kavur, B. 2010, Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: retrospektiva i perspektiva, Starinar 60, Beograd 2010, 57-84.

Blečić Kavur, M. / Pravidur, A. 2012, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine / Illyrian helmets from Bosnia and Herzegovina, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu 53, Sarajevo 2012, 35-136.

Bouzek, J. 2002, Die Bronzelekithos des Typus Talcott aus Hurbanovo und andere vorrömische mediterrane Bronzegefäße in der Slowakei, Anodos, Studies of the Ancient World 2, Trnava 2002, 53-57.

Bridgman, T. P. 2003, The 'Gallic disaster'; Did Dionysius I of Syracuse order it?, Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium 23, Harvard 2003, 40-51.

Caskey, J. L. 1960, Objects from a well at Isthmia, Hesperia 29 (2), Athens 1960, 168-176.

Charpy, J.-J. 1987, Les épées laténiennes àbouterolle circulaire et ajourée des IVe et III siècles avant J.C en Champagne, Études celtiques XXIV, Paris 1987, 43-80.

Freeman, P. M. 1996, The earliest Greek sources on the Celts, Études celtiques XXXII, Paris 1996, 11-48.

Guštin, M. 1984, Die Kelten in Jugoslawien, Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 31, Mainz 1984, 305-363.

Guštin, M. 2005a, The Adriatic Celts and their Neighbours, in: Gillies, W. / Harding, D. W. (eds.) Celtic connections, Volume 2. Papers from the 10. International Congress of Celtic Studies, Edinburgh 2005, 111-124.

Guštin, M. 2005b, Celts on the margin of the northern Adriatic, in: Dobrzańska, H. / Megaw, J. V. S. / Poleska, P. (eds.) Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Kraków 2005, 49-55.

Kavur, B. / Blečić Kavur, M. 2014, "…to boldly go where no man has gone before." Dedicated to Ruth and Vincent…, in: Gosden, C. / Crawford, S. / Ulmschneider, K. (eds.) Celtic Art in Europe. Making Connections, Oxbow Books, Oxford 2014, 264-273.

Kavur, B. / Guštin, M. 2011, Contribution to chronology, in: Guštin, M. / Jevtić, M. (eds.) The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea, Koper, Beograd 2011, 129-130.

Krämer, W. 1961, Keltischer Hohlbuckelringe vom Isthmus von Korinth, Germania 39, Frankfurt a. M. 1961, 32-42.

Lejars, T. 1994, Gournay III, Les fourreau d'épée, Le sanctuaire de Gournay-sur-Aronde et l'armement dec Celtes de La Tène moyenne, Paris 1994.

Lejars, T. 2006, Les Celtes d'Italie, in: Szabó, M. (ed.) Celtes et Gaulois, l'archéologie face à l'histoire, 3: les civilisés et les Barbares (du Ve au IIe siècle avant J.-C.). Actes du colloque de Budapest, 17-18 juin 2005, Glux-en-Glenne 2006, 77-96.

Lubšina Tušek, M. / Kavur, B. 2009, A sword between: the Celtic warriors grave from Srednica in North-Eastern Slovenia, in: Tiefengraber, G. / Kavur, B. / Gaspari, A. (eds.) Keltske študije II, Studies in Celtic Archaeology, Papers in honour of Mitja Guštin, Protohistoire européenne 11, Montignac 2009, 125-139.

Maier, F. 1973, Keltische Altertümer in Griechenland, Germania 51, Frankfurt a. M. 1973, 459-477.

Megaw, J. V. S. 1968, Two finds of the Celtic Iron Age from Dodona, in: Jażdżewski, K. (ed.) Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a venetoribus-dicatus, Zakład narodowy im ossolińskich – wydawnictwo, Wrocław, Warszawa, Kraków 1968, 185-193.

Megaw, J. V. S. 2004, In the footsteps of Brennos? Further archaeological evidence for Celts in the Balkans, in: Hänsel, B. / Studeniková, E. (eds.) Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viery Němejcová-Pavúkova, Internationale Archäologie, Studia honoria, Band 21, Rahden/Westfahlen 2004, 93-107.

Milošević, A. 1992a, Arheološki nalazi u koritu rijeke Cetine u Sinjskom polju, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXIV (2), Zagreb 1992, 45-48.

Milošević, A. 1992, Arheološki nalazi u koritu rijeke Cetine u Sinjskom polju, Arheo 15, Ljubljana 1992, 86-88.

Milošević, A. 1998, Arheološka topografija Cetine, Katalozi i monografije 3, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 1998.

Milošević, A. 1999, Archäologische Probenuntersuchungen im Flussbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994, Archäologisches Korrespondenzblatt 29 (2), Mainz 1999, 203-210.

Milošević, A. 2003, Numini Hippi Fluvii, Split 2003.

Occhipinti, E. 2006, Dionisio il Vecchio e il consenso delle popolazioni anelleniche della Sicilia, Hormos 8, Palermo 2006, 65-82.

Pauli, L. 1978, Der Dürrnbergu dei Hallein III, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 18, München 1978.

Petres, É. F. / Szabó, M. 1985, Bemerkungen zum sogenannten "Hatvan-Boldog" – Schwerttyp, Alba Regia XXII, Székesfehérvár 1985, 87-96.

Ramsl, P. C. 2002a, Das Eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn, Fundberichte aus Österreich, Materialheft A 11, Wien 2002.

Ramsl, P. C. 2002b, Die Radiocarbondaten aus dem Gräberfeld von Pottenbrunn, in: Ramsl, P. C. Das Eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn, Fund-

berichte aus Österreich, Materialheft A 11, Wien 2002, 359-361.

Rapin, A. 1995, Proposition pour un classement des equipments militaires celtiques en amont et en aval d'un repere historique: delphes 278 avant J.-C, in : L'Europe celtique du Ve au IIIe siecle avant J.-C., Contacts, echanges et mouvements de populations, Memoire n° 9 de la Societe archeologique champenoise, Reims 1995, 275-290.

Rustoiu, A. 2008, Războinici şi societate în aria Celtică Transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumeşti, Interferenţe entice şi culturale în mileniile I A. Chr. – I P. Chr. Vol. XIII, Cluj – Napoca 2008.

Sordi, M. 2002, Dionigi e il Tirreno, in: Bonacasa, N. / Braccesi, L. / De Miro, E. (eds.) La Sicilia dei due Dionisî, Roma 2002, 493-499.

Stöllner, T. 1998, Grab 102 vom Dürrnberg bei Hallein, Germania 76 (1), Frankfurt a. M. 1998, 67-176.

Szabó, M. 1971, Une fibule celtique a Délos, Bulletin de correspondance hellénique 95, *Athènes* 1971, 503-514.

Szabó, M. 1991, Il mercenario, in: Moscati, S. (ed.) I Celti, Milano 1991, 333-336.

Szabó, M. / Petres, É. F. 1992, Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian basin, Inventaria praehistorica Hvngariae V, Budapest 1992.

Treister, M. Y. 1996, The Role of Metals in Ancient Greek History, Leiden 1996.

Verger, S. 2003, Des objets gaulois dans les sanctuaires archaïques de Grèce, de Sicile et d'Italie, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 147 (1), Paris 2003, 525-573.

Verger, S. 2011, Les objets métalliques du sanctuarire de Pérachora et la dynamique des échanges entre mers Ionienne, Adriatique et Tyrerhénienne à l'époque archaïque, in: De Sensi Sestio, G. / Intrieri, M. (eds.) Sulla ritta per la Sicilia: L'Epiro, Corcire e l'occidente, Firenze 2011, 19-59.

Xenophon 1921, Hellenica, Books VI & VII, Anabasis, Books I–III, London 1921.

Vitali, D. 1987, Monte Bibele tra Etruschi e Celti: Dati archeologiche e interpretazione storica, in: Vitali, D. (ed.) Celti et Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal V secolo a.C. alla romanizzazione, Atti del colloquio internazionale Bologna 12–14 aprile 1985, Bologna 1987, 309-380.

Zuffa, M. 1978, I Galli sull'Adriatico, in: I Galli e l'Italia, Roma 1978, 138-162.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:125-167
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.91

Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine

Vanja Žigić
Brčko

Abstract: Present knowledge of Roman castrum in Makljenovac near Doboj is based primarily on results of archaeological excavation conducted by Irma Čremošnik in the period between 1965 and 1967. Since it had never been published, results of an earlier dig conducted by Branko Belić in 1959 and 1960, have not been taken into account. Small finds that consist of military equipment, objects for everyday use, parts of furniture, glass, pottery and coins, are now being kept at Regional Museum in Doboj. An attempt has been made to present and analyze them in this paper, in order to supplement existing facts, as well as reach new conclusions about the life of the fort and presence of Roman army in this area. Based on this new information, combined with the facts published earlier, two distinct phases in the life of the castrum have been observed, divided by a half a century long period when it was either abandoned or scarcely used.

Keywords: Roman forts, Roman military equipment, Roman pottery

Kastel "Gradina–Makljenovac" kod Doboja

Kastrum u Makljenovcu kod Doboja predstavlja najobuhvatnije istraženo rimsko utvrđenje u zaleđu provincije Dalmacije, na teritoriji koja odgovara današnjoj Bosni i Hercegovini. Njegov položaj, na platou Gradina u selu Makljenovac, koje je smješteno oko 4 km južno od Doboja (Sl. 1), odlikuje se blizinom toka Bosne i činjenicom da se radi o prelaznom pojasu između Panonske nizije na sjeveru i Dinarida u bosanskoj unutrašnjosti na jugu. Ovo se ogleda u administrativnoj podjeli i mreži puteva iz rimskog perioda. Granica između provincije Dalmacije i Panonije, koja je pratila prirodnu podjelu između dvije geografske oblasti, nije rekonstruisana u svojoj cjelovitosti i nema direktnih podataka koji bi mogli da ukažu na to čijoj teritoriji je pripadao kastel kod Doboja, mada je indikativno prisustvo vojne jedinice *cohors I Breucorum*, koja se u ovom periodu javlja kao dio dalmatske posade. Dolina Bosne predstavlja prirodan put između pomenutih oblasti. Regionalnim putevima u pravcu sjever–jug kastel je bio povezan sa Slavonskim Brodom (*Marsonia*) na rijeci Savi, gdje se spajao sa magistralnom trasom *Siscia–Sirmium*, kao i sa naseljem kod današnje Zenice, gdje se nalazila završna stanica magistralnog puta *ad Bathinum flumen*, koji je povezivao dolinu Bosne sa Salonom. U tom smislu, kastel u Makljenovcu se nalazio na ključnom položaju gdje su se iz panonske ravnice otvarala vrata prema unutrašnjosti Dalmacije i gdje se ostvarivao kontakt između jedne od najvažnijih saobraćajnica dolinom Save, sa putem koji je od doline Bosne vodio prema jadranskoj obali.[1]

Postojanje kastela je zabilježeno krajem 19. vijeka, kada je V. Radimsky ustanovio i skicirao njegov položaj u odnosu na obližnje brdo Crkvenicu, a nekoliko godina kasnije, C. Patch je ukazao na postojanje civilnog naselja, čiji ostaci se protežu na uskom grebenu, udaljenom oko 200 m zapadno od samog kastela (Sl. 2).[2] Prva arheološka istraživanja sproveo je B. Belić tokom 1959. i 1960. godine, ispred tadašnjeg Zavičajnog muzeja u Doboju. Propratna dokumentacija je

[1] CIL 3201 = 10159 + 3198; Pašalić 1960, 45-46; Bojanovski 1974, 192-202; 1985, 240.
[2] Patch 1897, 535; Radimsky 1893, 234.

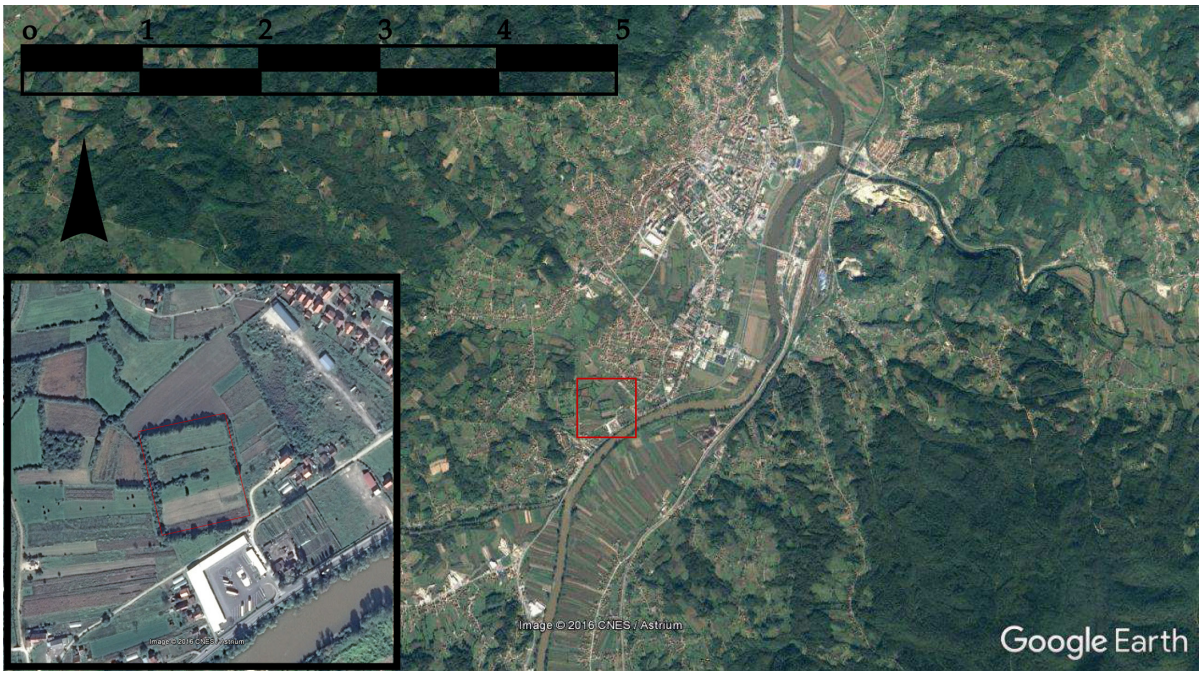

Slika 1. *Položaj utvrđenja na satelitskom snimku*

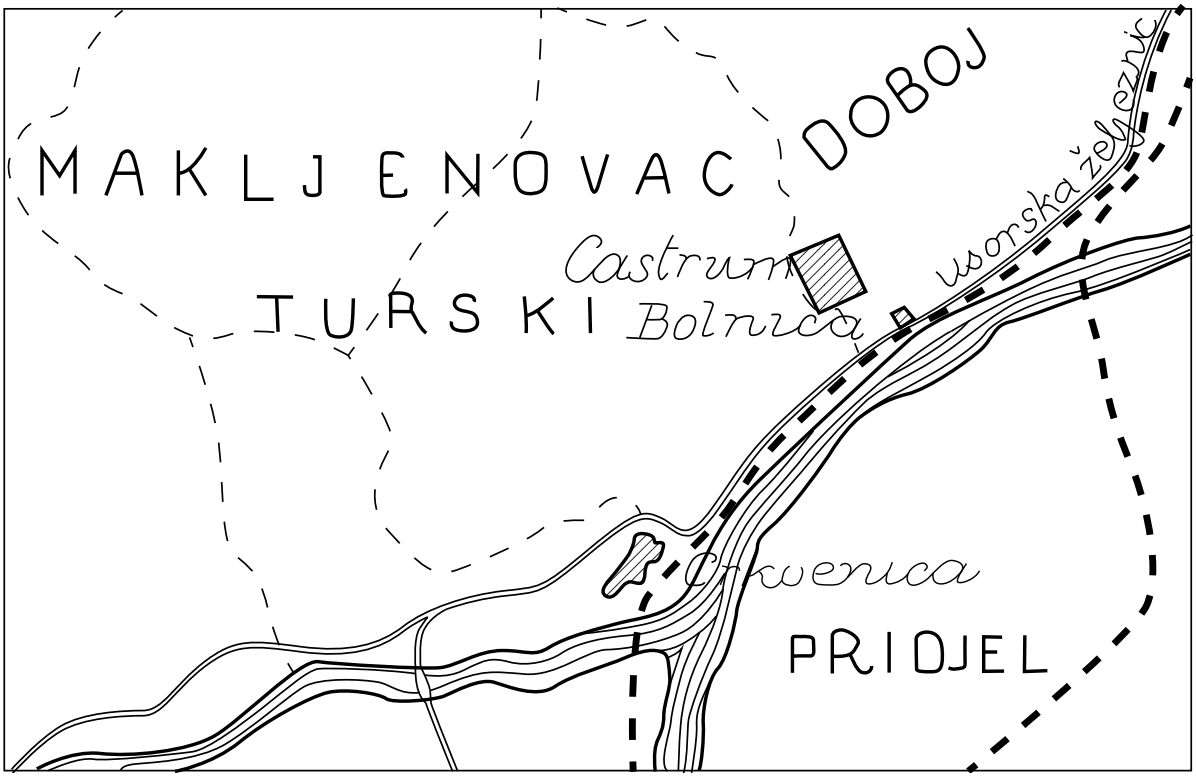

Slika 2. *Položaj utvrđenja u odnosu na Crkvenicu* (Radimsky 1891, 253, Sl. 6)

gotovo u potpunosti izgubljena, a rezultati ispitivanja su očuvani u vidu pokretnih nalaza, koji se čuvaju u Regionalnom muzeju u Doboju, i situacionog plana iz 1959. godine, koji pokazuje obrise osnove istočne polovine principije, što ukazuje na to da je iskopavanje bilo koncentrisano u ovom dijelu lokaliteta. Rezultati nisu objavljeni, a ni I. Čremošnik kod kasnijeg publikovanja svojih istraživanja ovog lokaliteta ne spominje kampanje iz 1959. i 1960. godine. Pod njenim rukovodstvom, ispred Zemaljskog muzeja u Sarajevu tokom 1965–1967. godine izvršena su iskopavanja elemenata fortifikacijske arhitekture,

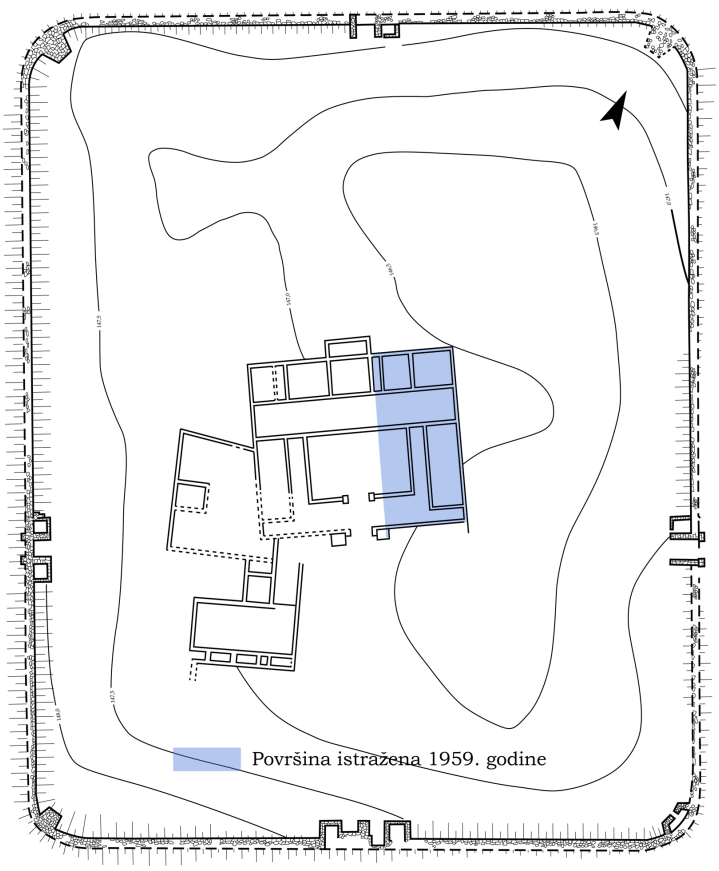

Slika 3. *Situacioni plan utvrđenja* (prema Čremošnik 1984, Plan I)

zgrade principije, termi izvan bedema i dijelova civilnog naselja.[3]

Ustanovljeno je da utvrđenje zauzima pravougaoni prostor veličine 160 x 134 m (2,1 ha) sa zaobljenim uglovima u kojima se nalaze tragovi kula trapezoidne osnove (Sl. 3). Izuzetak predstavlja jugoistočni ugao, gdje je umjesto kule izgrađen poprečni zid, koji zatvara uski prostor. Kapije su bile različito utvrđene, u zavisnosti od položaja prema naselju. Glavni ulaz (*porta praetoria*) se nalazio na južnoj strani, prema civilnom naselju i termama, gdje je bila sagrađena dvostruka kapija, flankirana sa dvije kule. Zapadna kapija, koja je takođe vodila prema naselju, imala je dvije kule, dok su sjeverna i istočna bile flankirane sa po jednom kulom i po jednim poprečnim zidom.[4] Kako je lokalno stanovništvo vadilo kamen radi sopstvenih potreba, očuvana su samo jezgra bedema, ali na osnovu obližnjih spolija, pretpostavlja se da su lica bila zidana od tesanika i da je ukupna debljina zidova iznosila oko 2 m. Jedina istražena građevina iz okvira utvrđenja je zgrada principije, uz čiju jugoistočnu stranu je u kasnoantičkom periodu dograđen privredni kompleks (Sl. 4). Centralni dio principije predstavlja otvoreni prostor, okružen uskim hodnikom, iz koga se ulazilo u oružarnice na istočnoj i zapadnoj strani. Sjeverno od otvorenog prostora je izduženi hodnik, iz kog se ulazilo u niz manjih, poprečno postavljenih prostorija, od kojih je središnja najveća. Prilikom iskopavanja unutrašnjeg dvorišta utvrđeno je postojanje starije podnice, prekrivene slojem usitnjene muljike i debljeg sloja šljunka, koja se nalazi oko 0,5 m ispod nivoa mlađe podnice. U sloju muljike su otkriveni pojedini profilisani komadi kamena, kao i pokretni nalazi, među kojima su dijelovi paradnog šljema koji se datuje u kraj 2. i početak 3. vijeka i svjedoči da je obnova izvršena nakon ovog perioda.[5] Probnim rovovima, koji su otvoreni sjeverno, istočno i južno od principije, nisu

[3] Čremošnik 1984, 23-84.

[4] Isto, 24-26.

[5] Isto, 27-30.

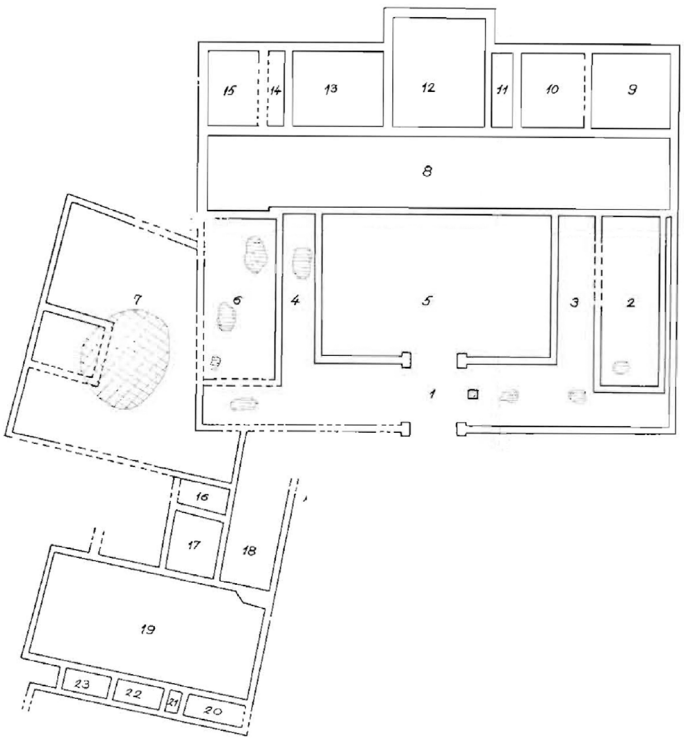

Slika 4. *Plan principije* (prema Čremošnik 1984, 27, Plan II)

otkriveni tragovi arhitekture ni pokretni nalazi, sa izuzetkom nekoliko fragmenata keramike. Konstatovan je samo veoma tanak kulturni sloj, a na prostoru retenture podloga od nasutog riječnog šljunka za postavljanje šatora ili drvene arhitekture.[6] Izvan bedema istražene su terme, smještene jugozapadno od utvrđenja, na južnom obodu civilnog naselja. Manjim ispitivanjima na prostoru kanaba ustanovljen je dio puta, kao i tragovi arhitekture od trošnog materijala, koji su veoma oštećeni poljoprivrednim radovima.[7]

O vojnoj posadi nema sigurnih podataka. Od kohorti čija imena se javljaju na spomenicima u okolini utvrđenja, u Doboju je mogao da bude smješten dio jedinice *cohors equitata I Belgarum*, koja se spominje na jednom veteranskom natpisu iz Crkvenice.[8] Radi se o jednoj od jedinica koje su natpisima posvjedočene širom provincije Dalmacije. Od njenog dolaska u Dalmaciju početkom 2. vijeka, pa do kraja 3. vijeka, sjedište se nalazilo u Gračinama kod Ljubuškog, gdje je ova jedinica posvjedočena velikim brojem natpisa, ali manja odjeljenja su ostavila tragove i u Tiluriju, Vrgorcu, Naroni, Saloni, Burnumu, Andetriju i Kadinoj Glavici.[9] Na osnovu nomenklature navedene na natpisu, koja sadrži *tria nomina* bez filijacije i pomena tribe, kao i postojanja formule *vivus fecit*, natpis bi mogao vremenski da se smjesti u prvu polovinu 2. vijeka.[10] U ovom periodu, posada je regrutovana iz okvira domaćeg stanovništva, sa oficirskim kadrom porijeklom iz Italije i romanizovanih provincija.[11] Druga jedinica čije sjedište je moglo da bude u okolini Doboja je *cohors I milliaria Delmatarum*, za koju se vezuju dva natpisa kojima je potvrđeno da je ovdje makar u jednom trenutku bila smještena *cohors milliaria*.[12]

Tokom istraživanja 1965–1967. godine, otkriveni su pokretni nalazi od kojih najveći broj potiče iz prednjih prostorija principije. Od metalnih predmeta, posebna pažnja prilikom publikovanja posvećena je dijelovima paradnog šljema tipa H prema Robinsonovoj tipologiji, sa reljefnim

[6] Isto, 33.
[7] Isto, 30-34.
[8] Alföldy 1987, 248-249; CIL III 8376b; Patch 1914, 168.
[9] Atanacković / Salčić 1981, 260, 267-268, 273-275; Matijević 2011, 183-185.
[10] Radimsky 1892, 191; Ферјанчић 2002, 234.
[11] Alföldy 1987, 248-249.
[12] Patsch 1899, 256-257, Nr. 2, Fig. 75; CIL III 12759 = 14619; Šačić 2014, 160-162, Sl. 6-7; App. 1, 13; Cesarik / Glavaš 2017, 213.

predstavama Atine i Marsa.[13] Pored ovog, otkriveni su gvozdeni i bronzani predmeti koji su činili dio naoružanja ili ukrasne dijelove vojničke i konjske opreme, kao i predmeti za svakodnevnu upotrebu, među kojima su stilusi, brave i ključevi, dijelovi posuda i drugi nalazi. Među predmetima koji potiču iz dozidanog kompleksa uz jugozapadni ugao principije, preovladava oruđe. Rimska keramika je datovana od kraja 1. i početka 2. vijeka do kraja 4. i početka 5. vijeka.[14]

Sličnu sliku pokazuje pokretni materijal koji potiče sa Belićevih istraživanja. Među nalazima naoružanja i dijelovima vojne opreme posebno su česti sitni komadi bronzanog lima, čija funkcija je bila pretežno dekorativna i može da se veže za paradne i bogato ukrašene konjaničke šljemove. Pored toga, javljaju se predmeti za ličnu, kao i svakodnevnu upotrebu i dijelovi namještaja, kao i fragmenti keramike i staklenih predmeta te komadi novca. Kako bi ovaj materijal mogao da pomogne da se izgradi kompletnija predstava o trajanju i korišćenju kastruma, kao i da se dopune i prošire saznanja o rimskoj vojsci i upravi na ovim prostorima, fokus ovog rada će da bude upravo na njegovoj analizi.

Pokretni nalazi

Dijelovi vojne opreme i naoružanja

Bronzana drška u obliku delfina (Tab. 1/1) najvjerovatnije je predstavljala dio šljema, mada se predmeti ovog oblika javljaju i na posudama i sandučićima ili kovčezima.[15] S obzirom na to da u postojećem inventaru ne mogu da se izdvoje fragmenti koji bi mogli da budu dio bronzane posude, pripadnost ovom tipu nalaza bi mogla da se isključi. Nešto veća mogućnost postoji u slučaju kutije ili sandučića za čuvanje dragocjenosti ili dokumentacije. Ključ od legure bakra, o kome će biti govora kasnije, kao i slični ključevi koje spominje Čremošnik, sudeći prema dimenzijama i dekoraciji, mogli su da pripadaju ovoj vrsti namještaja.[16] S druge strane, neki karakteristični funkcionalni i dekorativni dijelovi kovčežića sasvim nedostaju kod poznatog materijala, dok su dijelovi paradnih i konjaničkih šljemova relativno brojni.

Drške na šljemovima su se nalazile na sredini gornje strane štitnika za vrat i služile su za nošenje ovog predmeta kada nije bio u upotrebi. Pojavile su se već u 1. vijeku, kod carsko-galskog šljema tipa G iz Rajne kod Majnca,[17] ali nisu sasvim zamijenile stari način nošenja, jer su se zadržale alke sa donje strane štitnika. Učestalija upotreba, kao i oblikovanje u vidu delfina, karakteristični su od razdoblja 2. vijeka, istovremeno sa još nekim pojavama, kao što su ukrašavanje šljemova zalemljenim bronzanim trakama i postavljanje ukrštenih ojačanja na kaloti. Poznato je nekoliko primjeraka sa drškama u obliku delfina, a to su oni Niedermortmera kod Xantena i Faurndaua kod Göppingena u Njemačkoj, koji pripadaju legionarskim, carsko-italskim šljemovima tipa H,[18] kao i oni koji pripadaju šljemovima auksilijarne konjice, posebno onaj iz Heddernheima, koji odgovara tipu H ove grupe. Na osnovu stilskih odlika prikazanih na nalazu iz Heddernheima, ovaj tip se datuje u kraj 2. i početak 3. vijeka, a na osnovu njega je izvršeno datovanje i pomenutih primjeraka iz carsko-italske grupe (Sl. 6).[19]

Drške u obliku delfina nisu rijetke u nekim dijelovima Carstva, posebno na prostoru današnje sjeverne Švajcarske i gornjem Porajnju.[20] Često se ukazuje na njihovu učestalost u Panoniji, ali čini se da se ova činjenica ne odnosi na južne oblasti provincije, gdje su do sada poznate u veoma malom broju. Slična je situacija na prostoru Dalmacije, gdje drška iz Makljenovca predstavlja jedini poznati primjer. S druge strane, šest drški ovog oblika iz okoline Singidunuma u Gornjoj Meziji moglo bi da predstavlja koncentraciju koja ukazuje na postojanje radionice u ovom gradu.[21] Na nekim nalazištima u Reciji, drške u obliku delfina se datuju već od 1. vijeka nove ere. Vremensko opredjeljenje drški iz Auguste Raurice u Švajcarskoj, koje su nađene prilikom istraživanja naselja i koje su služile kao dio sandučića, izvršeno je na osnovu nalaza keramičkih posuda i vezano za period 1. i 2. vijeka.[22] Prostorno bliže su one iz okoline Beograda, koje su datovane u 3.

[13] Čremošnik 1979, 85-94; Robinson 1975, 131; Čremošnik 1984, 40-41.
[14] Čremošnik 1984, 42-59.
[15] Hall 1977, 274; Крунић 1997, 194-195; Riha 2001, 23-27.
[16] Čremošnik 1984, Tab. 3/4.
[17] Robinson 1975, 56, Fig. 126-129.
[18] Isto, 73-74, Fig. 179-186.
[19] Isto, 92, Fig. 177-179; 100-104, Fig. 273-282.
[20] Riha 2001, 25.
[21] Крунић 1997, кат. 358-363.
[22] Riha 2001, 26.

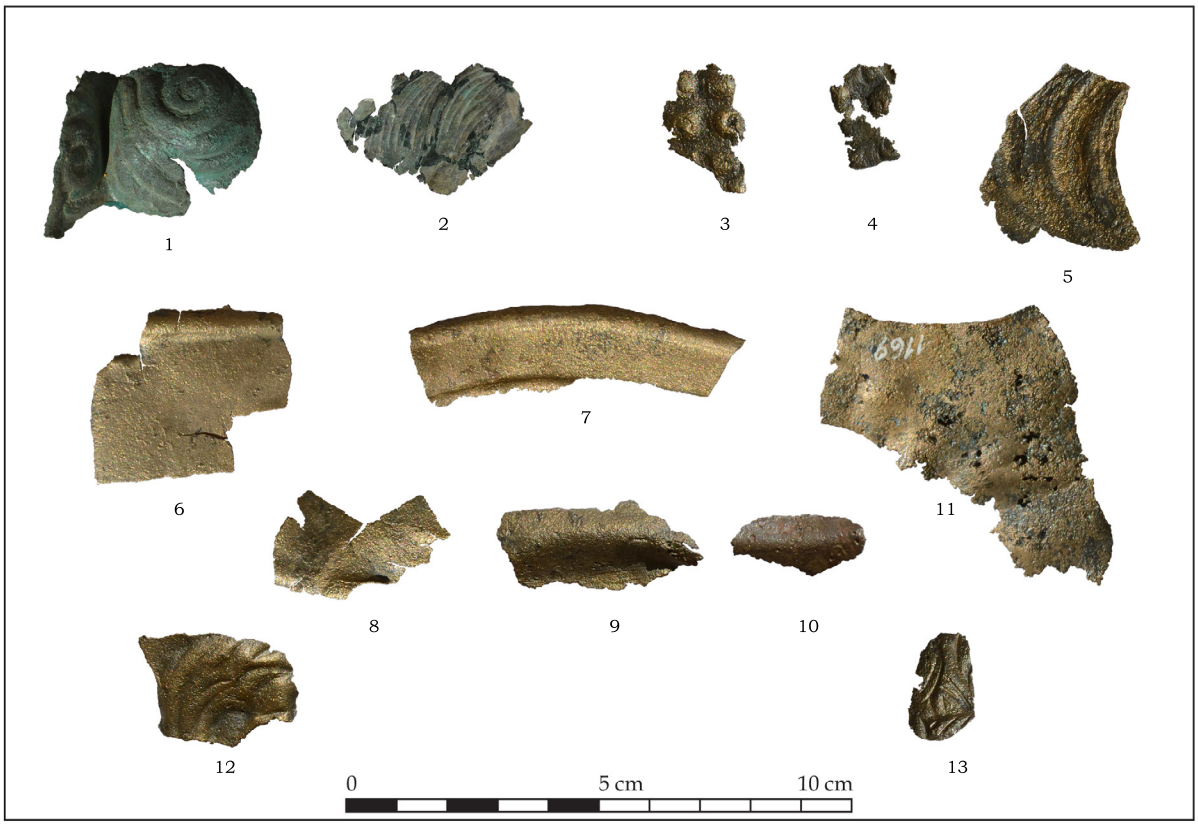

Slika 5. *Fragmenti šljemova*

vijek, a slično datovanje bi moglo da se upotrebi u ovom slučaju, tačnije u kraj 2. i početak 3. vijeka, kako su datovani poznati šljemovi sa slično oblikovanim drškama.[23]

Osim drške, još jedan nalaz bi mogao da se identifikuje kao dio šljema auksilijarne konjice, a radi se o gvozdenom ojačanju kalote (Tab. 1/2), kod koga je očuvan samo jedan kraj sa masivnim zakivcem. Ova ojačanja su se sastojala od dva lučna komada lima, ukrštena na vrhu kalote i pričvršćena za podlogu zakivcima sa karakteristično predimenzioniranom, kupastom glavom. Duži komad se pružao uzdužno, od samog oboda čeonog dijela, preko tjemenog i potiljačnog dijela kalote, skoro do štitnika za vrat. Na vrhu se nalazilo kvadratno proširenje, sa usjekom za umetanje kraćeg, poprečnog ojačanja, koje se pružalo između izreza za uši. Slično onima na legionarskim šljemovima iz istog perioda, ojačanja su služila za preuzimanje snage udarca sa kalote i, s obzirom na ovu funkciju, vjerovatno su bila sklona oštećenjima i zamjenama, tako da njihova pojava bez odgovarajućeg šljema nije neobičan nalaz. Poznati primjerci ukazuju na to da su korišćena kod bronzanih i gvozdenih šljemova auksilijarne konjice, tačnije Robinsonovih tipova D, E i F, datovanih u razdoblje 2. vijeka. Radi se o šljemovima iz Heddernheima, Friedberga i iz Saone kod Merceyja,[24] dok su nalazi samih ojačanja poznati iz Saalburga, Kastell Pfünza, Corbridga i Newsteada, gdje mogu preciznije vremenski da se odrede u period vladavine Antonina Pija.[25] Ovo ukazuje na njihovu učestaliju upotrebu u okviru rajnskih i britanskih provincija, dok u dostupnoj literaturi nije poznat nijedan primjer iz bliže okoline.

Od nalaza koji bi mogli da se povežu sa šljemovima, nađeni su brojni fragmenti lima od legure bakra, kojima je teško sa sigurnošću utvrditi prvobitnu funkciju. Većina je predstavljala dio oplate nekog predmeta i vjerovatno je bila zalemljena za podlogu, s obzirom na to da ni kod jednog fragmenta nema zakivaca ni perforacija. Pokazuju veoma slične osobine, s obzirom na to da su iste debljine i izrađeni od iste legure, koja je

[23] Крунић 1997, кат. 358-363.

[24] Robinson 1975, 96-101, Fig. 254-268.

[25] Isto, 90-91, Fig. 113-116.

Slika 6. *Šljem auksilijarne konjice iz Hedderheima* (Robinson 1975, 100-101, Plates 273-276)

očuvala sjajnu, žućkastu boju, tako da se čini da su pripadali jednoj cjelini.

Izuzetak predstavlja fragment predmeta (Tab. 2/3; Sl. 5.1), koji je nešto deblji, zeleno patinirane površine, sa kružnim ispupčenjima, na čijoj površini su reljefno izvedene spirale, a očuvan je veći dio jedne takve spirale i manji dio druge. Slični ukrasi su poznati sa paradnih šljemova, gdje predstavljaju stilizovane prikaze kose uvijene u lokne, i najčešći su na oblicima koji su izdvojeni u Robinsonov podtip C, mada se javljaju i na šljemovima podtipa G (Sl. 7).[26] Prvi su se sastojali iz dva dijela, od maske za lice i kalote koja je prekrivala zadnji dio glave. Preko čeonog dijela, uglavnom na površini maske, a nekad i kalote, smješteni su plastični prikazi kose u obliku pramenova ili lokni, po pravilu raspoređeni u dva reda, koji se nekad nastavljaju ka bočnim stranama u vidu zalizaka. Izrada lokni u formi plastičnih spirala kod poznatih šljemova pokazuje varijacije u kvalitetu. Ovdje se radi o sasvim stilizovanom, relativno jednostavnom obliku, gdje su iskucavanjem na ispupčenoj podlozi izvedene jednolične linije spirale, međusobno razdvojene uskim žlijebom.

Među pomenutim fragmentima žućkastog lima nalaze se dva komada (Tab. 1/4, Sl. 5.3-4) sa ravnomjerno raspoređenim nizovima odvojenih kružnih ispupčenja, od kojih se na svakoj nalazi po jedna upisana kružnica sa tačkom u sredini. Veoma sličan oblik se javlja na paradnom šljemu podtipa H iz Worthinga, koga čini maska koja je prekrivala čelo, bradu i bočne strane lica. Na polju koje je smješteno u vidu trake preko čeonog dijela i završava se proširenjem u temporalnom predjelu, nalazi se ukras u vidu reljefnih krugova sa tačkom u sredini, raspoređenih u pravilnim vodoravnim redovima.[27] Razlikuju se od dekoracije sa fragmenta iz Doboja samo po nedostatku kružnice u ispupčenju. Gotovo isti oblik se nalazi na maskama paradnih šljemova tipa E iz Straubinga i Eininga.[28] Forma i položaj ovog elementa dekoracije jasno svjedoči da se radi o veoma stilizovanom prikazu lokni. Osim što je potvrđen na paradnim šljemovima, fragment iz Makljenovca je možda mogao da se nalazi na šljemu auksilijarne konjice, kao dio dekorativne oplate (Sl. 8).

Ovoj grupi fragmenata pripadaju i dva komada lima (Tab. 1/5-6, Sl. 5, 2.5) koji se sastoje od reljefno izvedenih lukova razdvojenih žlijebovima, s tim da se na svakom luku nalaze podužne, plitko urezane paralelne linije. Veoma sličan motiv se javlja na nekim šljemovima auksilijarne konjice, i to na ukrašenim zalemljenim trakama, postavljenim iznad oboda čeonog dijela kalote, na kojima je stilizovano prikazana kosa u pramenovima. U pitanju su konjanički šljemovi H tipa, iz Heddernheima i Nijmegena.[29] Jedna od glavnih odlika ovog tipa je bogata bronzana oplata, koja pokriva veliki dio kalote, koja je mogla biti izrađena od bronze ili gvožđa, a kod pojedinih primjeraka samo je ona očuvana i iskorišćena za rekonstrukciju kompletnog šljema. Pored široke trake iznad čeonog oboda, veća bronzana površina se nalazila preko potiljačnog dijela kalote i početka štitnika za vrat, a oplatu su imale i sve ivice kalote i štitnika. O prisustvu šljema ovog tipa u kastelu kod Doboja svjedoči i nalaz pomenute drške u obliku delfina, s obzirom na to da

[26] Isto, 115, Fig. 329. 333; 129, Fig. 283.

[27] Isto, 131, Plates 387-388.

[28] Isto, 124-125, Plates 365-366; Garbsch 1978, Taf. 1/1, Taf. 2/3-4.

[29] Robinson 1975, Plates 277-283.

Slika 7. *Paradni šljemovi tipa C sa kosom prikazanom u vidu spiralnih lokni iz:* 1. *Newsteada i* 2. *Straubinga* (Robinson 1975, 114, 116, Plates 318-319, 333)

se one često nalaze sa bolje ukrašenim šljemovima iz ove grupe. Imajući ovo u vidu, može da se ukaže na mogućnost da su ostali fragmenti žućkastog, bronzanog lima pripadali konjaničkom šljemu tipa H ili odgovarajućoj paragnatidi.

Dijelovi ljuspastog oklopa (Tab. 2/1) iz kastela su poznati od ranije, s obzirom na to da su otkriveni 1965–1967. godine, ali se prilikom objave samo ukratko spominju.[30] Tokom Belićevih istraživanja otkrivene su još četiri ljuspice iste forme i rasporeda perforacija. Radi se o pločicama pravougaonog oblika sa zaobljenim donjim ivicama, što predstavlja relativno čestu opštu formu, koja se javlja na najvećem broju poznatih primjera. Tri ravnomjerno raspoređena para perforacija postavljena su uz gornju ivicu, a pojedine ljuspice su i dalje međusobno spojene žicom. Ovaj raspored perforacija ukazuje na to da je vezivanje vršeno horizontalno i za podlogu, što je omogućavalo bolju pokretljivost i predstavlja odliku ranijeg tipa oklopa, dok se od vremena vladavine dinastije Antonina javlja i metod spajanja pločice za svaku susjednu, čime je znatno smanjena fleksibilnost.[31] Pločice ljuspastih oklopa su dobro poznate sa prostorno bliskih nalazišta, ali ako uzmemo u obzir formu i raspored perforacija, nema direktnih analogija za ljuspice iz Makljenovca u bližem okruženju.[32] Direktne analogije potiču sa nalazišta iz okoline Leona u Hispaniji, iz datovanih arheoloških slojeva, i ukazuju na duže vrijeme korišćenja. Najstariji iz Santa Marine se vezuju za drugu fazu kastruma, koja se odnosi na period vladavine Tiberija i Nerona, dok se od ostalih nalaza grupa iz mjesta Puente Castro datuje u drugu polovinu 2. i prvu polovinu 3. vijeka, ona iz logora kohorte *I Celtiberorum* u kraj 2. i posebno 3. vijek, a iz Plaze del Conde Luna u kraj 3. vijeka.[33] Varijacije među njima su minimalne i preovladavaju iste dimenzije i raspored perforacija u tri para uz gornju ivicu kao kod ljuspica iz Makljenovca.

Od ofanzivnog naoružanja izdvaja se bodež (Tab. 2/5), koji se sastoji od sječiva, čije ivice i površina su jako korodirani, i odlomljenog trna za nasađivanje na dršku. Sječivo se, kao što je karakteristično za rimske bodeže, sužava u gornjoj polovini lista. Njegova dužina je 27 cm, s tim da treba imati u vidu da je vrh odlomljen, a maksimalna širina iznosi 7,5 cm, tako da se može govoriti o relativno širokom sječivu. Nema istaknutog rebra, ali na korodiranoj površini mogu da se primijete dva uska i plitka žlijeba. Trn je samo djelomično očuvan. Ima pločasti presjek, sa širinom od 2,4 cm i debljinom od 0,2 cm. Na sredini se nalazi dio perforacije, koja je vjerovatno služila za zakivanje drške za trn.

Prema najčešće korišćenoj tipologiji, koja se prvobitno odnosi na bodeže iz perioda 1. vije-

[30] Čremošnik 1984, 44, Tab. 5/8.

[31] Bishop / Coulston 1993, 117.

[32] Radman-Livaja 2005, kat. 133-161; Vujović 1998, 24-28, Tab. 4/1-18.

[33] Aurrecoechea 2010, 94, Fig. 2. 4-6.

Slika 8. *Paradni šljemovi sa prikazom kose u vidu stilizovanih lokni:* 1. *tipa E iz Straubinga, i* 2. *tipa H iz Worthinga i muzeja u Norwichu* (Robinson 1975, 125, 131, Plates 365-366, 387-388)

ka,[34] datovanje se vrši na osnovu karakteristika pojedinih dijelova, kao što su trn, oblik i dimenzije sječiva i izgled rebra, način nasađivanja drške, kao i oblik i dekoracija korica, s tim da se mnogi od ovih oblika ponavljaju i kasnije, tokom 2. i 3. vijeka. S obzirom na to da uz bodež iz Doboja nisu otkrivene korice, vremensko opredjeljenje mora da se osloni na osobine trna i sječiva. Trn pločastog presjeka je poznat sa ranijih tipova bodeža, kakvi su korišćeni prije sredine 1. vijeka, kada su pločasti jezičci zamijenjeni masivnijim trnovima sa punim presjekom, a potvrđena je njihova pojava tokom 2. i 3. vijeka, kada se koriste istovremeno sa masivnijim trnovima.[35] Prisustvo perforacija na ramenu sječiva se vremenski poklapa sa pločastim trnovima, odnosno izlazi iz upotrebe za vrijeme Neronove vladavine i ponovo počinje da se koristi od 2. vijeka.[36] Mada se tendencija ka reduciranju rebra javlja i tokom 1. vijeka kod bodeža iz Vindonisse, nedostatak rebra i prisustvo uskih žlijebova nije karakteristično za ovaj period i predstavlja odliku kasnijih tipova, koji se javljaju tek od 2. vijeka.[37]

Novija tipologija, koja definiše tri perioda u razvoju ove vrste naoružanja, mada uzima u obzir i druge elemente, oslanja se prvenstveno na razlike u veličini, ukazujući na tendenciju ka znatnom uvećanju dimenzija kod mlađih u odnosu na starije primjerke.[38] Treći period, koji traje od početka 2. vijeka do sredine 3. vijeka, odlikuje se masivnim sječivima, čija dužina iznosi oko 30 cm, a širina čak od 7 cm do 8 cm, što je znatno više u odnosu na ranije bodeže. Razlikuju se od bodeža 1. vijeka po nedostatku dekoracije na koricama i samom bodežu. Jednako su zastupljene obje vrste trna za nasađivanje drške, a što se tiče izgleda rebra, najčešće se javlja slabo istaknuto ili neistaknuto središnje rebro, čiji oblik definišu dva paralelna žlijeba.[39] Na osnovu pomenutih osobina, može da se zaključi da pugio iz Doboja pripada upravo ovom periodu, a najbliže analogije se javljaju unutar ostave iz Künzinga. Ova ostava gvozdenih predmeta, koja između ostalog sadrži 51 bodež i 29 korica bodeža, nađena je u blizini principije utvrđenja i, na osnovu nalaza novca, datovana je u 259/260. godinu, što se poklapa sa prvim rušenjem utvrđenja i padom limesa za vrijeme upada Alamana.

[34] Scott 1985, 160-213.
[35] Isto, 162-163.
[36] Isto, 163.
[37] Isto, 164-165.
[38] Saliola / Casprini 2012, 12-15.
[39] Isto, 22-24.

To je ujedno i najkasniji sigurno potvrđen datum kada je u pitanju upotreba pugija.[40]

Predmeti za svakodnevnu upotrebu i dijelovi namještaja

Pored dijelova vojne opreme, u pokretnom inventaru su se nalazili predmeti za svakodnevnu upotrebu, za osvjetljenje prostora, dijelovi posuda i mehanizama za zaključavanje i otključavanje, kao i otvaranje i zatvaranje vrata i dijelova namještaja. Uglavnom su to predmeti koji se često nalaze u utvrđenjima i naseobinskim slojevima iz antičkog i kasnoantičkog perioda, dok rjeđu pojavu predstavlja nalaz bronzane svjetiljke (Tab. 3/2, Sl. 9). Ona je kruškolikog oblika, sa lepezasto formiranim nosem i visoke, vertikalno postavljene poluge na disku, za koju se najvjerovatnije kačio lanac sa kojeg je visila lampa. Za razliku od keramičkih, koje imaju širu upotrebu, metalne svjetiljke su smatrane luksuznim predmetima, tako da se javljaju uglavnom u stambenim objektima bogatijih građana, gdje su često stajale u okviru kućnog svetilišta, ili u hramovima kao votivni darovi, dok se veoma rijetko nalaze u grobovima.[41] Unutar utvrđenja, njen prvobitni položaj je mogao da bude upravo u okviru svetilišta, odnosno najvjerovatnije u centralnoj prostoriji sjevernog dijela principije. S obzirom na to da su malobrojne i izuzetno rijetko predstavljaju rezultat serijske proizvodnje, njihova klasifikacija je otežana, mada postoje pokušaji da se izradi tipologija na osnovu oblika. Prema klasifikaciji koju je izradila Ivanyi, svjetiljka iz Makljenovca pripada tipu XXXVII, u koji spadaju veoma slični primjeri iz Siscije, Račjeg sela i Dunaújvárosa, a u ovu grupu su svrstane i lampe iz Székesfehérvára, Osijeka i Beča.[42] Prve tri odgovaraju svjetiljci iz Makljenovca po tome što na disku sadrže dijelove uz pomoć kojih je lampa visila sa lanca, s tim da se jedino ona iz Dunaújvárosa odlikuje istom, vertikalnom polugom sa perforacijom. Ostale, iako su svrstane u ovu grupu, razlikuju se kako po obliku tako i po sistemu kačenja. Jedina koja je sigurno datovana iz ove grupe je svjetiljka iz Vindobone, koja je nađena zajedno sa novcem Antonija Pija i Marka Aurelija, ali, kao što je naglašeno, ona se ne može smatrati istim tipom.[43] S druge strane, geografski najbliži nalazi metalnih svjetiljki, koji potiču sa lokaliteta Krehin Gradac kod Čitluka i okoline Singidunuma, znatno se razlikuju po formi, dok jedna iz okoline Bijeljine nije objavljena.[44] S obzirom na ove okolnosti, za lampu o kojoj je ovdje riječ mora da se prihvati široko datovanje od 2. vijeka do 4. vijeka.

Jedini trag bronzane posude je gvozdena drška situle (Tab. 3/1), koja se završava veoma stilizovanim protomima ptica i ima očuvane petlje kojima je drška bila vezana za posudu. Mada dijelovi same posude nisu očuvani, brojni primjeri iz bližeg i šireg okruženja svjedoče da se radi o vedru, odnosno situli. Njihova pojava u regionu se vezuje već za latenski period, odnosno za kraj 2. vijeka i prvu polovinu 1. vijeka prije nove ere, kada su ušli u upotrebu kod Skordiska, gdje se često nalaze u funerarnom kontekstu i, mada postoji mišljenje da se radi o italskom importu, neki podaci ukazuju na proizvodnju u lokalnim radionicama.[45] Kad je u pitanju antički period, ova vrsta posuda može da se posmatra primarno kao dio vojne opreme, gdje se koristila za prenošenje, pripremanje i čuvanje hrane. Više primjera je poznato iz Siska i Sremske Rače, kao i jedan iz Čačka, a brojne su i prostorno dalje analogije.[46] Mada ne postoji tipologija kada su drške u pitanju, neki njihovi elementi pokazuju razlike u formi. Završeci mogu biti različito oblikovani, odnosno uvijeni u spiralu, u vidu zadebljanja ili u vidu protoma ptica, sa različitim nivoom stilizacije. Veoma stilizovane predstave, kao kod drške iz Makljenovca, nisu rijetke i zastupljene su kod nekih primjera iz Siska i iz latenskog groba u Sotinu.[47] Završeci drške su provučeni kroz petlje koje su zakivcima pričvršćene za posudu. U rijetkim slučajevima, posuda i petlje su izrađene od jednog komada metala, a kod većine situla sa obližnjih lokaliteta, petlja se sastoji od komada metala koji je u sredini kružno savijen i služi za provlačenje drške, dok su krajevi raskucani u pravougaone pločice koje se zakivcima pričvršćuju za podlogu. Kod drške iz Makljenovca ova konstrukcija

[40] Herrmann 1969, 129-141; Bishop / Coulston 1993, 135; Saliola / Casprini 2012, 24.
[41] Крунић 1997, 189.
[42] Iványi 1935, 301-302, Taf. 62/1-3. 6.
[43] Iványi 1935, 302.
[44] Крунић 1997, 189-190, кат. 296-300; Busuladžić 2007, 86-87.
[45] Dizdar / Radman-Livaja 2004, 50.
[46] Hoffiller 1903–04, 99-106; Вујовић / Дмитровић 2007, 216-217.
[47] Hoffiller 1903–04, 100; Dizdar / Radman-Livaja 2004, 50.

Slika 9. *Bronzana svjetiljka*

je nešto drugačija, s obzirom na to da petlja u donjem dijelu ima ovalni nastavak koji je zakivcima pričvršćen za trouglastu, odnosno listoliku pločicu sa spoljne strane, tako da su obje bile prikovane za posudu. Ovakav sklop nema poznatih analogija u okruženju. Treba imati u vidu da se radi o dijelu posude koji je bio sklon kvarenju, s obzirom na to da je nosio težinu posude i sadržaja. Njegov sklop je mogao da bude izrađen u isto vrijeme kada i odgovarajuća posuda, ali je mogao da predstavlja i djelo lokalnog zanatlije nakon što je originalna petlja oštećena.

Kako su istraživanjima obuhvaćene prostorije principije koje su služile za odlaganje i čuvanje opreme, mogu da se očekuju upravo komadi namještaja namijenjeni ovoj ulozi, odnosno ormari, kutije i sanduci različitih veličina. Organske komponente ovih predmeta nisu očuvane, a metalni dijelovi koji su ušli u arheološki inventar sastoje se najčešće od mehanizama za zaključavanje, odnosno brava, oplata brava i ključeva, kao i klinova i klamfi koji su održavali strukturu drvenih predmeta. Osim namještaju, ovi predmeti su mogli da pripadaju i vratima, što je možda i vjerovatnije, posebno kada se radi o nalazima većih dimenzija i grublje obrade.

Prilikom Belićevih istraživanja otkrivena su samo dva predmeta koja pripadaju klasičnom mehanizmu za zaključavanje, a radi se o ključu i gvozdenoj oplati brave. Međutim, prilikom kasnijih iskopavanja, naišlo se na mnogo veći broj nalaza ovog tipa, tako da se spominje ukupno trinaest bronzanih i gvozdenih ključeva u principiji i uz zapadni bedem, kao i jedan fragmentovani zasun.[48] Ključ (Tab. 3/4) o kome je ovdje riječ izrađen je od legure bakra. Sastoji se od kružne petlje sa narebrenim stranama, na čijem vrhu se nalazi stepenasto ispupčenje, drške koja se od petlje postepeno sužava i uskog pera sa četiri zupca raspoređena u jednom redu. Zubac koji stoji najbliže drški je većih dimenzija u odnosu na ostale. Donji dio drške i pera ukrašeni su urezanim linijama. Ove karakteristike svjedoče da se radi o tzv. klizećem ključu, koji predstavlja najrašireniji tip kada je riječ o ovoj vrsti predmeta i služio je za otključavanje tzv. brave sa prekidačem. Kod ovog mehanizma, sa unutrašnje strane brave se nalazio zasun, koga su držali na mjestu zupci prekidača. Nakon što je ključ ulazio u bravu, najvažniju ulogu su igrali zupci pera, čiji broj, veličina i oblik su morali da odgovaraju otvorima na zasunu, čijim uklapanjem

[48] Čremošnik 1984, 44-46.

se zasun oslobađao od zubaca prekidača i mogao da se pomjeri povlačenjem ili podizanjem ključa, čime se pomjerala i poluga koja je držala vrata na mjestu. Radi se o osnovnom mehanizmu, koji je mogao da ima različite varijacije.[49] Materijal, veličina i dekoracija ključa ukazuju na to da se odgovarajuća brava nalazila prije na otvoru sanduka ili sličnog predmeta, nego na vratima. Još četiri bronzana ključa manjih dimenzija i sa ukrašenom površinom nađena su u zadnjim prostorijama principije, koje su prema analogijama služile kao kancelarije.[50] Pored očigledne funkcije, oni su služili i kao statusni simboli koji su obilježavali autoritet i privilegije vlasnika i nošeni su zakačeni oko vrata ili na pojasu.

Moguće je da je istom tipu brave pripadala i gvozdena oplata (Tab. 3/5), koja je samo djelomično očuvana, ali je prvobitno imala pravougaoni oblik. Očuvan je dio jednog četvrtastog otvora za ključ, a na jednom očuvanom uglu nalazi se kružna perforacija za zakivak. Jedna od karakteristika gore pomenutog mehanizma jeste i otvor L-oblika, koji je odgovarao smjeru pomjeranja ključa, ali zbog fragmentovanog stanja ovdje ne može da se potvrdi.[51] Teško je govoriti i o prvobitnim dimenzijama, kao i broju otvora, koji se razlikuje od jednog do drugog primjera. Najbliža analogija potiče iz jedne od vila u okolini Lisičića, gdje su nađeni i drugi dijelovi brave, a interesantno je da ih nema u inventaru sa sistematskih iskopavanja sličnih lokaliteta u unutrašnjosti Dalmacije, mada nalazi ključeva nisu rijetki.[52] U ovom slučaju, s obzirom na moguću veličinu i materijal, najvjerovatnije je da se radi o oplati brave sa vrata ili nekog većeg komada namještaja, kao i da joj je odgovarao jedan od gvozdenih ključeva sa tri zupca koji su otkriveni u prostorijama principije.

Sistemu zaključavanja u širem smislu pripadala je gvozdena kuka (Tab. 3/6), koja se na jednoj strani završava petljom kroz koju je provučena klamfa od istog materijala, a na drugoj strani se savija približno pod pravim uglom i na savijenom dijelu ima ovalnu perforaciju. Masivna klamfa svjedoči da je ovaj dio predmeta bio umetnut u drvenu podlogu veće debljine, dok je sama kuka bila pokretna. Nije isključeno da je ovaj predmet bio pričvršćen za pokretni dio namještaja, odnosno za vrata ili poklopac na vratima, ormaru ili sanduku, dok je savijeni dio kuke prolazio kroz petlju ili sličan predmet na nepokretnom dijelu namještaja i tako služio za zaključavanje. Kroz perforaciju na kuki je mogla da se provlači igla, što je dalje osiguravalo kuku od pomjeranja.

Komadu namještaja je najvjerovatnije pripadala veća gvozdena alka sa klamfom (Tab. 3/7), od koje je jedan kraj oštećen, a drugi povijen. Njene dimenzije ukazuju na to da je bila provučena kroz podlogu čija debljina nije bila veća od 2 cm. Mogla je da bude pričvršćena za mobilni dio namještaja, odnosno vrata ili poklopac. Veoma slična alka je nađena prilikom istraživanja kasnoantičkog utvrđenja na gradini Zecovi kod Prijedora.[53]

Staklo

Prilikom istraživanja utvrđenja nađen je mali broj fragmenata staklenih predmeta, koji često nisu očuvani u dovoljnoj mjeri da se odredi i rekonstruiše njihov prvobitni oblik. To se prvenstveno odnosi na dva manja komada veoma tankog, sasvim prozirnog stakla (Tab. 5/4-5), koji imaju konkavan oblik, a s obzirom na količinu i karakteristike, najvjerovatnije je da se radi o dijelovima jedne posude. Nažalost, bez podataka o njenoj morfologiji, dostupne su nam samo informacije bazirane na osobinama materijala. Upotreba bezbojnog stakla započinje na istočnom Mediteranu još u periodu 8. ili 7. vijeka prije nove ere, a u Grčkoj je raširena od kraja 5. vijeka prije nove ere. Međutim, u ostalim dijelovima Carstva ona se poklapa sa razvojem tehnike duvanja stakla, od druge polovine 1. vijeka, a najčešće je korišćena za izradu posuda.[54] Pojedini navodi iz pisanih izvora svjedoče da su predmeti od bezbojnog stakla smatrani luksuznim proizvodima, ali tek preostaje da se izvrše arheološke analize kojima bi se utvrdilo da li ova vrijednost potiče od samog materijala ili drugih karakteristika predmeta, kao što su njihova upotreba, forma i dekoracija.[55] Fizičko-hemijske analize ukazuju na to da su rijetki primjerci izrađeni od prirodno bezbojnog stakla, dok su češći slučajevi gdje se

[49] Fernández Ibáñez 2007, 218-220; Pace 2014, 57-66.
[50] Čremošnik 1984, 44-46.
[51] Fernández Ibáñez 2007, 220; Pace 2014, 58-59.
[52] Čremošnik 1957, 152, Sl. 7/5.
[53] Čremošnik 1956, 143, Sl. 3/7; Busuladžić 2014.
[54] Gliozzo 2016, 1.
[55] Plinije Stariji, 3.36; Barag 1987, 109-116; Gliozzo 2016, 2.

bezbojnost postizala vještačkim putem prilikom izrade, i to uz pomoć dodavanja antimona kod egipatskih radionica, odnosno mangana u radionicama na Levantu. Četvrtu grupu predstavljaju reciklirani proizvodi, čije porijeklo nije sigurno, s obzirom na to da su mogli da se izrađuju u lokalnim radionicama.[56] U ovom smislu, hemijska analiza bi mogla da ukaže na porijeklo posude, ali i da pomogne prilikom datovanja. Činjenica da se ovdje radi o čistom staklu, bez primjesa i mjehurića, kao i bez prisustva zelenkaste boje, koji su česti kod kasnoantičkog stakla, ovi fragmenti bi mogli da se smjeste u vremenski period od 2. do 3. vijeka.[57]

Fragment narukvice od neprozirnog stakla plave boje (Tab. 5/2) vjerovatno pripada istom predmetu kao fragment koji se spominje kod Čremošnik.[58] Ima jednostavan, polukružni presjek, sa blago profilisanom spoljnom stranom. Staklene narukvice se pojavljuju u našem okruženju, na prostoru koji su naseljavali Skordisci i Taurisci, od početka srednjeg latena, odnosno od sredine 3. vijeka prije nove ere, i nalaze se u naseljima i grobnim cjelinama sve do rimskih osvajanja.[59] Tada nastaje pauza u njihovom korišćenju, koja se završava sredinom 3. vijeka, kada na istočnom Mediteranu počinju da se izrađuju staklene narukvice, najprije za djecu, a zatim i za odrasle, i odatle se šire u evropske provincije. Njihova upotreba traje sve do kraja antike, što znači da se njihovo nošenje kod nas poklapa sa 3. i 4. vijekom, do početka migracionog perioda u 5. vijeku.[60] Najčešće su uniformne, tamne i neprozirne boje, naizgled crne, što potvrđuje da su izrađivane kao imitacija nakita od skupocjenog gagata. Predstavljaju relativno česte nalaze na antičkim lokalitetima, a učestala pojava u ženskim grobovima se povezuje sa ulogom gagata u posmrtnom kultu, mada se negdje ukazuje na brojnu zastupljenost i u naseljima, s tim da su one slabije objavljivane.[61] Postoje dvije tipologije ove vrste materijala. Prva, koja je načinjena na osnovu narukvica sa Bliskog Istoka, temelji se na načinu dekoracije, dok se druga, prema narukvicama iz Belgije, zasniva na presjeku i tehnologiji izrade.[62] Kod klasifikacije geografski bliskih narukvica, sa dalmatinske obale i iz Podravine, korišćena je istočnjačka tipologija.[63] Prema njoj, narukvica iz Makljenovca pripada relativno uobičajenom tipu A2, u koji spadaju neukrašeni, jednobojni primjerci, odnosno podtipu A2a, s obzirom na to da posjeduje polukružni presjek. Ovaj podtip je jako raširen i prisutan je u istočnim provincijama od 3. do 7. vijeka, ali se s obzirom na istorijske okolnosti u okruženju datuje od 3. vijeka do prve polovine 5. vijeka.[64]

Smatra se da je pojava narukvica u različitim bojama osim crne, najčešće u zelenim nijansama, zatim svijetlosmeđim i rjeđe plavim, karakteristika kasnije faze u njihovoj proizvodnji.[65] S druge strane, kobaltnoplave narukvice D-presjeka i bez ukrasa predstavljaju jedan od najrasprostranjenijih tipova kod Tauriska i Skordiska tokom kasnog latena.[66] U zbirci franjevačkog samostana u Tolisi čuva se približno šezdeset fragmenata narukvica sa desetak nalazišta u okolini Orašja.[67] Radi se o površinskim nalazima, sa lokaliteta gdje su konstatovani ostaci iz različitih razdoblja, a i same tipološke karakteristike pojedinih primjera odgovaraju tipično rimskoj ili tipično latenskoj proizvodnji, što otežava opredjeljenje narukvica sa tipološki slabije osjetljivom formom. Mada su prisutne i crne narukvice, plava boja svjetlijih nijansi je mnogo više zastupljena. Fragment jedne crne, narebrene narukvice sa nalazišta "Kućišta" kod Tolise, čiji oblik ukazuje na deformaciju prilikom izrade, svjedoči o postojanju proizvodnog centra u rimskom periodu. Još jedna radionica u relativno bliskom okruženju konstatovana je u Podravini, gdje je takođe zabilježena jaka proizvodnja u latenskom periodu.[68] Prema tome, detaljnija istraživanja ove vrste materijala su potrebna da bi se utvrdila njegova zastupljenost u pojedinim područjima, ali i da bi se utvrdilo da li postoje vidljive razlike među pojedinim mikroregijama i u kojoj mjeri su one povezane sa praistorijskom tradicijom. Dakle, za sada nedostaju

[56] Gliozzo 2016, 2-29.
[57] Paškvalin 1976, 109-138; Buljević 1994, 258; Busuladžić 2011, 179-196; Ljeljak 2014, 79-82.
[58] Čremošnik 1984, 45.
[59] Dizdar 2006, 71.
[60] Buljević 1999, 192; Jelinčić 2010, 71.
[61] Jelinčić 2010, 109-110.
[62] Spear 1987, 51-61; Cosyns 2004, 15-18.
[63] Buljević 1999, 189-205; Jelinčić 2010, 111.
[64] Spear 1987, 54; Jelinčić 2010, 111.
[65] Buljević 1999, 193.
[66] Dizdar 2006, 76-77.
[67] Zahvaljujem Peri Matkiću iz zbirke franjevačkog samostana u Tolisi na podacima i uvidu u materijal.
[68] Jelinčić 2010, 111.

podaci neophodni da se izvrši preciznije opredjeljenje narukvice iz Makljenovca.

Nađena su još dva predmeta čija upotreba nije jasna. Jedan je fragment izrađen najvjerovatnije u kalupu (Tab. 5/3), od mutnog stakla bjeličaste boje, sa dosta mjehurića. Ravnog je profila i nešto debljeg presjeka. Spoljna strana je ukrašena lučnim rebrima, između kojih se nalazi polje ispunjeno pravilno raspoređenim sitnim ispupčenjima. Drugi je gotovo u cijelosti očuvan predmet u obliku poluge sa zaobljenim krajevima (Tab. 5/1), sa pet pravilno raspoređenih, plitkih, paralelnih žlijebova na površini. Liven je od bezbojnog, ali mutnog stakla, sa dosta mjehurića.

Keramika

Imitacija terra sigilate

Među nalazima keramike izdvaja se jedan fragment zdjele (Tab. 6/1) blago zakošenih zidova, sa bademasto proširenim, prstenastim obodom, izrađen od dobro prečišćene gline, sa crvenom bojom pečenja i crvenim premazom na površini. Na fragmentu je očuvan dio dekoracije posude, u vidu horizontalnog rebra, i ispod njega reljefno izvedenim nizom girlandi. Forma i obrada površine ukazuju na to da se radi o imitaciji keramike *terra sigillata*. Za ovakve posude, nastale po uzoru na južnogalski tip Drag. 37, najprije se smatralo da su proizvođene samo u Sisciji, ali su nalazi kalupa u Margumu i posuda u Panoniji, Meziji i Dakiji, kao i određene lokalne varijacije, pokazali da se radi o mnogo široj proizvodnji.[69] Reljefni ornament se javlja u vidu jajastog ukrasa, rozeta, lišća, motiva pelte i životinja u pokretu, a izveden je u kalupu ili ručnim pečatima. Girlande u gornjoj zoni ukrašenog dijela posude, kao kod fragmenta iz Makljenovca, jedan su od najčešćih motiva. Datovanje se najčešće smješta u 2. vijek, a negdje i u početak 3. vijeka.[70]

Zdjele

Na osnovu fragmenata, rekonstruisano je jedanaest posuda koje odgovaraju kalotastim zdjelama sa razgrnutim, prstenasto profilisanim obodom i konkavnim dnom koje leži na prstenastoj stopi. Među njima su najbrojnije one rađene od dobro ili srednje prečišćene gline, sive ili tamnosive boje pečenja, nekad sa crno bojenom i uglačanom površinom (Tab. 8/1-8). Samo jedan fragment dna posjeduje crvenu boju pečenja, a izdvojene su i tri posude svijetle boje, ukrašene tehnikom mramorizacije, o kojima će se govoriti kasnije. Čremošnik takođe iznosi da su zdjele sa prstenastim obodom i dnom brojno zastupljene među posudama iz kastela i termi iz naselja, kao i da se javljaju u sivoj i bjeličastoj boji pečenja i u mramoriziranoj varijanti.[71]

Zdjele ovog tipa predstavljaju vrstu luksuzne keramike domaće proizvodnje.[72] Podaci koji su dostupni sa istraživanja rimskih nalazišta u Bosni i Hercegovini ukazuju na to da se radi o često korišćenom obliku, mada su činjenice predstavljene u publikacijama nedovoljne da se stekne detaljniji uvid u postojeće stanje. Uglavnom se radi o arheološkim iskopavanjima privrednih kompleksa i vila koja je vodila i objavila Irma Čremošnik. Ona navodi da su među nalazima finije keramike najčešći fragmenti sivih posuda, nekad crne, sjajno uglačane površine, sa lučno uvijenim i kružno zadebljanim obodima, koje naziva tzv. belgijskim posuđem, zbog sličnosti sa *terra nigra* keramikom. Javljaju se u okviru rimskog nalazišta u Čelebićima, u ograđenim vilama u okolini Lisičića kod Konjica, u Mušićima i Žabljaku, kao i Dračevoj strani kod Panika.[73] Fragmenti sivih zdjela sa prstenastim obodom otkriveni su i u okviru utvrđenog kompleksa u Karauli kod Kaknja.[74] Pored u sivo pečenoj keramici, ovaj oblik se na pomenutoj teritoriji javlja ponekad i u crveno pečenoj varijanti, mada mnogo rjeđe, a čest je kod posuda koje su ukrašene imitacijom tehnike mramorizacije.[75]

Osim na pomenutim nalazištima, kalotaste zdjele sa prstenastim obodom i dnom poznate su i na teritoriji Gornje Mezije. U Singidunumu su izdvojene kao tip I/4 i brojno su zastupljene u slojevima 2. vijeka, a još više u slojevima 3. vijeka, s tim da su ovdje veoma rijetke u sivoj varijanti, tako da su mnogo brojnije crveno pečene zdjele, sa crveno bojenom ili firnisovanom površinom.

[69] Brukner 1981, 23, Tab. 37-38; Nikolić-Đorđević 2000, 23-24, tip 1/16.
[70] Brukner 1981, 23; Nikolić-Đorđević 2000, 23.
[71] Čremošnik 1984, 49.
[72] Nikolić-Đorđević 2000, 19.
[73] Čremošnik 1954, 182; 1955, 121; 1957, 151; 1970, 104-105; 1974, 104.
[74] Paškvalin 1991–2005, 136-137.
[75] Čremošnik 1955, 121; 1970, 49; 1974, 105.

Nalazi iz jame ispred Narodnog muzeja ukazuju na to da se u ovom gradu nalazila njihova radionica.[76] S druge strane, na susjednom prostoru koji odgovara južnoj Panoniji,[77] kao i obalnom dijelu provincije Dalmacije, ovaj oblik nije konstatovan, tako da njihova rasprostranjenost može da se ograniči na unutrašnjost Dalmacije, gdje preovladavaju posude u sivoj boji, sa uglačanom crnom površinom, kao i dio Gornje Mezije oko Singidunuma, gdje se isti oblik javlja mnogo češće u crvenoj varijanti.

Istim oblikom kao što je prethodna odlikuje se i svijetla keramika, ovdje prisutna sa jednim prstenastim dnom i dva fragmenta oboda, koji ispod ramena imaju urezana po dva horizontalna žlijeba. Površina jednog oboda je premazana narandžastom bojom (Tab. 6/2), za koju se čini da je ograničena na gornju polovinu posude, a sa unutrašnje strane su vertikalno nanesene crne pruge. Kod drugog fragmenta (Tab. 6/3), tamnocrvene vertikalne pruge su smještene sa unutrašnje strane posude, a tragovi iste boje se nalaze sa unutrašnje strane oboda, dok su tragovi crnih pruga vidljivi sa spoljne strane. Treći fragment (Tab. 6/4), koji pripada dnu sa prstenastom stopom, ima svijetlonarandžastu boju djelomično očuvanu na površini. Sa unutrašnje strane vidljivi su nizovi širokih talasastih linija, izvedenih u crnoj boji. Ovdje se najvjerovatnije radi o lokalnoj varijanti u izvedbi tehnike mramorizacije, koja se odlikuje slabijom kvalitetom u odnosu na italske proizvode iz posljednje trećine 1. vijeka i prve trećine 2. vijeka, a datuje se kasnije u odnosu na njih, odnosno u period od 2. do 4. vijeka.[78] Ova vrsta keramike se javlja na istim nalazištima gdje se u većem broju naišlo na posude prethodne grupe, odnosno u Žabljaku, Lisičićima i Paniku, a jedan fragment potiče iz Karaule kod Kaknja.[79]

Izdvaja se jedan fragment koji se odlikuje grubljom fakturom, rađen od gline sa dodatkom krupnijeg pijeska i tucanog krečnjaka, sive boje pečenja i neobrađene površine. Takođe, vrat je nešto izraženiji nego kod gore pomenutih oblika. Kalotaste zdjele sa trakastim obodom grublje fakture su poznate sa nalazišta u Gornjoj Meziji, gdje se datuju u kasnoantički period. U Singidunumu se vezuju za drugu polovinu 3. vijeka i 4. vijek, dok su u Saldumu datovane u drugu polovinu 4. vijeka, odnosno period Valentinijanove vladavine.[80]

Kalotaste zdjele su slabije zastupljene. Jedan fragment rađen od dobro prečišćene, žućkaste gline, sa žlijebom ispod oboda, ima analogije među keramikom iz Singidunuma. I ovdje je prisutan samo sa tri posude, koje su na osnovu konteksta nalaza datovane u prvu polovinu 2. vijeka, a smatra se da predstavljaju proizvod singidunumske radionice.[81]

Lonci

Kada su u pitanju lonci, zastupljena je samo jedna varijanta oblika, koja se odlikuje razgrnutim, trakastim i zadebljanim obodom, koji je po sredini užlijebljen (Tab. 8/1-6). Prisutno je šest oboda, kao i jedno dno, koje može da se uvrsti u ovu grupu, koji pokazuju međusobne razlike u određenim karakteristikama. Rađeni su od pjeskovite gline, sa manje ili više tucanog krečnjaka i pljeve, uglavnom dobro pečeni, u tonovima od crvene i mrke do sive boje. Tri fragmenta sa izrazito zadebljanim obodima pripadaju nešto masivnijim posudama, sa debljim zidovima, dok su ostali manjeg prečnika i manje zadebljanog oboda. Vrat je različito naglašen, a kod većine se na ovom dijelu posude nalazi usko ili šire, slabije naglašeno, vodoravno rebro.

Pored kastela u Makljenovcu, gdje su u velikom broju nađeni i tokom iskopavanja 1964–1967. godine, lonci ove forme su brojno zastupljeni i na drugim nalazištima u zaleđu Dalmacije, prije svega u okviru vila u Tutnjevcu i Žabljaku.[82] Pojedini fragmenti potiču sa iskopavanja manjeg obima iz Karaule kod Kaknja i nalazišta Gradac na Ilinjači kod Sarajeva.[83] Čremošnik, koja se najviše bavila ovom vrstom keramike na prostoru Bosne i Hercegovine, različito ju je datovala, tako da ju je nekad pripisivala periodu kasne antike i seobe naroda, a češće slovenskoj, odnosno srednjovjekovnoj gradišnoj keramici.[84] Međutim, radi se o formi koja je karakteristična za Do-

[76] Nikolić-Đorđević 2000, 18-19, 1/4; Raičković 2007, Tab. 1, Sl. 4.
[77] Brukner 1982, 39-40; Jelinčić 2009, 54-60.
[78] Brukner 1981, 33.
[79] Čremošnik 1970, 104-105; Paškvalin 1991–2005, Tab. 1/3.
[80] Nikolić-Đorđević 2000, 28, 1/25; Jeremić 2009, 78, Type 1/19.
[81] Nikolić-Đorđević 2000, 22, 1/12.
[82] Čremošnik 1958, 41-43; 1970, 108-111; 1984, 61-69.
[83] Paškvalin 1991–2005, Tab. 5/1; Fekeža 1991–2005, Tab. 4.
[84] Čremošnik 1958, 41-43; 1970, 108-111; 1984, 61-69.

nju Panoniju, i to u dužem vremenskom periodu, od kraja 1. vijeka do kraja 4. vijeka, tokom kog je dolazilo do manjih promjena u oblikovanju i fakturi.[85]

Tanjiri

Tanjiri predstavljaju italski oblik koji je došao na naše prostore sa rimskim osvajanjima i nastavio da se proizvodi u provincijalnim radionicama sve do kraja antike.[86] Radi se o formi koja je mogla da se koristi kako za spremanje tako i za služenje hrane. Jedan tip ovih posuda, koji predstavlja relativno čestu pojavu u rimskoj keramici, a odlikuje se prstenasto proširenim obodom sa unutrašnje strane, blago zakošenim zidovima i nekad izdignutog dna, izrađivan je od dobro prečišćene zemlje i pečen u crvenim, mrkim ili sivim tonovima. Riječ je o tipu tanjira koji je počeo da se proizvodi sredinom 2. vijeka, po uzoru na tzv. "pompejanske" oblike, i javlja se do sredine 4. vijeka, kada se datuju najmlađi poznati primjerci na nekim nalazištima.[87] Ovdje su prisutne dvije posude (Tab. 9/1-3) koje odgovaraju tim karakteristikama, a odlikuje ih i prisustvo liskunskog praha u sastavu. Jedna od ovih posuda je neobična s obzirom na to da forma oboda i tragovi na površini ukazuju na to da je oblikovana rukom. Istom tipu najvjerovatnije pripada tanjir tanjih zidova, sa žlijebom ispod oboda, koji ima svijetlo oker boju pečenja i površinu obojenu crvenomrkom nijansom, kao i onaj blago zakošenih zidova, koji se razlikuje od prethodnih pjeskovitom fakturom.

Slikana keramika

Od fragmenata keramike koji su prikupljeni tokom Belićevih istraživanja i predstavljeni u ovom radu, najbrojnije su zastupljeni nalazi iz grupe slikane grnčarije. Izrađeni su od dobro prečišćene gline i imaju bjeličastu boju pečenja, a na površini su ukrašeni slikanim ornamentom, izvedenim nepostojanom, smeđom bojom.

Pet fragmenata (Tab. 10/1-5) pripada posudama u obliku pehara sa račvasto profilisanim obodom, čija gornja ivica je blago uvučena, a donja zadebljana tako da formira horizontalno, prstenasto rebro. Zidovi recipijenta su tanki i vertikalno postavljeni. Radi se o najraširenijem obliku kada je ova grupa grnčarije u pitanju, tako da se analogije javljaju gotovo na svim lokalitetima sa nalazima bjeličaste keramike, i to u Sirmijumu i Cibalama, Putičevu, Ilidži i Kominima.[88] Osim u Doboju, gdje treba dodati one poznate od ranije, najbrojniji su u Singidunumu, gdje su zastupljeni sa šest posuda.[89] Tamo gdje je bila moguća cjelokupna rekonstrukcija, vidi se da se izduženo, cilindrično tijelo naglo sužava u donjoj trećini posude i završava uskim, prstenastim ili ravnim dnom.

Drugi najzastupljeniji oblik je pehar cilindričnog vrata i sferičnog trbuha, sa tankim žlijebom ispod oboda i prstenastim rebrom na prelazu između vrata i trbuha. Djelomično su rekonstruisane dvije ovakve posude (Tab. 11/1-2), od kojih je jedna oslikana smeđom bojom. Iz kastela kod Doboja su već objavljena dva pehara ovih karakteristika, a jedan je poznat iz Singidunuma.[90] Veoma sličnom obliku pripadaju pehari sa ljevkastim vratom, od kojih se izdvajaju po jedan već objavljeni iz Doboja i iz Putičeva kod Travnika, zbog slikanog floralnog ornamenta u obliku dvostrukih voluta, na gornjoj polovini recipijenta.[91] Isti motiv se nazire na oslikanom peharu o kome je ovdje riječ i čini se da se radi o standardnoj dekoraciji za ovu formu posuda.

Slijedeći tip je predstavljen samo jednim fragmentom (Tab. 11/4), tako da je i ovdje rekonstruisan samo gornji dio posude, sa blago zadebljanim i isturenim obodom. Poznate analogije iz Kalinovika i Čapljine pokazuju da se radi o formi sa širokim otvorom i loptastim recipijentom koji ne prelazi širinu otvora i na donjem dijelu se sužava ka uskom, prstenastom dnu.[92] Čini se da je jedna varijanta ove forme predstavljena na posudama iz Sirmija i Rume, ali sa razgrnutijim obodom i naglašenijim, loptastim trbuhom, koji prelazi širinu otvora.[93]

Još jedna forma pehara je predstavljena samo jednim fragmentom (Tab. 11/3). Radi se o posu-

[85] Brukner 1981, 42, Tab. 115.
[86] Jelinčić 2009, 47.
[87] Brukner 1981, 39, Tab. 65; Nikolić-Đorđević 2000, 112, Tab. 3/43.
[88] Čremošnik 1960–61, 190-191; Церемановић-Кузмановић 1975, 103-104; Brukner 1981, 32-33.
[89] Nikolić-Đorđević 2000, 163-164, tip 9/12; Nikolić 2005, 107-109.
[90] Čremošnik 1984, 81, Tab. 10/10-11; Nikolić 2005, 113, Tab. 3/11.
[91] Čremošnik 1960–61, 190, Tab. 2/3; 1984, 78, Tab. 7/8.
[92] Čremošnik 1960–61, 191-192, Tab. 1/1. 4. 6.
[93] Brukner 1981, Tab. 54/6-7.

di sa veoma blago profilisanim obodom i blago naglašenim uskim žlijebom. Recipijent je cilindričnog oblika, s tim da se gotovo neprimjetno širi ka donjem dijelu, gdje se naglo lomi i sužava prema dnu. Najbliže analogije za ovaj oblik nalazimo u Singidunumu, mada je ovdje obod nešto naglašeniji, a zidovi trbuha su blago uvučeni prema unutrašnjosti.[94] U oba slučaja radi se o relativno kratkom, širokom recipijentu u odnosu na ukupne dimenzije posuda.

Jedna od glavnih karakeristika ove grnčarije je slikani ornament, izveden mrkom, nepostojanom bojom. Od rekonstruisanih posuda, samo dva pehara imaju ovaj vid dekoracije, dok se na jednom očuvao slabo vidljivi trag. Mada zbog nepotpune rekonstrukcije ne može tačno da se odredi raspored pojedinih motiva, fragment račvastog oboda ukazuje na to da se ornament javlja visoko na posudi, ispod samog prstenastog zadebljanja oboda. Tri oslikana fragmenta recipijenta debljih zidova sigurno pripadaju istoj formi pehara, možda i istoj posudi, s obzirom na to da se ponavljaju isti motivi, izvedeni linijama približno jednake debljine. To su uske, horizontalne trake, podijeljene kratkim, vertikalnim linijama na niz kvadrata, kao i pravougaona, zakošena polja, koja se međusobno nadovezuju u cik-cak nizu. Ova dva motiva preovladavaju i na ostalim ukrašenim fragmentima sa Makljenovca. Traka podijeljena na kvadratiće se javlja još na posudama iz Sirmija, Rume i Ilidže, ali sasvim nedostaje na keramici iz Singidunuma.[95] S druge strane, polja nadovezana u cik-cak nizu nisu česta na ostalim nalazištima, tako da može da se pomene samo manji pehar iz Singidunuma, koji na cilindričnom vratu nosi ovu dekoraciju.[96] Što se tiče ostalih motiva, već je bilo govora o fragmentovanom recipijentu sa djelomično očuvanim ukrasom, kod koga se na osnovu analogija može zaključiti da je činio dio floralnog oblika, u vidu dvostrukih voluta postavljenih jedna ispod druge.

Slikana, bjeličasta keramika se svrstava u grupu stone, luksuzne keramike, koja se izrađivala u jednoj od provincijskih radionica čiji položaj još nije utvrđen. Njeno vremensko opredjeljenje je sigurno utvrđeno na osnovu pojave u okviru nekih naseobinskih i grobnih cjelina u drugu polovinu 3. vijeka i prvu polovinu 4. vijeka.[97] Pitanjem njenog porijekla bavila se Irma Čremošnik, koja je pojedine forme i način ukrašavanja objasnila kao nastavak latenske tradicije, koja je došla do izražaja tek tokom kasne antike, kada je rimska centralizacija izgubila na značaju, što je omogućilo cvjetanje provincijalnih radionica i lokalne proizvodnje.[98] Međutim, viševjekovni prekid kontinuiteta naveo je ostale istraživače da odbace ovu pretpostavku i ostave pitanje porijekla otvorenim.[99] S obzirom na to da se radi o relativno malobrojnom rasponu oblika i ujednačenim karakteristikama fakture i dekoracije, pretpostavljeno je da je ovdje riječ o proizvodima samo jedne provincijske radionice, koja je bila ograničena proizvodnjom manjeg obima, kako po pitanju količine tako i po pitanju raznolikosti forme, kod koje upečatljivo preovladavaju različiti pehari.[100]

U ovom smislu, treba obratiti pažnju na samu brojnost ovih posuda u određenom području, kao i na repertoar oblika i ukrasa (Karta 1). Raspored nalazišta sa nalazima ove grnčarije ukazuje na najveću gustinu na prostoru koji se poklapa sa zaleđem provincije Dalmacije, posebno u dolini rijeke Bosne.[101] Većinu posuda čine slučajni ili pojedinačni nalazi, koji onemogućavaju da se dođe do detaljnijih podataka o zastupljenosti ove grupe keramike i njenih pojedinih oblika na svakom nalazištu. Izuzetak predstavlja Makljenovac, gdje brojnost ostataka ovakvih posuda može da se poveže i sa činjenicom da su ovdje vršena sistematska istraživanja. Pored petnaest fragmenata, od kojih je moglo da se rekonstruiše devet različitih posuda, koji su obrađeni u ovom radu, Čremošnik pominje još tridesetak fragmenata, koji potiču uglavnom iz prostorije 3 principije i u manjoj mjeri iz termi izvan utvrđenja.[102] Repertoar posuda je ograničen na četiri osnovna oblika, od kojih su najbrojniji izduženi pehari sa račvasto profilisanim obodom, dok se ostali javljaju pojedinačno. Na ostalim nalazištima u Dal-

[94] Nikolić 2005, Tab. 3/10.
[95] Čremošnik 1960–61, Tab. 1/6; Brukner 1981, Tab. 54.
[96] Nikolić 2005, Tab. 3/11.
[97] Cermanović-Kuzmanović 1973–1974, 105; Nikolić-Đorđević 2000, 199; Nikolić 2000, 109.
[98] Čremošnik 1960–61, 189-202.
[99] Cermanović-Kuzmanović 1973–1974, 104-105.
[100] Nikolić 2005, 109.
[101] Čremošnik 1960–61, 189-202; 1984, 53-58; Paškvalin 1991–2005, 139-142; Fekeža 1991–2005, 194.
[102] Čremošnik 1984, 53.

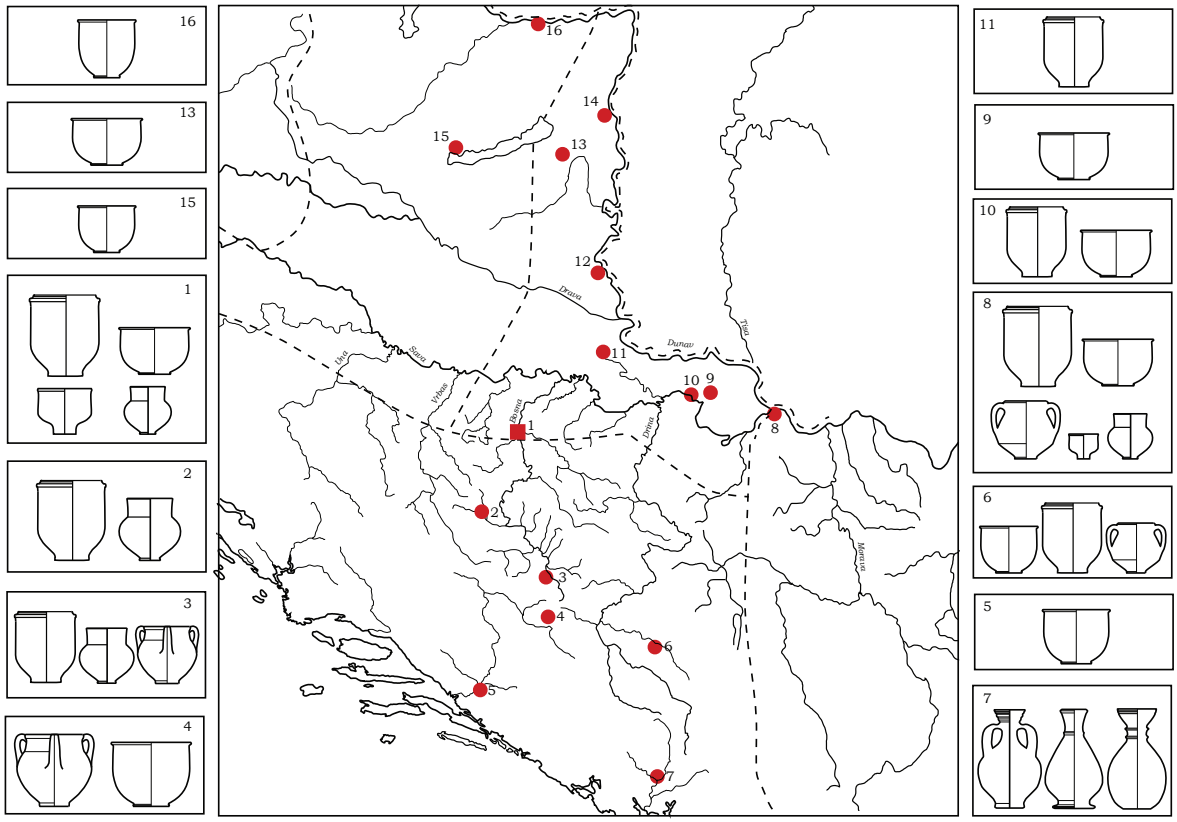

Karta 1. *Karta prostiranja bjeličaste, slikane keramike:* 1. *Makljenovac kod Doboja*, 2. *Putičevo kod Travnika*, 3. *Ilidža kod Sarajeva*, 4. *Kalinovnik*, 5. *Čapljina*, 6. *Komini*, 7. *Duklja*, 8. *Beograd*, 9. *Ruma*, 10. *Sremska Mitrovica*, 11. *Vinkovci*, 12. *Batina*, 13. *Tamasi*, 15. *Dunajvaroš*, 16. *Kesthelj*, 17. *Brigecio*

maciji ponavljaju se iste forme koje srećemo u Doboju, negdje sa manjim varijacijama, s tim da se ovdje susreću pehari sa dvije ili tri drške, koji nedostaju u repertoaru sa Makljenovca.

Pored njega, lokalitet sa najvećim brojem nalaza bjeličaste, slikane grnčarije je mezijski Singidunum, gdje je prilikom obrade moglo da se izdvoji oko dvadeset posuda (Sl. 10). Repertoar oblika je gotovo identičan onom u Makljenovcu i ostalim dalmatinskim nalazištima, tako da su zastupljene iste forme, među kojima su najbrojniji pehari sa račvastim obodom, s tim da su ovdje otkriveni i pehari sa dvije drške, kao i pehar cilindričnog tijela sa prstenasto profilisanim obodom.[103] Interesantan nalaz predstavljaju ostaci dva pehara sa račvastim obodom i vertikalno postavljenim zidovima trbuha, koji odgovaraju gore pomenutom, najčešćem obliku kod ove grupe keramike, s tim da se odlikuju crvenom, a ne bjeličasto oker bojom pečenja.[104]

Prostiranje ove grupe keramike uočeno je i na prostoru Panonije, od obližnjih nalaza u Sremskoj Mitrovici, Rumi i Vinkovcima, preko Batine, Kesthelja, Dunajvaroša, do Brigecija na sjeveru. Osim dva pehara sa račvastim obodom iz Sirmija i Cibala, radi se gotovo isključivo o pojedinačnim primjercima jednostavnih pehara sa blago razgrnutim ili zadebljanim obodom, vertikalnih ili blago zaobljenih zidova trbuha, na prstenastoj stopi. Mada je ovaj oblik jednako zastupljen među slikanom keramikom iz Dalmacije, u Panoniji je karakterističan zbog nedostatka ostalih formi.[105]

Izuzetak u odnosu na do sada pomenute forme slikane keramike predstavljaju oblici otkriveni prilikom istraživanja nekropole u Dokleji. Tri posude koje su ovdje nađene odgovaraju krčazima, odnosno krčazima sa dvije drške, koji nemaju analogija na gore pomenutim nalazištima.[106]

[103] Nikolić 2005, 107-109.

[104] Nikolić / Pop-Lazić 2005, 27.

[105] Sági 1960, 246, Abb. 64.11-12; Hárshegyi / Ottományi 2013, 483-484.

[106] Cermanović-Kuzmanović 1973–1974, 103-105, Tab. 1-2.

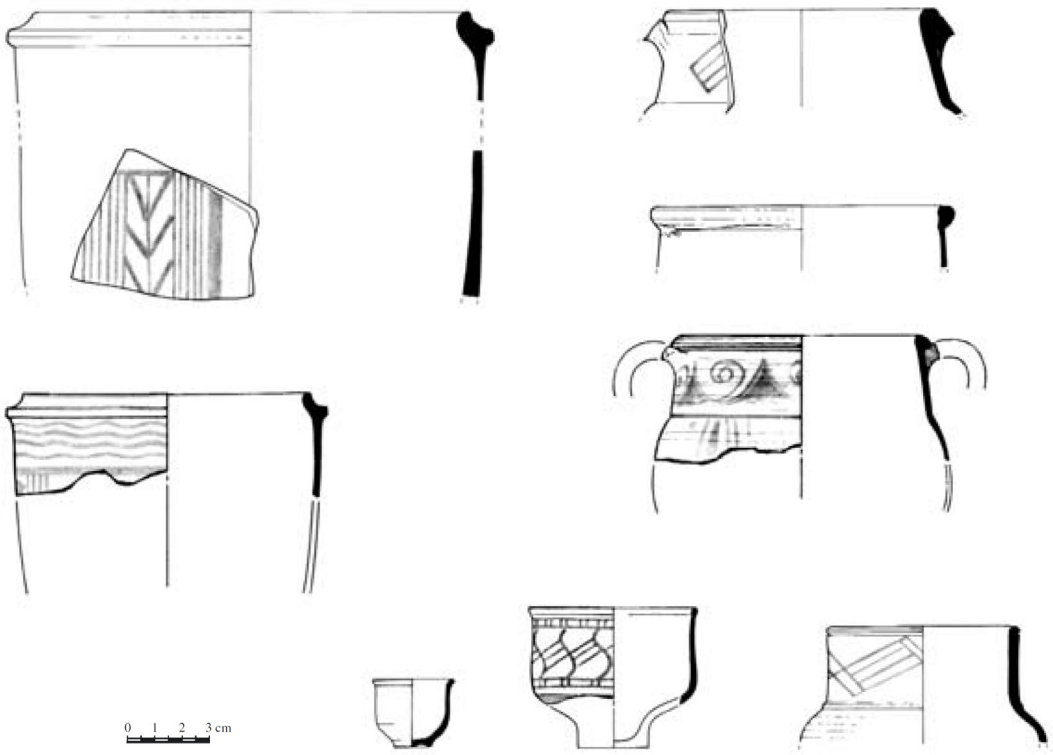

Slika 10. *Repertoar oblika slikane keramike iz Singidunuma* (Nikolić 2005, 112-113, Pl. II-III)

Brojnost posuda, kao i raspon repertoara oblika, ukazuju na dvije središnje oblasti kada je bjeličasta, slikana keramika u pitanju, a to su šira oblast unutrašnjosti provincije Dalmacije i grad Singidunum u Gornjoj Meziji. Posebno mjesto zauzimaju dva lokaliteta, a to su Singidunum i utvrđenje u Makljenovcu kod Doboja. Osim što se odlikuju najvećim brojem do sada otkrivenih posuda i prisutnim gotovo svim poznatim oblicima ove grupe keramike, izdvajaju se iz tog razloga što ovdje grnčarija ne potiče iz grobova, kao u ostalim slučajevima, nego iz naseobinskih slojeva.[107] Ovaj podatak bi mogao da bude značajan prilikom utvrđivanja položaja radionice za izradu slikane keramike, kao i sistema njene distribucije. Informacije koje Čremošnik daje o aneksu princije u Makljenovcu ostavljaju otvorenom minimalnu mogućnost da se na ovom lokalitetu nalazila takva radionica, posebno s obzirom na činjenicu da nisu locirani ostaci peći za pečenje.[108] Veća je vjerovatnoća da se u ovom slučaju radi o Singidunumu, gdje je već široko potvrđena ova vrsta proizvodnje. Od ovog centra, prostiranje slikane grnčarije se kretalo prema dolini rijeke Bosne s jedne strane, i u manjoj mjeri prema sjeveru, duž dunavskog limesa. Ako se prihvati ova pretpostavka, ostaje otvoreno pitanje uloge utvrđenja u Makljenovcu. Brojnost posuda i zastupljenost oblika, pa i naseobinski kontekst nalaza, posebno su karakteristični u odnosu na karakter samog nalazišta, koje ne odaje utisak velike razvijenosti u ovom periodu. Takva situacija navodi na zaključak da se ovdje radilo o jednom tipu distributivne stanice, gdje se slikana keramika skladištila i dalje širila duž toka Bosne. Tome u prilog ide podatak da gotovo svi fragmenti potiču iz jedne prostorije unutar nekadašnje principije.[109]

Takođe, ostaje otvorena mogućnost postojanja drugih radionica ograničenih na izradu pojedinih oblika, posebno u Panoniji, gdje preovladava jedna forma pehara, i u okolini Dokleje, čiji krčazi predstavljaju izuzetak u odnosu na ostale do sada poznate primjerke.

[107] Čremošnik 1984, 53; Nikolić 2005, 107-109.
[108] Čremošnik 1956, 142-143.
[109] Čremošnik 1984, 53.

Glačani ornament

Karakterističan je jedan fragment recipijenta posude tankih zidova, rađen od dobro prečišćene gline, sive boje i površine ukrašene glačanim ornamentom (Tab. 8/7). Većinu spoljne strane prekriva uglačana površina, osim pravougaonog polja koje je ispunjeno uglačanim, vertikalnim prugama. Ovakva dekoracija se javlja u repertoaru rimske keramike tokom kasne antike i povezuje se sa naseljavanjem varvarskih naroda na teritoriji Carstva, tako da krajem 4. vijeka i početkom 5. vijeka predstavlja jedan od najrašire-nijih vidova dekoracije keramike u Panoniji i čitavom Karpatskom basenu. Na osnovu oblika i dekoracije izdvojene su tri grupe posuda, koje se razlikuju po datovanju i mjestu proizvodnje. Vertikalne pruge na fragmentu iz Makljenovca ukazuju na to da je pripadao posudi iz prve grupe, koja se odlikuje ovim motivom, a koja je bila u upotrebi tokom druge polovine 4. vijeka. Radi se o keramici provincijalne proizvodnje, kod koje i dalje preovladavaju klasični oblici, ali je dekoracija uglačavanjem vršena po uzoru na federatske proizvode. Njeni fragmenti se najčešće nalaze u okviru kasnoantičkih utvrđenja i nekropola domorodačkog stanovništva.[110]

Novac

Prilikom istraživanja 1959. godine na prostoru utvrđenja nađeno je trinaest rimskih novčića, od vremena vladavine Marka Aurelija do Valentinijana ili Valensa, koji mogu da se dodaju poznatoj grupi od dvadeset komada, koji potiču sa iskopavanja kojima je rukovodila Čremošnik.[111] U vezi sa utvrđenjem ili vikusom u njegovoj blizini je najvjerovatnije i ostava otkrivena 1969. godine, od koje su objavljena 102 denara, kovana od vladavine Marka Aurelija do Aleksandra Severa.[112] Dio ostave je neposredno nakon pronalaska došao u privatno vlasništvo, tako da nije bio dostupan za obradu, a nekoliko komada, koji se danas nalaze u muzeju u Doboju, takođe nije objavljeno.

Najstariji primjerak novca otkriven 1959. godine je sestercijus kovan za vrijeme vladavine Marka Aurelija (161–180). Predstava na reversu, koja prikazuje Viktoriju, kako na palmino drvo polaže štit sa natpisom *VIC*(*toria*) *GER*(*manica*), mogla bi da ukaže na precizniji datum, s obzirom na to da je natpis na aversu oštećen i titulatura cara nije vidljiva. Spomenuta predstava se javlja na bronzanom novcu kovanom od jeseni 171. godine i u očiglednoj je vezi sa događajima iz markomanskih ratova.[113] Pored pokušaja da se rekonstruiše tok ovih sukoba, njihova hronologija ostaje najvećim dijelom nejasna, ali novac iz 171. godine, sa natpisom *Fides Exercitum*, ukazuje na poteškoće rimske vojske u ovom periodu.[114] Iste godine počinje da se kuje moneta sa *VIC GER* i natpisom *IMP VI,* što ukazuje na to da je tokom ove godine došlo do pobjede ili preokreta koji je doveo do toga da Marko Aurelije bude izvikan za imperatora po šesti put. Vjerovatno je u ovom periodu došlo do promjene rimske strategije i koncentrisanja velikog dijela vojske u Panoniji, prema Markomanima i Kvadima, a izvori spominju da je car jednu zimu proveo u provinciji, primajući germanska izaslanstva, pri čemu je sklopljen mir sa pojedinim plemenima, uključujući Kvade, dok su neka naseljena na teritoriji Carstva.[115] Novac sa *Victoria Germanica* se kuje još 172. godine, a od kraja 172. i početka 173. godine na novcu se pojavljuju natpisi *Germania Subacta* i *Germanico Avg(usto)*, što se slaže sa viješću da su nakon sklapanja mira sa pojedinim plemenima nastavljeni sukobi sa Markomanima, nakon čijeg poraza je car uzeo titulu Germanicus.[116]

Sa ovog lokaliteta poznata su već tri sestercija kovana za vrijeme Aleksandra Severa (222–235), a 18 komada iz njegove vladavine predstavlja najkasniji novac iz ostave.[117] Ovdje će biti riječi o još jednom bakarnom komadu. Površina je oštećena, ali napisi na obje strane su djelomično vidljivi. Na reversu je prikazana ženska figura, vjerovatno *Providencia*, koja drži prut i rog izobilja, oslanjajući se na stub.[118] Radi se o tipičnom primjeru iz prvog perioda vladavine ovog cara, od 222. do 228. godine, kada se na novcu uglavnom prikazuju božanstva i personifikacije, kao i car u vojničkoj opremi i vojni natpisi, a veoma

[110] Hárshegyi / Ottományi 2013, 500-502.
[111] Kraljević 1984, 85-87.
[112] Kraljević 1972/73, 297-302.
[113] RIC 3, 203-204; Birley 1993, 174.
[114] Birley 1993, 168.
[115] RIC 3, 203-204; Mocsy 1974, 188.
[116] Isto, 204-106.
[117] Kraljević 1972/73, 298; Kraljević 1984, 86.
[118] RIC 4B, 105, 16c.

rijetko se obilježavaju određeni događaji, kao što je građevinska aktivnost.[119]

Relativno brojno je predstavljen novac iz sredine 3. vijeka, odnosno iz vremena vladavine Gordijana III, Filipa I i Trajana Decija, sa ukupno sedam primjeraka. Novac sa predstavom Leticije, kovan za vrijeme Gordijana III (238–244), na aversu sadrži imensku formulu bez pomena tribunske vlasti i konzulskog položaja, što otežava preciznije datovanje, mada se poređenjem sa datovanim serijama može smjestiti u period od 241. godine do kraja vladavine. Takođe, imenska formula koja se gore navodi odgovara načinu navođenja koji se javlja od početka 241. godine. Radi se o periodu kada je car došao pod uticaj pretorijanskog prefekta Timosteja, koga izvori hvale kao sposobnog državnika, što je označilo početak Gordijanove dobre vladavine, ali i doba stabilnosti u odnosu na nemire i nesigurnost koji su obilježili vladavinu njegovog prethodnika Maksimina Tračanina. Na novcu se kuju predstave koje oličavaju blagostanje i Felicitas temporum, a na novcu o kome je ovdje riječ naglašena je ličnost cara i njegovog ličnog blagostanja, koje može da se dovodi u vezu sa opštim stanjem Carstva. To se ogleda u natpisu *Laetitia Avg*(*usti*) *N*(*oster*), kao i epitetu *fel*(*ix*) u imenskoj formuli, koji se javlja nakon brzo i "srećno" ugušenog Sabinijanovog ustanka u Africi 140. godine. Prikaz Leticije odgovara ustaljenoj ikonografiji, sa girlandom u desnoj ruci i sidrom u lijevoj, koje predstavlja sigurno utemeljenje postojećeg stanja.[120] Novcu ovog vladara treba dodati još tri sestercija koja su ranije objavljena.[121]

Jedan dipondijus Gordijana III, kao i tri Filipa I, potiču iz viminacijumske kovnice. Ona je otvorena upravo na početku Gordijanove vladavine, 239. godine, kada je gradu dodijeljen status kolonije, i radila je do 255. godine, za koje vrijeme je proizvodila najprije samo bronzani novac, a kasnije i antoninijane.[122] Mada je na reversu uobičajena oznaka godine kovanja, hronologija kovnice nije uvijek u skladu sa poznatim podacima o godinama vladavine careva koji se predstavljaju na novcu. Postojanje unutrašnje, odvojene periodizacije je jedan od pokazatelja da se ne radi o stalnoj, nego o periodičnoj proizvodnji.[123] Ovo je jedna od karakteristika koje povezuju kovnicu u Viminacijumu sa tradicijom kovanja koja je postojala u istočnim provincijama i smatra se da je, kao u slučaju istočnjačkog koinona, za nju bilo zaduženo provincijalno vijeće, što je jedan od razloga da se na novcu navodi ime provincije, zajedno sa imenom kolonije.[124] Ukazuje se na određene sličnosti sa provincijskim, dakijskim serijama, kao i na značajne razlike u odnosnu na monete Donje Mezije, čiji gradovi su imali dugu tradiciju kovanja novca.[125]

Predstave na novcu iz Makljenovca odgovaraju poznatoj ikonografiji ove kovnice. Avers sadrži portret vladara sa standardnom nomenklaturom, dok je na reversu prikazana personifikacija provincije Gornje Mezije, u vidu ženske figure obučene u hiton, flankirane predstavama lava i bika, simbola mezijskih legija IV Flavije i VII Klaudije. Revers sadrži i natpis *P*(*rovincia*) *M*(*oesia*) *S*(*uperior*) *COL*(*onia*) *VIM*(*inacium*), kao i godinu kovanja. S obzirom na stanje očuvanosti, nisu vidljivi detalji predstave, ali se vidi da se radi o ikonografskom tipu A, gdje je ženska figura prikazana sa rukama spuštenim prema životinjama sa obje strane. Radi se o osnovnoj formuli, koja se javlja u svim godinama kovanja, i vjerovatno predstavlja uobičajenu personifikaciju ove provincije. Način prikazivanja, koji je posebno karakterističan kod nekih varijacija, ukazuje na sličnosti sa simbolikom predstava božanstava plodnosti i dalje vezuje proizvodnju viminacijumske kovnice sa istočnjačkom tradicijom.[126]

Jedan antoninijan, koji potiče iz rimske kovnice, takođe pripada vremenu Filipa I (244–249). Odgovara prvoj seriji, koja je kovana 244. godine, i sadrži predstave vezane za događaj sa samog početka njegove vladavine, odnosno sklapanje mira sa Persijom neposredno nakon smrti Gordijana III. Na aversu je prikazan portret cara sa zrakastom krunom i nomenklaturom korišćenom do 247. godine, a na reversu Securitas u sjedećem položaju, okrenuta na lijevo, dok u desnoj ruci drži žezlo, a lijevom podupire glavu, sa natpisom *SECVRITAS ORBIS*.[127]

[119] Isto, 64.
[120] RIC 4C, 10-11.
[121] Kraljević 1984, 86.
[122] Pick 1898, 24-26; Martin 1992, 9, 13; Kos 1992, 212.
[123] Душанић 1961, 139-154; Kos 1992, 213.
[124] Kos 1992, 211.
[125] Isto, 213-214; Alföldy-Gazdac / Gazdac 2004, 247-248.
[126] Juhász 2009–2010, 25-26; 2013, 183-209.
[127] RIC 4B, 48, 56, 59-60.

Posljednji novac iz perioda sredine 3. vijeka je anoninijan Trajana Decija (249–251). Imenska formula koja uključuje *C*(*aesar*) *M*() *Q*(*uintus*) i revers sa personifikacijom provincije Dakije, koja drži štap sa magarećem glavom, sa natpisom *DACIA,* ukazuju na to da se radi o proizvodu druge serije kovanja, iz 249–251. godine. Predstave ove provincije, kao i Panonije i ilirske vojske, česta su tema na Dacijevom novcu i u vezi su sa njegovim usponom na carski položaj, odnosno proglašenjem za cara od strane legija za vrijeme sukoba sa prekodunavskim narodima.[128]

Nakon ove serije nastaje prekid u cirkulaciji novca, koja se nastavlja tek sa Konstantinovom vladavinom. Povodom inauguracije Konstantinopolja kao nove prestonice Carstva, od 330. godine ukinute su serije sa natpisom *PROVIDENTIAE* u svim aktivnim kovnicama, a uvedene su tri nove serije, od kojih su dvije bile posvećene dvjema prestonicama, Rimu i Konstantinopolju.[129] Jedan primjerak ovog komemorativnog novca predstavljen je folisom, koji po pravilu sadrži predstavu Rome na aversu, sa natpisom *VRBS ROMA*, dok je na reversu prikazana vučica sa Romulom i Remom, iznad koje se nalaze dvije zvijezde Dioskura, a ispod oznaka kovnice, koja je kod ovog komada neraspoznatljiva zbog oštećenja.

Zaključna razmatranja

Obrada pokretnog arheološkog materijala koji potiče sa istraživanja rimskog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja omogućava da se dopuni postojeća slika o samom lokalitetu, ali i da se otvore nova saznanja o njegovom korišćenju. Analizom pojedinih nalaza došlo se do novih informacija vezanih za periodizaciju nalazišta, pri čemu su konstatovane dvije osnovne faze naseljavanja, i to prva, tokom 2. i prve polovine 3. vijeka, i druga, tokom 4. i možda prve polovine 5. vijeka. Između njih je utvrđen period od pola vijeka kada je kastel bio sasvim napušten ili je njegovo korišćenje bilo svedeno na minimum. U svakom slučaju, sa završetkom prve faze nestaje i vojno prisustvo, čime kastel gubi svoju prvobitnu funkciju.

Kada je riječ o pitanju vremena nastanka utvrđenja u Makljenovcu, problem se javlja u vidu mogućnosti njegove izgradnje u periodu flavijevske dinastije. Događaji iz 69. godine i upad Dačana na teritoriju Mezije za vrijeme Domicijana, ukazali su na potrebu za obezbjeđenjem dunavskog limesa i izgradnjom legijskih i auksilijarnih utvrđenja na granici. Ova faza izgradnje je konstatovana na nizu nalazišta, u vidu pokretnog arheološkog materijala i tragova zemljane i drvene arhitekture, samo djelomično očuvane ispod ostataka kamenih fortifikacija.[130] Promjena rimske strategije na limesu i politike prema prekodunavskim narodima uticala je i na pomjeranje vojske unutar Carstva, što je za provinciju Dalmaciju značilo gubitak legijske posade. Proces njene demilitarizacije je započeo ranije, vjerovatno u sklopu procesa unutrašnjih promjena i pacifikacije, ali je završen 86. godine, premještanjem legije VI Flavije u Gornju Meziju.[131] Nakon toga, u provinciji je bilo stacionirano nekoliko kohorti, čiji natpisi se često javljaju na više nalazišta u okviru istog perioda, što svjedoči o njihovom rasparčavanju širom ove teritorije. Ove okolnosti i neznatna vojna ugroženost provincije upućuju na to da su prisutne jedinice imale primarno policijsku i carinsku ulogu.[132]

Potreba za osnivanjem sjedišta auksilijarne posade, ali i građevinska djelatnost velikih razmjera, kao što je izgradnja limesa, koja je povlačila za sobom potrebu prevoza materijala i radne snage, kao i obezbjeđivanje mreže puteva koji su vodili do granice, govori u prilog tome da je utvrđenje u Makljenovcu moglo da bude podignuto u ovom periodu. Važan faktor je i početak eksploatisanja rudnog bogatstva u jugoistočnoj Dalmaciji, koji vremenski može da se smjesti u početak vladavine Flavijevaca.[133] Međutim, u kontrastu sa istorijskim okolnostima stoji nedostatak arheoloških tragova iz ovog perioda. Prilikom istraživanja nisu konstatovani ostaci zemljano-palisadnih fortifikacija i unutrašnjih građevina od drveta, a pokretni materijal nije stariji od početka 2. vijeka.[134] Izuzetak je jedan neobjavljeni dio ostave iz 1959. godine, koji se

[128] Isto, 12b, 114.
[129] RIC VII, 139-538; Ramskold 2010, 129-130.
[130] Mocsy 1974, 80-85; Васић 1982–1983, 91-123; Petrović / Vasić 1996, 15-27.
[131] Ферјанчић 2002, 154-155.
[132] Alfoldy 1987, 273; Matijević 2011, 184.
[133] Škegro 1998, 93.
[134] Čremošnik 1984, 69-70.

sastoji od novca kovanog za vrijeme Flavijevaca. Međutim, s obzirom na to da je ostava pohranjena mnogo kasnije, za vrijeme Aleksandra Severa, nije isključeno da su flavijevski denari dospjeli u okolinu Doboja kao posljedica dugogodišnje cirkulacije novca.

Rimski kastel
(od početka 2. vijeka do sredine 3. vijeka)

Prva sigurno utvrđena faza kastela u Makljenovcu može da se smjesti u početak 2. vijeka, odnosno u vrijeme vladavine Trajana ili Hadrijana. Izgled osnove kastela sa zaobljenim uglovima i unutrašnjim trapezastim kulama odgovara nizu poznatih primjera na limesu i u unutrašnjosti koji su nastali u ovom periodu, a organizacija prostora unutar principije odgovara podjeli i rasporedu prostorija koji se javljaju kod principije kastruma u Čezavi.[135] Glavna razlika u odnosu na pogranična utvrđenja je niži stepen fortifikacije sporednih kapija, što odgovara položaju kastela u Makljenovcu kao utvrđenja smještenog u zaleđu.[136] Ova ujednačenost svjedoči o tome da se radi o jedinstvenom programu izgradnje, koji je izveden najvjerovatnije u vezi sa Trajanovim ratovima u Dakiji, kao i potrebom da se osiguraju putevi, najprije za kretanje vojske, a kasnije za kretanje sredstava prema posadi na limesu. Pokazatelj da se radi o Trajanovoj politici, iako se ova faza često pripisuje i Hadrijanu, u slučaju Makljenovca predstavlja denar iz vremena njegove vladavine, otkriven prilikom istraživanja utvrđenja 1960-ih godina.[137]

U okviru priprema za dačke ratove, u provinciji Dalmaciji je velika pažnja posvećena razvoju rudarstva, a prije svega eksploatisanju srebra. Priliv plemenitih metala iz bogate oblasti Carthago Nova u Hispaniji smanjen je već tokom prethodnog vijeka i težište je pomjereno prema Iliriku, gdje za vrijeme Flavijevaca rudarske oblasti prelaze iz senatske nadležnosti u okvir carskog fiska. Ovaj proces je intenziviran za vrijeme Trajana, o čemu svjedoče rudarske numizmatičke serije, na kojima se spominju rudnici Dalmacije i Panonije, kovani dva puta za vrijeme njegove vladavine i tri puta od strane Hadrijana.[138] Mada je uspostavljanje intenzivnije vojne zaštite rudarskih regija posvjedočeno tek od vladavine Marka Aurelija, izgradnja utvrđenja u Makljenovcu može da se posmatra i u ovom kontekstu.

Završetak ove faze može da se veže za izmjene koje se javljaju u prostoru principije, gdje je u dijelu jedne prostorije došlo do poravnavanja poda nasipom od šljunka i muljike, u kojoj su se nalazili komadi kamene plastike i pokretni materijal iz posljednjih decenija 2. vijeka i prvih decenija 3. vijeka. Na osnovu toga može da se zaključi da je prva faza korišćenja utvrđenja trajala sve do kraja prve polovine ili sredine 3. vijeka.[139] Radi se o relativnoj dugoj fazi korišćenja, koja je najveći intezitet doživjela od posljednje trećine 2. vijeka. Dijelovi vojne opreme koji su česti tokom 1. vijeka i prve polovine 2. vijeka, kao što su spone i kopče obručastog oklopa, dekoracijski elementi vojničkog pojasa, pregače i konjske opreme, sasvim nedostaju u arheološkom inventaru.[140] Jedan od najranijih tragova vojnog prisustva je spomenik sa natpisom iz Crkvenice, podignut od strane veterana kohorte *I Belgarum*. Na osnovu nomenklature koja sadrži *tria nomina*, ali bez filijacije i pomena tribe, kao i postojanja formule *vivus fecit*, natpis bi vremenski mogao da se smjesti u prvu polovinu 2. vijeka.[141]

Nakon sredine 2. vijeka došlo je do niza promjena kod različitih tipova naoružanja i načina na koji je ono nošeno i korišćeno, i to se ogleda u arheološkom materijalu.[142] U Makljenovcu su česti nalazi iz ovog perioda, a posebno se izdvajaju brojni dijelovi paradne opreme i dekorisanih konjaničkih šljemova, koji pripadaju posljednjim decenijama 2. i prvim decenijama 3. vijeka. Ovo stanje se reflektuje u novcu nađenom u utvrđenju, gdje su česte serije od vladavine Aleksandra Severa (222–235) do Trajana Decija (249–251), kao i onom iz ostave, gdje najveći broj denara pripada serijama Septimija Severa i Karakale, koje su zastupljene sa više od pola ukupnog broja.[143] Radi se o periodu kada je šira oblast Ilirika igrala važnu ulogu u okviru Carstva, prije svega kroz pojačan uticaj vojske izazvan Severovim reformama. Panonske legije su učestvovale u svim njegovim sukobima, makar posredstvom veksi-

[135] Mocsy 1974, 107; Васић 1982–1983, 91-123; Petrović / Vasić 1996, 15-27.
[136] Čremošnik 1984, 36.
[137] Kraljević 1984, 85.
[138] Škegro 1998, 91-92.
[139] Čremošnik 1984, 70.
[140] Bishop / Coulston 1993, 65-109.
[141] Radimsky 1892, 191; Ферјанчић 2002, 234.
[142] Bishop / Coulston 1993, 122-160.
[143] Kraljević 1972–73, 297-302; 1984, 85-87.

lacija, a reorganizacijom pretorijanskih kohorti dospjeli su u sferu Rima, gdje su mogli da utiču na unutrašnju politiku. Ekonomski uspon je posebno vidljiv u Panoniji kao pograničnoj provinciji, gdje je samo prisustvo velike vojne posade podsticalo priliv novčanih sredstava i njegovu dalju cirkulaciju, ali prosperitet nije zaobišao ni provincije u zaleđu.[144]

Međutim, o prosperitetu i značaju Dalmacije od početka vladavine Antonina pa do kraja antike ne može da se govori bez naglašavanja značaja rudarstva. To je primarni faktor kroz koji bi mogao da se posmatra sam nastanak utvrđenja, a zatim i period njegovog intenzivnog korišćenja od posljednjih decenija 2. vijeka. Finansijska kriza, koja je pogodila Carstvo za vrijeme Marka Aurelija, bila je posljedica ratova, kako na Istoku tako i u rajnskim i podunavskim provincijama, povećanja državnog aparata, a posebno presušivanja izvora plemenitih metala u Hispaniji. Pored devalviranja denara i povećane kontrole nad ubiranjem carine, jedna od mjera je bila i reforma rudarstva, kojom su rudarske regije Panonije i Dalmacije stavljene pod jednu upravu. Najvjerovatnije od 169. godine, novoosnovane *cohortes I et II miliariae Delmatarum* stacionirane su u sjeveroistočnoj Dalmaciji, a *cohors equitata II Aurelia nova* u kosmajskom i rudničkom basenu.[145] Mada nema pisanih tragova na kojima se spominju određene vojne jedinice u Domaviji, nekropole koje se datuju u kraj 2. vijeka i prve decenije 3. vijeka sadrže ratničke grobove sa naoružanjem koje odgovara auksilijarnoj opremi.[146] Utvrđenje u Makljenovcu, s obzirom na to da je smješteno nedaleko od ušća Spreče u Bosnu, čuvalo je jedan od puteva koji su vodili prema srednjem Podrinju i Argentariji.[147]

Napuštanje utvrđenja (druga polovina 3. vijeka)

Kao što je pomenuto ranije, završetak prve faze korišćenja utvrđenja može da se smjesti u kraj prve polovine ili sredinu 3. vijeka.[148] Kada je u pitanju novac iz utvrđenja, mogu da se izdvoje dvije grupe, od kojih u jednu spadaju emisije od Trajana (98–117) do Trajana Decija (249–251), a u drugu od Konstantina (307–337) do Valensa (364–378), pri čemu je očigledan prekid kontinuiteta od oko 251. godine do početka Konstantinove vladavine.[149] S obzirom na to da Čremošnik nigdje ne spominje tragove rušenja, može da se pretpostavi da je utvrđenje bilo napušteno u ovom periodu. Nedostatak novca iz druge polovine 3. vijeka je posebno indikativan s obzirom na to se radi o dobu intenzivnog kovanja, kada je niska vrijednost kovanica nadoknađivana kvantitetom, tako da se neke poznate ostave iz ovih godina broje u hiljadama komada. Niska vrijednost je uticala i na povećan broj pojedinačnih nalaza u utvrđenjima i naseljima iz ovog perioda, što se posebno odnosi na Aurelijanovu vladavinu, koja je karakteristična po ovoj pojavi.[150] Što se tiče ostalih pokretnih nalaza, keramika nije od pomoći u ovom smislu, s obzirom na dugo vrijeme korišćenja prisutnih tipova, ali je prihvaćeno za bodež tipa Kunzing da se ne javlja nakon 259/60. godine, kada su najmlađi poznati primjerci deponovani u istoimenu ostavu. Još neki dijelovi vojne opreme, kao što su dijelovi paradnih i konjaničkih šljemova, ne bi mogli da budu mlađi od sredine 3. vijeka.

Praksa napuštanja utvrđenja tokom druge polovine 3. vijeka zabilježena je i u drugim oblastima Carstva. Postoji mišljenje da pojedina utvrđenja u sjevernoj Engleskoj nisu bila korišćena ili sadrže samo tragove civilne upotrebe tokom druge polovine 3. vijeka, mada pojedini istraživači odbacuju ovu teoriju s obzirom na rezultate novijih istraživanja.[151] Sličan primjer Makljenovcu predstavlja Old Carlisle, gdje je rekognosciranjem terena konstatovan nedostatak novca nakon sredine 3. vijeka na prostoru utvrđenja, dok je u manjim količinama prisutan iz obližnjeg civilnog naselja, a fragmenti keramike iz 4. vijeka upućuju na ponovno zaposjedanje u ovom periodu.[152] Očigledno je da se radi o arheološkom materijalu ograničenog obima, s obzirom na nedostatak temeljnijih istraživanja, ali može da se naglasi da ni u slučaju Makljenovca ne posjedujemo kompletnu sliku, posebno kada se radi o civilnom naselju.

Slični slučajevi su registrovani i nešto bliže, odnosno u Dakiji, u decenijama koje pretho-

[144] Mocsy 1974, 200-202.
[145] Škegro 1998, 96-97.
[146] Baum / Srejović 1960, 3-29.
[147] Bojanovski 1974, 125-197.
[148] Čremošnik 1984, 70.
[149] Kraljević 1972–73, 297-302; 1984, 85-87.
[150] Bland 2012, 520-521.
[151] Breeze 2011, 126.
[152] Isto.

de njenom napuštanju. Komparativna analiza numizmatičkog materijala iz pojedinih utvrđenja u Dakiji i Panoniji, pri čemu su uzeti u obzir pojedinačni nalazi, pokazuje pojačanu cirkulaciju do sredine 3. vijeka, koju prati očigledan pad intenziteta. Zanimljivi su primjeri pojedinih utvrđenja, kao što su Porolissum i Gherla, gdje opticaj sasvim prestaje nakon vladavine Filipa I (244–249), dakle u približno vrijeme kao u Makljenovcu. U Drobeti nema apsolutnog prekida kao kod pomenutih primjera, ali je količina novca upečatljivo manja od one u civilnom naselju, a nakon napuštanja i tokom 4. vijeka utvrđenje je zaposjednuto od strane civilnog stanovništva. U isto vrijeme, odnosno od 253. do 275. godine, u panonskim utvrđenjima zabilježen je intenzivan i učestali porast cirkulacije novca.[153]

Konačno, najbliži primjer napuštanja vojnog kompleksa registrovan je u samoj Dalmaciji u slučaju kastela u Gračinama kod Ljubuškog. Radi se o utvrđenju čiji se nastanak vezuje za različite istorijske i prostorne okolnosti u odnosu na Makljenovac. Ono je podignuto veoma rano, oko početka 1. vijeka nove ere, i najintenzivnije je korišćeno upravo tokom 1. vijeka, a sudeći po brojnosti otkrivene vojne opreme i numizmatičkih nalaza, čini se da je tokom 2. vijeka bilo u procesu opadanja.[154] Međutim, kao kod Makljenovca, najmlađi nalazi ne mogu da se datuju kasnije od sredine 3. vijeka, što svjedoči o tome da je i ono napušteno u ovom periodu. Treba pomenuti i nalaziše Gromile kod Šipova, gdje su istraživači krajem 19. vijeka i tokom prve polovine 20. vijeka na osnovu površinskih tragova pretpostavili postojanje rimskog utvrđenja, uz koje se razvijao *vicus*. Tragovi civilnog prisustva i nadgrobnih spomenika iz 4. vijeka na prostoru koji je bio obuhvaćen bedemima, protumačeni su napuštanjem utvrđenja od strane vojske i njegovim uključenjem u okvir civilnog naselja.[155] Takođe, tragovi naoružanja koji se javljaju u grobnom kontekstu u okolini Domavije mogu da se ograniče na posljednje decenije 2. vijeka i prve decenije 3. vijeka, što ukazuje na to da ni ovdje nema tragova vojne posade u drugoj polovini 3. vijeka.[156]

Na osnovu iznesenih podataka, može da se govori o široj pojavi koja podrazumijeva napuštanje utvrđenja u Dalmaciji u periodu oko sredine 3. vijeka, s tim da je slična pojava konstatovana i u drugim dijelovima Carstva, kao što je slučaj sa Britanijom i Dakijom, prije samog napuštanja provincije. Istorijske okolnosti svjedoče da se radi o jednom od najvećih perioda krize, koji je protekao u gotovo konstantnom ratnom stanju, kako zbog ugroženih granica i stalnih upada varvara tako i zbog čestih uzurpacija i građanskih ratova. Šesta decenija 3. vijeka, kada se prekida cirkulacija novca u Makljenovcu, predstavlja posebno teško razdoblje.[157] S obzirom na to da nema tragova rušenja, može da se pretpostavi da do prekida korišćenja nije došlo zbog jednog od varvarskih napada, posebno ako se ima u vidu da se radi o zaleđu, relativno udaljenom od limesa. Razlozi za napuštanje mogu da se traže u jednom od unutrašnjih sukoba, u kome je mogla da učestvuje posada utvrđenja, ili sistematskom planu napuštanja utvrđenih položaja na ovom prostoru. Mada je ranije naveden slučaj Dakije, treba naglasiti da su se ove dvije provincije nalazile u različitim okolnostima. Dakija, osim što se nalazila na direktnom udaru Gota, Karpa i slobodnih dačkih naroda, bila je značajno oslabljena po pitanju vojne posade, koja je na početku decenije dva puta u velikom broju napuštala provinciju, najprije u pratnji Trebonijana Gala, a zatim i Emilijana.[158]

Dalmacija nije bila ugrožena na isti način i ovdje se vjerovatno u većoj mjeri zadržao stepen centralne administrativne i vojne kontrole, što je omogućilo da se sprovedu planske i sistematske promjene. Sredinom decenije, Galijen je sproveo niz vojnih i civilnih reformi, od kojih je jedna od najznačajnijih bila organizacija snažne konjice, koja je mogla da djeluje brzo, u zavisnosti od potrebe, na najugroženijim segmentima granice, ali i u unutrašnjosti Carstva. Kao jedan od četiri tipa konjanika javljaju se *eques Dalmatae*, koji nisu posvjedočeni prije Galijena.[159] Nije isključeno da je ovaj car formirao sasvim novu konjaničku jedinicu, koja se sastojala od vojne posade stacionirane u utvrđenjima širom Dalmacije. Ovo bi objasnilo zašto se u približno istom periodu

[153] Gazdac 2002, 737-738.
[154] Atanacković-Salčić 1977, 80-85; 1978, 73-77; Dodig 2011, 328-329.
[155] Truhelka 1892, 315-320; Pač 1911, 178-208; Sergejevski 1952, 41-57; Bojanovski 1964, 193-198.
[156] Baum / Srejović 1960, 3-29.
[157] Britton 1981, 25.
[158] Hall 1960, 5-24.
[159] Britton 1981, 37.

prekida kontinuitet u Makljenovcu kod Doboja, Gračinama kod Ljubuškog, u okolini Domavije i najvjerovatnije u Šipovu. Međutim, slijed događaja ostaje nejasan. Kastel u Makljenovcu, kao i ostala utvrđenja, mogli su da ostanu bez posade iz različitih vojno-političkih razloga prije reforme, što je moglo da dovede do potrebe da se započne sa drugačijom organizacijom vojnika regrutovanih u ovoj oblasti. Da bi se zaista potvrdila praksa vojnog napuštanja provincije, kao i njen odnos prema Galijenovim reformama, neophodno je da se dođe do šireg saznanja o vojnom prisustvu na ovom prostoru, kao i preciznijih podataka o periodizaciji pojedinih utvrđenja.

Utvrđenje u civilnoj upotrebi (4. vijek)

Građevinska aktivnost i pokretni nalazi ukazuju na ponovno naseljavanje utvrđenja u 4. vijeku. U mjeri u kojoj su istražene, fortifikacije ne pokazuju tragove doziđivanja ili pregradnje, tako da su bedemi, kule i kapije zadržali oblik koji su dobili za vrijeme Trajana i prvobitne izgradnje utvrđenja.[160] Pretpostavljena debljina zidova bedema, koja iznosi 2 m, svrstava bedem u Makljenovcu u jedan od najmasivnijih u periodu u kome je nastao, tako da je moguće da dodatne mjere zaštite nisu smatrane neophodnim. Pitanje nastavljenog vojnog prisustva na ovom lokalitetu ostaje otvoreno, ali treba naglasiti da nema nijednog sigurnog indikatora da je u Makljenovcu u ovom periodu bila smještena neka jedinica. Što se tiče sitnih nalaza, neki dijelovi vojne opreme koji se veoma široko datuju, kao što su vrhovi strelica, mogli su da odgovaraju i ovoj fazi utvrđenja, ali činjenica je i da različiti funkcionalni i dekorativni dijelovi vojne opreme, koji se redovno susreću na nalazištima sa vojnom posadom od 4. do 6. vijeka, nisu prisutni u arheološkom inventaru.[161]

Arhitektonske izmjene se javljaju unutar bedema, tako da je uz jugozapadni ugao principije dozidan kompleks prostorija od muljike. Ovaj mekani, blijedožuti kamen, koji je konstatovan kao građevinski materijal i na drugim kasnoantičkim nalazištima na prostoru Bosne, javlja se još kao pregradni zid u jednoj od zadnjih prostorija principije. Dozidani kompleks se sastoji od osam istraženih zatvorenih prostorija i jednog otvorenog dvorišta (prostorija 19), za koji postoje indicije da je korišćen za izradu keramičkih proizvoda.[162] Kao kod otvorenog prostora IV u okviru vile u Višićima, nađeni su ostaci loše pečene i odbačene keramike i prisutan je niz od četiri manje prostorije, koje su vjerovatno igrale određenu ulogu prilikom proizvodnje.[163] Ni na jednom nalazištu se nije naišlo na ostatke same peći za pečenje, ali u slučaju Makljenovca, zid nepokrivenog prostora je znatno zadebljan u jednom dijelu, što dodatno ukazuje na posebnu funkciju ove prostorije. Pored toga, prostorija 7 je vjerovatno služila kao ostava, o čemu svjedoče ostaci posuda velikih dimenzija koji su u njoj pronađeni.[164]

Uvođenje civilne aktivnosti unutar bedema utvrđenja reflektuje pojavu koja se u ovom periodu javlja širom Carstva, a to je potreba da se vojni, civilni, privredni i funerarni aspekt, koji su tokom klasičnog perioda bili strogo odvojeni, sada nađu unutar istog konteksta. Ovo je posljedica niza socio-kulturnih promjena, nastalih kako zbog razvoja nove ideologije tako i zbog potrebe za zaštitom od učestalih varvarskih upada i unutrašnjih sukoba.[165] Objekti koji služe za privrednu proizvodnju pomjeraju se u okvire utvrđenja, vila i urbanih cjelina. Ovakve radionice su izgrađene od grubljeg materijala, kao što su kamen slabijeg kvaliteta ili drvo, i nekad na takvim mjestima gdje negiraju prethodnu estetsku vrijednost objekta, odnosno preko mozaika i unutar reprezentativnih prostorija. Iz ovih razloga one se često tumače kao rezultat migracije stanovništa, odnosno doseljavanja novih stanovnika iz ugroženih oblasti, ali vjerovatnije je da se radi o pomjeranju lokalnog karaktera, odnosno iz urbanih sredina u ruralne i iz otvorenih naselja u utvrđene cjeline.[166] U slučaju Makljenovca, određivanje karaktera ovih migracija ne može precizno da se utvrdi iz razloga koji su povezani sa slabom arheološkom istraženošću kako uže tako i šire okoline utvrđenja. To se posebno odnosi na prostor civilnog naselja koje se razvilo uz kastel, o čijem nastavku ili prestanku kontinuiteta u ovom periodu nema podataka.

[160] Čremošnik 1984, 24-26.
[161] Bishop / Coulston 1993, 160-182; Čremošnik 1990, 355-364.
[162] Čremošnik 1984, 28-29.
[163] Čremošnik 1965, 157.
[164] Čremošnik 1984, 28-29.
[165] Gračanin 2011, 49; Ciglenečki 2014, 232-250.
[166] Lewit 2003, 260-267; Ciglenečki 2011, 232.

Pomenuti proces se vršio postepeno, tako da se gore pomenute promjene negdje odvijaju tek tokom 5. i 6. vijeka.[167] Kada se radi o Makljenovcu, možemo da govorimo o relativno ranoj transformaciji do koje je došlo na samom početku 4. vijeka. O ovome svjedoči numizmatički materijal, koji se nakon pauze do koje je došlo sredinom 3. vijeka, ponovo javlja u okviru utvrđenja za vrijeme Konstantinove vladavine (307–337).[168] Nije sigurno kada se isti proces odvio u slučaju Mogorjela, Karaule kod Kaknja i vile u Tutnjevcu, ali detaljnije objavljivanje materijala i nastavak istraživanja bi mogli da pokažu da li se radi o širem procesu, koji se na prostoru ove provincije odvio svuda istovremeno, ili o pojavi lokalnoj karaktera, do koje je dolazilo prema potrebi i u zavisnosti od trenutnih okolnosti.

Prisustvo i odsustvo pojedinih predmeta moglo bi da ukaže na detalje vezane za život u kastelu u ovoj fazi korišćenja. Već je bilo govora o nedostatku vojne opreme, koji svjedoči da je vojna aktivnost, ako je i postojala ovdje, bila svedena na minimum. Druga grupa materijala čiji nedostatak je indikativan je oruđe za obavljanje različitih zanata i poljoprivrede, sa malobrojnim izuzecima u vidu šila i sjekire, koja može različito da se tumači. Različite vrste alata nisu rijetka pojava u utvrđenjima iz ovog perioda, kao kod pomenutih Zecova kod Prijedora, i to što se ne javljaju u arheološkom inventaru iz Makljenovca svjedoči da nakon preuređenja principije ona nije služila kao centar zanatske i poljoprivredne proizvodnje, sa izuzetkom moguće proizvodnje keramike.[169]

Pojava sivih zdjela sa prstenasto profilisanim obodom i bjeličaste, slikane keramike takođe je karakteristična za ovu fazu utvrđenja. Zdjele sa prstenasto profilisanim obodom se javljaju već od 2. vijeka, mada su karakteristične upravo za naseobinske slojeve 3. vijeka, posebno u Singidunumu i Viminacijumu, gdje je potvrđena njihova proizvodnja.[170] Mada su ovdje prisutne prvenstveno u crvenoj varijanti, sa crveno bojenom ili firnisovanom površinom, u Singidunumu se javljaju pojedini sivo pečeni primjerci, koji su upravo karakteristični za repertoar utvrđenja u Makljenovcu i različitih nalazišta u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Kada su u pitanju njen centar proizvodnje i pravac prostiranja, mogu da se povuku paralele sa slikanom keramikom, koja se takođe izrađivala najvjerovatnije u Singidunumu, odakle se prenosila do Makljenovca i dalje u unutrašnjost Dalmacije duž toka Bosne. Ove dvije grupe arheološkog materijala ukazuju na povezanost šireg prostora oko toka rijeke Bosne sa gornjomezijskim proizvodnim centrom u Singidunumu, bar kad su pojedine grupe grnčarije u pitanju. Potrebno je da se izvrši analiza ostalih vrsta arheološkog materijala koji se javlja na ovom prostoru, kako bi se utvrdio njegov odnos prema ostalim centrima proizvodnje u okruženju, uključujući prostor susjednih provincija, i bolje definisali trgovinski pravci u ovom periodu.

Cirkulacija novca u Makljenovcu prestaje sa Valensovim emisijama (364–378), kao kod većine nalazišta na širem području Ilirika, i može da se poveže sa ustankom federata.[171] Najkasniji nalaz iz ovog perioda jeste fragment keramike sa uglačanim ornamentom. Kao što je spomenuto ranije, na osnovu tipa dekoracije ovaj fragment pripada grupi koja se u Panoniji datuje u drugu polovinu 4. vijeka i ne pripisuje direktno federatskoj proizvodnji, nego rimskoj imitaciji nastaloj pod njenim uticajem.[172] S druge strane, svi nalazi posuda sa uglačanim ukrasom iz Singidunuma pripadaju sloju koji se formirao nakon rušenja do kog je došlo 378/380. godine.[173] Ako se ima u vidu povezanost Makljenovca sa Singidunumom kada je u pitanju distribucija slikane keramike, može da se pretpostavi isto porijeklo uglačanog ornamenta, kao i nastavak života u okviru bedema nakon prestanka cirkulacije novca. Tačno vrijeme napuštanja ostaje otvoreno, ali do njega je moralo da dođe najkasnije 441. godine pod pritiskom Huna. Obnova koja je uslijedila u 6. vijeku nije obuhvatila ovaj lokalitet, nego obližnje brdo Crkvinu, gdje je prilikom izgradnje novog utvrđenja, radi potrebe za efikasnijom zaštitom, iskorištena nepristupačnost terena.[174]

[167] Lewit 2003, 260.
[168] Kraljević 1984, 86.
[169] Čremošnik 1956, 142-143.
[170] Nikolić-Đorđević 2000, 18-19, 1/4; Raičković 2007, Tab. 1, Sl. 4.
[171] Gračanin 2011, 49-69.
[172] Hárshegyi / Ottományi 2013, 501-502.
[173] Nikolić-Đorđević 2000, 203.
[174] Radimsky 1893, 262-273; Patch 1897, 511-539.

Summary

Results of the first archaeological Researches on the antique Fortification in Makljenovac near Doboj in 1959 and 1960

Roman fort in Makljenovac is located close to the town of Doboj, on the banks of the Bosna river. Its position is defined by the fact that it represents a transitional point between the plains of Pannonia to the north and Dinaric mountains to the south, which could have constituted a natural border between the provinces of Pannonia and Dalmatia. Castrum has been excavated on two accounts, in years 1959 and 1960 by Branko Belić from today's Regional musem in Doboj, and between 1965 and 1967 by Irma Čremošnik. Results of Belić's dig have not been publish so far, and it is the goal of this paper to present and analyze small finds, that are being kept in Doboj museum. Based on this new information, combined with the facts published earlier, two distinct phases in the life of the castrum have been observed, divided by a half a century long period when it was either abandoned or scarcely used.

Archaeological record testifies that castrum was most likely built during the reign of Trajan (98–117 AD), since architecture of fortification elements and *principia* consists with contemporary objects in other *castra* built in this period, and inscription and coins cannot be dated before the beginning of 2nd century AD. Both pieces of military equipment and coins show that life here did not intensify before the reign of Severi, when army from the provinces of Ilyricum gained significance in the politics of Roman Empire. Among the military equipment, the emphasis lies on fragments of decorated auxilliary helmets and parade armor, which testify of presence of a *cohors equitata* and possible holding of parade games. However, it seems that in the middle of the 3rd century AD the fort lost its military crew, since none of the datable pieces show the characteristics of later equipment. Complete lack of coins from the later half of the century suggests that castrum was completely abandoned in this period, similarly to a number of other forts in nearby as well as in distant provinces.

Coin finds suggest that this site was brought back to use during the reign of Constantine (307–337 AD). Constructional changes were made inside *principia*, and a complex of rooms was anexed to it on the southeastern side, built from a lower quality stone. Analysis of arhaeological record points to conclusion that in this second phase, site had a primarily civilian use. That reflects a phenomenon observed all over the Empire at this time, and that is mixing of certain aspects of life that had been held separate in former centuries, that is mixing of military and civilian, residential and economical, living and funerary aspects, as a result of crisis and loss of safety. Small finds here consist primarily of pottery, whose characteristics point to the workshops in Singidunum in Upper Moesia. Peculiar for this site is a relatively large number of fragments of painted, thin walled pottery with whitish surface, that was so far found in the largest quantity in the formerly mentioned Singidunum, as well as a number of sites in the valley of Bosna, while more distant finds are rare, and consist of those in Doclea, Komini and Brigetio.

Literatura

Alföldy, G. 1987, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985, Amsterdam 1987, 239-297.

Alföldy-Gazdac, A. / Gazdac, C. 2004, The Coinage *"Provincia Dacia"* – A Coinage for One Province Only? (AD 246–257), Acta Mvsei Napocensis 39–40/I, Cluj 2004, 247-258.

Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, Naše starine 14-15, Sarajevo 1981, 257-284.

Atanacković-Salčić, V. 1977, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, Arheološki pregled 19, Beograd 1977, 80-85.

Atanacković-Salčić, V. 1978, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, Arheološki pregled 20, Beograd 1978, 73–77.

Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.

Baum, M. / Srejović, D. 1960, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, Tuzla 1960, 3-29.

Bishop, M. C. / Coulston, J. C. N. 1993, Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome, London 1993.

Bland, R. 2012, From Gordian III to the Gallic Empire (AD 238–274), in: The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage, Oxford 2012, 514-537.

Britton, P. D. 1981, The military and administrative reforms of the emperor Gallienus, (disertacija), Durham 1981.

Bojanovski, I. 1964, Bilješke iz arheologije I, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 193-198.

Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974.

Bojanovski, I. 1981, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (III): Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak CBI XIX, Sarajevo 1981, 125-197.

Bojanovski, I. 1985, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV – Rimska cesta Siscia–Sirmium i njena topografija, Godišnjak ANUBiH 22, Sarajevo 1985, 146-266.

Bojanovski, I. 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja 48/49, Sarajevo 2001, 164-212.

Breeze, D. J. 2011, The Roman Military Occupation of Northern England, Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society XI, 2011, 113-136.

Buljević, Z. 1994, Artes minores Salone Christianae, VIII. Kasnoantičko staklo, u: Salona Christiana, Split 1994, 258-264.

Buljević, Z. 1999, Kasnoantičke narukvice od stakla i gagata u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 92, Split 1999, 189-205.

Busuladžić, A. 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.

Busuladžić, A. 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak ANUBiH 40, Sarajevo 2011, 179-196.

Busuladžić, A. 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.

Cermanović-Kuzmanović, A. 1973–1974, Slikana keramika i njena problematika, Starinar XXIV–XXV, Beograd 1973–1974, 103-106.

Cesarik, N. / Glavaš I. 2017, Cohortes I et II milliaria Delmatorum, u: Demicheli, D. (ur.), Illyrica Antiqua II – In honorem Duje Rendić-Miočević, Proceedings of the International Conference, Šibenik, 12th–15th september 2013, Zagreb 2017, 209-222.

Ciglenečki, S. 2014, The Changing Relations between City and Countryside in the Late Antiquity Illyricum, Hortus Artium Medievalium 20/1, Motovun 2014, 232-250.

Cosyns, P. 2004, Les bracelets romains en verre noir: une étude typologique et contextuelle, Bulletin de l'AFAV, Maurepas 2004, 15-18.

Црнобрња, А. / Крунић, С. 1997, Војна опрема и коњска орма, у: Античка бронза Сингидунума, Београд 1997, 263-305.

Čremošnik, I. 1952, Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, Sarajevo 1952, 241-271.

Čremošnik, I. 1954, Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX, Sarajevo 1954, 179-188.

Čremošnik, I. 1955, Nova arheološka istraživanja kod Konjica i Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu X, Sarajevo 1955, 107-136.

Čremošnik, I. 1957, Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XII, Sarajevo 1957, 143-162.

Čremošnik, I. 1958, Rimska vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevcu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 2, Tuzla 1958, 37-51.

Čremošnik, I. 1960–61, Nalazi bojene keramike u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV–XVI, Sarajevo 1960–61, 89-202.

Čremošnik, I. 1965, Rimska vila u Višićima, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XX, Sarajevo 1965, 147-260.

Čremošnik, I. 1970, Istraživanja u Mišićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih nalaza kod nas, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXV, Sarajevo 1970, 45-117.

Čremošnik, I. 1974, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXIX, Sarajevo 1974, 41-164.

Čremošnik, I. 1979, Dijelovi bronzanog paradnog šljema iz kastruma kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXXIV, Sarajevo 1979, 85-94.

Čremošnik, I. 1984, Rimski castrum kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 39, Sarajevo 1984, 23-84.

Čremošnik, I. 1987/1988, Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Ličtice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 44, Sarajevo 1987/1988, 83-128.

Čremošnik, I. 1990, Rimska utvrđenja u Bosni i Hercegovini s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike, Arheološki vestnik 41, Ljubljana 1990, 355-364.

Pace, T. 2014, A Typology of Roman Locks and Keys (master rad), Houston 2014.

Dizdar, M. / Radman-Livaja, I. 2004, Finds of Roman Bronze Ware on Celtic Sites in Eastern Slavonia, Acts of the XIVth UISPP Congress, Oxford 2004, 49-53.

Dizdar, M. 2006, Nalazi staklenih narukvica latenske kulture u Podravini, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 23, Zagreb 2006, 67-128.

Dodig, R. 2011, Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili ...?, u: Librenjak, A. / Tončinić, D. (ur.), Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Zagreb 2011, 328-329.

Душанић, С. 1961, Новац колоније Виминациума, Старинар 12, Београд 1961, 139-154.

Fekeža, L. 1991–2005, Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotarcu

kod Sarajeva (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 46, Sarajevo 1991–2005, 175-203.

Ферјанчић, С. 2002, Насељавање легијских ветерана у легијским провинцијама, Београд 2002.

Fernández Ibáñez, C. 2007, Sistemas mecánicos y otros ingenios de seguridad: Llaves y cerraduras, u: Metalistería de la Hispania Romana Monográfico, Santander 2007, 217-236.

Garbsch, J. 1978, Römische Paraderüstungen. Katalog der Ausstellung, München 1978.

Gazdac, C. 2002, Monetary circulation and the abandonment of auxiliary fortifications in Roman Dacia, Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studiesheld in Amman, Jordan, vol II, British Archaeological Reports 1084 (II), Oxford 2002, 737-756.

Gliozzo, E. 2016, The composition of colourless glass: a review, Archaeological and Anthropological Sciences, Springer, Berlin Heidelberg 2016, 1-29.

Golubović, S. 2008. Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma, Beograd 2008.

Gračanin, H. 2011, Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća), Zagreb 2011.

Hall, J. G. 1960, The Reign of the Emperors Valerian and Gallienus, A.D. 253–268, (disertacija), University of British Columbia 1960.

Hall, J. 1977, A Roman dolphin handle from Phoenix House, King William Street, London, Transactions of the London & Middlesex Archaeological Society 28, London 1977, 274-275.

Hárshegyi, P. / Ottományi, K. 2013, Imported and local Pottery in late Roman Pannonia, Late Antique Archaeology 10, 2013, 471-528.

Herrmann, F. R. 1969, Der Eisenhortfund aus dem Kastell Künzing, Saalburg-Jahrbuch 26, Saalsburg 1969, 129-141.

Hoffiller, V. 1903–04, Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije u Narodnom muzeju u Zagrebu, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva 7, Zagreb 1903–04, 98-123.

Iványi, D. 1935, Die pannonischen Lampen, Budapest 1935.

Jeremić, G. 2009, Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification, Beograd 2009.

Jelinčić, K. 2009, Rimska keramika lokalne proizvodnje na području hrvatskog dijela provincije Gornje Panonije (doktorska disertacija), Zagreb 2009, 1-281.

Jelinčić, K. 2010, Rimske staklene narukvice kao prilog poznavanju antičkog Orešca, Opuscula Archaeologica 33, Zagreb 2010, 105-124.

Juhász, L. 2009–2010, The Reverse Types from the Local Mint of Viminacium. An Iconographic Analasys, Numizmatikai Közlöny CVI–CVII, Budapest 2009–2010, 23-44.

Juhász, L. 2013, The Eastern Connections of the Provincial Mint in Viminacium, u: Lykke, A. (ur.), Macht des Geldes – Macht der Bilder: Kolloquium zur Ikonographie auf Münzen im ostmediterranen Raum in hellenistisch-römischer Zeit, Wiesbaden 2013, 183-209.

Kellner, I. 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 161-197.

Korać, M. / Golubović, S. 2009, Viminacium – Više Grobalja, Tom II, Beograd 2009.

Kos, P. 1992, The Provincia Moesia Superior in Viminacium, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 91, Bonn 1992, 209-214.

Kraljević, G. 1972–73, Skupni nalaz rimskih carskih denariusa u Usori kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXVII–XXVIII, Sarajevo 1972–73, 297-302.

Kraljević, G. 1984, Rimski novci iz castruma kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 39, Sarajevo 1984, 85-87.

Крунић, С. 1997, Употребни предмети, у: Античка бронза Сингидунума, Београд 1997, 189-233.

Lewit, T. 2003, 'Vanishing villas': what happened to élite rural habitation in the West in the 5th–6th c?, Journal of Roman Archaeology 16, Portsmouth 2003, 260-274.

Ljeljak, M. 2014, Late Roman glass from South Pannonia and the problem of its origin, Neighbours and Successors of Rome. Traditions of glass production and use in Europe and the Middle East in the later 1st millennium AD, Oxford 2014, 79-82.

Martin, F. 1992, Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia, Budapest 1992.

Matijević, I. 2011, Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 104, Split 2011, 191-207.

Mocsy, A. 1974, Panonnia and Upper Moesia, London–Boston 1974.

Nikolić-Đorđević, S. 2000, Antička keramika Singidunuma, Singidunum 2, Beograd 2000, 11-206.

Nikolić, S. 2005, A Group of Painted Vessels from Singidunum, Starinar LV, Beograd 2005, 107-113.

Nikolić, S. / Pop-Lazić, S. 2005, Ostaci antičke urbane zone na Dunavskoj padini, Singidunum 4, Beograd 2005, 7-43.

Pašalić, E. 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.

Paškvalin, V. 1991–2005, Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu "Gromile" u Karauli kod Kaknja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 46, Sarajevo 1991–2005, 155-175.

Patsch, K. 1897, Mali rimski nahođaji i posmatranja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 9, sv. IV, Sarajevo 1897, 511-539.

Patsch, C. 1899, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH 6, Wien 1899, 154-273.

Patsch, K. 1911, Prilozi našoj rimskoj povjesti, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXII, Sarajevo 1911, 177-208.

Paškvalin, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki vestnik 25, Ljubljana 1976, 109-138.

Patsch, K. 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 26, Sarajevo 1914, 141-220.

Petrović, P. / Vasić, M. 1996, The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigation in the Iron Gate Area, Roman Limes on the Middle and Upper Danube, Belgrade 1996, 15-27.

Pick, B. 1898, Die antiken Münzen von Dakien und Moesien, Berlin 1898.

Radimsky, W. 1892, Dalji predmeti, nadjeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV, Sarajevo 1892, 190-192.

Radimsky, W. 1893, Die römische Befestigung auf Crikvenica und das Castrum bei Doboj, Wiss. Mitt. Aus B. U. H., I, Wien 1893, 262-273.

Radman-Livaja, I. 2005, Militaria Sisciensia, Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae, vol. 1, Zagreb 2005.

Raičković, A. 2007, Keramičke posude iz zanatskog centra iz Viminacijuma, Beograd 2007.

Raičković, A. 2011, Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica Sase (doktorska disertacija), Beograd 2011.

Ramskold, L. 2010, Coins and Medallions struck for the Inauguration of Constantinopolis 11 May 330, Ниш и Византија IX, Niš 2010, 125-157.

Riha, E. 2001, Kästchen, Truhen, Tische – Möbelteile aus Augusta Raurica, Forschungen in Augst, Band 31, Augst 2001.

Robinson, H. R. 1975, The Armour of Imperial Rome, London 1975.

Sági, K. 1960, Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely, ActaArchHung 12, Budapest 1960, 187-256.

Saliola, M. / Casprini, F. 2012, Pugio – Gladius Brevis Est: History and technology of the Roman battle dagger, BAR International Series 2404, 2012.

Sergejevski, D. 1952, Kasno-antički spomenici iz Šipova, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, Sarajevo 1952, 41-57.

Sigges, B. 2002, Vita cognita. Die Ausstattung pompejanischer Wohnhäuser mit Gefäßen und Geräten – untersucht an ausgewählten Beispielen (doktorska disertacija), Köln 2002.

Scott, I. R. 1985, First century military daggers and the manufacture and supply of weapons for the Roman Army, British Archaeological Reports 275, 1985, 160-213.

Spaer, M. 1988, The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine, Journal of Glass Studies 30, New York 1988, 51-61.

Šačić, A. 2014, Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 43, Sarajevo 2014, 155-166.

Škegro, A. 1998, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, Opvscvla archeologica 22, Zagreb 1998, 82-117.

Truhelka, Ć. 1892, Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, Sarajevo 1892, 315-320.

Васић, М. 1982–1983, Чезава – Castrum Novae, Старинар н. с. XXXIII–XXXIV, Београд 1982–1983, 91-123.

Vujović, M. 1998, Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Donje Panonije (magistarski rad), Beograd 1998.

Вујовић, М. / Дмитровић, К. 2007, Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 216-222.

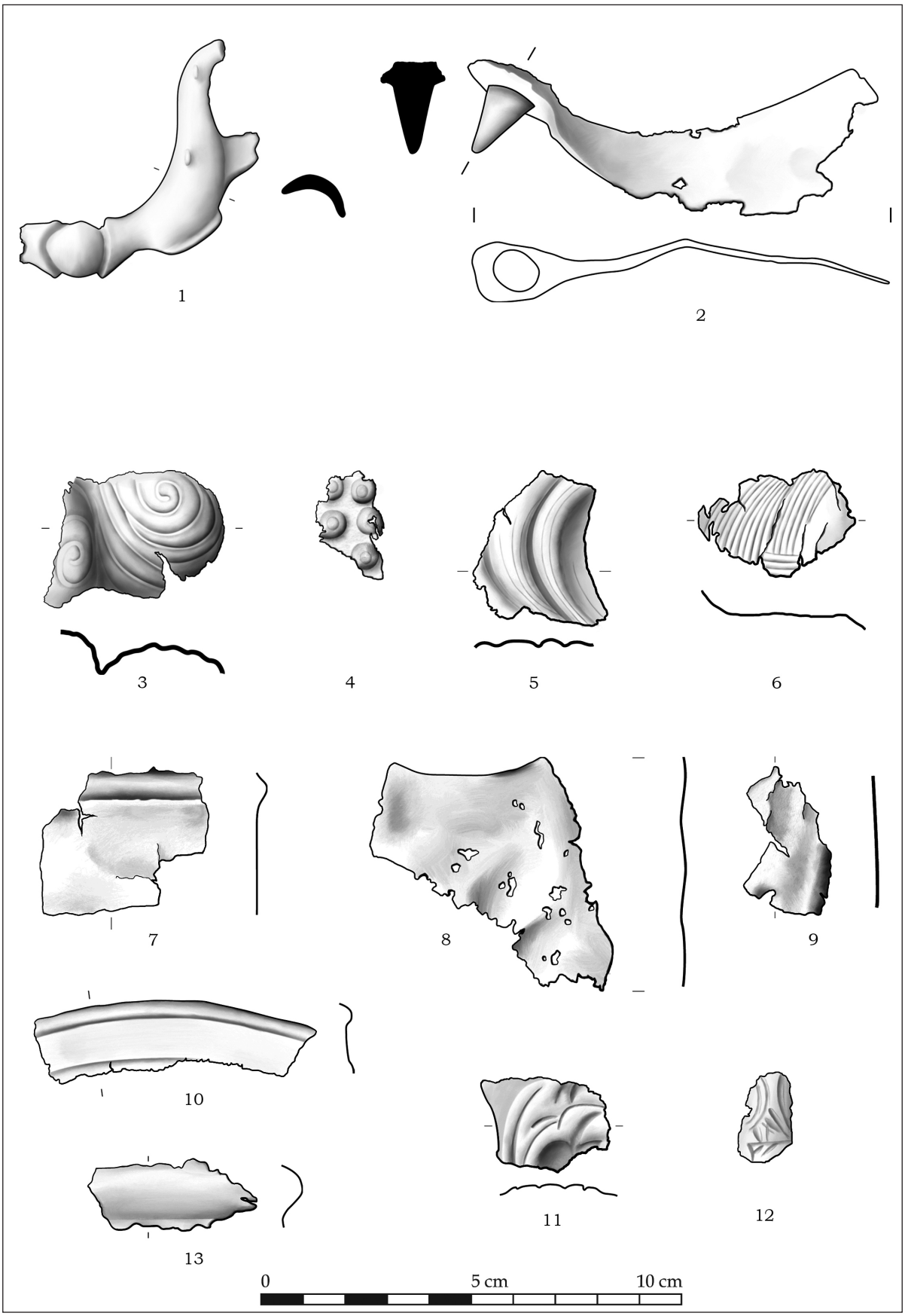

Tabla I

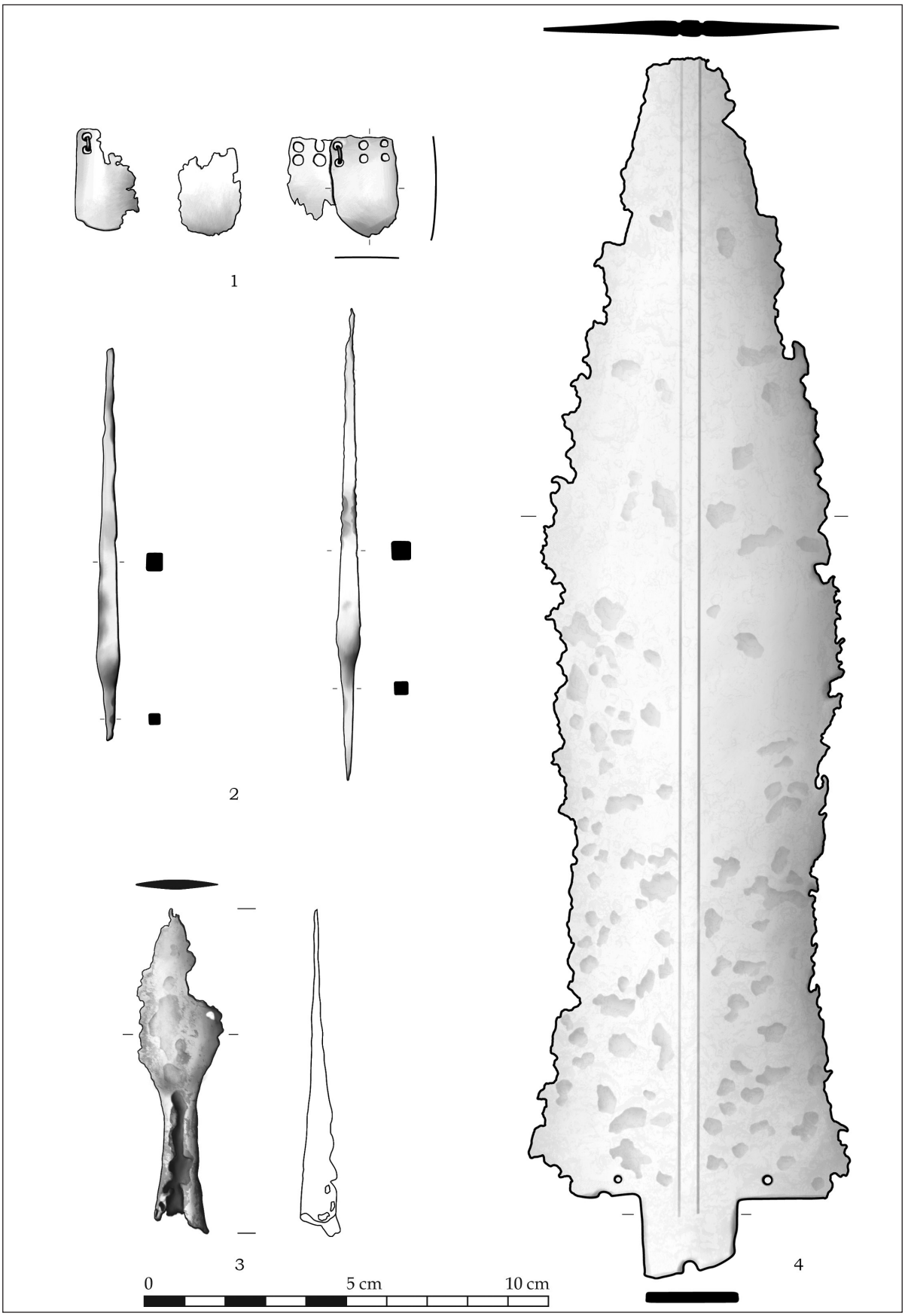

Tabla II

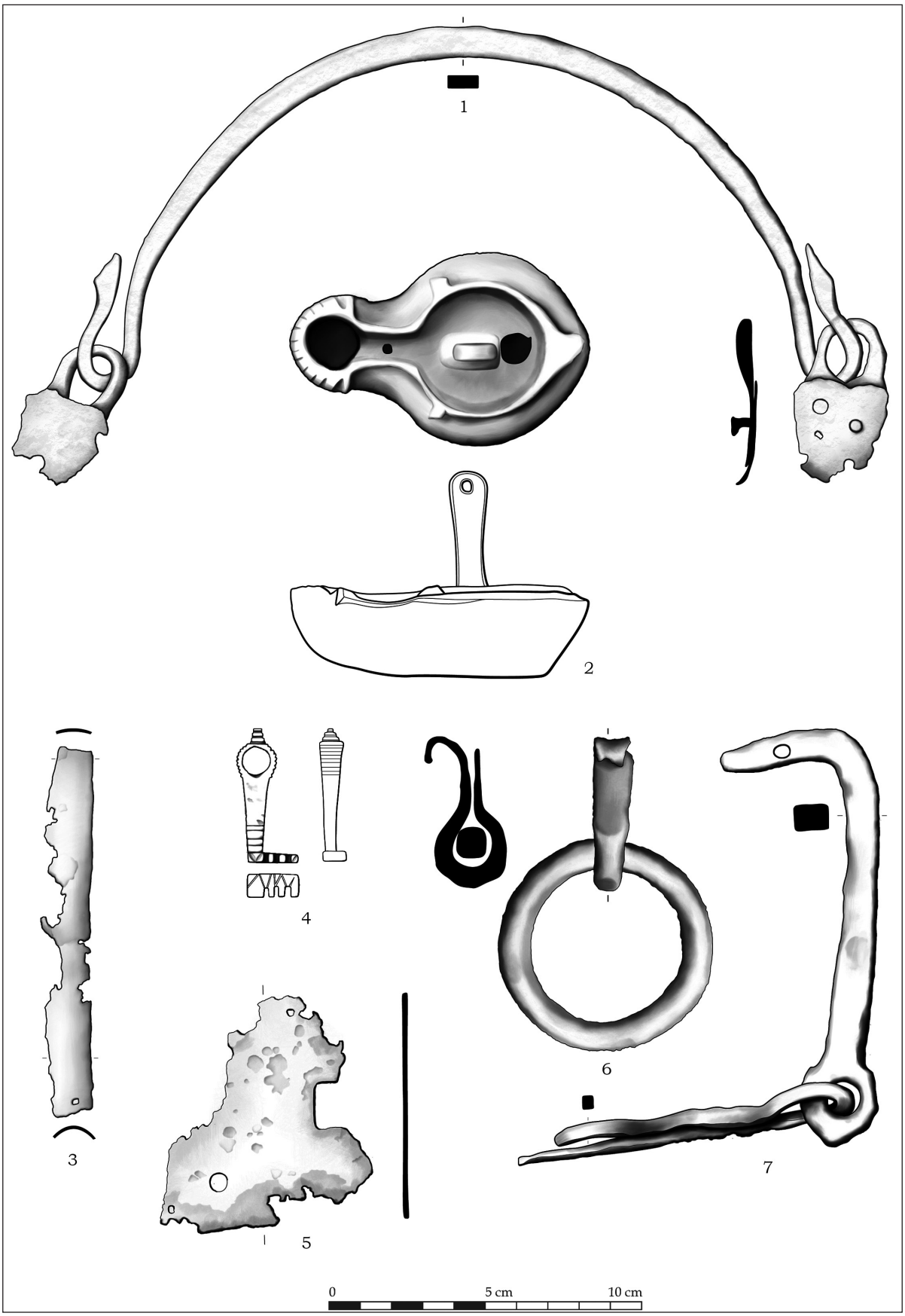

Tabla III

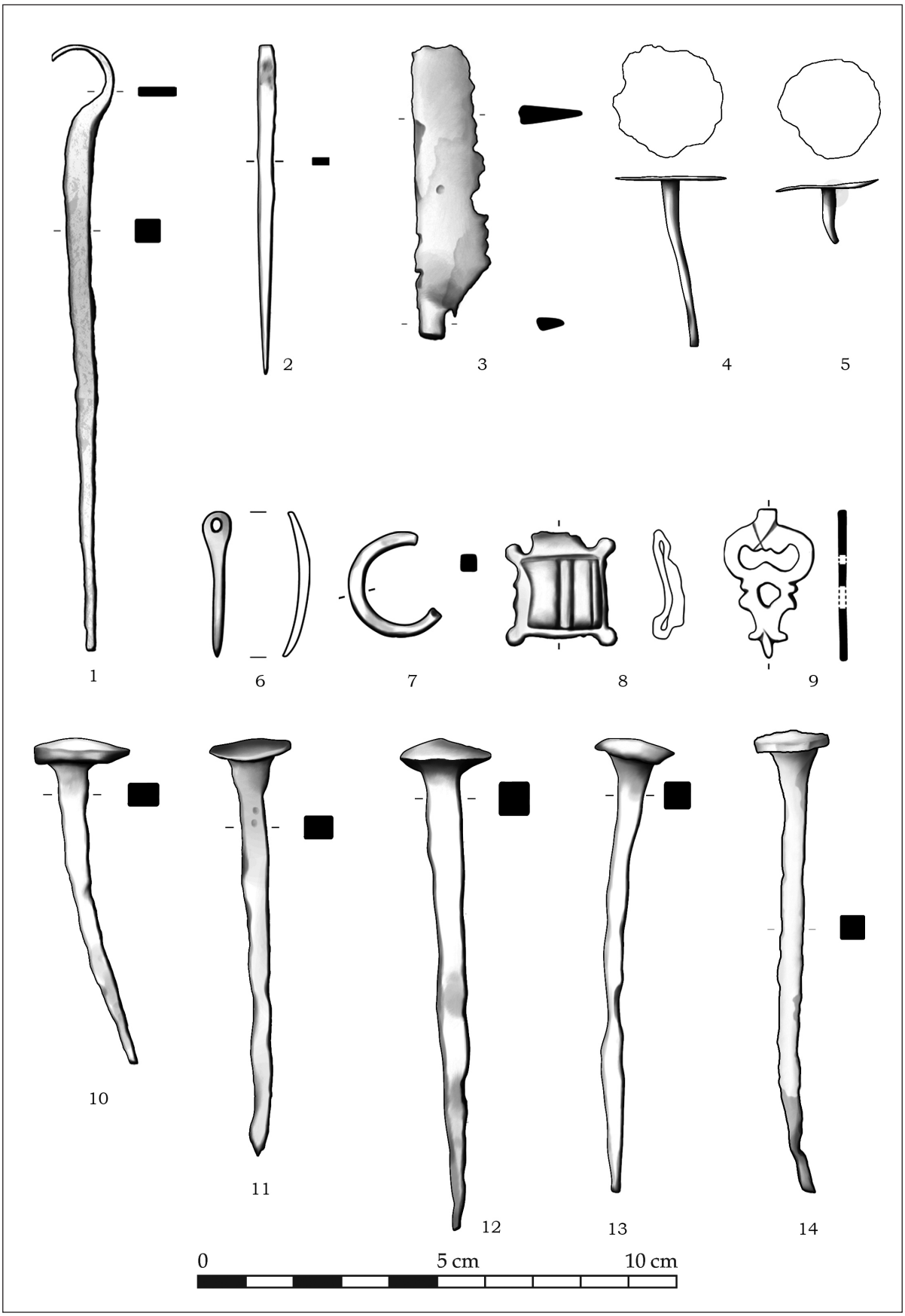

Tabla IV

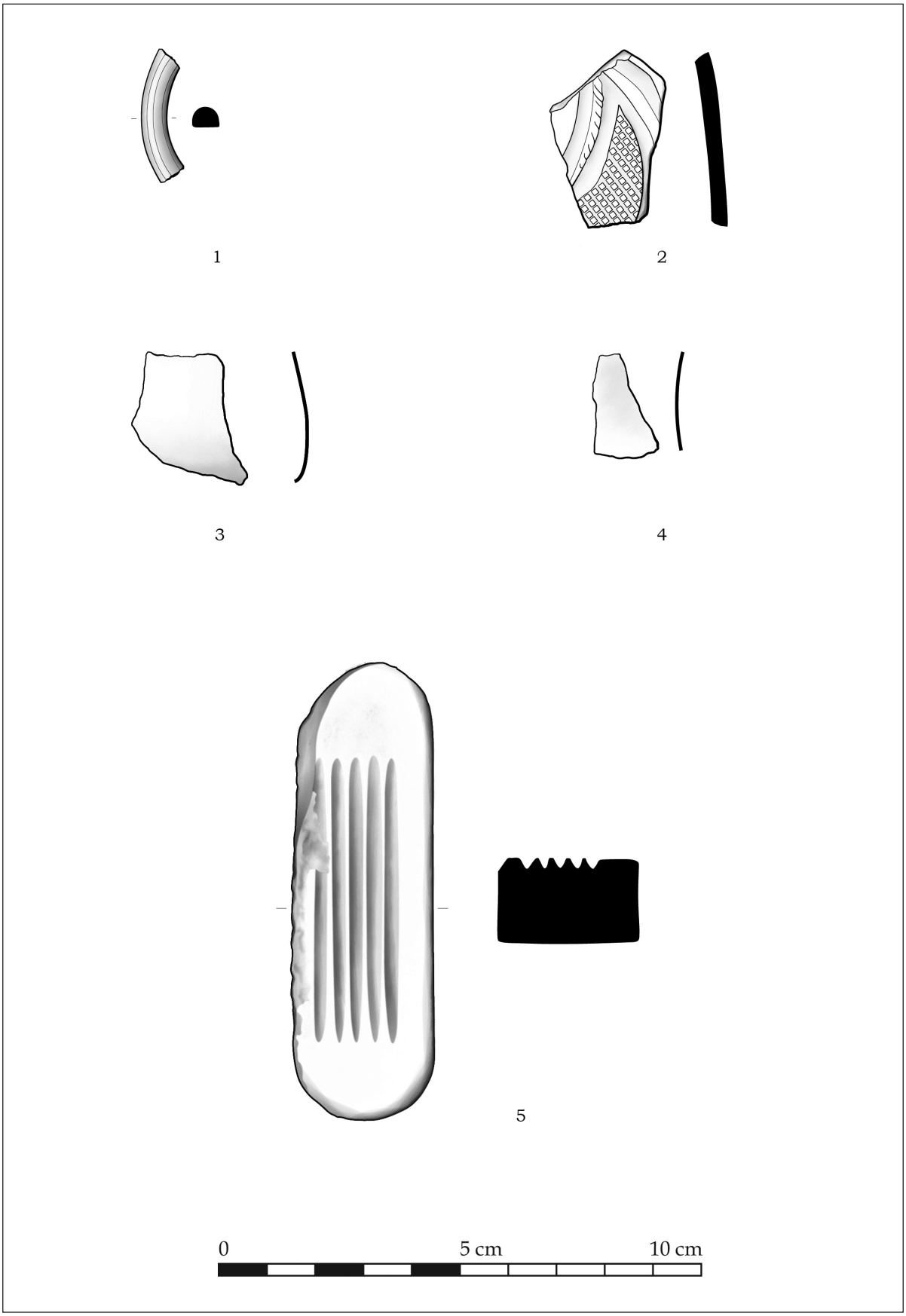

Tabla V

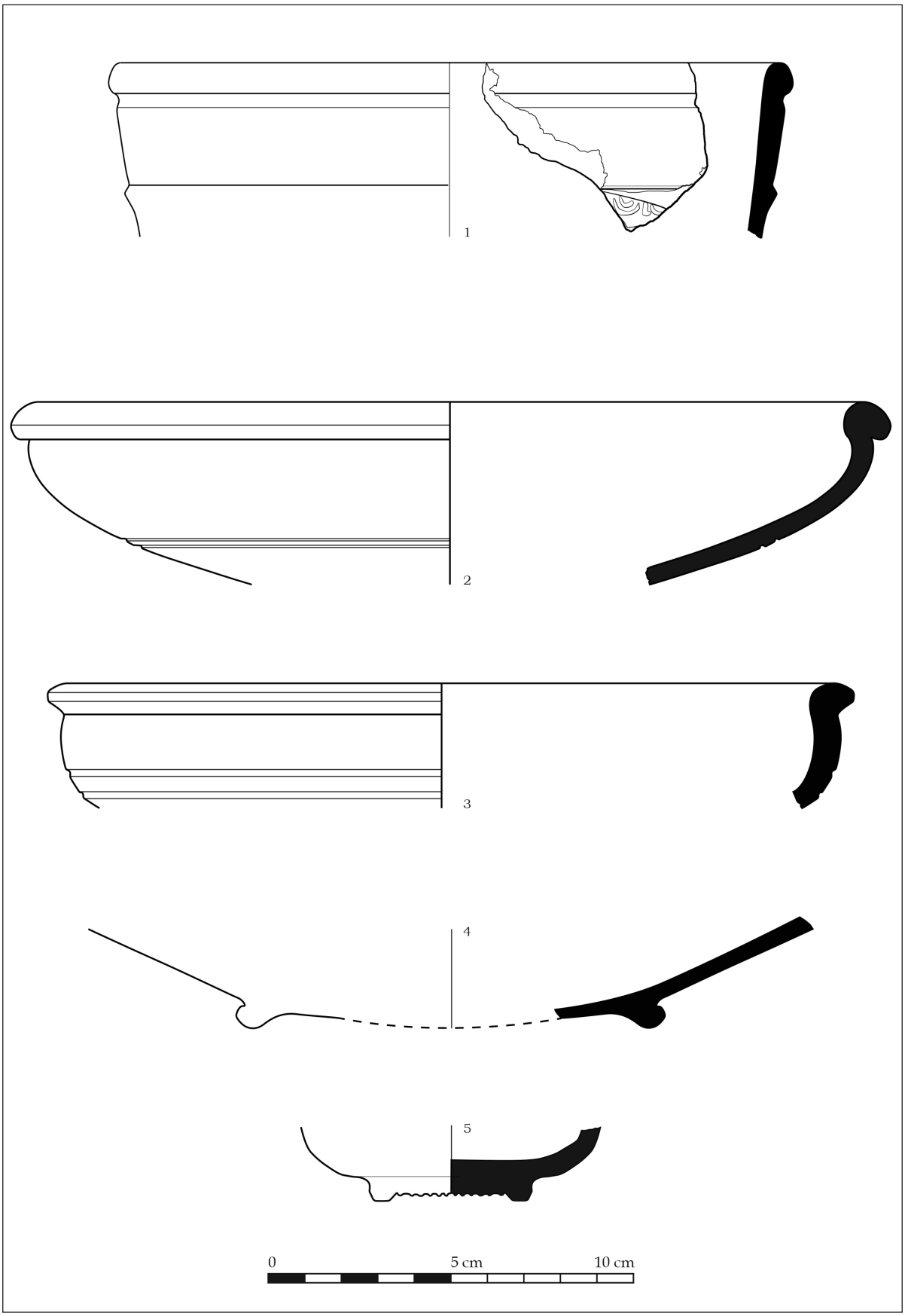

Tabla VI

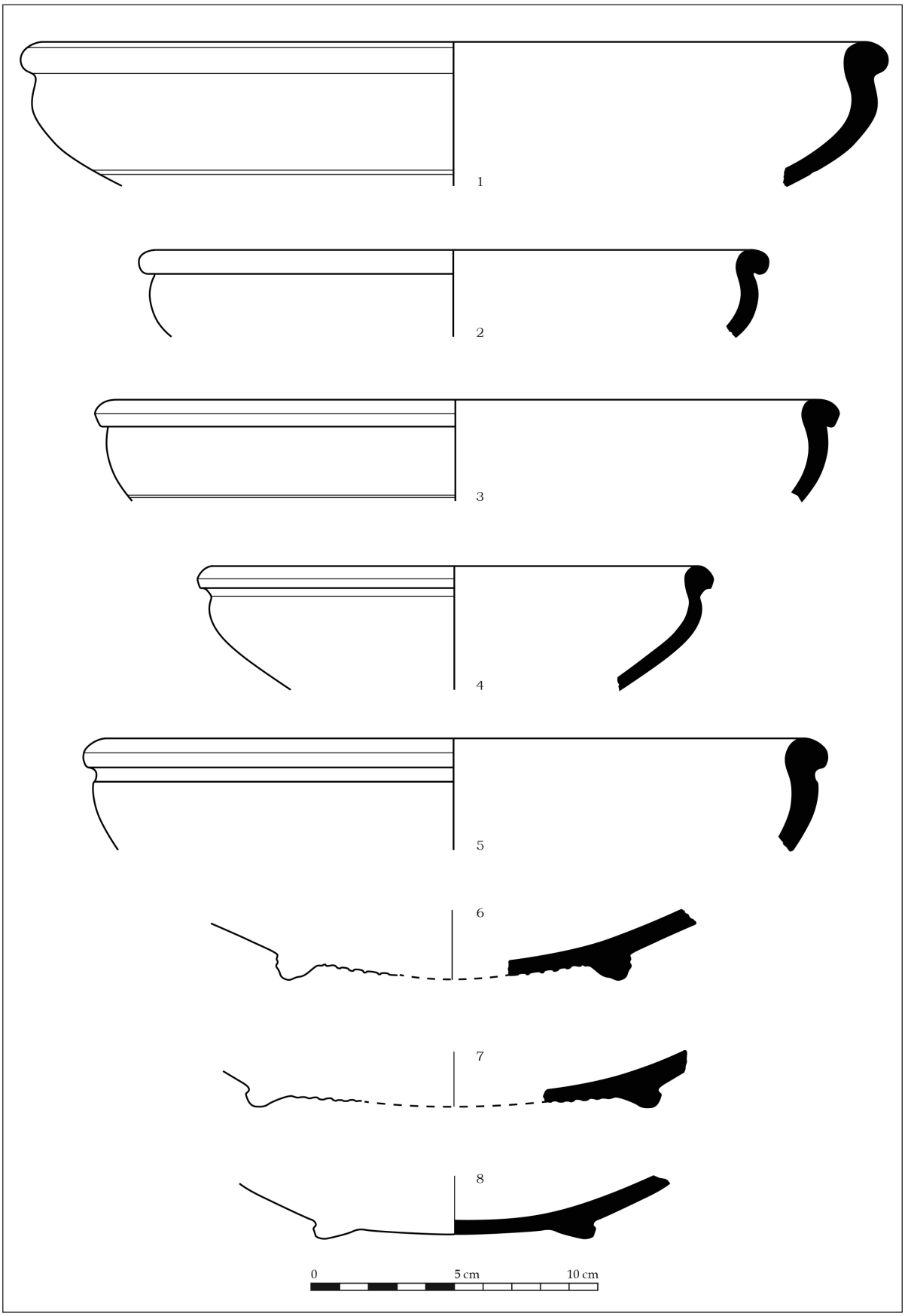

Tabla VII

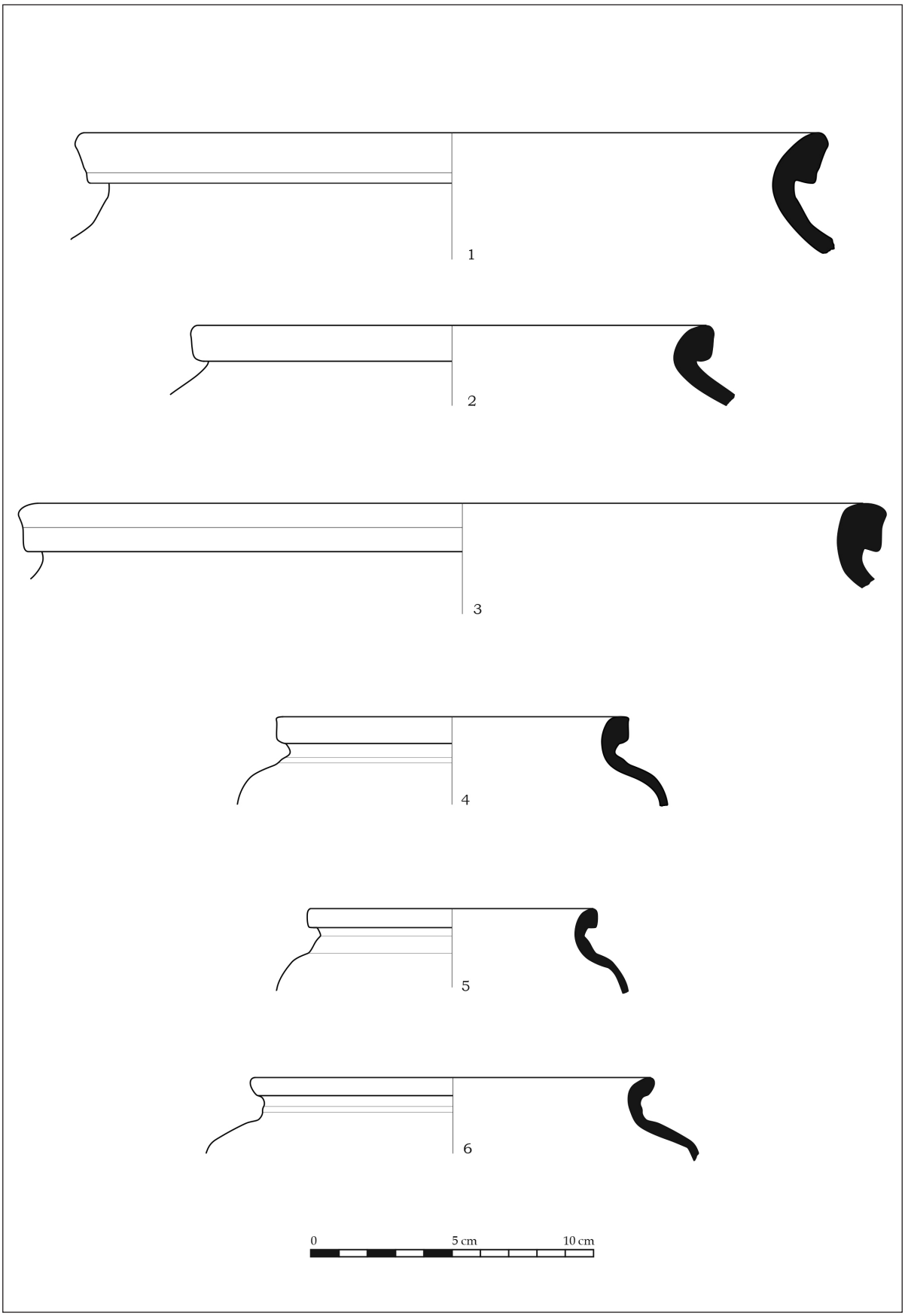

Tabla VIII

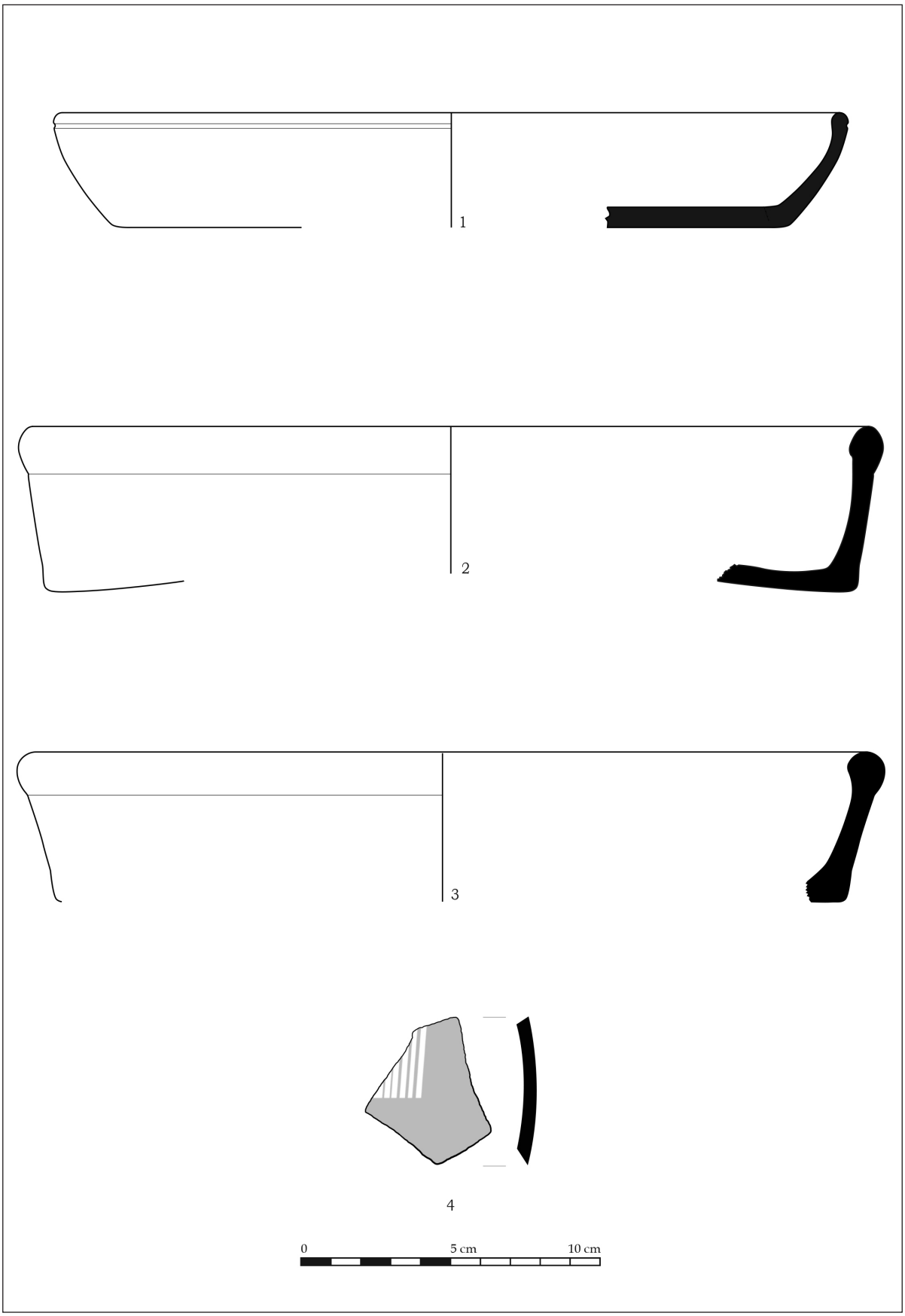

Tabla IX

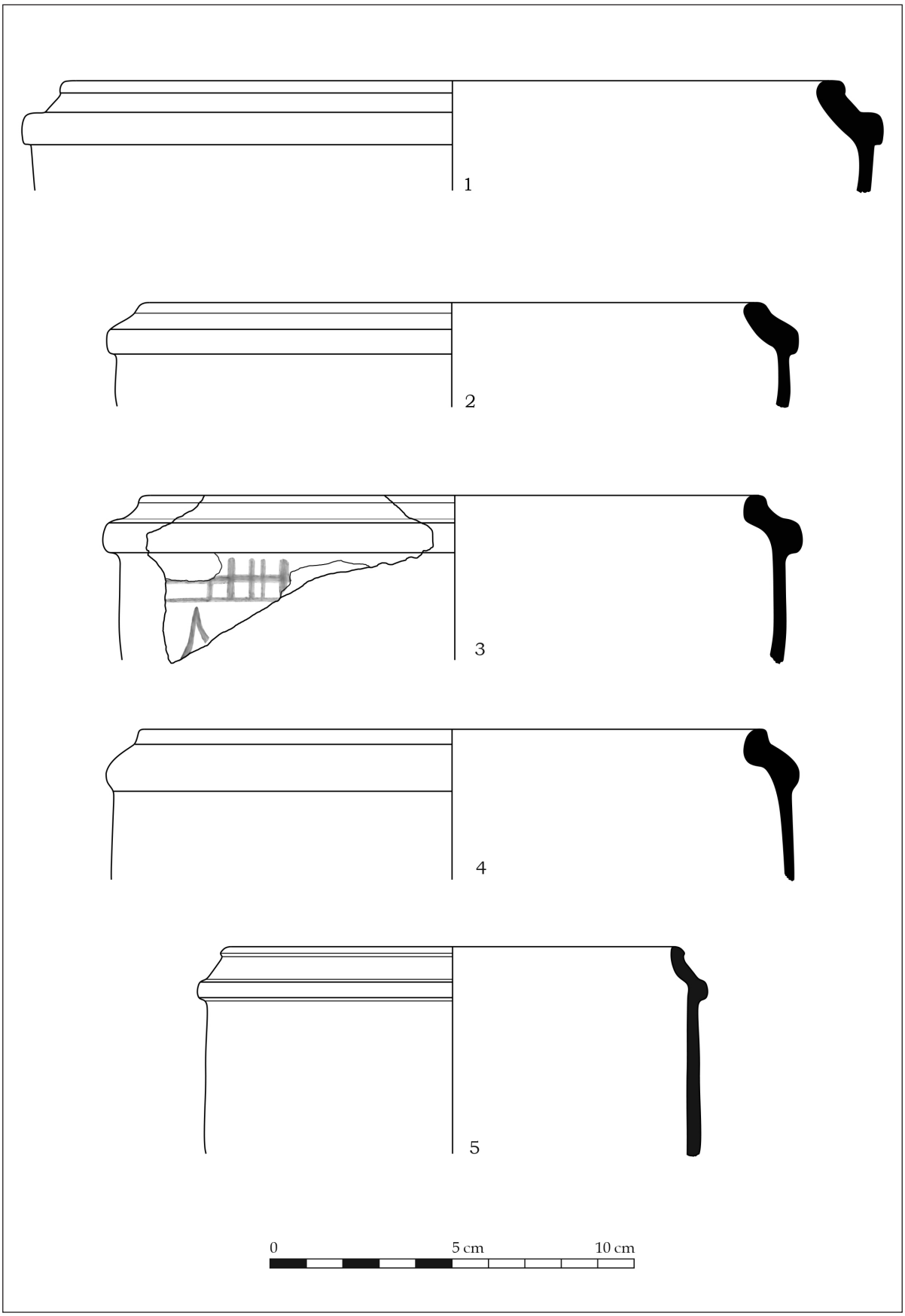

Tabla X

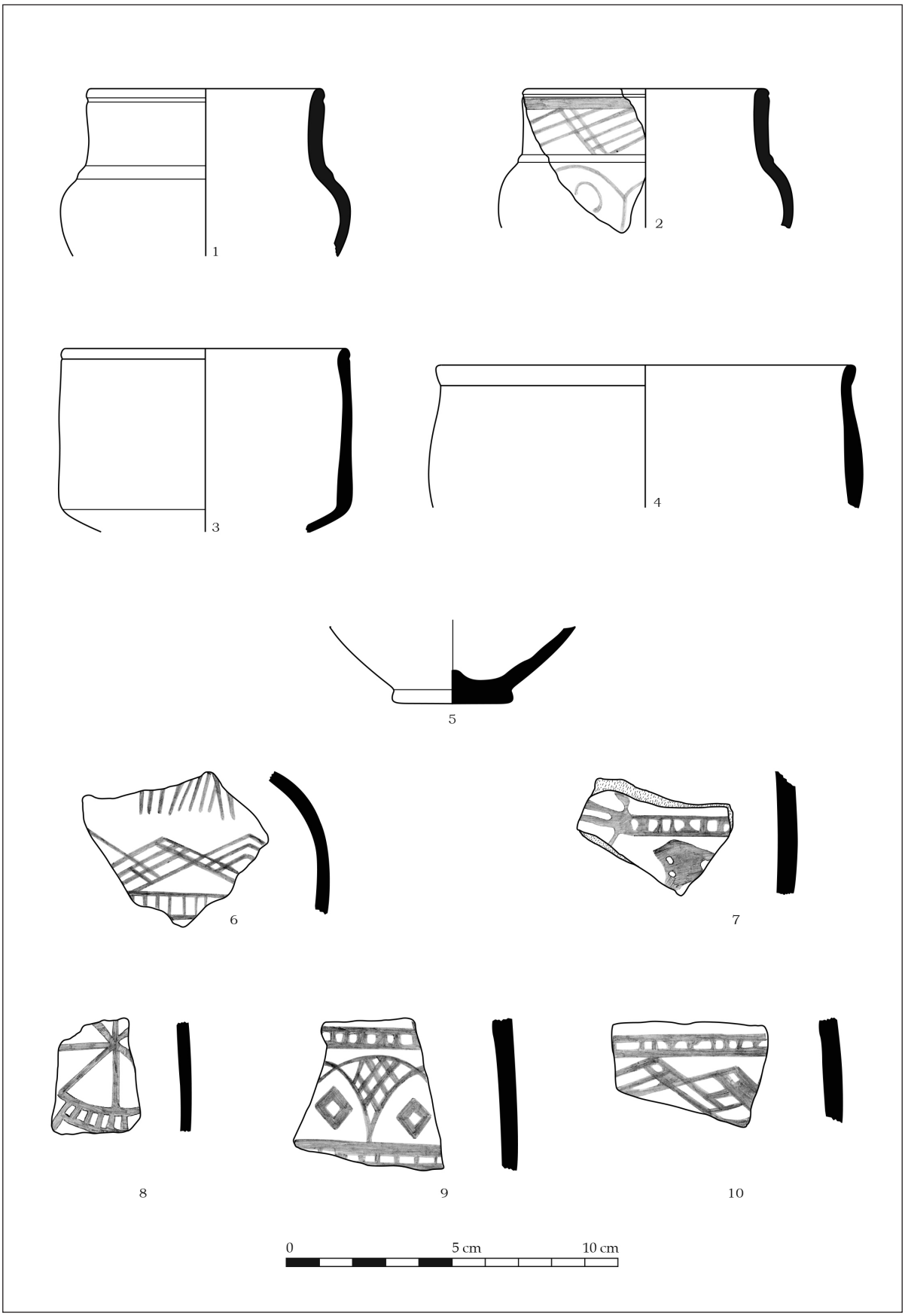

Tabla XI

Tabla XII

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:168-183
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.92

Motiv šišarke na dva spomenika iz Humca kod Ljubuškog

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: Two stone monuments in the shape of pine cones have been found at Humac near Ljubuški, Bosnia and Herzegovina. Pine cones are a fairly common motif, mainly on funerary monuments. They also occur in relief on certain everyday objects, on stele, and in particular on Liburnian cippi, where pine cones were a decorative feature on the calotte-shaped top of the monument. These were small in size, to about 15 cm. Larger pine cones, up to a metre, such as those on tombstones from the Dardanian region, are less common. The stone pine cones from Humac are fairly large, up to half a metre, similar to those from Dardania. This motif has also been recorded on the pyramidal pediment of funerary arae and mausolea, rotundas, urns, and architectural features.

Keywords: pine cone, symbol, funerary monument, cippus/cippi, funerary ara/arae, pyramidal pediment, mausoleum/mausolea, urn, tombstone, architectural feature, Humac, Ljubuški, Bosnia and Herzegovina.

Uvod

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se dva primjerka kamenih spomenika oblika šišarke (inv. br. 208 i inv. br. 209), koji su pronađeni na prostoru općine Ljubuški. Riječ je o do sada nepubliciranim primjercima. Okolnosti njihovog pronalaska nažalost nisu sačuvane. Najvjerovatnije su donesene do Muzeja kao rezultat kolekcionarskih aktivnosti u periodu Austro-Ugarske monarhije. Posebno značajna činjenica je da je riječ o jedinstvenim kamenim ulomcima te da slični spomenici do danas nisu pronađeni na administrativnom prostoru Bosne i Hercegovine.[1] Područje ove općine iznimno je bogato raznovrsnim rimskim materijalom. Najreprezentativniji je svakako primjer vjerovatno vojnog ili nekog drugog javnog objekta većih dimenzija, na lokalitetu Gračine.[2] Ovaj je objekat generirao vrlo intenzivnu romanizaciju cijelog područja. Zabilježene su i potvrde o organiziranoj kolonizaciji rimskih vojnika – veterana na prostoru današnje općine Ljubuški.[3] Značajan broj pretpostavljenih vila rustika[4] ide u prilog tvrdnji o prisustvu isluženih rimskih vojnika, koji su dobijali imanja na kojima su nastavljali živjeti po časnom otpustu.[5] Pored votivnih spomenika koji svjedoče o prisustvu brojnih kultova na području općine Ljubuški,[6] pronađeni su i različiti nadgrobni spomenici[7] i grobovi,[8] keramičke posude, svjetiljke,[9] oružje, medicinski instrumenti, pokretni sitni predmeti,[10] nakit, oružje,

[1] Na području Bosne i Hercegovine reljefni motivi šišarki zabilježeni su na nekim spomenicima, a na nekim se pretpostavljaju, ali trodimenzionalni primjeri ovih gabarita prema saznanjima autora ovog rada nisu zabilježeni, što će u nastavku rada biti elaborirano.

[2] I pored iznesenih dvojbi o karakteru objekta čiji su ostaci vidljivi do danas, postojanje vojnog garnizona nije upitno, ili na navedenom mjestu ili u neposrednoj blizini. Atanacković-Salčić 1978, 73-77; Dodig 2005, 209-219; 2011, 327-345.

[3] Ferjančić 2002, 107-114, 193, 200.

[4] Busuladžić 2011, 151-152.

[5] Ferjančić 2002, 107-114, 183-207.

[6] Imamović 1977, 320, 326, 338, 394, 398, 400, 416, 436; Dodig 2014, 140-148.

[7] Atanacković-Salčić 1981, 257-284.

[8] Atanacković-Salčić 1966, 114-115, 213.

[9] Busuladžić 2007, 107, 115, 153-156, 178-179, 185.

[10] Busuladžić 2015, 194-196, 198-199.

alat i oruđe,[11] fibule[12] te od nabrojanih predmeta nešto hronološki starije kovanice[13] i mnogi drugi predmeti.[14] Posebno je potvrđeno prisustvo VII legije na području današnjeg Ljubuškog.[15] Ovako veliki i raznovrstan materijal u značajnoj mjeri olakšava rekonstruiranje slike intenziteta života na tom području u rimsko doba.

Među otkrivenim nadgrobnim obilježjima posebno mjesto zauzimaju dva kamena spomenika u vidu šišarke, koji samo upotpunjuju raznolikost običajne prakse i posigurno etničke šarolikosti.[16]

Pojava motiva šišarke s plintom i analiza naših primjeraka

Kameni spomenici koji su predmet analize u ovom radu predstavljaju dijelove nekog većeg spomenika. Rađeni su od lokalnog kamena. Primjerak (inv. br. 208, Sl. 1) je izrađen u plitkom reljefu. Na donjem dijelu vidljiva je jednostavno profilirana baza iznad koje je šišarka. Ljuspe su urađene rombično. Visina šišarke je 49 cm, obim 95 cm. Na dnu nema utora. Druga je šišarka (inv. br. 209, Sl. 2) od kamena žute boje, također izrađena u plitkom reljefu. Na donjem dijelu nema baze kakva postoji kod prethodnog primjera. Ljuspe su urađene rombično te više podsjećaju na mrežu. Šišarka je urađena nevješto. Visina i ovog primjerka iznosi 49 cm, a obim šišarke također 95 cm. Na dnu, kao i u prethodnom primjerku, nema utora. Iznesene činjenice ukazuju na to da su oba primjerka ujednačenih dimenzija

Sl. 1. *Kamena šišarka* (inv. br. 208)

i izgleda te da se osnovna razlika očituje u vrsti, odnosno boji kamena.

Šišarka predstavlja izdanak četinara koji nosi reproduktivne plodne listiće, poznate kao sporofile. Šišarke su jednospolne, a u najvećem broju slučajeva oba se spola nalaze na istom stablu. Takve se biljke nazivaju jednodomne, dok su dvodomne one vrste četinara koje imaju samo jedan tip šišarki na stablu. Muški oblici šišarki u najvećem broju biljnih vrsta više su zeljasti, dok su ženski oblici drvenasti. Unutar ovih ženskih šišarki razvijaju se i sjemena.[17] U familiji borova postoje zaštitne te plodne ljuspe. Kako šišarka sazrijeva, tako se ljuspe otvaraju i izbacuju sjemenke.[18] Upravo ovaj proces predstavlja trenutak plodnosti, što je predstavljalo simbol na sepulkralnim spomenicima i zbog čega su prikazi šišarke bili česta pojava na rimskim grobnicama.[19] Još je Plinije Stariji pisao o vrsti bora koji ima ši-

[11] Busuladžić 2014, 247, 250, 252, 254, 264, 270, 273, 277, 279, 282, 284-285, 291, 293-296, 299-301, 304, 309, 316, 318, 320, 324-325, 381, 395.

[12] Busuladžić 2010, 128-129, 131, 137-141, 144-145, 148-149, 156, 173-174, 178, 183-184, 186, 196, 199-200, 208, 226.

[13] Dragičević 2014, 95-111.

[14] Najveći dio navedenih predmeta predstavljaju slučajni nalazi i pohranjeni su u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Izuzetak predstavljaju pokretni nalazi s lokaliteta Gračine koji su pronađeni u sklopu sistematskih istraživanja. Ovi su artefakti pohranjeni u franjevačkom samostanu na Humcu i izloženi su u sklopu stalnog postava. U ovom samostanu se također nalaze mnogobrojni predmeti koji su dopremljeni kao slučajni nalazi iz bliže ili dalje okoline Ljubuškog.

[15] Tončinić 2011, 173-174.

[16] Tako nam epigrafski natpisi govore o prisustvu Italika i naseljenih veterana s Istoka. O tome vidi: Ferjančić 2002, 109.

[17] Slična morfologija je kod svih crnogoričnih vrsta. Vidi: Ballian / Halilović 2016, 28-29, 64-89.

[18] Šilić 2005, 18-44.

[19] Cumont 1966, 219 i dalje.

Sl. 2. *Kamena šišarka* (inv. br. 209)

šarke koje dozrijevaju tokom cijele godine. Zato su stari Grci i Rimljani smatrali ovaj plod simbolom plodnosti i razmnožavanja te vječne obnove životnih ciklusa.[20]

Ovaj plod crnogoričnih stabljikastih biljnih vrsta našao je svoje mjesto i u antičkoj umjetnosti i ikonografiji. Floralni dekorativni element borove šišarke razmjerno je često zastupljen na vrlo raznorodnim predmetima koji se datiraju kroz čitav antički period. U najvećem broju slučajeva riječ je o keramičkim posudama, prvenstveno svjetiljkama, arhitektonskim ukrasnim elementima te posebno sepulkralnoj plastici, stelama (Tab. 2, Sl. 1)[21] i cipusima. Kada su u pitanju svjetiljke, evidentirana je čitava skupina onih koje pripadaju posebno izdvojenom tipu figuralnih svjetiljki – među kojima i one u obliku šišarki.[22] U obliku sepulkralne plastike, šišarke su konstatirane kao dio reljefne dekoracije u sklopu većeg prikaza na nadgrobnom spomeniku, kao dominantan ili jedini dekorativni detalj, kakvi su upravo naši primjerci. Prikaz borove šišarke Rimljani su po svemu sudeći preuzeli iz starije etrurske tradicije.[23] U prilog ovoj tvrdnji idu i pronađeni nalazi kvadratnih cipusa, koji su posjedovali šišarke raznih veličina, a koje su koncentrirane u etrursko-lacijskom području. U hronološkom kontekstu ovakvi ukrasni detalji počeli su se u različitim formama izrađivati još u republikansko doba. Kada je u pitanju način izrade, mogu se primijetiti dvije osnovne razlike. U starijoj varijanti, koja je više vezana za etrursku epohu, šišarke su izrađivane na način koji više podsjeća na mrežu, plošne izrade. U mlađim rimskim izvedenicama šišarka dobija pravi izgled, jasnih reljefno istaknutih ljuspi.[24] Motivi bora i borove šišarke vežu se primarno za kult umrlih. U kontekstu sepulkralne plastike njihovo se primarno značenje odnosilo na značenje besmrtnosti i uskrsnuća.[25] Bor i borova šišarka imali su posebno važnu ulogu u metroačkom kultu.[26] Šišarka četinara se veže i za pojavu kulta Atisa.[27] Prema jednoj verziji mita, nakon samokastracije i smrti, na grobu Atisa su izrasli borovi. Neprestani rast šišarki simbolizirao je njegov vječni život.[28] U indirektnom značenju za boginju Kibelu[29] se također veže drvo četinara. S obzirom na to da su ova dva božanstva bila u direktnoj konekciji, drvo četinara i plodovi mogu se tumačiti u istom povezanom kontekstu.[30]

Pored navedenih kultova, šišarka se u ikonografskom smislu veže i za kult Sabazija.[31] Naime, na mnogobrojnim prikazima Sabazijeve ruke su prikazane sa šišarkama, što navodi na zaključak da su ovi plodovi bili jedan od značajnijih atributa ovog božanstva.[32] Šišarka je kod kulta Sabazija bila simbol plodnosti i novog života.[33] Iz vida se ne smije izgubiti ni činjenica da su stanovitu iko-

[20] Colin 2004, 42-43.
[21] Dobruna-Salihu 1990, 246, Sl. 4.
[22] Busuladžić 2007, 83.
[23] Dobruna-Salihu 1990, 239-240.
[24] Ibid.
[25] Ibid., 240.
[26] Ibid.
[27] O Atisu vidi: Paulys-Wissowa 1896, 2247-2251; Imamović 1977, 273-277, 442-446; Nikoloska 2010; 2013, 507-527; 2015, 257-279.
[28] Colin 2004, 43.
[29] Marić 1933, 76.
[30] Dobruna-Salihu 1990, 240.
[31] O Sabaziju vidi: Paškvalin 1961, 203-209; Pilipović 2011, 121; Busuladžić 2017, 22-25.
[32] Imamović 1977, 264-268.
[33] Pilipović 2011, 121.

nografsku ulogu šišarke[34] imale i u kultu boga Dioniza,[35] gdje su bile jedan od atributa.[36] Grčki Dioniz[37] i njegova rimska varijanta Bakhus[38] često su prikazivani kako drže štapove koji su na vrhu imali borovu šišarku kao simbol plodnosti.[39]

Kao ikonografski simbol, Rimljani su u I stoljeću izgradili veliku bronzanu šišarku, koja je predstavljala prijeko potrebnu plodnost. Riječ je o djelu koje je bilo visoko oko četiri metra. Prema sačuvanoj tradiciji, šišarka je stajala na istaknutom mjestu u sklopu rimskodobne fontane[40] u blizini Panteona i Izidina hrama (Tab. 1, Sl. 4).[41]

I u starijim kulturama šišarka je korištena kao simbol različitih pojava i karakteristika. Na mnogobrojnim pronađenim spomenicima i reljefima bogovi ili vladari prikazivani su sa šišarkama koje se nalaze na palicama, u rukama ili njihovoj neposrednoj blizini. Tako su s borovom šišarkom u ruci prikazivani babilonski bog Marduk[42] i Tamuz,[43] čija se ikonografija i simbolika povezuju s mitovima o Ozirisu.[44] Na vrhu štapa egipatskog boga Ozirisa[45] također je prikazivana šišarka,[46] što se opet može staviti u korelaciju s povezivanjem i preplitanjem imena ovih božanstava i njihovih sudbina. Različiti oblici šišarki bili su prisutni i u kasnijem srednjovjekovnom periodu, gdje su predmeti svakodnevne upotrebe poput naušnica imali ukrasne detalje u obliku šišarke.[47]

Predmet istraživanja u ovom radu predstavljaju dva kamena, do sada nepublicirana, pronađena na području današnje općine Ljubuški, tačnije, na lokalitetu Humac (Sl. 1 i Sl. 2). Analiza navedenih artefakata, iako vrlo nezahvalna, ukazuje na više mogućnosti koje se u odnosu na argumente mogu u većoj ili manjoj mjeri prihvatiti kao relevantne.

1. Prema jednoj opciji, riječ je o gornjim dijelovima liburnskih cipusa.[48]
2. Drugo mišljenje ove elemente determinira kao dijelove nadgrobnih ara[49] ili piramidalnih kruništa većih nadgrobnih ara,[50] odnosno cipusa.[51]
3. Uvjetne analogije mogu se izvesti i iz pronađenih sepulkralnih spomenika tipa rotondi ili[52]
4. dijelova grobnih stupova,[53]
5. dijelova urni,[54]
6. dijelova stela[55] te
7. dijelova nekih većih nadgrobnih zdanja, odnosno mauzoleja.[56]
8. Posljednja mogućnost odnosi se na tumačenje da je riječ samo o arhitektonskim elementima iz obližnjeg rimskog objekta.

Liburnski cipusi[57] su specifičan tip nadgrobnih spomenika karakterističan za prostor Liburnije.[58] S obzirom na raširenost, konstatirano je postojanje tri zasebne grupe: krčke,[59] zadarske i aserijatske.[60]

U odnosu na oblik, osnovna podjela cipusa je na cilindrične i oblika kvadra.[61] Ovi posljednji su i najzastupljeniji na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, ali i području jugozapadne i zapad-

[34] Gabričević 1987, 132.
[35] Dobruna-Salihu 1990, 240; Busuladžić 2016, 144.
[36] Schober 1923, 215.
[37] Busuladžić 2016, 144.
[38] Pilipović 2011, 15-57.
[39] Busuladžić 2016, 175-176, Tab. 23.
[40] Sve detalje u vezi s ovim spomenikom vidi u: Greenlee 2014, 18-42, 70-96, 109, Fig. 1.1. 1.2.
[41] Danas se ovaj spomenik nalazi u Vatikanu. O antičkim znamenitostima Rima i Vatikana vidi: Grupa autora 1970; Portella 2000.
[42] Roscher 1894–1897, 2340-2371.
[43] Uranić 2005, 12, 24; Roscher 1915, 46-71.
[44] O njegovoj povezanosti s antičkom tradicijom vidi: Srejović / Cermanović 2000, 164, 243, 245.
[45] Roscher 1925, 129-139.
[46] O Ozirisu vidi: Wilkinson 2003; Uranić 2005, 82-90.
[47] Miletić 1963, 163.
[48] Generalno govoreći, cipusi su predstavljali nadgrobni spomenik s udubljenjima za libacije. Najreprezentativniji su oni iz Akvileje, koji su služili i kao model za mnoge primjerke na istočnoj obali Jadrana. Ovi spomenici imali su kapu na kojoj su između mnogih figura često bile postavljene i šišarke. Srejović 1997, 169-170.
[49] Kurilić 2007, 88.
[50] Maršić 2006, 105-126.
[51] Paškvalin 2012, 299-300.
[52] Starac 2000a, 246.
[53] Belaj / Migotti 2011, Sl. 14.
[54] Tirelli 1986, 793-808.
[55] Paškvalin 2012, 85.
[56] Maršić 2006, 105-126.
[57] Cipusi, kao kulturnohistorijska pojava rimskog perioda, definiraju se kao nadgrobni spomenici te se zajedno s titulima, urnama, stelama, sarkofazima i grobnim arama klasificiraju u kategoriju antičkih sepulkralnih spomenika. Zavisno od tipa, na njima vrlo često postoje različiti natpisi, ali i mnogobrojne ikonografsko-simbolične predstave. Paškvalin 2012, 257-347.
[58] Fadić 2006, 73-104.
[59] Fadić 1989, 51-59.
[60] Fadić 1990, 209.
[61] Paškvalin 2012, 271-272.

ne Srbije i sjeverne Crne Gore, odnosno na nekadašnjem istočnom dijelu provincije Dalmacije.[62]

Cilindrični primjerci osobito su karakteristični na liburnskom[63] ili prostoru koji im je gravitirao,[64] gdje je konstatiran značajan broj ovih spomenika. Jedna od njihovih osnovnih karakteristika, pored spomenutog cilindričnog tijela, jest vrh, koji se u različitim inačicama završavao u obliku šišarke (Tab. 1, Sl. 1).[65]

Pored liburnskih,[66] šišarke su izrađivane i na grupi nadgrobnih spomenika koncentriranih na prostoru crnogorske obale.[67] Ovi su spomenici poznati kao kubo-konični.[68]

Kada se govori o načinima izrade liburnskih cipusa, iako najveći dio bilježi monolitne primjerke,[69] konstatirani su i primjerci koji su izrađivani iz dva odvojena dijela. Prvi dio predstavljao je cilindrično tijelo, a drugi gornji dio – kalota je izrađivana samostalno te na različite načine nasađivana na donji dio.[70]

S obzirom na to da su u našem slučaju sačuvani samo završni dijelovi – ukrasi oblika šišarke ili pinije, ovaj element ostaje kao jedini izvor za analizu i iznošenje argumenata o ovim sačuvanim ulomcima. Kao što je već rečeno, kod velikog broja liburnskih cipusa na vrhu kalote bili su ukrasni detalji u obliku borove šišarke te u manjem broju oblika gljive. Ovaj završni ukras je poput akroterija stajao na samom vrhu. Ovaj vid ukrasa posebno je bio karakterističan za aserijatsku skupinu liburnskih cipusa, dok se kod zadarske i krčke skupine ne javlja.[71]

Ono što dekorativni element šišarke ovog spomenika čini iznimno osjetljivim jest to da se nalazi na samom vrhu, spojen uskim grlom, često profiliranim, s kalotom, te je protokom vremena bio najizloženiji oštećenjima i odvajanju od kalote. Ova prstenasta profilacija bila je izrađena u obliku tordirane trake – konopca. Primjerci šišarki – pinija pokazuju razlike u kvaliteti izrade, ali i oblicima tijela i ljuspi šišarke. Tako su zabilježeni slučajevi u dubokom i plitkom reljefu,[72] tijela jajolikih i loptastih oblika. Svi do danas pronađeni primjerci pokazuju, s većim ili manjim oscilacijama, ljuspe oblika rombova.[73]

I kada je riječ o prikazivanju detalja borovih šišarki kod drugih rimskih spomenika, načini izrade i oblika ne odstupaju previše od prakse koja je primjenjivana kod liburnskih cipusa. Tako su šišarke kod stela konstatirane u formi romboidno-ovalnih ili poligonalnih oblika, poredane u vodoravne paralelne redove koji su se međusobno ispreplitali. Ovim načinom šišarke su upravo dobijale oblik vjeran prirodnom primjerku.[74]

U teritorijalnom smislu, pronađeni arheološki artefakti potvrđuju da je ovaj floralni detalj, posebno na sepulkralnim spomenicima, bio razmjerno široko rasprostranjen, od područja Histrije, Liburnije,[75] Dalmacije – posebno južnih i istočnih dijelova,[76] Norika, Panonije, sjeverne Italije, Galije, pa sve do kasnijeg područja Dardanije, Gornje i Donje Mezije, Dakije, Donje Germanije i Makedonije, gdje se javlja na stelama i drugim tipovima spomenika.[77]

[62] Mnogobrojni spomenici kvadratnog oblika, definirani kao cipusi, u unutrašnjosti provincije Dalmacije najvjerovatnije predstavljaju dijelove kompozitnih ara kojima nedostaju postolje i kruništa te bi značajan dio takvih spomenika otkrivenih u unutrašnjosti provincije Dalmacije praktički trebalo atribuirati prvenstveno kao are, a ne kvadratne cipuse. O tome vidi N. Cambi 2012, 13.

[63] Osnovne karakteristike ovih spomenika odnose se na cilindrični oblik. Liburnski cipus ima tijelo spomenika koji, zavisno od svakog pojedinačnog slučaja, posjeduje prstenaste baze i profilacije donjeg i gornjeg dijela tijela, natpisno polje i reljefni prikaz te prstenasti završetak koji se nalazi između tijela i kalote, odnosno gornjeg dijela spomenika, koji je dekoriran nizom skvama i prstenastom bazom. Treći dio, odnosno vrh, bio je izveden u vidu šišarke te je posjedovao prstenastu profilaciju. Fadić 1990, 216-222. Na njima su često bila i natpisna polja koja su posebno interesantna, jer se na temelju analize njihovog sadržaja može dobiti mnogo podataka putem kojih se nerijetko mogu rekonstruirati etnički, društveni, religijski i statusni podaci. Kurilić 2010, 131-274; Fadić 1990, 222-242; 1991, 177-190; 1992, 88-95.

[64] Fadić 1990, 209-301; 1991, 169-213, 83-109.

[65] Liburnski cipusi su u najvećem broju slučajeva služili kao nadgrobni spomenici. U manjem broju slučajeva zabilježeni su i primjeri koji su imali funkciju i *osuarija*. Kod takvih primjeraka zabilježene su šupljine koje upućuju na realnu mogućnost da su služile za pohranu osteoloških ostataka umrlih. Vidi: Fadić 1990, 215; Suić 1950/51, 61-62.

[66] Cambi 2002, 156.

[67] O navedenom području Boke Kotorske u arheološkom kontekstu vidi: Buzov 2009/2011, 467-486.

[68] Dobruna-Salihu 1990, 239.

[69] Suić 1950/51, 60.

[70] Fadić 1990, 215.

[71] Ibid., 222.

[72] Stanje izrade borovih šišarki i na drugim spomenicima pokazuje vrlo slične elemente. Dobruna-Salihu 1990, 236-237.

[73] Fadić 1990, 222.

[74] Dobruna-Salihu 1990, 237.

[75] O Histriji i Liburniji vidi: Starac 1999; 2000.

[76] Vasić 1973, 251.

[77] Dobruna-Salihu 1990, 237-238, 242, napomene 39 i 40.

I pored činjenice da su najčešći motivi na cilindričnim cipusima, ovakvi oblici dekoracije poznati su i s četvrtastih cipusa i ara, kao i drugih sepulkralnih spomenika.[78] Ovo se posebno odnosi na njihovu pojavu i na zabatima ili iznad zabata stela.[79] Kada su u pitanju stele, zabilježeni su primjeri kada je na vrhovima zabata stela bio manji kvadratični prostor koji je vjerovatno služio za postavljanje šišarke. Ovakav se pinus izrađivao odvojeno i postavljao na stele. Motivi šišarke zabilježeni su i na stelama koje su pronađene na području današnje Hercegovine.[80]

U rjeđem broju slučajeva nadgrobne are mogle su imati izrađene dekoracije od reljefnih, pa do stiliziranih primjera šišarki.[81] Veće dimenzije naših primjeraka daju najsličnije analogije upravo u nadgrobnim arama s dardanskog prostora (Tab. 1, Sl. 3 i Sl. 3a).[82] Time je i analiza ova dva primjerka koji odstupaju od prakse, s prostora današnje Bosne i Hercegovine, dakle, u prostoru susjednom istočnoj obali Jadrana, značajnija.

Analizirajući naša dva primjerka, od iznimne je važnosti imati na umu dimenzije samih šišarki. Vrhovi šišarki na liburnskim cipusima aserijske skupine, kao i grupacije poznate kao kubo-konični cipusi, pokazuju da je riječ o dijelovima spomenika, odnosno konstruktivnim elementima spomenika manjih dimenzija od 15-ak centimetara visine.[83] To su ukrasni detalji koji su se nalazili na samom vrhu kalote te su manje dimenzije bile očekivane. Slične manje dimenzije šišarki zabilježene su i kod niza spomenika sepulkralne prirode pronađenih u unutrašnjosti Carstva, na rubnom području Dalmacije[84] te prostoru Dardanije.[85] Naši primjerci pronađeni na lokalitetu Humac u općini Ljubuški pokazuju značajno veće dimenzije. Naime, njihova visina iznosi gotovo 50 centimetara, a obim gotovo jedan metar. Na temelju ovih podataka možemo s iznimno velikim stepenom vjerovatnoće ustvrditi da nije riječ o elementu s liburnskog cipusa. Najsličniji primjerci većih dimenzija pronađeni su na dardanskom tlu, odnosno južnom prostoru provincije Gornje Mezije, što upravo ide u prilog ovoj tvrdnji. Dardanski primjerci pronađeni na lokalitetima Peć i Skupi imaju visinu od 69, 71, 73 i 87 centimetara (Tab. 2, 2-5).[86] Ovako masivni primjerci predstavljaju najsličnije analogije našim primjercima. Elementi koji se ne podudaraju između naših primjeraka i šišarki pronađenih u Dardaniji prvenstveno se odnose na baze. Kod dardanskih primjeraka baze su široko postavljene, a neki primjerci posjeduju i nogice.[87] Kod primjeraka pronađenih na Humcu u Ljubuškom, jedan primjerak nema bazu (Sl. 2), dok je kod drugog primjerka baza neposredno ispod tijela šišarke bez ikakvih ukrasa, izrađena u obliku jednostavne profilacije (Sl. 1), za razliku od primjera koji su konstatirani kod liburnskih cipusa.[88]

Analiza primjeraka šišarki pronađenih na prostoru Humca ukazuje na to da su oni najvjerovatnije predstavljali dio spomenika koji je naknadno ugrađivan na donji dio. Na temelju iznijete tvrdnje može se pretpostaviti da šišarke nisu bile dio monolitnog spomenika, nego su ugrađivane na donju podlogu. Iako je riječ o širim analogijama, rješenja koja su podrazumijevala postojanje pravougaone podloge, koja je služila za postavku dekorativnog elementa, prisutne su na prostoru unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.[89] Ovakva rješenja nisu bila nepoznata, a upravo su primjerci pronađeni na području Gornje Dakije[90] i Donje Dakije[91] potvrdili da su ovi floralni dekorativni samostalni elementi bili na različite načine fiksirani na dio spomenika. Način fiksiranja je poput i drugih elemenata mogao biti uz pomoć utora[92] ili su same šišarke mogle biti uglavljivane u donje dijelove koji su imali neku vrstu profilirane ivice. U tom slučaju, riječ je najvjerovatnije o piramidalnim spomenicima na čijim su se vrhovima nalazila ovakva ukrasna rješenja.[93] Ovakvi piramidalni spomenici pretpo-

[78] Ibid., 235-240.
[79] Ibid., 235.
[80] Paškvalin 2012, 85.
[81] Kurilić 2007, 88.
[82] Jovanova 2013, 717-718, 725-726, Sl. 10-11.
[83] Fadić 1990, 222, 259; Dobruna-Salihu 1990, 239.
[84] Vidi napomenu 76.
[85] Dobruna-Salihu 1990, 237.
[86] Ibid., 246, 247.
[87] Ibid., 237-238.
[88] Fadić 1990, 216-222.
[89] Patsch 1914, 164, Sl. 26. 27; Sergejevski 1934, 35; Zotović 1995 i drugi.
[90] Florescu 1930, 116, Fig. 57, 134-136, 142-143.
[91] Florescu 1942, 18, br. 11, Sl. 3, br. 12, Sl. 4, 19-20, br. 13, Sl. 5, 21, br. 14, Sl. 6.
[92] Maršić 2009, Tab. 3, 3. Tab. 4, 1. Tab. 8, 3; Busuladžić 2015a, 15, Tab. 2, 2-4.
[93] Dobruna-Salihu 1990, 238.

stavljeni[94] su i na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.[95] Na pokušajima rekonstrukcije nekih piramidalnih spomenika drži se da su na vrhu bili ukrašeni šišarkama.[96] U prilog tvrdnji da je riječ o samostalno urađenim dijelovima koji su naknadno ugrađivani na neki spomenik ide i činjenica da na našim primjercima nema nikakvog traga, dijela ivice i slično, s donje strane, koji bi ukazivao na to da je riječ o odbijenom dijelu veće cjeline. Zahvaljujući ovoj činjenici može se pretpostaviti da su naše šišarke bile postavljene kao samostalni elementi na spomenik. Sadašnje stanje očuvanosti bez utora, obrađenog dna, bez tragova olova, usmjerava na jedini mogući logičan zaključak da su naše šišarke postavljene na donji dio spomenika u udubljenja s profiliranim nešto uzdignutijim ivicama.

Pitanje na koje se može dati samo hipotetski odgovor jest karakter samog spomenika na kojem su šišarke stajale. U najvjerovatnijem odgovoru, a na temelju uvjetno sličnih analogija, može se pretpostaviti primarno sepulkralni karakter. Na prostorima istočnih i jugoistočnih dijelova provincije Dalmacije pronađeni su spomenici kockastog oblika, na kojima su stajali piramidalni završeci.[97] Na takvim spomenicima, odnosno piramidalnim završecima, odavno se već pretpostavlja da su bile prisutne fiksirane šišarke kao dekorativno rješenje (Tab. 1, Sl. 2).[98] Među rješenjima za atribuciju mogu se spomenuti i primjeri nadgrobnih kocki na mnogim lokalitetima, koje su mogle imati piramidalni dodatak. Ovakva su rješenja posebno karakteristična za područje oko rijeke Drine.[99] Lokaliteti Jabučja, Kalenića, Požege, Otanja, Glumača, Užica, Velikog Gostilja, Ustikoline i Skelana samo su neki od lokaliteta gdje su ovi spomenici pronađeni.[100] Prostor uz rijeku Drinu poznat je po različitim tipovima cipusa i stela na kojima su konstatirani mnogobrojni ukrasni detalji.[101]

Jedno od rješenja koje se može predložiti odnosi se na mogućnost da u ovom radu analizirane šišarke predstavljaju dio piramidalnog kruništa nekog većeg nadgrobnog objekta, vjerovatno manjeg mauzoleja ili možda veće are. Slična rješenja piramidalnih kruništa s dekorativnim elementom i šišarkama pronađena su u okolici Asserie.[102]

Ponuđeno rješenje funkcije ovih primjeraka moglo bi se tražiti i u primjerima spomenika oblika grobnih ara na koje su bile ugrađene šišarke. Najbliži prijedlog u smislu komparativnih primjeraka možemo pronaći na nadgrobnim arama pronađenim na lokalitetu *Colonia Flavia Scupinorum*. Na navedenom lokalitetu pronađena su dva vrlo analogna primjera na koje su ugrađene šišarke velikih dimenzija (Tab. 1, Sl. 3 i Sl. 3a).[103] Možda bi se u ovim primjerima mogli pronaći odgovori o karakteru naših dekorativnih šišarki.

Jedna od opcija u kontekstu rješavanja karaktera naša dva spomenika je i mogućnost da je riječ o grobnim stupovima. U prilog atribucije da je riječ o grobnom stupu uvjetne komparacije nam daju i primjeri pronađeni na lokalitetu Starog grada u Ivancu u Hrvatskoj,[104] koji svoje uzore imaju u noričkim grobnim stupovima.[105]

Među mogućim rješenjima u smislu analogija mogu se spomenuti i rotonde s koničnim krovom na čijem je vrhu stajala šišarka, a i sam konični krov rotonde bio je ukrašen motivom šišarkinih ljuspi.[106] U ovom slučaju riječ bi mogla biti o monumentalnijim arhitektonski složenijim spomenicima inspiriranim helenističkim mauzolejima i grobnim hramovima.[107]

Posljednje od mogućih rješenja za naše šišarke je i da je riječ o elementima koji su bili prisutni na urnama. Dekorativna rješenja urni sa šišarkom u punoj plastici također nisu nepoznanica. Takve šišarke kao dio pokrova urne ili središnjeg akroterija zabilježene su na prostoru Altina, Concordie i drugih mjesta.[108] Osnovni nedostatak ovog prijedloga je u dimenzijama naših primjeraka, koji su znatno veći.

[94] Riječ je samo o pretpostavkama na temelju analogija. Pronađeni spomenici u znatnom su stepenu oštećeni te se sami završetak samo pretpostavlja. Vidi: Sergejevski 1934, 35; Paškvalin 2012, 300.
[95] Paškvalin 2012, 299-300.
[96] Sergejevski 1934, 35.
[97] Paškvalin 2012, 300.
[98] Sergejevski 1934, 35, Sl. 14.
[99] Zotović 1995, 9.
[100] Jovanović 1985, 61-63.
[101] Vasić 1973, 123-130, 136.
[102] Maršić 2006, 112, Sl. 6.
[103] Jovanova 2013, 717-718, Tab. 725, Sl. 10, 726, Sl. 11.
[104] Belaj / Migotti 2011, 161, Sl. 14.
[105] Kremer 2001, Abb. 166.
[106] Starac 2000, 246, Sl. 24.
[107] Ibid., 242-243.
[108] Tirelli 1986, 794.

U svakom slučaju, sepulkralni karakter ostaje najvjerovatniji, bez obzira na tip spomenika na koji su šišarke bile ugrađene. Vrlo je moguće da je riječ o nekoj kasnoantičkoj reminiscenciji ara s piramidalnim kruništem, koji svoje uzore imaju u Akvileji.

Najmanje vjerovatnom ostaje otvorena mogućnost da je riječ o arhitektonskim elementima s nekog profanog zdanja ili možda samog objekta u Humcu. Zbunjujuća činjenica koja ostavlja mogućnost za eventualne nove reinterpretacije odnosi se na podatak da su naši primjerci dobro obrađenog ravnog dna, što isključuje mogućnost da je riječ o devastiranom elementu monolitnog spomenika. Također, nepostojanje utora i tragova olova ukazuje na to da primjerci nisu učvršćivani klasičnim načinom, kada su u pitanju višedjelni spomenici. S druge strane, moguća je i situacija da su šišarke u vidu spolija kasnije tretirane u smislu obrađivanog dna, kako bi u sekundarnoj funkciji bile aplicirane na neke druge objekte, vjerovatno u periodu kasne antike, što ne bi bila neobična situacija.[109]

Ostaje otvoreno pitanje o etničkoj i društvenoj pripadnosti i kontekstu pokojnika ili najbližih osoba u kojem su živjeli, radili i djelovali te podigli ove spomenike na prostoru današnjeg Ljubuškog. Dodatni hendikep predstavlja i činjenica da pored šišarki nije pronađen donji dio niti natpis, pa svi ponuđeni odgovori ostaju otvoreni. S obzirom na to da su u pitanju slučajni nalazi, kontekst je također nepoznat, osim lokaliteta navedenog u inventarnoj knjizi.[110]

Već iz analize same lokacije može se ustvrditi znatan uticaj koji je na izradu spomenika mogla imati vojna baza na Humcu, u čijoj su neposrednoj blizini spomenici i pronađeni. Prisustvo vojnih jednica i šarolik etnički sastav posigurno je morao ostaviti velikoga traga na mnoge segmente, pa tako i segment sepulkralne običajne prakse. Dodatni dokaz o vrlo realnom uticaju koji se širio iz susjednih područja u široj okolici Zadra jest i aserijska skupina nadgrobnih spomenika cipusa, na kojima je potvrđeno prisustvo šišarke. S obzirom na to da su ovi dekorativni elementi bili zastupljeni na spomenicima na području koje gravitira području današnje Hercegovine, može se vrlo realno pretpostaviti postojanje međusobnih prožimanja, ako ne u direktnom, onda barem u indirektnom smislu. Isti je slučaj i kada govorimo o mogućnosti determinacije naših šišarki kao dijelova nadgrobnih ara s piramidalnim dodatkom i šišarkom na vrhu, kakvi su zabilježeni na prostoru uz rijeku Drinu, ali i svih drugih nabrojanih rješenja poput urni, stela, nadgrobnih ara, rotondi i mauzoleja, čiji su uzori konstatirani na sjeveroitalijanskom području, prostoru obje Dakije, Norika, istočne obale Jadrana i drugih prostora, odakle su vojnici iz obližnjeg vojnog zdanja mogli biti porijeklom. Datacijski okvir njihovog korištenja u različitim kategorijama sepulkralne plastike može se precizirati u širok period I pa kroz čitavo III stoljeće.[111]

Zaključak

Dva kamena spomenika koji su bili predmet obrade u ovom radu po svemu sudeći su fragmenti jednog većeg spomenika. Njihova formalna i ukrasna koncepcija i simbolika te hronološki okvir ostaju na razini hipotetičkog, ostavljajući pritom podjednako aktuelnim više prijedloga o karakteru ovih primjeraka. Na temelju iznesene analize može se dati nekoliko osnovnih činjenica, koje usmjeravaju na mogući zaključak o atribuciji naših kamenih primjeraka šišarki.

Na prostoru današnje općine Ljubuški, na lokalitetu Humac, pronađena su dva kamena ukrasna elementa oblika borove šišarke. Riječ je o jedinstvenim nalazima na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Za jedan primjerak može se ustvrditi bolja izrada i bolji kamen (Sl. 1), dok je drugi primjerak izrađen od lošijeg žutog kamena i lošije izrade (Sl. 2). Oba spomenika su monumentalnijih ujednačenih dimenzija koje se kreću od 49 cm visine i 95 cm obima.

Borove šišarke zabilježene su kao ukrasni detalj na različitim spomenicima, primarno sepulkralnog karaktera. Njihovi prikazi mogu se definirati u formi reljefa te kao puni trodimenzionalni spomenik. U formi reljefa posebno su karakteristične u ukrašavanju stela, i to najčešće u okvirima zabata, ali i edikula. U manjem broju slučajeva trodimenzionalni primjerci konstatirani su i na vrhovima stela.

[109] Maršić 2006, 107, 111.

[110] Nažalost, nisu nam poznate okolnosti pronalaska, tačna lokacija niti bilo koji drugi detalj. Iz inventarne knjige saznajemo samo da je riječ o lokalitetu Humac kod Ljubuškog.

[111] Dobruna-Salihu 1990, 239.

Najkarakterističnije su kod liburnskih cipusa, gdje su bile čest ukras na vrhovima kalote. Primjerci na liburnskim cipusima su manjih dimenzija, orijentacijski 15-ak centimetara.

U odnosu na postojanje dekorativnog rješenja s motivom šišarke, kao osnovnog determinirajućeg parametra, u arheološkoj znanosti zabilježeni su i nadgrobni stupovi, nadgrobni spomenici rotonde, nadgrobne are, urne, piramidalna kruništa većih spomenika ili mauzoleja. Ne smije se prenebregnuti ni mogućnost da je riječ o običnim arhitektonskim elementima ili čak spolijama nekadašnjih sepulkralnih spomenika, koje su naknadno dorađivane te postavljane na profana zdanja u periodu kasne antike.

Determinirajuća činjenica kod naših primjeraka su velike dimenzije od 50-ak centimetara. Velike dimenzije navode nas na zaključak da je riječ o grobnim arama. Analogije koje nas usmjeravaju prema ovom rješenju odnose se na pronađene borove šišarke većih dimenzija, koje su stajale na vrhovima grobnih ara. Ovi komparativni primjerci pronađeni su na lokalitetu *Flavia Scupinorum* u Dardaniji (Tab. 1, Sl. 3 i Sl. 3a).

Datacija naših primjeraka može se postaviti u nešto širi vremenski okvir od I do III stoljeća, kada je proces romanizacije široko obuhvaćao i unutrašnjost provincije Dalmacije. Sličan datacijski okvir zabilježen je kod različitih sepulkralnih spomenika na ovom prostoru.[112] Raznorodni uticaji koji su očito bili prisutni na ovom mikropodručju nisu izuzetak. Slični procesi zabilježeni su i na području istočne Bosne, gdje su pronalažene stele istih karakteristika kao one pronađene na prostoru Makedonije i čak Male Azije.[113] Zbog toga je postojanje šišarki na lokalitetu Humca u općini Ljubuški vrlo realno moglo doći kao rezultat uticaja i prisustva ljudi ili vojnika koji su poticali ili u jednom dijelu života boravili na prostoru uz rijeku Drinu ili na istočnoj obali Jadrana, Norika, Gornje i Donje Dakije ili drugih mjesta, gdje su takvi floralni elementi intenzivnije korišteni.

Također, kada se govori o različitim inačicama piramidalnih kruništa, iz vida se ne smije izgubiti ni realna mogućnost uticaja koji su dolazili iz područja Aquileje[114] i generalno sjeverotalskog prostora[115] te područja Histre,[116] odakle su ovi oblici mogli dospjeti i do Humca.

Prostor općine Ljubuški bogat je različitim predmetima iz rimskog perioda. Pored niza pokretnih artefakata, poput alata, oruđa, oružja, nakita, fibula, svjetiljki, medicinskih instrumenata i slično, pronađen je veliki rimski objekat, koji je najvjerovatnije bio vojnog karaktera. Kao rezultat rimske planske kolonizacije prostora današnje općine Ljubuški, konstatirane su i mnogobrojne vile, ali i nadgrobni spomenici.

Može se pretpostaviti da su ova dva kamena elementa oblika borove šišarke bila dio sepulkralne plastike, najvjerovatnije grobne are s piramidalnim kruništem, na čijim su vrhovima stajale. Uticaji sa susjednog južnog areala, ali i s područja istočno, čak i sjeverno od ovog kraja, mogli su biti uzrok njihove izrade. Isto tako, ne smije se isključiti ni činjenica da su na navedenom području, zahvaljujući vojnom prisustvu, bile zastupljene različite etničke, ali i društvene, religijske i kulturološke zajednice i pojedinci, koji su donosili i svoju običajnu praksu, uključujući i sepulkralne spomenike, moguće i iz najudaljenijih krajeva velikog Rimskog carstva.

Resume

Pine Cones Motive on two Monuments from Humac near Ljubuški

The stone monuments which are the subject of analysis in this paper are each part of a larger monument made of local stone. One of them (inv.no.208, fig. 1) is in bas-relief, the lower part of it consisting of a simple moulded base with the pine cone above. The scales are rhomboid. The cone is 49 cm in height, with a circumference of 95 cm. There is no groove at the base. The other pine cone (inv.no.209, fig. 2) is of yellow stone, also in bas-relief. Unlike the first, this has no base. The scales are rhomboid, and resemble a mesh or net. The carving is clumsy. This pine cone too is 49 cm in height with a circumference of 95 cm, and, like the first, has no groove at the base. In other words, the

[112] Zotović 1995, 18.
[113] Ibid., 20.
[114] Scrinari 1972, 137; Dexheimer 1998, 9.
[115] Maršić 2006, 114-115.
[116] Starac 1995, 72, Tab. 1, Sl. 5, Tab. 3, Sl. 1-7, Tab. 5, Sl. 3.

two pine cones are alike in size and appearance, essentially differing only in the type or colour of the stone.

Cones are the organs on conifers that bear the reproductive structures or sporophylls. Conifers are generally monoecious, bearing both male and female cones on the same tree; those that bear. Male and female cones on separate trees are dioecious. The male or pollen cones of most species consist of modified leaves radiating from the centre, while the female or seed cones are more woody, with imbricate scales. The scales are of two types – bract scales and seed scales. As the cone matures, the scales open to allow the seed to escape. This is the moment of fertility, represented symbolically on funerary monuments, hence the frequent occurrence of pine cones on Roman tombs. Pliny the Elder wrote of a species of pine with cones that ripened all year round. Thus the ancient Greeks and Romans regarded the pine cone as a symbol of fertility and reproduction, and of the eternal renewal of the cycle of life.

The pine cone also features in the art and iconography of antiquity. As a floral decorative element, it is quite common on a wide range of objects dating from throughout antiquity, mainly on pottery artefacts, especially lamps, decorative architectural features and, in particular, funerary sculpture, stele (Pl. 2, fig. 1) and cippi. An entire group of lamps belongs to a distinct type of figural lamp, which includes those in the shape of pine cones. As funerary sculpture, pine cones occur as a feature of the decorations in relief forming part of a larger scene on a tombstone, or as the main or only decorative detail, as in the case of our specimens. It appears that the Romans adopted the pine cone from the earlier Etruscan tradition. Evidence of this is provided by finds of square cippi with pine cones of various sizes, concentrated in Latian Etruria. These decorative details were first made in the Republic, occurring in two different forms at different periods. In the earlier, mainly associated with the Etruscan period, the surface of the pine cones looked more like a flat mesh or net, while later, in early Roman times, the cones were more realistic, with the scales carved in relief. Pines and pine-cone motifs were associated mainly with the cult of the dead. In the context of funerary sculpture, their primary meaning was that of immortality and resurrection. Both pine trees and their cones were particularly significant in the Metroac cult. Pine cones are also associated with the cult of Attis. In one version of the myth, after his self-castration and death, pine trees grew on Attis' grave. The perpetual growth of the cone symbolised his eternal life. Coniferous trees are also associated indirectly with the goddess Cybele. Since there was a direct connection between these two deities, the coniferous tree and its cones may be seen in the same inter-related context.

Iconographically, pine cones are also associated with the cult of Sabasius, who is often portrayed holding pine cones, from which it may be concluded that they were one of the most significant attributes of this deity. In the cult of Sabasius, the pine cone was a symbol of fertility and of new life. Nor should it be forgotten that pine cones feature in the iconography and cult of Dionysus, as one of his attributes. The Greek Dionysos and his Roman counterpart Bacchus are often portrayed holding a staff topped by a pine cone, as a symbol of fertility.

In the 1st century, the Romans made a huge bronze pine cone, about four metres in height, as an iconographic symbol, representing much-needed fertility. Tradition has it that it stood in a prominent position as part of the fountain close to the Pantheon and the Temple of Isis in Rome (Pl. 1, fig. 4).

In even older cults the pine cone served as a symbol of various phenomena and characteristics. Numerous monuments and reliefs of gods or rulers have been found showing them holding a sceptre topped with a pine cone, or with a pine cone in their hand or placed next to them. The Babylonian god Marduk and Tammuz, whose iconography and symbols are associated with the myth of Osiris, are portrayed holding a pine cone. The staff of the Egyptian god Osiris is also topped with a pine cone, revealing the connections and intermingling of the names and destiny of these deities. Pine cones in various forms also feature in mediaeval times, where objects such as ear-rings bore decorations in the shape of a pine cone.

The artefacts discussed in this paper are two previously unpublished stone pine cones found at Humac, in present-day Ljubuški municipality (figs 1 and 2). An analysis of these artefacts, though very challenging, suggests various possibilities for which there are more or less persuasive arguments.

1. One view is that they were the upper parts of Liburnian cippi.
2. Another view is that they were parts of funerary arae, or of the pyramidal pediment of sizeable arae, or of cippi.
3. Provisional analogies may be drawn with funerary monuments of the rotunda type,
4. or part of tombstone,
5. part of an a urn,
6. part of a stela,
7. or part of a larger funerary edifice or mausoleum.
8. Finally, they may be seen simply as architectural features from a nearby Roman building.

Liburnian cippi are a specific type of tombstone typical of Liburnia. They are widespread, and fall into three distinct groups: the Krk type, the Zadar type and the Asseria type.

In terms of shape, cippi may be cylindrical or square. The latter are the most common in Bosnia and

Herzegovina, as in south-west and western Serbia and northern Montenegro, the eastern part of the former province of Dalmatia.

Cylindrical cippi are typical in particular for Liburnia and the region that gravitated towards it, where a significant number have been found. Apart from their cylindrical body, a basic feature of these cippi is the top, ending in one form or another in a pine-cone (Pl. 1, fig. 1).

Another group of tombstones with pine cones is concentrated on the coastal region of Montenegro. These are known as cubo-conical in shape.

Most Liburnian cippi are monolithic, though some have been found that were made in two parts. One part consisted of the cylindrical shaft, with the top or calotte made separately and attached in various ways to the lower part.

Since all that survives of our specimens is the topmost decorative pine cone, this is all that is available for analysis and hypothesis. As already noted, on many Liburnian cippi the calotte was topped by a decoration in the shape of a pine cone or, less commonly, of a mushroom. This decorative feature was set like an acroterion on the very top of the cippus. This type of decoration was typical of the Asserian group of cippi, and does not feature on the Zadar and Krk groups.

The decorative pine cone on this monument was particularly vulnerable, being on the very top of the cippus and attached to the calotte by a narrow neck, often moulded, and at risk of being broken off. The annular moulding was in the form of a cable twist. The workmanship of the pine cones varies, as do the shape and the treatment of the scales. Some are in high relief, others in bas-relief; the cone may be ovoid or spherical. Every specimen found to date has scales of more or less rhomboid shape.

Pine cones on other Roman monuments do not differ greatly in workmanship or form from those of the Liburnian cippi. The scales of pine cones on stele are rhomboid-oval or polygonal in shape, and are imbricated, giving them a very natural appearance.

Archaeological finds confirm that this floral detail, particularly on sepulchral monuments, was quite widespread from Histria, Liburnia, Dalmatia – especially the south and east of the province, Noricum, Pannonia, northern Italy and Gaul all the way to the later regions or provinces of Dardania, Upper and Lower Moesia, Dacia, Lower Germania and Macedonia, where it appears on stele and other types of monument.

Even though they are most commonly found on cylindrical cippi, these decorations are also known from square cippi and arae as well as other funerary monuments. In particular, they feature on or above the gables of stele. Stele have been recorded with a small square panel at the top of the gable, where a pine cone, made separately, would probably have been attached. Pine cone motifs have also been recorded on stele found in present-day Herzegovina.

In a few instances, funerary arae could have had relief decorations, including stylised pine cones. Indeed, the rather large size of our pine cones find their closest analogies in funerary arae from the Dardanian region (Pl. 1, figs. 3 and 3a). Analysis of these two specimens from present-day Bosnia and Herzegovina, which differ from those in the neighbouring eastern Adriatic region, is all the most meaningful as a result.

When analysing our two specimens, it is crucial to bear in mind the size of the pine cones. The pine cones on Liburnian cippi of the Asserian group and of those known as cubo-conical cippi are small-sized parts or structural components of monuments, some 15 cm in height, as is to be expected given that they were decorative details surmounting the calotte. Similar small-sized pine cones have also been found on a range of monuments of a funerary nature found in the interior of the Empire, outer Dalmatia, and Dardania. Our specimens, found at Humac in Ljubuški Municipality, are significantly larger, almost 50 cm in height and almost a metre in circumference. This alone leads to the almost certain conclusion that they were not part of a Liburnian cippus. They most closely resemble larger pine cones found in Dardania, the southern regions of the province of Upper Moesia, which would corroborate this conclusion. Dardanian specimens found at Peć and Skupi, 69, 71, 73 and 87 cm in height (Pl. 2, figs. 2-5), are the closest analogies to our pine cones. The base, however, differs from ours. The Dardanian pine cones have wide bases, and some also have feet. Of the two pine cones found at Humac in Ljubuški, one has no base (fig. 2), while the other sits directly on the base, which is completely plain, consisting of a simple moulding (fig. 1), unlike those of Liburnian cippi.

Examination of the pine cones found at Humac suggests that they were probably set into the separate lower part of a monument, rather than having been part of a monolithic monument. Though the analogies are broader, monuments consisting of a rectangular base on which a decorative feature was set have been found in the interior of the Roman province of Dalmatia, and were not unknown in Upper Dacia and Lower Dacia, where monuments of this type have been found. These provide evidence that these separate floral decorative features were attached in various ways to another part of the monument. They could have been set into a groove or fitted into the lower part of the monument, which had some kind of moulding around the edges. In the latter case, the monument was probably pyramidal in shape and topped with the decorative feature. Pyramidal monuments of this kind were presumably known in Bosnia and Herzegovina.

Attempts to reconstruct some pyramidal monuments include the supposition that they were topped by decorative pine cones. In support of the hypothesis that they were made separately and then attached to a monument is the fact that the underside of our specimens shows no trace of any edge or other feature that might suggest they had been broken off some larger object. As a result, it may be assumed that our pine cones were set on a monument as a separate element. Logically, the only possible conclusion, based on their current state of preservation, with no groove, worked base, or traces of lead, is that they were set into the top of the monument within somewhat raised moulded edges.

A question to which the answer can only be hypothetical is the nature of the monument on which these pine cones stood. The most likely answer, based on provisional analogies, is that they were funerary monuments. Cuboid monuments with pyramidal tops have been found in the eastern and southern regions of the province of Dalmatia. It has long been assumed that decorative pine cones were fixed to the pyramidal top of such monuments (Pl. 1, fig. 2). Cuboid tombstones topped by a pyramid have been found elsewhere, particularly around the River Drina, where they have been found at Jabučje, Kalenići, Požega, Otanje, Glumač, Užice, Veliki Gostilj, Ustikolina, Skelani and elsewhere. The area around the Drina is known for its variety of cippi and stele, on which many decorative details have been recorded.

One possibility is that our pine cones formed part of the pyramidal pediment of a sizeable sepulchral monument, probably a small mausoleum or perhaps a large ara. Similar pyramidal pediments decorated with pine cones have been found around Asseria.

Further clues may be found in funerary arae to which pine cones had been attached. For the purpose of comparison, the most helpful are the funerary arae found at *Colonia Flavia Scupinorum*, where two very similar arae were found which bore large pine cones (Pl. 1, figs. 3 and 3a). These could answer the question concerning the nature of our decorative pine cones.

One possibility is that our two pine cones were from tombstones. A comparison may be provisionally made with specimens found at Stari grad in Ivanac in Croatia, based on tombstones in Noricum.

Possible analogies may be found in rotunda with a conical roof topped by a pine cone, in which the roof itself was decorated with pine-cone scales. In this case, they could have formed part of more monumental, complex monuments inspired by Hellenistic mausolea and funerary temples.

Finally, our pine cones could have been part of urns, since urns decorated with three-dimensional pine cones are not unknown. Such pine cones as part of the lid of an urn or of the central acroterion have been recorded at Altine, Concordia and elsewhere. However, our pine cones are much larger.

In any event, they were most likely funerary in nature, regardless of the type of monument to which they were attached. It is very possible that they are a throwback, dating from late antiquity, to the arae with pyramidal pediments modelled on those from Aquileia.

The least likely possibility is that they were architectural elements from some secular edifice in Humac. A puzzling feature that potentially allows for a new interpretation is that the underside of our pine cones is flat and nicely finished, ruling out the possibility that they were broken off some monolithic monument. Furthermore, the absence of a groove or of any traces of lead demonstrates that they were not attached by the method typical of monuments composed of two or more parts. On the other hand, it is possible that the underside was re-dressed later and that they were used as spolia in some other building, probably in late antiquity, which would not be unusual.

Another unanswered question is that of the ethnicity and social affiliation or context of the deceased or closest relative who lived and worked, and erected these monuments, in present-day Ljubuški. In the absence of any lower section or of an inscription, all these hypotheses remain to be proven or disproven. Our pine cones were chance finds, so that even their context is unknown, beyond the locality stated in the inventory.

A study of the site itself reveals that there must have been significant influence on the maker of these monuments from the military base at Humac, close to which they were found. The presence of troops, with all their diverse ethnic composition, must have made its mark on many aspects of life, including that of funerary practices. Further evidence of the very real influence that reached these parts from neighbouring regions around Zadar is provided by the Asserian group of cippi bearing pine cones. Since these decorative features occurred on monuments in the area gravitating towards present-day Herzegovina, it is entirely realistic to assume that there were some cross-cultural exchanges, if not direct, then certainly indirect. The same is true when discussing the possible identification of our pine cones as parts of funerary arae with pyramidal pediments topped by pine cones, as recorded around the River Drina. Yet in each of the several proposed solutions, their origin could lie in the urns, stele, funerary arae, rotundas and mausolea, as found in northern Italy, both Dacias, Noricum, the eastern Adriatic and elsewhere, where the soldiers in the nearby military facility themselves originated.

The use of pine cones in these various kinds of funerary sculpture may be dated broadly to the 1st to the end of the 3rd century.

Literatura

Atanacković-Salčić, V. 1966, Hardomilje, Torine, Ljubuški – rimski grobovi sa spaljivanjem, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 114-115, 213.

Atanacković-Salčić, V. 1978, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, Arheološki pregled 20, Beograd 1978, 73-77.

Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu, Naše starine XIV–XV, Sarajevo 1981, 257-284.

Belaj, J. / Migotti, B. 2011, Rimski grobni spomenik s lokaliteta Stari grad u Ivancu, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 28, Zagreb 2011, 147-168.

Ballian, D. / Halilović, V. 2016, Varijabilnost obične jele (*Abies alba Mill*.) u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2016.

Busuladžić, A. 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.

Busuladžić, A. 2010, Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010.

Busuladžić, A. 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011.

Busuladžić, A. 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.

Busuladžić, A. 2015, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 44, Sarajevo 2015, 169-233.

Busuladžić, A. 2015a, Antički kameni spomenik s lokaliteta Čipuljić kod Bugojna, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XLVIII, Zagreb 2015, 7-19.

Busuladžić, A. 2016, Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 45, Sarajevo 2016, 63-105.

Busuladžić, A. 2016, Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 45, Sarajevo 2016, 127-205.

Busuladžić, A. 2017, Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2017.

Buzov, M. 2009/2011, Arheološka topografija Boke Kotorske, Kačić, Split 2009/2011, 467-486.

Cambi, N. 2002, Antika, Split 2002.

Cambi, N. 2012. Predgovor, u: Paškvalin, V. Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2012.

Colin, D. 2004, Rječnik simbola, mitova i legendi, Zagreb 2004.

Cumont, F. 1966, Recherches sur la symbolisme funéraire des Romains, Paris 1966.

Dexheimer, D. 1998, Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit, British arheological report, series 741, Oxford 1998.

Dobruna-Salihu, E. 1990, Borova šišarka kao dekorativni motiv sepulkralne plastike rimskog doba i njezina simbolička tradicija u području Dardanije, Arheološki vestnik 41, Ljubljana 1990, 235-248.

Dodig, R. 2005. The Seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški, Illyrica antiqua, Zagreb 2005, 209-219.

Dodig, R. 2011, Rimski kompleks u Gračinama. Vojni tabor ili...?, u: Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini i Radovi kolokvija Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb 2011, 327-345.

Dodig, R. 2014, Kult boga Libera na području Ljubuškog, Cleuna 1, Livno 2014, 140-148.

Dragičević, I. 2014, Grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija iz Zbrike Franjevačkog muzeja na Humcu kod Ljubuškog, Cleuna 1, Livno 2014, 95-111.

Gabričević, B. 1987, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987.

Greenlee, J. 2014, Quod vocator paradiso: The pigna and the atrium of old st. Peter's, Tuscaloosa, Alabama 2014.

Grupa autora 1970, Rome et Vatican, Rome 1970.

Fadić, I. 1989, Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. Liburnskih cipusa – prilog klasifikaciji, Izdanja HAD-a 13, Zagreb 1989, 51-59.

Fadić, I. 1990, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa, Diadora 12, Zadar 1990, 209-301.

Fadić, I. 1991, Zadarska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa, Diadora 13, Zadar 169-213.

Fadić, I. 1992, Liburnski nadgrobni spomenici (Liburnski cipusi) osobitih svojstava, Diadora 14, Zadar 1992, 83-109.

Fadić, I. 2006, Novi liburnski nadgrobni spomenici iz Aserije, Asseria 4, Zadar 2006, 73-104.

Ferjančić, S. 2002, Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek, Beograd 2002.

Florescu, G. 1930, I monumenti funerari romani della "Dacia superior", Epfemmeris dacoromana IV, Bucurestu 1930.

Florescu, G. 1942, I monumenti funerari romani della Dacia inferior, Biblioteca muzeului national de antichitati din Bucuresti, Bucuresti 1942.

Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.

Jovanović, A. 1985, Nalazi iz rimskog perioda u valjevskom kraju, Istraživanja II, Valjevo 1985, 57-69.

Jovanova, L. 2013, Sepulchral monuments from Scupi (Colonia Flavia Scupinorum), in: Cambi N. / Koch G. (eds.), Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire, Procedings of the International Scholarly Conference held in Split, Sept. 2009., Split 2013, 709-745.

Kremer, G. 2001, Antike Grabbbauten in Noricum. Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 36, Wien 2001.

Kurilić, A. 2007. Dvije rimske nadgrobne are iz Serije, Asseria 5, Zadar 2007, 83-110.

Kurilić, A. 2010, Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, što su i odakle su?, Asseria 8, Zadar 2010, 131-274.

Marić, R. 1933, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.

Maršić, D. 2006. Piramidalna kruništa iz Aserije, Asseria 4, Zadar 2006, 105-126.

Maršić, D. 2009, Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Histriji i Dalmaciji, Zadar 2009.

Miletić, N. 1963, Nakit i oružje IX–XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XVIII, Sarajevo 1963, 155-178.

Nikoloska, A. 2010, Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia, BAR S2086, Oxford 2010.

Nikoloska, A. 2013, The sepulchral character of the cult of Cybele and Attis on the monuments of Republic of Croatia, u: Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva – Zbornik međunarodnog simpozija, Split 2013, 507-527.

Nikoloska, A. 2015, Evidence of "Oriental" cults from the Republic of Macedonia, in: Romaninsing Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium, Skopje, 18.-21. September, 2013, Skopje 2015, 257-279.

Patsch, C. 1914, Zbirke grčkih i rimskih starina u bos. her. Zemaljskom muzeju, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 141-219.

Paškvalin, V. 1961. Bronzana votivna ruka iz Sasa, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XV–XVI, Sarajevo 1961, 203-209.

Paškvalin, V. 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2012.

Paulys-Wissowa 1896, Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1896.

Pilipović, S. 2011, Kult Bahusa na centralnom Balkanu I–IV vek, Beograd 2011.

Portella, Della I. 2000, Subterranean Rome, Könemann 2000.

Roscher, W. H. (ur.) 1884–1897, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884–1897.

Roscher, W. H. (ur.) 1915, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1915.

Roscher, W. H. (ur.) 1925, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1925.

Schober, A. 1923, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien V, Wien 1923.

Scrinari, V. S. M. 1972, Museo Archeologico di Aquileia – catalogo delle sculture romane, Roma 1972.

Sergejevski, D. 1934, Rimska groblja na Drini (neizdati spomenici), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XLVI, Sarajevo 1934, 11-41.

Starac, A. 1995. Rimske nadgrobne are u Puli i u Istri, Opuscula Archaeologica 19, Zagreb 1995, 69-95.

Starac, A. 1999, Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji I, Pula 1999.

Starac, A. 2000, Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji II, Pula 2000.

Starac, A. 2000a, Epigrafski i anepigrafski spomenici Pule (1996–1998), Arheološki vestnik 51, Ljubljana 2000, 233-248.

Srejović, D. 1997. Arheološki leksikon, Beograd 1997.

Srejović, D. / Cermanović, A. 2000, Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 2000.

Suić, M. 1950/51, Liburnski nadgrobni spomenik ("Liburnski cipus") s težištem na genezi i simbolici spomenika, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 53, Split 1950/51, 60-64.

Šilić, Č. 2005, Atlas dendroflore (drveće i grmlje) Bosne i Hercegovine, Čitluk 2005.

Tončinić, D. 2011, Spomenici VII legije na području rimske provincije Dalmacije, Split 2011.

Tirelli, M. 1986, Per una tipologia delle coperture d'urna altinati: un esemplare a cuspide piramidale, Aquileia Nostra 57, Aquileia 1986, 793-808.

Uranić, I. 2005, Ozirisova zemlja. Egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu, Zagreb 2005.

Vasić, M. R. 1973, Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I do IV veka nove ere (doktorska disertacija u rukopisu), Beograd 1973.

Wilkinson, R. H. 2003, The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt, London 2003.

Zotović, R. 1995, Rimski nadgrobni spomenici istočnog dela provincije Dalmacije, Užice 1995.

Sl. 1

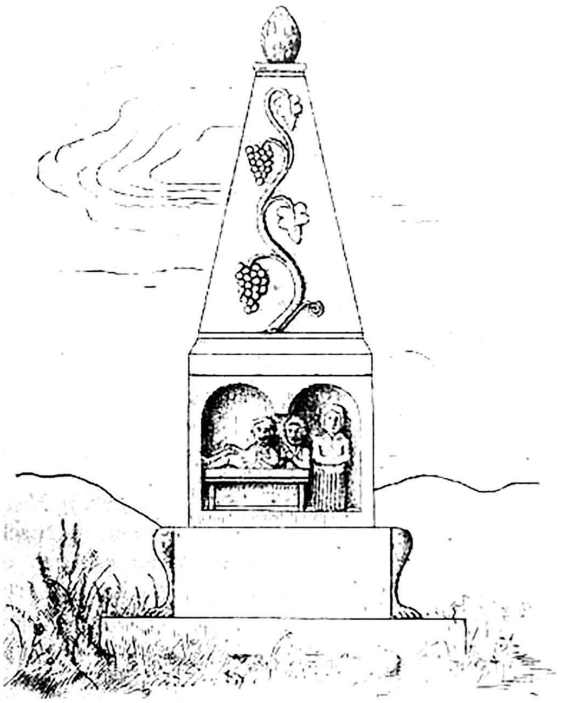

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 3a

Sl. 4

Tabla 1: Sl. 1 *Liburnski cipos* (Fadić 1990); Sl. 2 *Spomenik sa piramidalnim završetkom* (Sergejevski 1934); Sl. 3 *Grobna ara* (Jovanova 2013); Sl. 3a *Grobna ara* (Jovanova 2013); Sl. 4 *Bronzana šišarka* (Greenlee 2014)

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5

Tabla 2: Sl. 1 *Stela* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 2 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 3 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 4 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 5 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990)

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:184-202
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.93

Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci

Goran Popović
Osmaci

Edin Veletovac
Sarajevo

Amra Šačić Beća
Sarajevo

Abstract: The territory of north-eastern Bosnia is one of the least explored parts of the Western Balkans in archaeology. In 2015, the remains of a double-naved basilica from Late Antiquity were discovered in the village of Mramorak, at the archeological site of Crkvina, in the municipality of Osmaci. A comparative overview of similar findings from north-eastern Bosnia is given in the introductory part of this paper in order to comprehend the importance of this finding as much as possible. This is followed by specific research results of the basilica from Late Antiquity from Mramorak. It is important to note that one tombstone stela from the period of the Principate has been discovered at this site. This is a high-quality monument as seen by the portraits of the decedents and their successors. It is a beautiful example of Roman stelas that has been discovered in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. Although the inscription field is physically damaged, the majority of the text can be reconstructed. This recently discovered basilica from Mramorak can be dated to the period from the 4th to 6th century, whereas the stela was probably produced in the 2nd century.

Keywords: Late Antiquity, Late Antiquity basilica, Christianity, north-eastern Bosnia, Mramorak, Osmaci, tombstone stela, the Principate, onomastics

Through historiography, many prominent scholars have explored the early history of Christianity, including the churches/basilicas from Late Antiquity as their most representative remains in the territory of Bosnia and Herzegovina. The pioneers in this field of study were the scholars who came to Bosnia and Herzegovina together with the occupation by the Austro-Hungary Empire in 1878. Those are Vaclav Radimsky,[1] Ćiro Truhelka[2] and Carl Patsch.[3] Although many scholars dealt with this historical aspect during the 20th century, it is impossible to enumerate all of them in this paper. However, as the first among equals, we should mention Dimitrije Sergejevski whose exploration and papers on the topic of the basilica from Late Antiquity, such as those from the sites of Klobuk,[4] Nerezi and Dolac,[5] as well as Mokro,[6] have largely contributed to a better understanding of this problem. We should particularly emphasize his study on the basilica from Dabravine, published in the special edition of the National Museum Herald, where all of the aspects of this sacral building were addressed in detail.[7] We should not forget to mention Đuro Basler as a person who was

[1] Radimsky 1892a, 75-80; 1892b, 372-387.
[2] Truhelka 1892, 340-365.
[3] Patsch 1895, 285-292.
[4] Sergejevski 1954, 189-210 + Tab. 1-15.
[5] Sergejevski, 1959, 163-173.
[6] Sergejevski 1961, 211-228.
[7] Sergejevski 1956.

highly important for the study of this problem. Among many scholarly articles written during his career, we should emphasize two syntheses "*Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*" (Architecture of Late Antiquity in Bosnia and Herzegovina)[8] and "*Kršćanska arheologija*" (Christian archaeology),[9] reissued numerous times. Tomislav Anđelić also contributed to the study of this period, whose work is mostly associated with the excavations of basilicas from Late Antiquity in Cim and Žitomislići near Mostar.[10] Finally, we should also mention Veljko Paškvalin who spent the majority of his career studying the early history of Christianity in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. His most important papers and studies on this topic were compiled into a book "*Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone – Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*" (Christianity of Late Antiquity in the hinterland of Salona and Narona – Archaeological research of Christianity in Late Antiquity in Bosnia and Herzegovina).[11]

There are more than seventy sites that contain the remains of Christian sacral architecture, more specifically basilicas or churches from Late Antiquity, in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina.[12] For more than two-thirds of these findings we can safely say that they belong to the remains of these buildings as there is specific evidence such as the foundations of churches/basilicas, parts of stone furniture, and numerous other, larger or smaller artefacts that corroborate this fact. There is a smaller number of sites that are very likely to contain, or at least there is a real possibility, the remains of these sacral buildings, but due to different reasons, they have never been definitely corroborated.[13] The traces that are present, as well as the accompanying findings, strongly indicate such an assumption, therefore it is only a matter of time before it becomes a fact. This is a respectable number, but what is more important it is certainly not definitive. Namely, the number of discovered churches from Late Antiquity keeps on growing and it is not a question of whether there are more of them, but of the time when they will be uncovered.[14] The majority of these sacral buildings originate from the territory of central Bosnia and western Herzegovina. On the other hand, the territory of northern and north-eastern Bosnia are extremely poor in such a type of buildings.[15] This is particularly true for the territory of north-eastern Bosnia, where there has been no finding of churches/basilicas from Late Antiquity. There are many reasons for this, but the cause could primarily be the chronic lack of systematic archaeological research throughout the period of the 20th century until today.

Unlike churches/basilicas from Late Antiquity in the neighboring littoral area, those in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina have several common characteristics. They are primarily smaller in size and the majority of them have sides of equal length; they are square-shaped instead of the traditional rectangle. The construction quality was very poor as these churches were built very sloppily from spolium on older buildings to pagan tombstones. Such walls were usually plastered, rarely painted. The walls usually don't have right angles and are mostly oriented from east to west. Such sacral buildings are commonly followed by grave vaults, which represent one of the most consistent accompanying elements. A large number of

[8] Basler 1972; German issue; Basler 1993.

[9] Basler 1986; Basler 1990.

[10] Anđelić 1974, 179-244; 1978, 629-640; 1980, 257-266.

[11] Paškvalin 2003.

[12] Veletovac 2013, 91-143; 2014, 277-299. We should certainly note the sites that will serve as an analogy in the analysis of the basilica from Late Antiquity from Mramorak, grave vault and accompanying finds. Some of the prominent sites are Blagaj–Japra which was a find site of the largest basilica in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina (Basler 1975-76, 145-153), Vitrina (Borasi) near Ljubuški (Truhelka 1893, 676-677), Majdan near Mrkonjić Grad which was excavated by Vaclav Radimsky and Andrija Trokar in 1891 and 1892 (Radimsky 1893a, 332-337; Basler 1972, 92-94), Šiprage near Kotor Varoš where baron Schweiger discovered a church, its plan and finds were published by Vaclav Radimsky (1892, 75-78; Basler 1972, 115-116), Skelani near Srebrenica where two churches of different dimensions have been discovered (Patsch 1907, 460-463; Basler 1972, 113-115), Mogorjelo near Čapljina where Carl Patsch had discovered a double basilica as part of a complex from Late Antiquity (Basler 1958, 45-62; 1972, 97-100), Oborci near Donji Vakuf (Basler 1960, 59-72), etc.

[13] More in: Veletovac 2013, footnotes 267, 285, 334, 345, 354.

[14] See, for example, recently discovered basilica in Bakinci: Vujinović 2014.

[15] Until recently, discoveries in Bakinci and well-known site in Ramići near Banja Luka have not identified churches/basilicas from Late Antiquity in this region.

churches/basilicas from Late Antiquity hold one or more of such tombs inside or adjacent to them.

Late Antiquity in the territory of north-eastern Bosnia in the light of archaeological findings

When it comes to the territory of the Osmaci municipality and the village Mramorak that is being referred to in this paper, no archaeological traces from Late Antiquity have been recorded.[16] Nevertheless, the situation is quite different in larger administrative units (Kalesija and Zvornik) that are located in its vicinity. At the site of Gradina in Gornja Petrovica near Kalesija, there is a smaller fort from Late Antiquity, size 40 x 20 m, with visible stone walls joined by lime mortar, and smaller findings such as fragments of Roman dishes, tips of an iron arrow, as well as one worn-out Roman copper coin.[17] Unlike Kalesija, many sites from Late Antiquity were registered in the wider territory of Zvornik. This is no surprise as this territory could have been the location of the road station *Ad Drinum* on the road *Sirmium – Argentaria*.[18] Two ancient quarry pits have been discovered at the site of Bandera in the settlement Kučić kula that contain stone sarcophagus without a cover, parts of the base, and many other blocks that have never been finished during the construction.[19] Not far away from this place, in the village Dardagani at the site of Sige, in the third pit that was part of the same ancient quarry, several findings from Late Antiquity have been discovered. We should certainly emphasize the monument dedicated to the cult of Mithra which shows tauroctony on a stone relief.[20] Moreover, other discoveries at this location include parts of pillars, unprocessed stone blocks, sarcophaguses, Roman ceramic fragments, fibula, iron tools, as well as several bronze coins of Valentinian II (*Flavius Valentinianus Augustus,* 364–375) that enable us to date this site to the second half of the 4th century. The remains of a Roman settlement have been recorded in Gradac in Branjevo where we can observe the walls of a building, but this could also be the location of a smaller ancient fort on a Roman road.[21] Several small findings were also found at this location, such as an iron pick-axe, iron dish, as well as an anepigraphic tomb-stone. The remains of a *refugium* from Late Antiquity have been discovered in Gradina in Sapna where we can observe poorly constructed walls and fragments of dark gray ceramics on the top of a hill.[22] The remains of a larger building (dimensions about 80 x 40 m) have been discovered at the site of Kućište in Donji Šepak. Although there is no definite corroboration, this may be a Roman *vila rustica* from the period from the 3rd to the 4th century.[23] The site of Ulice in Šetići also holds the remains of a Roman settlement. In the fields, we can observe the remains of walls, ceramics, and stones from the period from the 5th to the 6th century.[24] There is another fort from Late Antiquity of smaller dimensions at the site of Ograda in Divići. We can observe parts of the walls of this fort, as well as stone staircases with an embedded altar dedicated to Jupiter.[25] There are the remains of a fort (dimensions about 25 x 15 m) above the village Skočić on a hill Kostur. Judging by the position, architecture and the very name Kostur (*Engl.* Skeleton), that probably originates from the Latin word *castrum*, it may be a fort from Late Antiquity.[26] The archaeology of this site has not been explored; thus apart from the fact that the building was made of crushed stone, we cannot say anything more about this site for certain. Four kilometers south-east from Mramorak, in the settlement Papraća, in 1930 a local teacher found in his backyard

[16] Nevertheless, we should mention a prehistoric fort at the site of Gradina Kosovača in the present-day Osmaci municipality that was modified and upgraded by the Romans upon their arrival to suit their needs. The plateau inside the fort holds the remains of smaller buildings built by the Romans after taking control over the fort (More in: Radimsky 1895, 220-222; Also see: Fiala 1893, 152-153). We cannot safely say for how long this fort was used, given that subsequent research has never been undertaken. However, bearing in mind numerous other sites in the territory of Bosnia and Herzegovina and their continual habituation, we shouldn't dismiss the possibility that the fort in Gradina Kosovača was used for a long time in Late Antiquity.

[17] Radimsky 1893, 483-484.

[18] *Itin. Rom*. 472; Bojanovski 1981, 190, 177-185; 1988a, 156.

[19] Bojanovski 1967, 193.

[20] Kosorić 1965, 49-56.

[21] Vorliček 1896, 197-199; Bojanovski 1981, 153.

[22] Bojanovski 1981, 152; Basler 1988, 91 = 6. 72.

[23] Paškvalin 1988, 93 = 6. 123.

[24] Čremošnik 1988, 98 = 6. 227.

[25] Sergejevski 1941 (1942), 3-4.

[26] Bojanovski 1981, 153; See also: Basler 1972, 59.

three pieces of Roman imperial coins belonging to emperors Marcus Aurelius (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus* 161–180), Licinius (*Caius Valerius Licinianus Licinius Augustus*, as Augustus in the west 308–313, as Augustus in the east 313–324), and probably Constantius II (*Flavius Iulius Constantius Augustus*, together with his brothers Constantine II and Constans 337–340, only with Constans 340–350, and as a sole ruler 350–361).[27] The only finding from this period that would suggest the existence of a Christian architecture from Late Antiquity has been discovered at the site of Zamlaz near Zvornik. This is a grave vault from Late Antiquity, but without a bed (klina), that can be dated approximately to the period between the 4th and 6th century.[28] The discovery of this grave could indicate that the remains of a church or basilica from Late Antiquity are located nearby. Although quite plausible, it is only an assumption due to the lack of systematic archaeological exploration and any direct evidence.

It is clear that during the late Roman period and immediately after it, the territory of the present-day Osmaci municipality gravitated toward the region of Zvornik, rich in archaeological sites, where many Roman settlements and archaeological materials from Late Antiquity have been discovered. Settlement remains indicate that organized Christian communities may have lived in this territory with an established church organization, which could lead us further to conclude that a certain number of churches/basilicas from Late Antiquity could have existed in the territory of north-eastern Bosnia, around Kalesija, and particularly Zvornik.

Christianization and church organization in the territory of north-eastern Bosnia

Bearing in mind all the above, it is difficult to speak of the Christianization of this region, when it began and its intensity. First of all, this requires representative Christian findings from Late Antiquity, particularly written information, which are chronically lacking in this case. This unfavorable situation is additionally hampered by the lack of monuments dedicated to pagan cults that could be very useful in a comparative aspect. However, if we compare north-eastern Bosnia with neighboring regions in present-day Bosnia and Herzegovina, it seems very likely that the process of Christianization began quite late (the second half of 4th century), and that the intensity of this process was low until the end of the 5th century.[29] We should not forget to mention the fact that regardless of the chronic lack of archaeological findings, only one accidental finding of the provenance of Christianity has been recorded in this territory, which, compared to other territories, is insufficient. No matter how cynical the previous sentence sounds, there is still a significant number of such findings in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. When presenting the situation in this way, it would suggest that there are less Christian findings from Late Antiquity than it was usually believed by some members of the scholarly community.

Moreover, we should briefly address the issue of the church organization in Late Antiquity in the territory of far north-east of Bosnia. Unfortunately, addressing this issue is difficult due to the lack of written and archaeological traces. The current situation makes it difficult to form any specific opinion. Nevertheless, we can make some general conclusions. Bearing in mind that the majority of this territory mainly belonged to *Pannonia Secunda*, it seems reasonable that the center of this diocese was located in this province. Although this is not mentioned in any written source, certain solutions are imposed by themselves.[30] It is a well-known fact that there were three dioceses in the territory of the province of *Pannonia Secunda* in the second half of the 4th

[27] Sergejevski 1932, 29.

[28] Bojanovski 1967, 193.

[29] Numerous papers have been written about the church organization in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina during Late Antiquity. The major contribution was given by Ante Škregro who addressed this problem directly or indirectly in several of his papers (Škegro 2005, 369-389; 2006, 69-82; 2007a, 59-92; 2007b, 9-24; 2007c, 357-365; 2008, 111-141; 2009, 191-204; 2010, 229-244; 2011a, 449-456; 2011b, 103-123; 2011c, 99-115; 2014, 171-184).

[30] It is possible that the territory of the Osmaci municipality, including Mramorak, belonged to the province of Dalmatia in the early Roman period, i.e., it was located in the border area between these two administrative units. Such conclusion is based on the recent research of disputable border line between Dalmatia and Pannonia (More in: Šačić 2016, 91-95).

century: diocese centered in Cibalae (Vinkovci), diocese centered in Mursa (Osijek), and the most important diocese centered in Sirmium (Sremska Mitrovica).[31] Diocese centered in Mursa cannot be associated with this territory given that it was located to the north of Cibalae and in this case, it would divide its territory, which of course is out of the question. It also isn't logical if we know that Cibalae and Simirum were closer to this territory than Mursa. The most probable solution is that this territory was under the jurisdiction of the bishop of Sirmium.[32]

This territory quite logically gravitated toward Sirmium in terms of geography, politics, and economy. It seems that the entire region to the south of the Sava river up to Zvornik (present-day Semberija and the region around Zvornik) belonged to the ager of Sirmium colony (*coloniae Sirmi*).[33] Bearing in mind that ecclesiastical territorial organization mostly corresponded to the civilian administrative units in Late Antiquity, then it is reasonable to assume that this territory could be an integral part of the diocese of Sirmium, and archdiocese later on. As already mentioned, road station *Ad Drinum* on the road *Sirmium – Argentaria*,[34] is usually located in the region of Zvornik connecting it directly with the provincial metropolis, and one of the most important cities in the Empire in Late Antiquity. Although not a definitive proof, this fact quite logically relies on the previous opinion and additionally supports it. Therefore, apart from connecting the metropolis with the mining district of Argentaria, this road was at the same time important for connecting the region within the ager of Sirmium, as well as the diocese of Sirmium later on.

However, this being true, such situation could have lasted only up to 441 AD when the bishop of Sirmium had to leave his seat before the invasion of the Huns when the town was heavily destroyed.[35] After the retreat of the Huns due to the defeat at the Nedao river in 454 AD and the final breakup of the Hunnic Empire established by Attila, Sirmium was dominated by the Germanic peoples for more than one hundred years. During this period, the Ostrogoths and Gepids held Sirmium under their control on two occasions. It remained under the control of the Gepids until 567 AD when it fell under Eastern Roman authority.[36] No bishop of Sirmium is mentioned in the sources from this period, therefore it is not too far-fetched to believe that the episcopal see of Sirmium remained vacant during this time.[37] As soon as the Roman government was established in 567 AD, the ecclesiastical organization led by Bishop Sebastian was restored. Nevertheless, such situation did not remain for too long as already in 582 Sebastian had to flee from the Avars. This marked the definitive collapse of the ecclesiastical organization in south Pannonia.[38]

The results of archaeological excavations at the site of Crkvina in the village Mramorak

"Our country Herzeg-Bosnia holds many antiquities. Some are crushed on the surface by the passing of time, others are waiting for their resurrection in the earth; some are distributed around, and we, the natives, are standing with our arms folded, peacefully looking at all of this. That is, faith and god, our shame and disgrace. Our antiquities that hold the past of our predecessors and us, are going to waste."[39]

These are the words with which Petar Mirković began his paper in the first issue of the National Museum Herald of Bosnia and Herzegovina back in 1889. Today, 129 years later, nothing changed much. Our antiquities are still being

[31] Bratož 1986, 384-385; 1987, 156. On Christianization, development of early Christian communities and diocese organization in *Pannonia Secunda* see: Jarak 1994, 17-39.

[32] One of the possibilities is that the territory of north-eastern Bosnia, or at least certain border areas, was under the jurisdiction of the bishop of Cibalae. The fourth, and the least probable, option is that this territory was located in a separate diocese unknown in the written sources.

[33] Bojanovski 1988b, 341-342; More on the northern region of present-day Bosnia and Herzegovina in the Roman period in: Bojanovski 1977, 147-154; 1988b, 325-344.

[34] More on road Sirmium – Argentaria in: Bojanovski 1981, 177-185.

[35] *Prisc. Frag.* 11, 330-335.

[36] See an overview of Sirmium during the second half of the 5th century until the arrival of the Avars and its final collapse in: Mirković 2006, 99-104.

[37] The same can be said for seats in Cibalae, Mursa, and Iovia Botivo. (Gračanin 2013, 161)

[38] Although no written sources explicitly mention Sebastian as the bishop of Sirmium, from the context of the circumstances we can conclude that it was highly plausible. More on Bishop Sebastian in: Popović 2003, 265-278.

[39] Mirković 1889, 12.

distributed around and left to waste, while those antiquities that remained in the country are still waiting for a better time to see the light of the day.

All recent explorations, as well as the protection of the existing findings, mostly depend on the initiative and personal commitment of certain enthusiasts. One of them is Željko Božić, a priest from Osmaci. In 2013 he initiated archaeological excavation at the site of Crkvine, in a small mountainous village Mramorak in the Osmaci municipality.[40]

Mramorak is located about 5 km from Osmaci. Today this is an abandoned village on the eastern slopes of Bišina mountain, 629 m above sea level. The river of the same name flows below this village and pours into the Spreča river several kilometers downstream. Bišina mountain is abundant with unexplored and unknown material remains, not only from the antiquity but also from the medieval period. Its top holds the remains of forts that the local inhabitants call Gradina (hill forts). After decades of removing stones from this site, only the foundations of three buildings of circular shape remain visible.

The first out of two discovered sections of the Roman road is located immediately below Gradina. The remains of this road from east to west are visible for about 550 m. The existence of 2 km-long Roman road section has been determined at about 900 m to the north-west from Gradina, at the site of Suljina Voda. Unlike the road section below Gradina, whose upper layer consists of small stones, the road section at Suljina Voda is paved with large stone blocks at certain locations.[41]

There are three tombstone necropolises in the area of the village Mramorak. The largest of them is located at the site of Raskršće, about 500 m to the west from Gradina.[42] A large number of tombstones, that are scarce in north-eastern Bosnia, clearly suggests that this region was inhabited in the middle ages. The site of Crkvine is located to the north from Gradina, only about 100 m away.

Fig. 1 *Mramorak on the map of Bosnia and Herzegovina*

The archaeological excavations at the site of Crkvine can be divided into two phases. Explorations in the first phase during 2013 and 2014 were not systematic and planned. They were not carried out by experts in archaeological excavation and did not have sufficient support by the competent institutions. The discovery of a tombstone in 2014 represents a turning point as it initiates the second phase of archaeological excavations. Namely, under the financial support of the Osmaci municipality, archaeological explorations at the site of Crkvine were conducted during the summer of 2015 by a team of experts from the Museum of Semberija from Bijeljina, led by MA Mirko Babić, in cooperation with the advisor of the National Museum in Užice, Serbia, MA Ljiljana Mandić. On this occasion, it was determined that the site of Crkvine holds the remains of a double-naved basilica from Late Antiquity. However, due to the lack of financial resources, the excavations were aborted, and their results have never been published and presented to the public. Moreover, conservation works have not

[40] The Osmaci municipality is a small post-Dayton municipality in the north-eastern part of Republika Srpska. Its total area is 78.67 km^2. It was named after the largest village and the center of the municipality. In the east, the Osmaci municipality borders with the Zvornik municipality, in the south it borders with the Šekovići municipality, and in the west and north, it borders with the Kalesija municipality. Bošković 2013, 17.

[41] The dimensions of one of the stone blocks that I have measured is 11.6 x 6.8 cm.

[42] This necropolis consists of 34 tombstones. Initially, there were more of these tombstones, but one part of them was destroyed during the roadworks that divided the necropolis into three parts.

Fig. 2 *The view of the narthex and southern nave*

Fig. 3 *The view on the basilica's naos*

been carried out, which led to the decay of the basilica. One of the objectives of this paper is to present the results of the past explorations to the wider expert public and encourage new archaeological explorations, which will help us get a better insight about this, so far unknown site.

The orientation of the basilica from Late Antiquity in Mramorak is west-east. Its dimensions are 17.60 x 11 m. Whereas the dimensions of the apse are 4.90 x 2.20 m.[43] Compared to the biggest basilica that has been discovered in Bosnia and Herzegovina, the basilica in Mramorak is 2.4 times smaller.[44] Nevertheless, if we compare it to the smallest discovered basilica, we can notice that it is bigger somewhat more than 2 times.[45]

The basilica consists of a naos with apse (room A), narthex (room B) and two south navels (rooms C and D). In the eastern navel out of two south navels, there is a grave vault (room D).

We can observe two construction phases of the basilica, older and younger phase. The central part of the basilica (room A) and the room with the grave belongs to the older phase. The construction technique clearly shows that the narthex and southern nave were subsequently added, i.e., they belong to the younger construction phase of the basilica.

The basilica is made of crushed stone with cut edges, whereas lime mortar was used as the binding agent. Apart from crushed stone, properly cut rectangular flowstone blocks were used only for the construction of the apse. Basilica's naos was built using a technique called *opus incertum*, where the stone is layered, while *opus spicatum* is noticeable in certain parts of narthex and southern nave. The walls of the basilica are well-preserved and at certain places can be up to 1.80 m. The exception is only the central part of the apse and a smaller part of the outer wall of the southern nave where the wall is damaged. Compared to other explored basilicas in the territory of Bosnia and Herzegovina, the walls of the basilica in Mramorak are in the best state of preservation.[46] The walls are 0.70 m wide. With the only exception being the outer wall of the narthex which is 0.63 m.

The inside of the basilica is plastered. We can make such a conclusion based on the plaster remains visible on the inside of the apse. However, nothing makes us assume that the walls were plastered on the outside as well. The floor of the basilica had a layer of plaster preserved within the naos.

The entrance into the basilica was on the western side originally, but this changed after the addition of the narthex and southern nave. The front door may have been located at the place

[43] The aforementioned data were partially taken from the unpublished text by Ljiljana Mandić. (Mandić 2015, 2) This document, scarce in information, was supposed to be sent to the Institute for the protection of the cultural, historical and natural heritage of Republika Srpska requesting the basilica in Mramorak to be proclaimed protected cultural heritage. However, the aforementioned document finally reached this institution thanks to the efforts of one of the authors. Apart from this document, I used the information from the persons who participated in the excavations from the very first day, particularly Milan Popović from Gojčin and Ljubiša Erić from Pantelići.

[44] The largest basilica from Late Antiquity has been discovered in the village Blagaj, near the mouth of the Japra river into the Sana. Its length was about 42 m. More in: Basler 1972, 67-69.

[45] So far the smallest discovered basilica from Late Antiquity in Bosnia and Herzegovina is located in Vitina near Ljubuški. It is square-shaped and only 8.20 m long. (Truhelka 1893, 676-677)

[46] The walls are on average about 1 m tall. The walls of the basilica in Majdan, near Mrkonjić Grad, have been in the best state of preservation, which were up to 1.50 m tall. Basler 1972, 92.

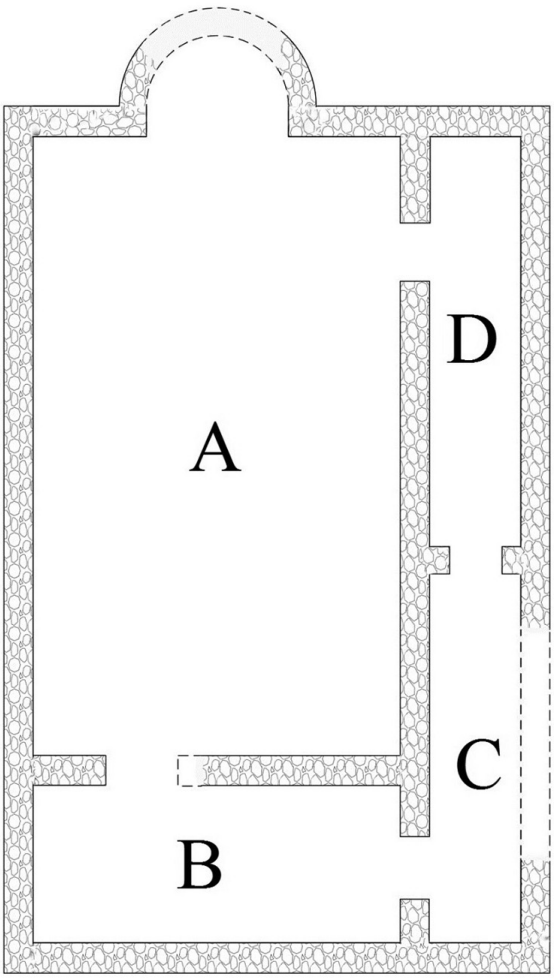

Fig. 4 *The base of the basilica in Mramorak*

where a part of the wall of the southern nave is missing. This means that the entrance into the basilica in Mramorak was on the southern side. The only basilicas with southern entrance from Late Antiquity in Bosnia and Herzegovina have been discovered in Dabravine[47] and in the village Šiprage, near Kotor Varoš.[48] However, a certain number of discovered basilicas is quite damaged, so it was impossible to determine the exact location of front doors.[49]

The central room of the basilica – the naos – is about 13.70 m long and 6.80 m wide. Given that no remains of altar rails have been found, we can assume that it was made of wood since a large amount of charcoal has been discovered

Fig. 5 *Tombstone at the moment of discovery*

during the excavation at the location where altar rails was supposed to be placed.[50]

During the archaeological excavation in the naos, immediately adjacent to the door that led to the naos, a significant finding of this archeological site has been discovered. This is a Principate tombstone that was used as a building material in this case. During the excavation, the tombstone was split into two parts. Depictions in the niches and inscription field on the monument were turned upwards.

The monument was broken after it fell on the ground. Given that the ceilings of basilicas from Late Antiquity in Bosnia and Herzegovina were mostly made of wood, we should not dismiss the possibility that the monument was not part of the ceiling. Moreover, the monument would probably be broken into many smaller pieces, not only into two parts. The position of the broken pieces suggests that before it was broken, the monument was in the upright position.

The southern nave, with an approximately rectangular base, was about 7.50 m long, whereas its width varies from 2.25 m in the south-western corner to 2.45 at the grave entrance. The narthex (dimensions 6.80 x 3.20 m) was accessed through the southern nave through 1.35 m wide doors. There was a sitting bench (0.35 m high and 0.60 m wide) alongside western the wall of this room.

In the south-eastern part of the basilica, immediately adjacent to the apse, a rectangular

[47] Ibid., 78-82.

[48] Ibid., 115-116.

[49] An example is a basilica in Skelani (Skelani II). (Basler 1972, 114-115)

[50] The basilica in Mogorjelo and both basilicas in Skelani indicate that altar rails were built entirely out of wood in some cases. Basler 1972, 98-115; Patsch 1907, 461-463.

grave with partially preserved vaulted ceiling has been discovered in the room D. This room could be accessed through the 1.27 m wide passage in the southern nave or through the 1.11 m wide passage from the naos. "The grave was build using flat stone, in many lines with crushed stone and lime mortar."[51] The vault of the grave was built using right-angle cut flowstone blocks. Grave dimensions are 2.30/3.70 x 0.89/1.35 m, whereas its width is 0.92 m. The entrance to the grave is step-like, 0.70 m long and 0.65 m wide.[52]

There are two stone-lined beds[53] alongside the southern and western grave wall between which there is a recess similar to a canal. The purpose of these canals in grave vaults from Late Antiquity remains unknown.[54] Although no traces of plaster have been found, based on the explored graves from Late Antiquity, we should assume that the interior of the grave was plastered, but that this layer was worn out over time. Skeletal remains of five persons have been found in the grave. Scattered bones suggest that the grave was subsequently opened.

The only discovered grave goods are glass dishes and one small iron knife. This quantity of grave goods inside this grave vault is no surprise given that such findings have been discovered in only 22 graves out of over 70 grave vaults from Late Antiquity. [55]

Glass dish has only been found in a grave in the village Vrdolje near Konjic,[56] and glass fragments have been discovered in Karahodže[57] and Čitluk.[58] Apart from the grave in Mramorak, an iron knife has been discovered only in a grave in Oborci.[59]

When it comes to movable findings, a large quantity of pottery and glass fragments, pliers, a lot of iron wedges, and many iron products of undefined purpose have been discovered in the debris on the floor of the basilica. However, as

Fig. 6 *Skeletal remains discovered inside the grave*

the excavations were unplanned, it is impossible to list the rooms in which certain artefacts were discovered.

These approximately circular buildings near the basilica which are still unexplored may represent grave vaults from Late Antiquity. Namely, the existence of a grave vault inside, as well as immediately adjacent to a basilica from Late Antiquity is a common phenomenon in the Roman province of Dalmatia.[60] This is explained by the fact that Christians from Late Antiquity preferred to be buried next to the burial sites of Christian martyrs.[61] The same explanation applies for the presence of many persons in a grave. Scattered bones suggest that the grave had been opened, meaning that there were subsequent burials, as in the example of a basilica in Oborci.[62] A large quantity of charcoal discovered during the archaeological excavations that can be seen around the remains of grave vaults suggests undoubtedly that the basilica and the graves had been destroyed in a fire.

[51] Mandić 2015, 2.
[52] Ibid.
[53] Beds are bearings for placing decedents. (Paškvalin 1959, 150)
[54] Paškvalin 1959, 150; 2003, 82. According to Busuladžić, the canal served to carry in the deceased person (Busuladžić 2012, 160)
[55] Bujak / Lepić 2014, 200, 204.
[56] Paškvalin 1959, 150; 2003, 80-84.
[57] Ibid, 97.
[58] Bojanovski 1964, 109.
[59] Basler 1960, 66.
[60] Paškvalin 1959, 159; 2003, 76; Veletovac 2014, 295.
[61] Casiday / Norris 2008, 719-721.
[62] Basler 1960, 66-68.

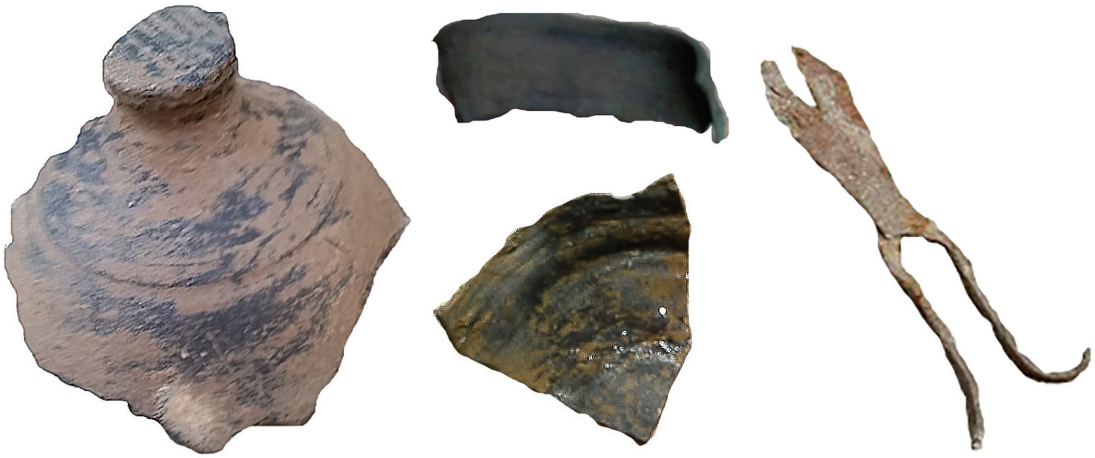

Fig. 7 *Movable finds from the basilica in Mramorak*

Unplanned and largely amateurish excavation interferes with the dating of the basilica in Mramorak. Nevertheless, after analyzing similar findings in Bosnia and Herzegovina as well as circumstances in late Roman Empire, we can reach a certain timeframe when this ecclesiastical building was built.

The period between the 4th and 6th century is taken as the period when Early Christian basilica emerged in Bosnia and Herzegovina.[63] Grave vaults that appear within, as well as around basilicas are very important for dating the emergence of Early Christian ecclesiastical buildings. Based on grave goods, Đuro Basler believed that grave vaults emerged in the 4th century and that they were particularly intensively built during the 5th century.[64] Paškvalin supports a similar theory stating that grave vaults emerged during the 4th century, but their construction reached its end probably by the end of the 5th century with the beginning of the Gothic rule in this territory. Moreover, Paškvalin rightfully noticed the relationship of grave vaults with Early Christian basilicas. Basilicas with one or more grave vaults are identified by Paškvalin as the buildings that emerged in the 4th and 5th century, whereas those basilicas without grave vaults emerged in the period of the 6th century.[65]

One of the main characteristics of Late Antiquity architecture is the use of building materials from older buildings, such as the tombstone from the Principate period.[66] Namely, the new state religion broke ties with the pagan customs and knowingly destroyed all heritage of classical Roman period.

Given the discovery of the Roman tombstone stela in the basilica from Mramorak that served as a building material, we should exclude the 4th century as its period of origin. Namely, pagans are still an important element in the Late Roman Empire in the 4th century. This is particularly prominent in less urban areas such as Mramorak in Late Antiquity. Only at the beginning of the 5th-century polytheists became marginalized in the Roman society and persecuted. Moreover, if we accept the aforementioned theory on grave vaults of two leading experts in Early Christian architecture in the territory of Bosnia and Herzegovina as accurate, then it means that the basilica could not have been built in the 6th century. I believe that we can conclude that the central part of the basilica from Mramorak was built in the 5th century, whereas the narthex and the southern nave were added later, possibly in the 6th century. However, only a further detailed research would provide a definite answer to this question.

In my opinion, the recently discovered basilica from Mramorak had to be a part of the settlement that had formed in the immediate vicinity of Gradina. The purpose of this hill fort was probably to defend the traffic on the ancient road whose remains have been discovered to the north-west from Gradina. Although not fully explored, the recently discovered road section had

[63] Veletovac 2014, 277.
[64] Basler 1960, 68.
[65] Paškvalin 1959, 159; 2003, 111-124.
[66] Basler 1972, 35; Stewart 1954, 17.

certainly been part of a wider network of roads in the Roman province of Dalmatia. One road section connecting Salona with the mining district of Argentaria apparently went further south in the region of Breza–Vareš.[67] Passing near Olovo and Kladanj, it descended into Bišina, where its remains have been confirmed. The aforementioned road went in parallel with Sajtovićka rijeka up to Suljine Vode, from where we can trace its remains up to the entrance into the hamlet Like near Osmaci. Passing near Gradina in Kosovača,[68] this road apparently joined with the road that connected Sirmium with Argentaria.

The discovery of a double-naved basilica with a grave in Mramorak, as well as the discovery of an ancient road in its vicinity, represents a very important scientific finding. This undoubtedly indicates that the territory of north-eastern Bosnia, which was believed to be "without a settlement with only several passable roads to the valley of the Drina river" during the entire 20th century, was inhabited in the Late Antiquity.[69]

Tombstone stela from Mramorak near Osmaci

As already pointed out in this paper, this tombstone was discovered in 2015 in the village Mramorak in the Osmaci municipality. In the context of the classification of sepulchral monuments, we should note that this is a Roman tombstone stela. This recently discovered monument is 165 cm long and 72 cm wide. The upper and lower niches are both 45 cm long. Massive physical damages have been documented on this stela as the result of its secondary usage. The stela is broken off into two parts. This monument might have been used for secondary purposes already in Late Antiquity when it was used as a building material. However, the stela could have suffered damages after its discovery in 2015. Although the inscription field has been preserved as a single unit, we can observe surface cracks as the result of strokes by a blunt object. The left central part of the inscription field is chipped off. Luckily, the text was carved deeply so the majority of the text can be reconstructed. The monument is currently kept in one of the rooms of a local Orthodox church in Osmaci.

When it comes to damages, we should first of all note that the upper part of the stela, represented by two rows of shallow niches with images, was chipped off from the inscription field. The first niche displays a relief with three persons. This is probably a couple with a child between them. All three persons are wearing tunics with long sleeves. The left person is holding the child in the right hand and the right person is holding the child in the left hand. The face of the upper left person has been destroyed. We can assume that it was the wife, i.e., the mother, because the left person is carrying a silver anchor-like fibula decorated with chains and pendants in the form of ivy leaves. Such fibulae appear on female images carved on tombstones discovered in the valley of the Drina river (Bajina Bašta, Voljevica, Crvica, Skelani, Seča Reka, Vrhpolje near Ljubovija).[70] The female person had her hair pulled up. The right male person is holding a *testamentum* (scroll) that represents his final will. Under this relief, we can observe the same square niche depicting a relief with two persons. The images carved in the second niche are not depicting decedents but successors erecting the stela. The second niche is broken in half so that the bottom part of the carved figures remained along the inscription field. An animal motif separates the niche with the decedents from the niche with their successors. Three carved animals are clearly observed. At first, it seems as a hunting scene, so the central image could represent a rabbit, and the two other animals are dogs attacking from the left and right side. As common on the Roman stelas, the niches are bordered with Corinthian columns. These are smooth semi-columns with stylized Corinthian capitals with a similar ornament on the stela's tympanum. A stylized grapevine is depicted along the semi-columns.

The stela is apparently made of limestone. The region of Podrinje is rich in this type of stone, and local workshops in the wider area of eastern Bosnia used this stone abundantly in the antiquity. In terms of iconography, a similar stela has been discovered at the site of Bosanska Crkvina

[67] Pašalić 1960, 50.

[68] For more information about Gradina in Kosovača see note 16.

[69] Basler 1972, 81.

[70] Popović 2010, 95-110.

near Srebrenica.[71] According to the classification of ancient stelas in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina made by Veljko Paškvalin, this would be type E (variant C) stela. To this group of stela variants, Paškvalin included rectangular stelas with an added cornice with two niches in two rows on the front side with elements of semi-columns.[72]

The square inscription field had a double molded frame. The inscription field with frame is 60 cm long. Without the frame, the inscription field is 43 cm long and 40 wide. The text is carved in eight lines. The central part of the inscription field has been destroyed as the result of human factor which hinders the reading of the inscription. The letters are quite even suggesting that they were carved by a good local workshop. Horizontal lines representing text lines on the monument are not visible.

Text reconstruction:
D(is) M(anibus)
T(iberio?) Cl(audio) Licen[tian]is?
T(iberi?) Cl(audi) L[----] f(ilio)[an]no II p(atri)
q(ui) [vix(it)] [an]n(os) XXX [---] et n?
IVSP X? viv(o) s(ibi) et T(?)
[---]ant[a]e con(iugi) p(ientissimae)
[vi]vis posuit
H(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equatur).[73]

Translation: To the Spirits of the Departed. To Tiberius Claudius Licentianus, the son of Tiberius Claudius L(?) who was two years of age, of the father who lived thirty years and ... ten ... During his lifetime and T(...?) the most pious wife erected... This monument does not belong to the successors.

Line 1: The letters are carved in square capitals. **Line 2:** The first two words are abbreviated, while the third word that represents the cognomen was carved in full form. The letters TIAN are missing. There are punctuation marks between the letters in the form of a dot (*punctum distinguens*). **Line 3:** The first two words are abbreviated as in the previous line. In the inscription, the *punctum distinguens* is preserved only after the second word, but we can assume that the first two words were also separated by this mark. Only the first letter L of the cognomen, the third word, is preserved. The fourth word *annus* was carved in the dative case, but the first syllable is destroyed. It is noticeable that the letter O is smaller, which is not rare in Latin epigraphy. The words *filius* and *pater* are abbreviated. **Line 4:** Only the letter Q is visible at the beginning of the line. The bottom line of the letter is destroyed so it is reminiscent of the letter O. The second word *vivo*, carved in the third person singular indicative perfect active – *vexit* is destroyed. Only the letter X can be discerned in the inscription field. Of the third word, only the letter N is preserved. On the other hand, the number 3 is clearly visible. Conjunction ET is carved in ligature. The letter N at the end of the line is smaller. In this case, we should not dismiss the possibility that it is the letter M that might have represented the beginning of the plural form of the word *mēnsis* (month). There is also a possibility that a stonemason made a mistake and carved N instead of M. **Line 5:** This line is destroyed the most. It is possible that the first letters of this line are a continuation of the word started in the previous line. There are the remains of two transverse lines in the middle of the line that could represent the letter or the number X. The verb *vivo* was carved as an abbreviation. The pronoun *sibi* was also carved as an abbreviation. Conjunction ET is also carved in ligature. The letter T at the end of the line appears as an abbreviation. It could be an abbreviation for some Roman female name such as *Tulia*. The name must have been Roman since local names don't appear in inscriptions in an abbreviated form. *Praenomina* rarely appear with female persons in provincial Roman epigraphy, so in this case, it could be *nomen gentilicium*. If decedents were immigrants, then this *nomen gentilicium* could be of non-imperial origin, which certainly complicates its reconstruction. **Line 6:** The first word carved in full form cannot be reconstructed because it lacks at least two words. We can only assume that it was a female *cognomen* as suggested by the following text reconstruction of this monument. Only first three letters are carved of the dative of the word *coniūnx*, as customary. The superlative of the word *pia* was carved as an abbreviation. **Line 7:** At least two letters at the

[71] Patsch 1907, 431-470.
[72] Paškvalin 2012, 142.
[73] The inscription is also to be published in the journal "Bratstvo", the yearbook of the Society "Sveti Sava" from Belgrade. However, this article represents revised and supplemented version of the inscription reading and analysis.

Fig. 8 *Stela's tympanum with two niches*

Fig. 9 *Inscription field*

(Photo: M. Popović)[74]

beginning of the line are missing. These could be the letters VI, the first part of the word *vivis* (the second person singular indicative active of the verb *vivo*). The verb *pono* that appears in the third person singular indicative active, i.e., in the form *posuit*, was carved without an abbreviation. The letters are somewhat larger than in the previous two lines. **Line 8:** The letters in the final line are quite smaller than the letters in the previous lines. We get the impression that the stonemason did not arrange the carving space on the inscription field. All the words are abbreviated, which is not unusual because they are standard abbreviations. There are punctuation marks between the second and third word and the third and fourth word in the form of a dot (*punctum distinguens*). Although carved on the edge of the inscription field, the letters don't go over the provided space for the text.

The text reconstruction is quite uncertain due to the physical damage suffered by the inscription field. The invocation of the Manes (deity of the afterlife – the veneration of the dead), which is customary among Roman tombstones. The name of the father was carved in the second line. The full onomastic formula was undoubtedly carved. The preserved letters on the monument suggest that the son's *cognomen* was *Licentianus* (carved in the dative). This Roman *nomen* has already been corroborated in the Roman province of Dalmatia.[75] Father's name was also carved in its full form. We can assume that his *cognomen* was *Licentianus* or some derivative of *cognomen Licentinus*. Unfortunately, the preserved letters don't allow us to make a more precise reconstruction. Judging by this reconstruction, the son died at the age of two. The father who erected the monument died at the age of thirty. It is possible that the word *mēnsis* (month) was carved in the fifth line in the plural form. Such conclusion is suggested by the fact that there is a Roman number ten in the middle of the fifth line. Mentioning years and months is common in the formulation *qui vixit* that is noticeable in the fourth line on this monument.

[74] Figs. 2-7 are made from the authors of this paper. We would like to thank Mr. Milan Popović from Gojčin for providing the photos 8-10.

[75] Alföldy 1969, 230; Mócsy 1983, 164.

Fig. 10 *Tombstone stela from Mramorak near Osmaci* (Photo: M. Popović)

Mother's name was carved at the end of the fifth and the beginning of the sixth line. Unfortunately, it cannot be reconstructed, but it is certain that only *nomen gentilicium* and *cognomen* were carved. The abbreviation HMHNS appearing at the end of the inscription suggests that this grave is not inherited. This abbreviation rarely appears in inscriptions in the inland of the Roman province of Dalmatia.[76] We should also point out that the Claudian *nomen* is extremely rare in the inland of the Roman Dalmatia. Judging by the onomastics, we can assume that these persons are immigrants to the north-eastern Bosnia.

When it comes to the dating of the monument, we can only claim indisputably that *terminus ante quem* of monument's origin is the period of the rule of Emperor Claudius (41–54 AD). The abbreviation *h(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equatur)* suggests the 1st century as it appears in Dalmatia mostly on inscriptions from the 1st century. The full onomastic formula is mostly associated with the 1st and 2nd centuries.

[76] Paškvalin 2012, 30.

On the other hand, the images (clothes and jewelry) carved on the monument can be associated with the 2nd and 3rd centuries. Therefore, if we observe all of the aforementioned elements, we can conclude that this monument can be dated to the first half of the 2nd century. Finally, we should point out that this stela is one of the most representative examples of ancient epigraphic monuments that have been discovered in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. Its value is even more greater given that this part of Bosnia and Herzegovina is extremely scarce in epigraphic monuments.[77] Therefore, we should treat this archaeological finding as the source for studying the territory of north-eastern Bosnia in the period of Principate in the context of municipalization and Romanization.

Conclusion

The double-naved basilica from Late Antiquity discovered in Mramorak in the Osmaci municipality represents an important scientific discovery for the study of the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in the period of antiquity. Although the existence of more than seventy sites of Early Christian sacral architecture has been determined in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, they are not distributed evenly throughout the country. We should point out that the territory of north-eastern Bosnia is scarce in such findings, which increases the value of the remains of the architecture from Late Antiquity in the territory of the Osmaci municipality. The dimensions of the recently discovered basilica are 17.60 x 11 m, whereas basilica's apse is 4.90 x 2.20 m. Two construction phases of different age have been determined. The second phase, in fact, represents the addition to the already existing building. This indicates that the number of worshippers increased in time thus requiring expansion of the basilica.

In the context of this topic, it is important to emphasize that compared to other explored basilicas in the territory of Bosnia and Herzegovina, the walls of the basilica in Mramorak are in the best state of preservation. *Terminus post quem* of the basilica's origin is the 4th century, while *terminus ante quem* is the 6th century. When it comes to church organization, this basilica could have belonged to the diocese with the center in Sirmium. We can make such a conclusion based on the fact that the basilica is geographically close to Zvornik (road station *Ad Drinum* on the road *Sirmium – Argentaria* can be located in Zvornik) whose wider territory gravitated toward Sirmium.

The discovery of this basilica will initiate new scientific questions that we hope will be answered to. One of those questions is certainly the cultural and historical development of this part of Bosnia and Herzegovina in the period of the Roman rule to Late Antiquity. Namely, a large Roman settlement has not been corroborated in the wider territory of north-eastern Bosnia. The discovery of a Roman tombstone stela in the basilica's building complex is indicative of this fact. Although the stela has not been discovered *in situ*, its discovery could indicate municipalization and urbanization of north-eastern Bosnia. The origin of its initial location is difficult to determine, but the degree of preservation clearly shows that the monument had been brought from a large distance. It is one of only four epigraphic monuments discovered in this territory. Stela is very beautifully crafted and it is one of the most beautiful examples of sepulchral monuments discovered in Bosnia and Herzegovina in general. Portraits of decedents and their successors and hunting images are carved on the monument. The inscription field is large and richly decorated. The onomastic analysis shows that the decedents had Claudian *nomen*. This is an imperial *nomen,* quite rare in the inland of the Roman province of Dalmatia. The territory south of mountain Majevica, where the village Mramorak or the location of this stela is located, belonged to this province in the Principate (1st – 3rd century). In case of this tombstone stela from Mramorak, these persons could have been immigrants, possibly Italic people.

[77] This has been the only discovered monument in the region of Osmaci and Kalesija. In the territory of neighboring Zvornik, only two epigraphic monuments have been discovered (*ILJug I*, 82; *ILJug I*, 84). One monument has been discovered in the territory of Semberija (*AE* 1925, 134 = *ILJug III* 2960). These data demonstrate the importance of this finding in the context of studying ancient history of north-eastern Bosnia.

Finally, we can conclude that the archeological site of Crkvina in the village Mramorak in the Osmaci municipality is a site of paramount importance. Therefore, this site certainly deserves more scientific attention. Namely, the discovery of the basilica from Late Antiquity corroborates scholarly theses that Sirmium, one of the most important Roman administrative centers on the Balkans, had a strong influence in the territory of north-eastern Bosnia. The discovery of the tombstone and other archeological material in Mramorak represents a new challenge for scholars dealing with ancient archeology and history.

Translation: Samra Čebirić, MA

Sažetak

Novootkrivena kasnoantička crkva i nadgrobna stela iz mjesta Mramorak kod Osmaka

U selu Mramorak, na arheološkom lokalitetu Crkvina u opštini Osmaci, 2015. godine pronađeni su ostaci dvobrodne kasnoantičke bazilike. Treba istaći da je prostor sjeveroistočne Bosne siromašan ovakvim nalazima, pa je stoga vrijednost pronalaska ostataka kasnoantičke arhitekture na prostoru opštine Osmaci posebno značajna. Dimenzije novootkrivene bazilike su 17,60 x 11 metara, a apsida bazilike je dimemenzija 4,90 x 2,20 metara. Utvrđeno je da su u gradnji bazilike postojale dvije faze koje se razlikuju po starosti. Kako bi se što bolje mogao sagledati značaj ovog pronalaska, u uvodnom dijelu ovog rada urađen je komparativni pregled sličnih nalaza u regiji sjeveroistočne Bosne. Potom su navedeni konkretni rezultati istraživanja kasnoantičke bazilike iz Mramoraka. S tim u vezi treba istaći da je bazilika građena od lomljenog kamena sa pritesanim ivicama, dok je kao vezivni materijal korišćen krečni malter. Jedino su za izgradnju apside, pored lomljenog kamena, korišćeni pravilno isječeni blokovi sige, oblika pravougaonika. Naos bazilike je zidan tehnikom *opus incertum*, sa kamenom redanim u slojevima, dok se na pojedinim dijelovima priprate i južnog broda pojavljuje i *opus spicatum*. Zidovi bazilike su dobro očuvani i na pojedinim mjestima dostižu visinu od 1,80 metara. Izuzetak je samo središnji dio apside i manji dio spoljnog zida južnog broda, gdje postoje oštećenja zida. U kontekstu ove teme važno je podvući da, u poređenju sa drugim istraženim bazilikama na prostoru Bosne i Hercegovine, bazilika u Mramorku ima najveću visinu očuvanosti zidova. U jugoistočnom dijelu bazilike, neposredno uz apsidu, nalazi se prostorija D u kojoj je otkrivena pravougaona grobnica sa djelimično sačuvanom konstrukcijom krova na svod. Unutar grobnice su pronađeni skeletni ostaci pet osoba. Zatečene razbacane kosti navode na pretpostavku da je grobnica naknadno otvarana. Od grobnih priloga pronađeni su samo dio staklene posudice i jedan manji željezni nož. Od pokretnih nalaza, u šutu iznad poda bazilike, pronađena je velika količina fragmenata grnčarije i stakla, jedna kliješta, veliki broj gvozdenih klinova različite veličine, kao i više predmeta od gvožđa, za sada nedefinisane namjene.

Terminus post quem nastanka ove bazilike je četvrto stoljeće, a *terminus ante quem* jeste šesto stoljeće. Po svemu sudeći ova bazilika je u pogledu crkvene organizacije pripadala biskupiji sa središtem u Sirimijumu. Ovakav zaključak se nameće zbog geografske blizine Zvornika (putna stanica *Ad Drinum* koja se nalazila na komunikaciji *Sirmium – Argentaria* se locira u Zvorniku) za čiju širu teritoriju je utvrđeno da je gravitirala Sirmijumu.

Važno je istaći da je na ovom lokalitetu pronađena i jedna nadgrobna stela iz principata. Riječ je o spomeniku koji krasi visoka kvaliteta izrade, što se ogleda kroz uklesane portrete pokojnika i njihovih nasljednika. Stela je izuzetno lijepo stilski urađena i jedan je od općenito najljepših primjera sepulkralnih spomenika pronađenih na tlu Bosne i Hercegovine. Na spomeniku su uklesani portreti pokojnika i njihovih nasljednika te scene lova. Natpisno polje je dosta veliko i bogato ukrašeno. Zbog djelovanja ljudskog faktora nakon pronalaska, natpisno polje je pretrpjelo krupna oštećenja. Onomastička analiza sačuvanog teksta je pokazala da su pokojnici imali klaudijevski nomen. U pitanju je carski nomen koji je dosta rijedak u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Navedenoj provinciji je u principatu (I–III stoljeće) pripadao prostor južno od planine Majevice gdje se nalazi Mramorak, odnosno lokalitet na kojem je pronađena ova stela. U slučaju ove nadgrobne stele iz Mramorka po svemu sudeći se radi o doseljenicima, moguće Italicima.

Može se zaključiti da je arheološki lokalitet Crkvina koji se nalazi u selu Mramorak u općini Osmaci od prvorazrednog značaja. Zbog toga spomenuti lokalitet zaslužuje veću naučnu pažnju u odnosu na dosadašnju. Naime, otkriće kasnoantičke bazilike potvrđuju dosadašnje naučne teze da je na prostoru sjeveroistočne Bosne bio jak utjecaj Sirmijuma, jednog od najvažnijih rimskih administrativnih centara na Balkanu.

Abbreviations

AE	*L'année épigraphique*, Paris
ILJug	*Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt (ed. A. et J. Šašel),* Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt (ed. A. et J. Šašel),* Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (izd. A. et J. Šašel),* Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
Itin. Rom.	*Itineraria Romana*: *Römische Reisewage an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Konrad Miller, Stuttgart 1916.

Resources

Prisk, 1983: *Priscus*, u: *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire*: *Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, tekst, prijevod i historijski komentar R. C. Blockley, ARCA, Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 10, 222-400.

Alföldy, G. 1969, Die Personnennamen in der römischen Provinz Dalmatia, BzN, N. F. Beiheft *4*, Heidelberg 1969.

Anđelić, T. 1974, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s. A., sv. XXIX, Sarajevo 1974, 179-244.

Anđelić, T. 1978, Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara, Arheološki vestnik 29, Ljubljana 1978, 629-640.

Anđelić, T. 1980, Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolici Mostara, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metković 4–7. X 1977.), Hrvatsko arheološko društvo, Split 1980, 257-266.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine 1988, Tom I–III: Mape 1–4, Sarajevo 1988.

Basler, Đ. 1958, Bazilike na Mogorjelu, Naše starine V, Sarajevo 1958, 45-62.

Basler, Đ. 1960, Bazilika u Oborcima, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 59-72.

Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.

Basler, Đ. 1975–76, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s. sv. XXX/XXXI, Sarajevo 1977, 121-216 + Tab. 1-22.

Basler, Đ. 1986, Kršćanska arheologija, Mostar 1986.

Basler, Đ. 1988, Gradina, Sapna, Zvornik, u: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine II, Sarajevo 1988, 91 = 6. 72.

Basler, Đ. 1990, Kršćanska arheologija (II izdanje), Mostar 1990.

Basler, Đ. 1993, Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien un der Herzegowina, Wien 1993.

Bojanovski, I. 1964, Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 103-122.

Bojanovski, I. 1967, Iz rada Arheološkog referata Zavoda, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 187-196.

Bojanovski, I. 1977, Bosanska Posavina u antici u svjetlu novijih istraživanja, u: Vikić / Bojanovski 1981, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) – III Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak, knj. XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17, Sarajevo 1981, 125-197 + Tab. 1-3 + Mapa.

Bojanovski, I. 1988a, Ad Drinum, mansio, u: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1988, 156.

Bojanovski, I. 1988b, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988.

Bošković, R. 2013, Monografija opštine Osmaci, Zvornik 2013.

Bujak, E. / Lepić, A. 2014, Rano kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod, u: Komšić, I. (ur.), Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, Sarajevo 2014, 191-212.

Busuladžić, A. 2012, Kasnoantička grobnica na svod, crkva i nekropola na lokalitetu Studena česma u Donjem Vakufu, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 41, Sarajevo 2012, 159-186.

Bratož, R. 1986, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, Zgodovinski časopis 40/4, Ljubljana 1986, 363-395.

Bratož, R. 1987, Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkan – Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert), u: Gjuzelev, V. / Pilinger, R. (ur.), Das Christentum in Bulgarien und auf der übri-

gen Balkaninsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter, Miscellanea Bulgarica 5, Beč 1987, 149-196.

Casiday, A. / Norris, F. 2008, The Cambridge History of Christianity, vol. II, Cambridge 2008.

Čremošnik, I. 1988, Ulice, Šetići, Zvornik, u: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 98 = 6. 227.

Fiala, F. 1893, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, knj. 1, Sarajevo 1893, 145-159.

Gračanin, H. 2013, Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, u: Kuntić-Makvić, B. / Vilogorac Brčić, I. (ur.), Znakovi i riječi / Signa et litterae IV: Zbornik projekta "Mythos – cultus – imagines deorum" (De ritu ad religionem – Od obreda do vjere), Zagreb 2013, 155-169.

Jarak, M. 1994, Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske – The history of early christian communities in continental Croatia, u: Od nepobjedivog boga sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb 1994, 17-39, 155-179.

Kosorić, M. 1965, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI, Tuzla 1965, 49-56.

Mandić, M. 2015, Bazilika i kasnoantička grobnica na lokalitetu Mramorak, So Osmaci kod Zvornika (rukopis kratkog izvještaja sa iskopavanja), Užice 2015.

Miller, K. 1916, Itineraria Romana: Römische Reisewage an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916.

Mirković, M. 2006, Sirmium: Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka, Sremska Mitrovica 2006.

Mirković, P. 1889, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. I, knj. 1, Sarajevo 1889, 12-15.

Mócsy, A. 1983, N*omenclator* provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso, col. "Dissertationes Pannonicae", Budapest 1983.

Pašalić, E. 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.

Paškvalin, V. 1959, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s. sv. XIV, Sarajevo 1959, 149-162.

Paškvalin, V. 2003, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2003.

Paškvalin, V. 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, LXXXI-II, Centar za balkanološka ispitivanja, 9, Sarajevo 2012.

Patsch, C. 1895, Epigrafsko pabirčenje, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. VII, knj. 2, Sarajevo 1895, 285-292.

Patsch, C. 1907, Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XIX, knj. 4, Sarajevo 1907, 431-463.

Popović, V. 2003, Poslednji episkop Sirmijuma, u: Sirmium, grad careva i mučenika (Sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma), Sremska Mitrovica 2003, 265-278.

Popović, I. 2010, Silver jewelry of autochthonous style from South and South-East parts of Roman province Dalmatia, Starinar 60, Beograd 2010, 99-110.

Radimsky, V. 1892a, Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrgju, za tim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. IV, knj. 1, Sarajevo 1892, 75-80.

Radimsky, V. 1892b, Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru Visočkom u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. IV, knj. 4, Sarajevo 1892, 372-387.

Radimsky, V. 1893a, Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, knj. 2, Sarajevo 1893, 331-341.

Radimsky, V. 1893b, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, knj. 3, Sarajevo 1893, 479-497.

Radimsky, V. 1895, Arheološke crtice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. VII, knj. 2, Sarajevo 1895, 217-230.

Sergejevski, D. 1932, Numizmatičke beleške, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XLIV, sveska II (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1932, 23-30 + Tab. 15.

Sergejevski, D. 1941 (1942), Epigrafske bilješke, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. LIII, Sarajevo 1942, 3-10.

Sergejevski, D. 1954, Starohrišćanska bazilika u Klobuku, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s. sv. IX, Sarajevo 1954, 189-210 + Tab. 1-15.

Sergejevski, D. 1956, Bazilika u Dabravini (Revizija), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s. sv. XI, posebno izdanje, Sarajevo 1956.

Sergejevski, D. 1959, Bazilike u Nerezima i Docu, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s. sv. XIV, Sarajevo 1959, 163-173.

Sergejevski, D. 1961, Bazilika u Mokrom, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s. sv. XV–XVI, Sarajevo 1961, 211-228.

Stewart, C. 1954, Early Christian, Byzantine and Romanesque architecture, vol. II, London 1954.

Šačić, A. 2016, Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century) / Upravna ureditev ozemlja današnje Bosne in Hercegovine v času zgodnjega rimskega cesarstva (1. – 3. stoletje) (rukopis doktorske disertacije), Ljubljana 2016.

Škegro, A. 2005, The Bestoen bishopric in the light of prior research, Arheološki vestnik 56, Ljubljana 2005, 369-389.

Škegro, A. 2006, Ecclesia Sarsenterensis – Stanje i problemi istraživanja, Hrvatska misao 39–40/28, Sarajevo 2006, 69-82.

Škegro, A. 2007a, Ludrumska biskupija (Ecclesia Ludroensis), Hercegovina: Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe 21, Mostar 2007, 59-92.

Škegro, A. 2007b, The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis), Povijesni prilozi 32, Zagreb 2007, 9-24.

Škegro, A. 2007c, The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis), Arheološki vestnik 58, Ljubljana 2007, 357-365.

Škegro, A. 2008, Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik o Pavlu Anđeliću, Sarajevo 2008, 111-141.

Škegro, A. 2009, Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, Archaeologia Adriatica III, Zadar 2009, 191-204.

Škegro, A. 2010, The Diocese of Narona (Ecclesia Naronitana), Arheološki vestnik 61, Ljubljana 2010, 229-244.

Škegro, A. 2011a, Barcenska biskupija – Barcensis Ecclesia, Histria Antiqua 20, Pula 2011, 449-456.

Škegro, A. 2011b, Epitaurska biskupija (Ecclesia Epitauritana), u: Lupis, V. B. (ur.), Zbornik radova Ivice Žile, Dubrovnik 2011, 103-123.

Škegro, A. 2011c, Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora, u: Lučić, I. (ur.), Hum i Hercegovina kroz povijest (Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.), Zagreb 2011, 99-115.

Škegro, A. 2014, Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijecezama na istočnojadranskim prostorima, u: Rakocija, M. (ur.), Niš i Vizantija XII: Constantine in hoc signo vinces 313 2013 (Niš, Srbija, 3–6. 06. 2013.), Niš 2014, 171-184.

Truhelka, Ć. 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. IV, knj. 4, Sarajevo 1892, 340-365 + Tab. 1-7.

Truhelka, Ć. 1893, Rimske iskopine u Vitini, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, knj. 4, Sarajevo 1893, 673-678.

Veletovac, E. 2013, Provincija Dalmacija u V stoljeću (rukopis magistarskog rada), Sarajevo 2013.

Veletovac, E. 2014, Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga XVII/3, Sarajevo 2014, 277-299.

Vorličeк, E. 1896, Rimske starine u Branjevu, kotara zvorničkog, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. VIII, knj. 2, Sarajevo 1896, 197-199.

Vujinović, B. 2014, Ranovizantijske bazilike u Bakincima, Banja Luka 2014.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:203-214
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.94

Once More about the Silver Orant from Gardun

Ante Milošević
Split

Abstract: The silver figurine of orant from Gardun (ancient Tilurium) was acquired for the Archaeological Museum in Split in 1886. From the first publication on it to date, it has been dated and attributed differently in the literature. L. Jelić (1894) assumed that the figurine originates from the early Christian era, Th. Klauser (1959) thought it was a Roman cult pagan figurine, and M. Nikolanci (1989) thought that it displays the priest of Izida, or some other oriental cult. N. Cambi (2007) has designated it as an Italic-Etruscan ritual sculpture, and I labeled it as an early Byzantine Christian product (2007). Here, I argue that none of the previous opinions is acceptable since this figurine is actually a forgery made by blacksmith Petar Pezelj in the surroundings of Trilj in the last decades of the 19th century.

Keywords: orant, Gardun (ant. Tilurium), Petar Pezelj, archaeological forgery

It was a mistake when in the CBIANUBiH Annual 34/2007 (pp. 169–180) I determined the figure of an orant from Gardun as, culturally and chronologically, a product of Early Byzantine Christianity, of approximately the 6th century.[1] I was moved to a discussion of this artefact by the fact that this uncommon and intriguing find had been by that time variously interpreted and very widely dated in the scholarly literature.

Let us recapitulate. This is a silver figurine[2] of a beardless, barefooted man, with short hair that is rather sparse on the forehead. It is 5.6 cm high, and is kept today in the Archaeological Museum in Split, inv. no. AMS-H1754.[3] It shows an orant in upright stance, legs together, and arms that, raised unequally high, are turned palms-out to the observer. He is dressed in a tunic, with sleeves of light cloth that go down to his below the wrist and to his ankles, and a toga, a short cloak, cast over his left shoulder. This is made of thicker cloth and falls down his body to the knees in heavy folds (Fig. 1).

In the Archaeological Museum of Split archival records, Gardun, i.e., the Roman legionary camp of *Tilurium*, is given as the finding site. It is also noted that it was bought for four florints in 1886. There is a marginal note by F. Bulić in the inventory book, stating that all the objects inventoried on that page were paid for from the 1888 grant. There is no mention, unfortunately, of the vendor, which would be at this moment a very

[1] Milošević 2007, 169–180; 2007a, 65–69.

[2] In the literature it is said to be of silver; in the inventory of the museum, however, it says that it was cast of lead and subsequently silvered. But it is after all a silver cast, as was recently shown by an examination made by Marko Rogošić, one of the best Croatian museum restorers. For the chance of reviewing the statuette again, I am grateful to the kindness of colleague Dr Sanja Ivčević, museum adviser in the Archaeological Museum in Split, and for the excellent photographs of the orant, the respected Antun Z. Alajbeg, photographer in the Museum of Croatian Archaeological Monuments.

[3] In my first publication I gave its number as 1154. This was clearly a printing error and was taken from: Jelić / Bulić / Rutar 1894, 164, where the following is written: "1154 statuetta antica cristiana di argento, reppresentante un orante (T. XIX, 1154)".

important item of information, as will be seen in the sequel.[4]

The Gardun orant was introduced to the literature by Luka Jelić in publications that were printed to mark the holding of the First International Congress for Early Christian Archaeology which was organised in Split and Solin, from August 20 to 22, 1894.[5] However, Jelić also failed to provide any information about the provenience of this object. In his short essay about the significance of the find, he points out that it is hard to define it in terms of iconography, particularly if it is a pagan deity at issue, since it wants the usual attributes capable of explaining it. Hence, because of its general characteristics and the prayerful stance of the orant, and also because of the very rustic workmanship, he ventured to say that the figurine did indeed represent some Late Antique Christian cult object of regional characteristics, and without any particular hesitation, he gave it as his opinion that the civilian clothing would suggest one of the Salona martyrs (St Venantius or St Anastasius), since they were shown thus on the mosaic of the Chapel of St Venantius in the baptistery of the Church of St John Lateran in Rome.[6]

Jelić's rational and logical idea about the Christian character of the Gardun orant was challenged by Theodor Klauser.[7] In his discussion he analysed a large number of depictions of orants that had by then been discussed in publications and explained as Christian artefacts. He then referred to numerous examples of such motifs in Ancient Greek and Roman art, and in many cases attempted to revise such an opinion. In the case of the Gardun find, he inaccurately says that the left shoulder is bare, which he then used to argue that in this given case it was an orant that could not be unreservedly connected with Christianity.

The opinion of Klauser that a depiction of a human figure with wide open arms in a supplicant stance was not of an exclusively Christian nature was well supported by research that showed with numerous examples that suchlike iconographic motifs were well known in the history of humankind much before the appearance of Christianity. It was known by almost all the important cultures of the Ancient World, as was very well shown at a thematic exhibition organised in Ravenna.[8] This exhibition also showed that depictions of orants, although present in the art of the Ancient World, were strikingly more frequent in the art of the Christians.

After Klauser, Mladen Nikolanci addressed the statuette of the orant from Gardun. But he too did not look very carefully at the figurine, and, drawing on the previously mentioned viewpoint of Klauser and his own inaccurate remark that the head was shaven, he derived the conclusion that this was not a Christian artefact, rather the figure of a priest of the cult of Isis, or perhaps from the cult of some other eastern religion.[9] Subsequently, Nenad Cambi addressed the views of Klauser and Nikolanci. He very reasonably drew attention to the inconsistencies on which they built their hypotheses, saying: "Klauser's ground for this kind of assumption was that the figure had, allegedly, a bare right shoulder, which would refute any attribution to Christianity… However, Klauser studied the figurine but poorly. It is clear that the man is dressed in a long tunic that falls to the ankles, only the feet being free. The tunic can be seen on the right and left wrist, which means that it had sleeves (*tunica manicata*) and in line with this, he could not have had bare shoulders. A cloak is cast over the tunic, in fact a short, simple toga, which in its character is Late Republican. However, it is not even entirely accurate that Christianity did not know the bare shoulder, when sometimes even Christ is shown just with a pallium on his bare chest, like an Ancient philosopher. According to the shape of the robe, then, the Christian interpretation could not be ruled out, but this cannot be considered for some other reason… But not even Nikolanci

[4] Sincere thanks for help in obtaining archival data go to Arsen Duplančić, manager of the library and archives in the Archaeological Museum in Split. He examined the financial accounts for 1886, 1887 and 1888. In documents for 1886 there is no mention of the acquisition of metal objects; for 1887 it was briefly mentioned that on metal objects from inv. no. 1200 to 1720 (Catalogue H), 114.88 florints were spent. In the accounts for 1888, because of the Bulić notes, there is also only a summary note that 211.14 florints were spent on metal objects from no. 1721 to no. 2327 (Catalogue H).

[5] Jelić 1894, 30–31, fig. on p. 31; Jelić / Bulić / Rutar, 1894, 164, T. XIX/1154.

[6] Jelić 1894, 30–31, fig. on p. 31; Milošević 2007, 171.

[7] Klauser 1959, 126, n. 52, T. XI.

[8] Donati / Gentili 2001.

[9] Nikolanci 1989, 154, n. 36.

looked hard at the figure. It is not a matter of the bald or shaven head of Egyptian priests, for the man does have hair, lying from the back straight forward, and on the brow the short and straight strands can clearly be seen, shaped like a fringe. This is an Italic manner of arranging the hair."[10]

Cambi put forward this viewpoint as part of a discussion about two bronze Etruscan figurines from the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Sinj. He also used the occasion to list and put a value on all such finds from Dalmatia and its wider hinterland. He concluded that such finds are not particularly numerous, that they are not local products, and occur in this area as Italic imports. In both the cases he mentions, which are to do with naked, stylistically uniform male and female figurines, with elongated bodies and very slender limbs without any very obvious musculature, the details of the faces are indicated diagrammatically. According to their typological and stylistic classification in Etruscan art, such products appear very early on (some examples can be dated to the 7th century BC), belonging to what is called the elongated figure style.[11] In the continuation of his discussion, Cambi recalls the Etruscan figurine from Studenci by Ljubuški, which is not naked, but shows a woman dressed in a long robe, which he says is typically Etruscan.[12] Her dress reaches to the knees, is not covered by a cloak and is opulently decorated with ornaments in some dotted arrangement. The workmanship of this figurine, like that from the Sinj Franciscan collection, was the reason that Cambi conjoined the Gardun statuette to the same group of Italic figures, saying literally: "The phenomenon of Etruscan imports is indicated by the also silver (clearly still more precious) statuette of an orant from Gardun with raised arms. This figurine has identically shaped facial features (nose, eyes, hair). It too undoubtedly belongs to the same Italic-Etruscan grouping." At the end of note 19, he concludes: "The figure is probably from the 2nd to 1st century BC. Accordingly, neither an Isidian nor a Christian characterisation can be considered, without question, and without hesitation. The gesture of both, with the unevenly raised arms, dependably indicated a ritual sphere. It is very like an invocation to a deity, and is of Italic origin."[13] Everything Cambi wrote about the Gardun orant was prompted by the ideas of Klauser and Nikolanci. At this moment, because of the evidence put forward, it seems to me easier to accept all other assumptions than Cambi's and I would conclude this part of the discussion in a paraphrase of Nenad Cambi, sayng that the Italic-Etruscan character of the Gardun statuette can without question or hesitation be ruled out.

I have several times referred to the silver orant from Gardun in earlier writings. On the whole I have supported the proposition of Jelić that it must be an artefact from the sphere of a Christian cult. I have several times used it to supplement the picture of the possible earliest traces of Christianity at Gardun, and then in the wider area of Trilj or, perhaps, the area of the Cetina

[10] Cambi 2007, 190–191, n. 19, fig. 7–9. (Croatian text: "...Th. Klauseru za takvu pretpostavku argument bijaše da je liku, tobože, bilo golo desno rame, što bi opovrgavalo kršćansku atribuciju... Međutim, Th. Klauser je loše proučio figurice. Naime, sasvim je jasno da je čovjek odjeven u dugu tuniku koja pada do gležnjeva (samo su stopala slobodna). Tunika se vidi i na lijevom i na desnom zapešću, što znači da ima rukave (*tunica manicata*) i sukladno tomu da nema golo rame. Preko tunike prebačen je plašt, zapravo kratka i jednostavna toga koja je po svom karakteru kasnorepublikanska. Međutim, čak i nije u potpunosti točno da kršćanstvo ne pozna golo rame, jer se ponekad i Krist pokazuje samo s palijem na golim prsima, poput antičkog filozofa. Prema obliku haljine, dakle, ne bi bilo isključeno ni kršćansko tumačenje, ali to ne dolazi u obzir iz jednog drugog razloga... No ni M. Nikolanci nije dobro proučio lik. Nije posrijedi ćelava i obrijana glava egipatskih svećenika, jer čovjek ima kosu pruženu od straga prema naprijed i na čelu se jasno vide kratki i ravni pramenovi, oblikovani poput resa. To je italski način češljanja...")

[11] Because of the paucity of such finds in Dalmatia, Cambi wondered whether the figurines in the Franciscan Museum in Sinj might be forgeries, for he knew that such products were being sold in the Trilj area at the end of the 19th century. At that same moment, he dismissed the idea, particularly with respect to the female figure (Cambi 2007, 190).

[12] Cambi 2007, 190–191, n. 18.

[13] Ibid., 191, n. 19. (Croatian text: "Na pojavu etruščanskog importa upozorava također i srebrni (očito još dragocjeniji) kipić 'oranta' iz Garduna s podignutim rukama. I taj kipić ima identično oblikovane pojedinosti lica (nos, oči i kosu). I on nedvojbeno pripada istoj italsko-etruščanskoj skupini." At the end of notes 19 concludes: "Figurica je vjerojatno iz 2.-1. st. pr. Kr. Dakle, izidinski kao i kršćanski karakter statuete nedvojbeno i bez okolišanja ne dolaze u obzir. Gesta s obje, nejednako podignute ruke pouzdano upućuje na obrednu sferu. Po svoj prilici posrijedi je zazivanje (invokacija) božanstva i italskog je podrijetla.") Cambi previously put forward such view of the Gardun orant in conversation, later published in the journal Triljski most, no. I/1, Trilj, 2006, p. 38.

in general. I found support for such an interpretation in numerous, very similar such depictions on Christian monuments of the same time, particularly in Roman catacombs and in various different, Late Antique, primarily funerary monuments throughout the Roman Empire.[14] I discussed it at length a few years ago when I hypothesised that the silver orant from Gardun is an Early Byzantine art product, which can be dated generally to between the 5th and the 7th century.[15] As already broadly hinted however in the first sentence above, I have now definitely given up on this opinion, for the following reason.

In the last decade of the 19th century, several texts appeared in the archaeological literature about archaeological fakes from the area around Sinj. The problem surfaced when in Sinj,[16] the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo bought here objects cast in bronze for its collection: a small bull and two figural compositions almost identical in size and content, in which a half standing man, with drawn short sword, attempts to murder a helpless woman seated on a three-legged stool with a back. As stated in the literature, these figural compositions were found in 1880 in Čačvina Fort, not far from Sinj, Dalmatia, and I shall below call them, colloquially, after the place of purchase, the *Sinj group* (fig. 2). Since it is precisely this artefact that is interesting for the continuation of my discussion, here I shall reproduce the high quality photograph of it published at that time and the interesting details (not seen in the picture) from the description of Moriz Hörnes, then curator in the Imperial-Royal Natural History Collection in Vienna (today's Naturhistorisches Museum).[17]

Hörnes said it was a group of two figures, linked by their subject, cast in bronze with a uniform fine dark-green patina. There were traces of partly preserved silvering, which is seen in the area of the belt of the male figure. The maximum width and height is 11.6–13 cm, the height of the female, seated figure being 11.3 cm and that of the half-standing male figure 13 cm. The height of the three-legged stool with back was 7.5 cm. Hörnes also wrote, and this will be crucial in the continuation, that the heads of both figures were disproportionately large. From top of the head to chin they were 3 cm high (for orientation, the upper part of the body, from waist to head as 3.5 cm). The features of the face were clearly and sharply expressed (fig. 3). The hair is represented with deep incisions, although this manner of workmanship was a little lost towards the top of the head. The actual faces are shown with a fair degree of naivety and look like scarecrows, but still have all the details: the nostrils, the relief rhomboidal pupils in the eyes, and in the big ears round holes are precisely bored, the objective being to present narratively the aperture of this organ of hearing, the mouth with the protuberant lips are half open a little more in the female figure, because of current situation. The whole composition consists of three elements (male and female figures and stool), cast in separate moulds and then linked into a whole. In addition, the arm of the man with the short sword were cast separately, and linked on the shoulder with some kind of join that at the time of the appraisal was shaky. At some time or another back leg of the stool was broken and then joined again. According to Hörnes, it had a quadrangular seat and three curving legs that curved out additionally in the bottom. The backrest, sloping backwards, was decorated with a fantastic animal with the head of a snake or turtle with a wide open mouth and big tongue. And there are two bent legs that also end in serpent heads.

[14] Milošević 1981, 60; 1998, 245; 2003, 11; 2005, 55. This opinion was preliminarily accepted by Delić / Škarica 2006, 41 with figure.

[15] See n. 1.

[16] I assume that they were acquired from some Sinj collector for it was well known that the collection of coins and archaeological items flourished among rich Sinj merchants in the second half of the 19th century; cf. Milošević 1998, 24-25.

[17] Kenner / Hörnes / Frimmel 1890, 19. These objects are no longer in the museum in Sarajevo. In correspondence with a courteous colleague of that museum, Dr Andrijana Pravidur, head of the archaeological collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, it became clear that they had probably stayed in Vienna, where they were sent for appraisal, between 1886 and 1890; after it had been established that they were fakes, I assume there was no particular interest in having them returned to Sarajevo. My attempts to follow the trail of these figurines in some Viennese museum or other were not successful. Today they are not in the Kunsthistorisches Museum and in the archives of the museum there was no sign of the appraisals that were carried out. For this information, I heartily thank Dr Georg Plattner, director of the Antikensammlung (Ephesos Museum), which is part of the Kunsthistorisches Museum. There is then some slight hope that something might be found in the Naturhistorisches Museum.

The whole composition of the *Sinj group* was taken by Hörnes as a naive expression of some historical theme, and the action was of a different, an older, origin that the actual visual execution, which in a more recent time was created by a maladroit hand.

He left a more extensive visual and stylistic appreciation to Theodor Frimmel, the curator at the time in the Imperial-Royal Art Historical Collection in Vienna (today the Kunsthistorisches Museum).[18] He also brings out its naïve visual expression, underlining the fact that it is hard to locate it in any known art history setting. He cautiously assumed that, because of the want of style and iconographic options, it could be placed among similar Central European bronze productions of the last centuries of the Middle Ages, at the time when the dilapidated ancient and Early Christian traditions were in at odds with various barbaric and semi-barbaric elements. At that time, according to Frimmel, in sculpture, as well as in painting and architecture, works were produced in which the drawbacks in the artistic production of details were often made up for by the total impression, which had to be imagined by the viewer. He assumed then that the work was produced between the 16th and 17th century, and as he knew the area from which it came, he assumed within it, particularly in the brutality of the whole scene in which male dominance far outstripped the strength of the woman, unprotected and resigned to death, the influence of the South Slav folk epic. For at that time the collection of the folk heroic epics had begun, in which there were motifs similar to those shown by the composition.

In the same place, Friedrich von Kenner too put forward his own expert opinion about the group; at that time he was curator of the Imperial-Royal Art Historical Collection in Vienna.[19] Here I transmit a part of his overall evaluation for it is concise and substantial: "The bronze statue, found in two examples in Dalmatia, is not allied to any style that we generally find in Dalmatia, nor are there discernible in it any trend of Classical, or Byzantine or Romanesque art, nor of the Renaissance. The external forms, like the wreathing of the male head with a bay wreath, which recalls Antiquity, or the form of the stool, which suggests Romanesque product, can probably be brought down to reminiscences of older sculptures, which the founder of this group sometime saw, but in the internal being of its art is worth but little." In the continuation he expresses an opinion that because of the marked naturalism in representation of movement, the sculpture-maker was of South Slav origin, and that he found his inspiration for the composition in the heroic poems "as preserved in the oral tradition with the half-savage tribes that lived behind the Dalmatian hilly regions."[20] Just like Frimmel, he assumed that the work was created in the 16th and 17th century.

This article in the *Glasnik* of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, which the editors conceived in such a way as to excite heated arguments, perhaps producing new understandings that would help in the ultimate solution, quickly produced a reply from the Rev. Frane Bulić.[21] From his correspondence that is today in the archives of the Conservation Office in Split,[22] it is clear that Bulić had some knowledge of these forgeries even before the article was published in the *Glasnik*. In a letter addressed to the head office of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo he says:[23] "This group, with

[18] Ibid., 21–24.

[19] Ibid., 18–19. (Croatian text: "Kip od bronca, štono je u dva eksemplara nagjen u Dalmaciji, ne stoji u savezu ni s kojim štilom, koji uopće nalazimo u Dalmaciji, niti se u njem razabire pravac klasičke, niti vizantinske i romanske umjetnosti, niti renesance. Spoljašni oblici, kano vjenčanje muške glave lovor-vijencem, koji nas sjećaju na antiku, ili oblik stolice, koji nas sjeća na romansko orugje, valjaće možda svesti na reminiscencije od starijih kipotvorina, koje je saljevač one grupe kadkad vidio, ali po nutarnju bitnost njene umjetnosti slabo šta vrijede.")

[20] Croatian text: "...kakve su se očuvale u usmenoj predaji kod poludivljih plemena, koja su živjela za dalmatinskim bregovitim pokrajinama."

[21] Hörman 1890, 309.

[22] For this information, thanks go to colleague Vanja Kovačić.

[23] Archives of the Conservation Department in Split: Letter of Frane Bulić to the directorate of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo of June 5, 1890. Information was given about the smith Petar Pezelj, ascertained to have forged archaeological objects. (File no: No. 10/V '90, K Br 25/90/K, No. 25/JK). (Croatian text: "Ova grupa o kojoj se Glasnik bavi bila je podpisanom ponudjena na prodaju 1885. ili 1886. od neke gospodje iz Trogira, kao predmet velike cijene (predstavljajući ubojstvo Agripine po Neronu), a kada je on izjavio da je to falsifikat uvjerena o tomu zahtievala je fior 15, pa i mnogo manje. Podpisani, koji kupuje prigodno uz malu cienu i moderne falsifikate, a to za znanstvene svrhe, bio bi platio koji fiorin za ovi predmet, da

which *Glasnik* is engaged, was offered for sale to the undersigned in 1885 or 1886, by some lady from Trogir, as an item of great price (showing Nero's murder of Agrippina), and when he stated that it was a forgery, convinced of it, she asked 15 florints, and much less. The undersigned, who buys on occasion for small prices even modern forgeries, for scholarly purposes, and would have paid a florin or two for this object, if the above mentioned lady had wanted to give it. Sometimes the same objects come back again, as allegedly found in some other place. For example, the NERONION group was offered him in 1883 as having been found around Sinj, and a year later as found on the island of Hvar."

Before he sent the letter to the *Glasnik* editorial board, Bulić tried to find out a little more about the author of the composition, and from correspondence with V. Ćaleta,[24] a teacher in Dolac Donji, "confidentially" found out that it had been cast by a local smith, Petar Pezelj Ilijin. Bulić himself, as he says in the letter, could not investigate the situation for the forger had avoided him out of fear of being publicly exposed. At the same time, also in Dolac Donji, Petar's relative, Pavao Pezelj son of Jozo deceased was active as a coiner, and for this activity had been sentenced to a year's incarceration,[25] but that our forger was Petar and not Pavao, the teacher Ćaleta confirmed in his letter.[26]

Part of this letter, as well as other information that he had obtained from Bulić were repeated by Ljudevit Thallóczy in a lengthy article the purpose of which was to warn the public about the forgeries of Petar Pezelj.[27] This text was partially written because it was necessary to justify the staff of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in the eyes of the public for their badly-judged purchase,[28] and in some way to apologise to Frane Bulić, who had not been consulted previously,[29] although it would have been entirely logical to do so, since the object derived from the area that Bulić knew very well. In this procedure, in which the then experts of the National Museum of Bosnia and Herzegovina sought assistance from those in Vienna, and not from Bulić, I perceive the same kind of poor relations among fellow professionals that we can find today. In the same letter, Thallóczy gives information about other forgeries of Petar Pezelj. He states for example that the then director of the Imperial-Royal Natural History Collection in Vienna, the zoologist Franz Steindachner, travelling around Dalmatia in 1881, bought the bronze figure of an ox, as a find from *Tilurium*, even after Bulić had warned him that it was a forgery, and presented it to the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. Also mentioned is the fact that the Russian Consul, Vasilij Passek, had bought in Dubrovnik the already well known group of *Kraljević Marko*, also established to have been a Pezelj forgery. From the Thalloczy article little else was also found out about one of two iden-

gorirečena gospodja bude ga htjela dati. Kadikad tako isti predmeti povraćaju se kao tobože nadjeni na drugom mjestu. Na pr. grupa NERONION bila mu je ponudjena god. 1883. kao našasta u okolici Sinjskoj, a godinu dana kasnije kao nadjena na otoku Hvaru.")

[24] Archives of the Conservation Department in Split: Letter of Frane Bulić to the directorate of the elementary school in Donji Dolac of April 24, 1890. Information about a smith of the place suspected of having forged archaeological objects was sought. No. 25/K.

[25] Archives of the Conservation Department in Split: No place or date given; note of Frane Bulić about Pavao and Petar Pezelj of Donji Dolac, forger of antiquities (File no: K no 25/C).

[26] Archives of the Conservation Department in Split: Answer of V. Ćaleta of Donji Dolac to Frane Bulić of May 6, 190. Collected information about the smith Petar Pezelj suspected of forging archaeological objects is supplied. (File no. 43/r. p. n.).

[27] Thallóczy 1890, 321–330.

[28] On p. 324, Thallóczy writes: "We don't need to apologise for the purchase, for the price, because it is so inconsiderable, is not worth mentioning." (Croatian text: "Kupnju nam nije od potrebe izvinjavati, jer cijenu zbog neznatnosti njene ne vrijedi da spominjemo.") He quotes a passage from P. Eudel, 1884, who in his book (p. 6) considers similar issues and says that there is no famous collection at all in which in spite of the knowledge and caution of the conservators there are no notorious fakes. In the continuation of his article Thalloczy mentions a dozen such examples from big European museums.

[29] Ending his letter to the director of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, Bulić wrote: "The undersigned thought it his duty, in the interest of scholarship, to report this to the Directorate, and leaves them, with reference to the respected persons that assessed the object under discussion as being old, from the 16th or 17th century, to use or not use this information in the *Glasnik*. The undersigned only cares about truth in scholarship." (Croatian text: "Podpisani je smatrao svojom dužnosti, u interesu znanosti, javiti ovo tomu Slavnomu Ravnateljstvu, a pripušta istomu da, se obzorom na štovane osobe koje su predmet o kojemu se govori, prosudile kao starinski iz XVI ili XVII vieka, posluži ili ne ovim viestima u Glasniku. Njemu je samo do istine u znanosti.")

tical sculptures from the *Sinj group*, which had been appraised by Viennese experts. One of them was once in the collection of Hugo Jedlička in Mostar. It too was said to have been bought from some peasant close to Sinj.

During his stay in Dalmatia, in July 1890, Ljudevit Thallóczy decided to go in detail into the case of the forger Petar Pezelj, in which he was helped in Sinj by the then head of the district, Baron Petar Ljubibratić and the forester Jelušić. According to the data he gathered, of which he convinced himself in a visit to the village of Rošca where Pezelj lived, he wrote that Petar Pezelj was a worthy and intelligent "man of all trades" (croatian: "sveznadar") who successfully ran his farm, and for his leisure, engaged in blacksmithing, repairing and ornamenting muskets and other metal objects. He said that he also made locks for doors, which could be opened without a key by a man skilled in the matter. Thallóczy found out that Pezelj had started to produce forgeries about 1875, and found inspiration for them in the artworks in the cities of Dalmatia and in Split Museum. He describes his house, which he had made himself and decorated with numerous carvings. He had stopped dealing in fakes a bit before 1890, for he had been found out, and was not able to sell enough to pay for the work he put in. He also wrote that he worked "not only for profit, but according to his inner urge. If he had had knowledge, perhaps he would have become an artist, as it was he remained a peasant genius of fakery".[30]

From this distance it can be said that this "peasant genius" from the Dalmatian hinterland partially succeeded in his aim, although we have no complete overview of everything he did. Some objects are known of only according to brief descriptions, and a few only are recorded in drawing or photograph. It is not likely that it will ever be established, because many whom he managed to cheat, whether individuals or institutions, kept quiet about their proceedings so as not to appear ignoramuses or gulls.[31]

What I find it important to say now is that there is no dilemma at all about the figurines that were appraised by the Viennese experts being the forgeries of Petar Pezelj. It is not known where this group is today, but luckily, we have a high quality photograph of it, that can help us very well in a visual analysis of the Gardun silver orant.

In a detailed description of the *Sinj group*, Hörnes drew attention to a feature of them – that their heads and bodies were not in proportion, i.e., their heads were too big for their bodies, which is also a characteristic of the Gardun orant (fig. 1). The faces on all the figurines are very similar. Hörnes also says, and one has to agree with him, that the individual features are expressed clearly and sharply, that they are shown with a fair degree of naivety and that they look like scarecrows (fig. 4).

A common feature of the faces on all the statues is that they have an emphatic and fleshy chin, half-open mouth, broad nose with perforated nostrils, large eyes with rhomboidal relief pupils and wide arched eyebrows produced by incisions. The hair on the head of the men with the laurel wreath from the *Sinj group* is very similar to that on the Gardun statuette. It was produced with broad incisions going from the forehead to the top of the head. A very interesting detail on the face of the Gardun orant are the wide, long sideboards, done more precisely on the right hand side of the head (it seems that the man of the *Sinj group* had them too), which as a fashion detail on a man's face appeared only in the 18th century (fig. 5). They came into wide use in the second half of the 19th century, which could also be an important indicator of the time when the statuette was made. The fingers on the hands of the Gardun statuette were produced by additional work after the casting, with the use of a trian-

[30] Thallóczy 1890, 329. (Croatian text: "...samo radi koristi, već i po nutarnjem nagonu. Da mu je bilo nauke, možda bi postao umjetnikom, ovako ostade seljački krivotvorački ženij.")

[31] Čatipović 1980, 56–58 (in the chapter: Bronze figurines from the surroundings of Sinj). Čatipović also mentions another Pezelj creation that was in the possession of art historian and diplomat Antun Kolendić. This was a figure of Kraljević Marko (Prince Marko) with mace and sheathed sword on which in Cyrillic "Marko Kraljević" was written. (From the short description it is clear that it is not the same figure of Prince Marko that was bought by the Russian consul in Dubrovnik, Vasilij Passek). It is said that his father, Petar Kolendić, received it as a gift after World War I while he was headmaster of a high school in Sinj. Afterwards, he moved to Belgrade, where he was a long-term University professor and member of the Serbian Academy of Sciences and Arts. For Petar Pezelj, see also in: Čapeta Rakić 2016, 11–12 (well known facts from the literature are retold).

gular file. In the same way were made the fingers and snake's head of the *Sinj group*, and this is one more detail that links the two sculptures through the workmanship (fig. 6).

In conclusion, I assume that I have given arguments enough to prove that both of the artefacts discussed here were the product of the same hand, i.e., that both were made by Petar Pezelj in the last decades of the 19th century.

The Gardun orant arrived in the collection of the Split Archaeology Museum, as already stated, in 1886, and Theodor Klauser stated that it was purchased, as a find from Gardun, by Frane Bulić. These factual details are confusing, for this purchase happened at the time when Bulić already know of the *Sinj group*, which was offered to him at about the same time, and only four years before Pezelj was unmasked as a forger, for which Bulić himself was exclusively responsible. Whether he then saw their artistic similarity cannot now be confirmed. I think that he did not, for he put the find into the museum inventory. It was also clear that he did not buy it as a modern fake, which would – as is said in one of his letters – serve scholarly purposes, for he took part in the announcement of the Gardun orant, stating that it was a little old Christian statuette showing a man at prayer.[32]

I presume that in his article I have given sufficient evidence for it to be able to be ascertained that the orant from Gardun is another Petar Pezelj forgery, and accordingly all earlier ideals about Italo-Etruscan, Roman-pagan, Early Christian or Early Byzantine origins for the Gardun silver statuette do not, indubitably and without hesitation, come into consideration. *Fit farbicando faber*!

English translation: Graham McMaster

[32] Jelić / Bulić / Rutar 1894, 164.

Sažetak

Ponovo o srebrnom orantu s Garduna

Srebrna figurica oranta s Garduna (ant. *Tilurium*), za *Arheološki muzej* u Splitu otkupljena je 1886. godine. Od prve objave pa do danas u literaturi je bila različito datirana i atribuirana. L. Jelić (1894.) je pretpostavio da pripada starokršćanskom dobu, Th. Klauser (1959.) je mislio da je riječ o rimskoj kultnoj poganskoj figurici, a M. Nikolanci (1989.) da prikazuje svećenika Izidinog ili nekog drugog orijentalnog kulta. N. Cambi (2007.) ju je odredio kao italo-etrušćansku obrednu skulpturicu, a ja kao ranobizantski kršćanski proizvod (2007.). U ovom tekstu sam pokušao dokazati da ni jedno od ranije iznijetih mišljenja nije prihvatljivo jer je uistinu riječ o krivotvorini koju je napravio kovač Petar Pezelj iz okolice Trilja, u zadnjim desetljećima 19. stoljeća.

Literature:

Badurina, A. (ed.) 1979, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1979.

Cambi, N. 2007, Dvije brončane figurice iz Muzeja Franjevačkog samostana u Sinju, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 24, Zagreb 2007, 185–192.

Čapeta Rakić, I. 2016, O propisima i pravnim aspektima zaštite pokretne baštine za vrijeme druge austrijske uprave u Dalmaciji, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, 9, Split 2016, 3–18.

Čatipović, M. 1980, Podvale, obmane i zablude u svijetu nauke, Zagreb 1980.

Delić, D. / Škarica, B. 2006, Trilj u starokršćanskom dobu (IV.-VII. st.), Triljski most, I/1, Trilj 2006, 40–43.

Donati, A. / Gentili, G. (eds.) 2001, Deomene: L'immagine dell'orante fra Oriente e Occidente, Milano 2001.

Kenner, F. / Hörnes, M. / Frimmel, T. 1890, Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 2/1, Sarajevo 1890, 18–25.

Eudel, P. 1884, Le truquage: altérations, fraudes et contrefaçons dévoilées, Paris 1884.

Hörman, K. 1890, Kipovi od bronca iz Sinja – lažni su, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 2/3, Sarajevo 1890, 309.

Klauser, Th. 1959, Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst II, Jahrbuch für Antike und Christentum, 2, Münster 1959, 115–145.

Jelić, L. 1894, I monumenti scriti e figurati nei martiri Salonitani del cimitero della Lex sancta christiana, Ephemeris Salonitana, Zadar 1894 (Re-publishing: Split 1994), 21–32.

Jelić, L. / Bulić, F. / Rutar, S. 1894, Guida di Spalato e Salona, Zara 1894.

Milošević, A. 1981, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, Zbornik Cetinske krajine, 2, Sinj 1981, 1–136.

Milošević, A. 1998, Arheološka topografija Cetine, Split 1998.

Milošević, A. 2003, Numini Hippi fluvii, Split 2003.

Milošević, A. 2005, Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine, Doktorska disertacija, Zadar 2005.

Milošević, A. 2007, Srebrni orans s Garduna, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 34, Sarajevo 2007, 169–180.

Milošević, A. 2007a, Ranobizantski srebrni orans s Garduna, Triljski most, 2, Trilj 2007, 65–69.

Nikolanci, M. 1989, Kulturni život u Saloni i rimskoj Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 82, Split 1989, 143–156, T. 2–5.

Puljić, B. / Šetka Prlić, M. / Rakić, M. 2017, Arhitekti i graditelji u Mostaru za vrijeme Austro-Ugarske monarhije (1878.-1918.), Prostor, 25, Zagreb 2017, 3–19.

Thallóczy, Lj. 1890, O lažnim brončanim kipovima iz Sinja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 2/4, Sarajevo 1890, 321–330.

Wilpert, I. 1890, Die altchristlichen Inschriften Aquileia's, Ephemeris Salonitana, Zadar 1894 (Republishing: Split 1994), 37–58.

Fig. 1. *Gardun orant* (photo: A. Z. Alajbeg)

Fig. 2. *Figural composition* (the Sinj group), *a forgery from the end of the 19th century* (after: GZM, 1890)

Fig. 3. *Comparison of the heads of the Sinj group*

Fig. 4. *Comparison of the heads of the Gardun orant and the man from the Sinj group.*

Fig. 5. *Sideboards on the face of Gardun orant* (photo: A. Z. Alajbeg)

Fig. 6. *Comparison of the details on the figures of the Gardun orant and the Sinj group*

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:215-224
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.95

Medieval Slag from Gornji Potočari (Srebrenica municipality, B&H): a relationship between initial Ore and metallurgical Processes

Almir Olovčić
Sarajevo

Mustafa Memić
Sarajevo

Almira Kevilj-Olovčić
Sarajevo

Emina Ramić
Sarajevo

Abstract: In this paper, chemical analysis of slag from abandoned medieval mine in Gornji Potočari, Srebrenica municipality was described. Total of 10 metals were analyzed: chromium, copper, cadmium, nickel, cobalt, zinc, silver, manganese, iron and lead. Traces of chromium, nickel, cobalt, copper, manganese and cadmium in the samples point to the fact that the starting ore also contained these elements. Results showed high content of iron (25.11–33.12%), lead (5.90–10.77%) and zinc (1.16–6.79%). The content of silver had a positive correlation with the content of lead, which is in favor of the initial hypothesis that the starting ore was galena (PbS). High zinc content indicates that the sphalerite (Zn,Fe)S was also used in the process, whereas iron most likely emanates from pyrite (FeS_2). Galena and sphalerite can be found in Srebrenica area in large quantities. The results of the analysis show that the site was used for the production of lead and silver (from primary ores), intensive mining activity during the Middle Ages, and the latest date that we can account for slag origin is the end of the 16th century.

Keywords: lead slag, Middle Ages, AAS, Srebrenica, galena, sphalerite, silver

Introduction

Throughout history, the territory of Bosnia and Herzegovina has been inhabited by different societies who exploited its rich natural resources. Progress and continuous development of the population in this area was dependent on the exchange of goods and trade with neighbouring areas and its inhabitants. The extraction of rich mineral ores was among the priorities when it comes to exploitation of natural resources and their use in everyday life. Mineral resources of BIH are not limited to one area and almost the entire country at some moment in history was an enormous mine where people exploited, transported, processed and finalized a certain type of ore.[1] There is hardly any area or time period in which some part of the country was not a center of mining activity. During these periods, the eastern part of Bosnia was among those areas where mining has been actively pursued and it reached its peak during the Roman rule and the Middle Ages. Numerous remains of mining activities in this area have already been the subject of scientific research.[2] In the Roman period, this entire area was called Domavia and was the subject of extensive exploitation of silver, lead and gold, which continued throughout the Middle Ages to the present day.[3]

[1] Trubelja / Barić 2011, 11.
[2] Radimsky 1892, 1-24; Ramović 1960, 3.
[3] Pašalić 1954, 47-75.

Estimates indicate that the Romans and Saxons excavated about 780,000 tons of ore, which contained more than 50,000 tons of lead and 120 tons of silver during several centuries of ore exploitation.[4] In this area, the basilica in Staroglavci near Srebrenica was discovered, built in the 5-6 century, probably due to the existence of a mining settlement and mines and the religious needs of the inhabitants of that region who were engaged in mining activities.[5]

Main aims and goals of this paper were to define initial ore or more of them used in the production and the timeframe of exploitation. Quantitative determination of metals in the slag samples was done by atomic absorption spectroscopy (AAS) technique, which can detect small amounts of selected metals from a very small sample size.[6] Also, authors will try to determine if any of the slag samples contained silver, which would prove initial premise that the site was used for silver extraction in the past, more precisely Middle Ages.

Mining activites in Bosnia during Medieval times

Mining and metallurgical activities in Bosnia stagnated during sixth century, which coincides with Slavic and Avar conquests. Revival of mining industry started again at the end of 12th and beginning of 13th century, during Kulin Ban rule. Merchants from Dubrovnik secured concessions for mines in Duboštica, Kamenica, Olovo, Srebrenica, Fojnica, Ostružnica, etc.[7]

First written document which mentioned mines in Bosnia dates back to the 1349, stating existence of mine pits in Ostružnica, property of Dubrovnik merchant.[8] Serbian and Bosnian mines started their expansion in times when mining activities across the Europe were in downfall and as far as it comes to Bosnia, we can certainly keep track of mining activities from the times of Stephen II and the greatest progress was seen during the reign of King Tvrtko.[9]

[4] Ramović 1960, 38-39.
[5] Škegro 1998, 93.
[6] García / Báez 2012, 11.
[7] Trubelja / Barić 2011, 16.
[8] Kovačević 1961, 18.
[9] Ibid., 139.

Geological background of the Srebrenica area

The area around the city, which is some 6 km^2 in size, is a zone of scattered mineralization in eruptive rocks, partly in the surrounding quartzites and shale sandstones. There are around 70 small veins, consisting of iron sulfide and quartz and scattered mineralization of zinc-lead ore veins leads to their fanlike extension.[10] The geological structure of the area consists of Paleozoic shales, Cenozoic magmatites, quartz-tourmaline-mica rocks (greisen) and Quaternary sediments. If we take orientation in consideration, then this mining area can be divided into: northeast (Sase mine), north (Vitlovac, Divljakuše, Kvarac), northwest (Kazan, Čumavići) and central area (Olovine, Vukosavljevići) ore systems.[11] Furthermore, in the Srebrenica area, a volcanic activity can be observed from satellite images, represented by the ring-shaped morphostructures, which are of metallogenic importance due to the associated lead, zinc, tin and silver deposits.[12] The main minerals occurring in the Srebrenica mining district are Pb-Zn sulphides, followed by marcasite (FeS_2), sulfosalts, silver bearing minerals, Mn-siderite and quartz, mostly occurring in the central mining area region.[13] Fig. 1. shows geological map of Srebrenica and the neighboring areas.

Mining and metallurgical past of Srebrenica

Srebrenica and neighbouring areas are territories where traces of intensive mining and metal processing go back to prehistoric times. Thus, V. Čurčić described a find of a bowl from Tuzla dated to the Bronze Age, which at the bottom contained the remains of galena (PbS), pervaded by limestone veins.[14] As in the Tuzla vicinity there is no known sites of galena, both in the prehistory and present days, the most likely candidates for the origin of ore were Olovo and Srebrenica, areas rich in lead ores and other minerals. Although Olovo is geographically much closer to Tuzla

[10] Ramović 1960, 3.
[11] Radosavljević et al. 2014, 2.
[12] Hrvatović 2006, 61.
[13] Radosavljević et al. 2016, 255.
[14] Čurčić 1908, 83.

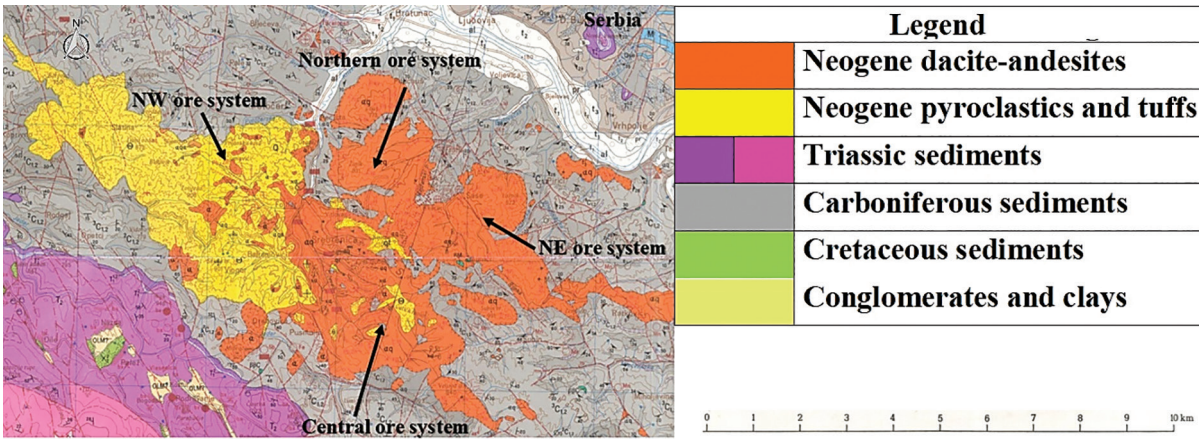

Fig. 1. *Geological map of Srebrenica ore field* (based on: Basic geological map of SFRY, Ljubovija sheet, 1:100000, Zavod za geološka i geofizička istraživanja Beograd, 1959–1963)

than Srebrenica, Čurčić concludes that the Srebrenica mines in the prehistoric times were, however, more famous and much more exploited than those in Olovo and that is the area from which galena in bowl most probably originates.[15] In the area of Srebrenica the lead is occurring together with silver and as such it was exploited. The larger lead-silver slag pits were registered at the Čićevac stream (Srebrenica).[16] Also, along the river Križevica, there is a whole village of old ruins, as well as in the Han Soločuša and the existence of a mine on the southwest side of the Kvarac mountain above Vitolović indicates a place from where ore was probably brought to the above mentioned places.[17] This possibility arises from the existence of boulangerite chunks ($Pb_5Sb_4S_{11}$), found in the slag pits containing 55% of lead.[18] There is also a potential for existence of mine shaft in Kožarica and Lauš village (Kožarica probably corresponds to today's Kozarica settlement).[19] Inside flinted shale the remains of the lead glance (galena) were found at the locality of Olovinski Potok (near the Vodenica ditch). The remains of the slag, along with the remnants of the walls were found too, indicating that this was a smelting place.[20] Mining period in this area can be time framed from the 13th to the beginning of the 15th century.

Silver in the areas which were part of Dalmatia mainly occurs with zinc, lead and pyrite (FeS), with the richest deposits in the Kvarac, Staroglavica and Ludmer mountains between the rivers Jadar and Drina, where one ton of ore yields 8% Zn, 6% Pb and over 100 grams of Ag.[21] The Roman mines in this area were in the following locations: Kvarac–Lisac–Podlisac, Guber–Ajžlica–Vitlovac, Fojhar–Kutlići–Čumavići and areas of Babac, Mihaljević, Lipenović, Brana, Miloljević near Bratunac, Lonjina, hill just above Gradina and Sase, along the Majdanski stream and in places called Mutnjača, Suhi Hrastik, Krivi Brijeg, Potočari and Zalisina.[22] As in some of these locations (Kvarac, Čičevac, Lonjin, Mihaljevići) intensive mining activities were carried out in the Middle Ages, we can rightly say that in other locations ore mining continued during this time period. Silver was most exploited in Srebrenica, which was also the largest mine in the area of Bosnia in that time period. Production within Srebrenica exceeded the one from Central Bosnia mining area.[23]

As for the period of Ottoman rule in these areas, they continued engagement in mining activities in conjunction with old minefields in the Srebrenica and Sase areas. Both mines were the main source of lead and silver in this area. During this period, the main product was silver, while lead and iron were side products, and some of these mines were leased to Dubrovnik merchants.[24] The Srebrenica mine was a significant

[15] Ibid., 84.
[16] Škegro 1998, 92.
[17] Pogatschnig 1890, 125.
[18] Operta 2009a, 164.
[19] Pogatschnig 1890, 125.
[20] Ibid., 127.
[21] Ibid., 92.
[22] Škegro 1998, 92; Imamović 2002, 15.
[23] Kovačević-Kojić 1999, 177; Arheološki leksikon1988, 150.
[24] Trubelja / Barić 2011, 19.

Date	Location	Metal	References
End of 1st – second half of 2nd century CE	Foča	Copper, gold	Škegro 1999, 65.
End of 1st – beginning of 4th century CE	Domavia	Lead, silver, copper	Škegro 1991, 105; Imamović 2002, 7-36; Veletovac 2014, 113-120.
3rd century CE	Domavia	Silver, lead	Pašalić 1954, 62.
7th century CE	Area between rivers Jadar and Drina	Silver, lead	Škegro 1999, 63.
12–13 century	Foča, Ustikolina	Silver, lead, iron	Bojanovski 1988, 210.
1391	Srebrenica	Silver, lead, copper	Kovačević, 141, 1961.
1451–1512	Srebrenica	Silver, lead, copper	Trubelja / Barić 2011, 18.
1468	Čajniče	Iron	Ibid., 19.
Early 15th century	Višegrad	Iron	Filipović 2000, 21.
Late 15th – early 16th century	Daljegošće	Iron	Trubelja / Barić 2011, 19.
Early 16th century	Đevanje	Silver, lead	Ibid.
End of 16th – beginning of 17th century	Srebrenica – Sase	Silver, lead	Ibid.

Table 1. *Timeframe of mining activities in eastern Bosnia from the first century to the 17th century*

source of revenue at the beginning of the 16th century, although it was clear that the production scale was declining, while the production in Sase mine ceased at the end of the 16th and early 17th century. There were some more mines on the left bank of the Drina, the most famous being the Đevanje (the most significant), Mratinci and Hlapovići and iron exploitation was carried out in Daljegošće mine but its operations terminated in the early 16th century.[25]

In the next table, a timeframe of mining activities in the eastern Bosnia is presented, together with the names of locations, date and type of metal exploited.

From all of the above mentioned, it can be seen that the exploitation of east Bosnia mines, in economically justified quantities, started at the end of the first century CE and with minor interruptions lasted most probably by the middle of the 17th century.[26]

Fig. 2. shows a map indicating the locations in the vicinity of Srebrenica, where the ore was exploited in the past, which were mentioned in this paper. For the creation of this map we used old maps from Pogatschnig,[27] Radimsky[28] and Ramović.[29]

Sampling and chemical analysis

Samples of slag for analysis originate from the location in Gornji Potočari, directly along the Potočarska rijeka (coordinates 44° 8' 53.12" N, 19° 17' 27.76" E). The vicinity of the river, road communication and size of the location probably had a decisive influence on the place where refining and melting of ore would take place. The site was found quite accidentally during probe excavations, which had the purpose of searching for persons missing from the 1992–1995 conflicts in that area. The slag layer followed NE – NW orientation, ie. river direction. It is important to note the fact that the slag layers had different composition, which could be detected by visual inspection. The first trench contained mostly iron rich slag, while the slag from the other trench was rich in lead. Fig. 3. shows the trenches and layer profiles from which the test slag was exempted for analysis. Also, chunks of slag were scattered on the surface.

Visual inspection of the samples revealed that samples 2, 3 and 4 had a fluid-like surface, indicating the rapid cooling of the molten material. What is also apparent in samples 2 and 4 is the presence of a secondary limonite, a mineral composed of iron oxides and hydroxides, which occurs in a wide range of colors from yellow to brown.

[25] Ibid.
[26] Handžić 1985, 332; Imamović 2002, 16.
[27] Pogatschnig 1890, 126.
[28] Radimsky 1892, Tab.1.
[29] Ramović 1960, 42-43.

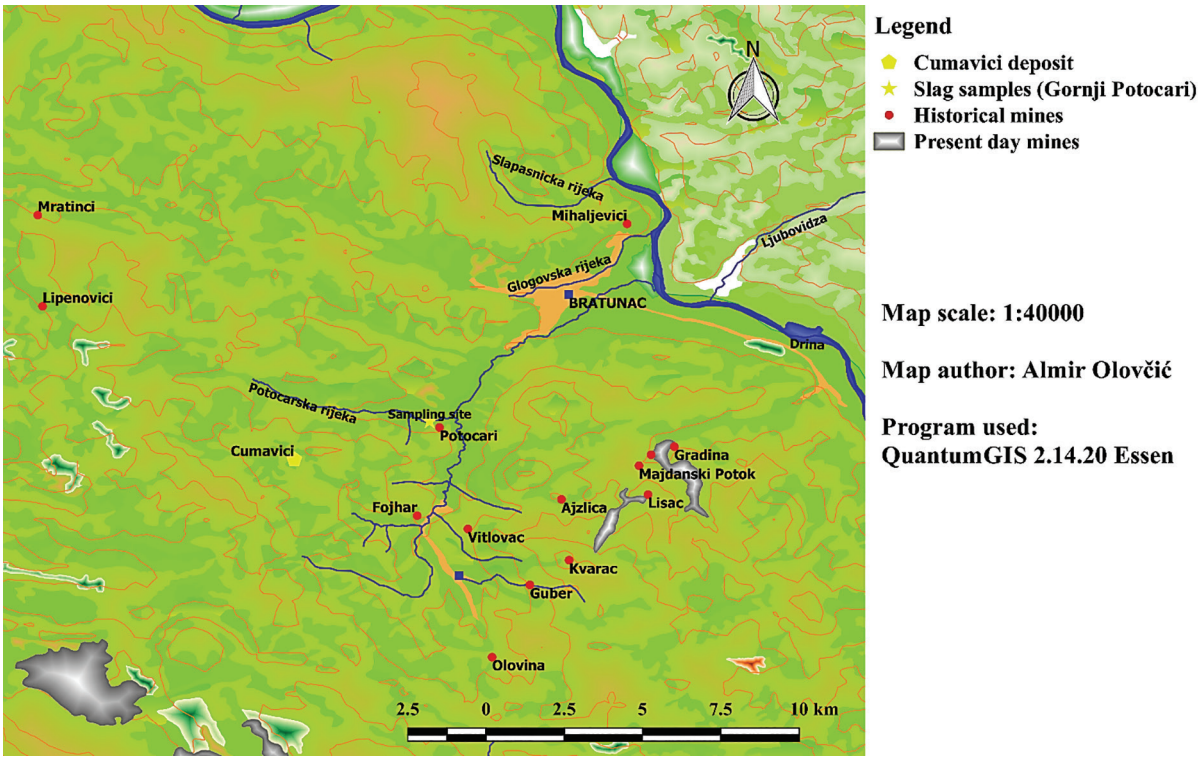

Fig. 2. *Srebrenica and neighbouring area, showing modern day and historical mining areas*

Fig. 3. *Profiles of the slag layers from which samples were exempted* (photo: Almir Olovčić)

Four massive samples of slag from different depths and profiles of trenches were chosen for the analysis. Grinding of these samples was carried out in the laboratory of Faculty of Natural Sciences and Mathematics (Sarajevo), Chemistry department, Chair of Analytical chemistry. For the final assay 0.5 g of each sample was taken with accuracy at ± 0.1 mg. Samples were prepared according to the modified procedure after Olovčić et al.[30] Fig. 4. shows the slag samples taken for analysis and before they were grinded and homogenized. The following elements were analyzed from the filtrate: cobalt (Co), cadmium (Cd), chromium (Cr), copper (Cu), iron (Fe), manganese (Mn), nickel (Ni), lead (Pb), zinc (Zn) and silver (Ag). The residual precipitate on filter paper, qualitatively determined by gravimetric method to mostly contain SiO_2 was not subject of further analysis. Samples with high concentrations of some elements were previously diluted in the corresponding ratio before the instrumental analysis. Elemental analysis was

[30] Olovčić et al. 2014, 862.

Fig. 4. *Slag samples used for the analysis in this paper* (photo: Almir Olovčić)

performed by atomic absorption spectrophotometry (AAS) technique, on instrument VARIAN 240 FS. Standards used were from Merck (Cd, Cr, Co, Mn, Ni, Zn and Ag), Panreac (Cu, Pb) and Carl Roth (Fe). Standard analytical error for Cd, Mn, Ni, Zn was ± 2 mg/L; ± 5 mg/L for Cr, Co and Zn; ± 0.002 g/L for Pb and Cu; ± 0.2% for Fe. The results of the analysis are expressed as the weight percent of cobalt, chromium, nickel, copper, manganese, silver and cadmium oxides and the weight percent of iron, lead and zinc.

Results and discussion

The results of the analysis are given in Table 2. It is important to note that the comparison of the results was only possible with samples and papers outside the borders of BIH, since there are no results comparable with ours in the archaeological researches so far in BIH. Even in the world, there are few works dealing with lead analysis, lead production, silver content and provenance of such samples, while on the other hand there is a wide array of papers dealing with the exploitation, refining and processing of iron ores.[31]

Table 2. shows that in all samples silver, zinc, lead and iron were detected in significant quantities.

Before we move to the discussion, it is worth mentioning that samples of slag with similar physical characteristics like the one presented in this paper were found in the Czech Republic, the town of Uničov and dated back to the 13th century.[32]

In Table 3. presented are data from other authors and analysis of lead and zinc rich slag, with reference to the author, type of metal, its content and timeframe of invesigated site.

Cadmium, Chromium, Cobalt and Nickel

The content of cadmium and chromium in the samples is negligibly low, and their appearance in the slag is the result of the presence of these metals in the initial ore used for production. Thus sphalerite, economically the most important zinc ore can contain up to 5% cadmium, while pyrite, chalcopyrite and galena also contain cadmium in small amounts (ppm).[33] All the minerals listed appear in the economically significant quantities in the area of Srebrenica. Chromium is a microelement in the Earth's crust and in larger quantities is to be found in ophiolite rocks, oxide ores and some sedimentary rocks. As the Srebrenica and neighbouring areas lie at the end of the easternmost part of the Dinaride ophiolite belt[34] thus the occurrence of chromium in analysed slag could be attributed to this geological background.

Cobalt and nickel are two trace elements that can be found in slag from prehistorical and historical times and from their presence one can obtain valuable information about initial ore and metallurgical processes employed, especially when it comes to the partitioning of these elements between slag and molten metal.[35] As in the case of chromium, cobalt and nickel are also part of the ophiolite rocks and analysis of this kind of rocks from different locations in Bosnia showed their high content, ranging for Co from 14 to 142 ppm and from 38 to 2987 ppm for Ni.[36] Other possible source of cobalt and nickel could be pyrite, an iron sulfide ore, which in form of impurities contains a large number of trace elements, including cobalt and nickel.[37]

[31] Ströbele et al. 2010, 191.

[32] Moník / Šlezár 2012, 231-232.
[33] Schwartz 2000, 445.
[34] Hrvatovic 2006, 70.
[35] Pollard / Heron 2008, 125.
[36] Trubelja et al. 1995, 52-55.
[37] Operta 2009a, 173.

Content (%) / Sample	CdO	Cr_2O_3	CoO	NiO	Ag_2O	CuO	MnO	Zn	Pb	Fe	Undissolved
1	0.0007	0.0043	0.006	0.008	0.005	0.11	0.52	4.46	5.90	31.91	30.30
2	0.0008	0.0250	0.032	0.033	0.008	0.14	0.27	3.76	6.25	25.11	38.11
3	0.0007	0.0050	0.021	0.022	0.007	0.20	0.59	1.16	8.15	33.12	38.54
4	0.0014	0.0052	0.008	0.008	0.020	0.09	0.21	6.79	10.77	25.90	33.65

Table 2. *Slag analysis results for the samples from Gornji Potočari by AAS method*

	Location	Year/century	Results	Paper
		Lead		
PbO	Wiesloch	1051–1153	0.10–1.31%	Ströbele et al. 2010, 207.
Pb	Marsiliana	13th–14th century	0.01–1.23%	Manasse / Mellini 2002, 190.
Pb	Arialla	13th–14th century	0.26–1.95%	Ibid.
Pb	Soločuša	Roman/medieval	0.94%	Ramović 1961, 40.
Pb	Fojhar	Roman/medieval	2.32%	Ibid.
Pb	Sase	Roman/medieval	0.62%	Ibid.
PbO	Bohutín	14th century	3–34.38%	Ettler et al. 2009, 992.
		Zinc		
ZnO	Wiesloch	1051–1153	4.5–18.4%	Ibid.
Zn	Marsiliana	13th–14th century	0.32–5.26%	Manasse / Mellini 2002, 190.
Zn	Arialla	13th–14th century	0.58–5.10%	Ibid.
Zn	Soločuša	Roman/medieval	9.61%	Ramović 1961, 40.
Zn	Fojhar	Roman/medieval	6.67%	Ibid.
Zn	Sase	Roman/medieval	5.67%	Ibid.
ZnO	Bohutín	14th century	0.43–6.23%	Ettler et al. 2009, 992.
		Iron		
FeO	Wiesloch	1051-1153	21–45.0%	Ströbele et al. 2010, 207.
FeO	Marsiliana	13th–14th century	24.32–41.59%	Manasse/Mellini 2002, 190.
FeO	Arialla	13th–14th century	26.95–51.59%	Ibid.
		Silver		
Ag	Bohutín	14th century	10.5–120.5 mg/kg	Ettler et al. 2009, 992.

Table 3. *Data from other authors and lead/zinc rich slags analysed (for comparison)*

The presence of cadmium, chromium, cobalt and nickel in all samples goes in favor for the original thesis that the slag originates from the historical period as modern metallurgical processes are much more successful in separating the metal phase from the slag.[38]

Copper and Iron

By comparing the results for the copper content in our work with the results of other authors, it is evident that the values we obtained are ten times larger than the values for the slag from Stojnica (Serbia), which date back to the first century of Roman rule in this region.[39] As other authors presented their results in other measurement units, comparing the results is complicated and thus any attempt to search for an analogy would be pure guesswork.[40] However, results presented in this paper could be explained simply by geologi-

[38] Mateus et al. 2011, 146.

[39] Merkel 2007, 51.

[40] Ettler et al. 2009, 992; Mateus et al. 2011, 145; Tsaimou et al. 2015, 119.

cal background of the location and neighbouring northwest ore system. Namely, location where slag samples have been found is in the vicinity of Čumavići, a polymetallic ore deposit and part of the NW system, from which the sphalerite samples with high content of iron, copper and lead have been reported.[41] As for the manganese it is apparent that the manganese content correlates with the iron content and the highest values were obtained for samples 1 and 3. Manganese content in the sphalerite from Čumavići is also high, as it is the case with above mentioned metals and in some samples it goes up to 0.15%.[42] The content of iron in the slag below 50% may indicate a great number of factors included. Most important ones would be that the iron extraction process in the past was quite successful or that the initial ore/ores employed in the metallurgical process contained low levels of iron. Above mentioned sphalerite could be one of them or even pyrite, a mineral that often comes with sphalerite and galena in deposits and which unlike hematite, siderite and magnetite, has a much lower iron content.[43] It is to assume that medieval miners during mining process simply gathered minerals, not making any distinction and then during later smelting process extracted lead and silver, leaving iron and other metals in slag as a waste.

Zinc, Lead, Silver

Finally, as the most important segment we left discussion about the results obtained for zinc, lead and silver. From Table 2. we can see that the sample 4 has the largest content of the above mentioned metals. The large amount of zinc and lead remained in the slag indicates the insufficient knowledge of the high-quality extraction technology for these metals from primary ores, which is a feature of the historical epochs.[44] This can be particularly applied to sample 4 where the content of residual lead is almost 11% and zinc 7%. By comparing the results we obtained with the results of the Srebrenica slag analysis from 1960 on the basis of a presumed quantity of 250,000 tons of material, we can see that the content of lead in this slag does not exceed 2.30%, while our observed content of lead is up to 11%.[45] In slag form Stojnik, lead content is between 4 and 7%, zinc ranges between 4 and 6% and estimates indicate that the total amount of slag at the site is about 3,000 tons.[46] On the other hand, slag from the early Roman period in the Greece contains much more lead and zinc, with values up to 21 and 18% for these two metals, respectively.[47] Such high content of both metals clearly points out to the beginnings of metal-making technology from their ores, unfamiliarity with the process, and a fairly high degree of underutilization of ore content. Also, high zinc content clearly indicates that the sphalerite ((Zn, Fe) S), as the most important zinc ore, was used in the production process.

Origin of zinc and its hight content in analysed slag could be attributed to its ability to always come with galena in the mineral deposits. So its occurrence in the slag analysed in this paper can only be explained in this way, since the industrial exploitation of zinc on a large scale started with industrial revolution. Even the Romans did not systematically excavate zinc ore, since they did not use it.[48]

The production of silver in the past is mostly related to lead ore, since galena (PbS) always contains certain amounts of silver. Our results show correlation between silver and lead content in samples, so the highest content of silver was found in sample 4, which also contains the highest amount of lead. Other authors have also shown that silver is a regular component of slag with high lead content. The content of silver in our samples is much closer to the content of silver in slag from Stojnica than in slag from Greece, which contained up to ten times less silver than our samples.[49] The reasons for this can be found in the fact that the silver from the Bosnian mines throughout history was always priced for its purity and quality and that ore from these areas always contained a significant amount of silver, both galena and silver bearing minerals such as pyrargyrite and tetrahedrite. Also, one should not forget the possibility that the silver in the an-

[41] Radosavljević et al. 2016, 267.
[42] Ibid., 266.
[43] Operta 2009a, 173.
[44] Tsaimou et al. 2015, 119.
[45] Ramović 1960, 40.
[46] Merkel 2007, 52.
[47] Tsaimou et al. 2015, 119.
[48] Imamović 2002, 16.
[49] Merkel 2007, 52; Tsaimou et al. 2015, 119.

alysed slag could partially originate from the tetrahedrite $(Cu, Fe, Ag, Hg)_{12}(Sb, As, Bi)_4S_{13}$ and pyrargyrite (Ag_3SbS_3), silver rich minerals found in Srebrenica hydrothermal deposits[50] and what is even more important is that they are reported in the Čumavići ore deposit, together with other silver rich minerals.[51]

Without additional microscopic and X-ray analysis of initial ores and slags from this area, it is difficult to say from which mining area initial ore is derived for refining and which area contains the highest amounts of silver. This too may not be enough, as geological analyses showed that even the profile of one vein, at one location shows significant differences in the content of metals, especially lead and silver, where silver values range from 17 to 426 g/t.[52]

Sažetak

Srednjovjekovna troska iz Gornjih Potočara (Općina Srebrenica, BiH): veza između početne rude i metalurških procesa

U našem radu pokušali smo interpretirati rezultate hemijske analize troske, pronađene u Gornjim Potočarima, odrediti vremenski period iz kojeg troska potiče i početne rude iz kojih je preradom kao nusprodukt nastala troska. Rezultati analize pokazuju da je troska bogata olovom i cinkom, što ide u prilog početnoj hipotezi da su rude korištene prilikom topljenja bile galenit i sfalerit, dvije ekonomski najznačajnije rude gore spomenutih metala, koje u ležištima dolaze zajedno i u velikim količinama su zastupljene u srebreničkom rudnom reviru. Određena količina srebra u trosci i njegova korelacija sa sadržajem olova pokazuje da je i primarna ruda sadržavala ovaj metal. Pored galenita, to su najvjerovatnije i drugi srebrom bogati minerali, poput tetraedrita i pirargirita, koji se mogu pronaći u rudnom reviru Srebrenice. Kako je količina zaostalog srebra u trosci dosta niska, vrlo je vjerovatno da je riječ o lokalitetu na kojem se vršila ekstrakcija olova i srebra iz primarnih ruda, aktivnosti vrlo rasprostranjene u Srebrenici tokom rimskog i srednjovjekovnog perioda. Prisutno željezo najvjerovatnije potiče iz pirita, koji se u ovom kraju redovito javlja u zajednici s galenitom i sfaleritom. Koncentracije ostalih metala u trosci preniske su za neki ozbiljniji zaključak, a njihovo postojanje može se objasniti geološkom podlogom područja i načinom na koji se javljaju kao primjese u olovnim, cinčanim i željeznim rudama.

Kako je vrlo malo radova o olovnoj trosci u svijetu, a kod nas takvih analiza nema, te kako se nije vršilo sistematsko iskopavanje lokaliteta, to je veoma teško smjestiti trosku u neki uži vremenski okvir. Ono što možemo sigurno reći jest da nije starija od kraja 16. stoljeća te da nizak sadržaj zaostalog srebra može ukazivati na to da je lokacija prvenstveno korištena za ekstrakciju ovog vrijednog metala, po čemu je ovaj kraj bio nadaleko poznat u srednjem vijeku. Za neke sigurnije potvrde potrebno bi bilo sistematski istražiti lokalitet, hemijski analizirati početne rude s ovog područja te utvrditi izotopski potpis minerala, troske i artefakata s ovog područja kako bismo dobili potpuniju sliku o metalurškim procesima kroz historiju na ovom području. Uprkos tome, ovakav pristup, koji uključuje hemijsku analizu i interpretaciju dobijenih rezultata na način da ako podaci za samo jedan metal nisu dovoljni za valjane zaključke te u obzir moramo uzeti veći broj metala i geološku podlogu područja, možemo dobiti veoma važne informacije o početnim fazama metalurškog procesa, predstavlja dobru polaznu tačku za daljnja istraživanja o historijatu rudarskih aktivnosti na ovome području.

Resources

Arheološki leksikon BiH 1988, Tom I, Grupa autora, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1988.

Bojanovski, I. 1988, BiH u antičko doba, Centar za balkanološka ispitivanja, Djela LXVI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

Čurčić, V. 1908, Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva broncanog doba u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knjiga I, Sarajevo 1908, 77-90.

Ettler, V. / Červinka, R. / Johan, Z. 2009, Mineralogy of medieval slags from lead and silver smelting (Bohutín, Příbram district, Czech Republic): towards estimation of historical smelting conditions, Archaeometry 51 (6), 2009, 987-1007.

Filipović, M. 2000, Baština srednjovjekovnih rudara Sasa u južnoslovenskim zemljama, Godišnjak ANUBIH, knjiga XXXI, CBI, knjiga 29, 5-36.

García, R. / Báez, A. P. 2012, Atomic Absorption Spectrometry (AAS), in: Farrukh M. A. (ed.), Atomic absorption spectroscopy, InTech, Rijeka 2012, 1-12.

[50] Operta 2009a, 183-186.

[51] Radosavljević et al. 2016, 257.

[52] Ibid., 256.

Handžić, A. 1985, Rudarstvo u Bosni XV do XVII stoljeća, Iktisat Fakületesi Mecmuası 41 (1-4), Istanbul 1985, 321-360.

Hrvatović, H. 2006, Geological guidebook through Bosnia and Herzegovina, Geological Survey of Federation of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2006.

Imamović, E. 2002, Srebrenica i okolica u rimsko doba, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 17, 2002, 7-36.

Kovačević, D. 1961, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo BiH, Djela, knjiga XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo 1961.

Kovačević-Kojić, D. 1999, O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni, u: Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija BiH od prahistorije do početka XX vijeka, Muzej grada Zenice, Zenica 1999, 177-183.

Manasse, A. / Mellini, M. 2002, Chemical and textural characterisation of medieval slags from the Massa Marittima smelting sites (Tuscany, Italy), Journal of Cultural Heritage 3, 2002, 187-198.

Mateus, A. / Pinto, A. / Alves, L. C. / Matos, J. X. / Figueiras, J. / Neng, N. R. 2011, Roman and modern slag at S. Domingos mine (IPB, Portugal): compositional features and implications for their long-term stability and potential reuse, International Journal of Environment and Waste Management 8 (1/2), 2011, 133-159.

Merkel, J. F. 2007, Imperial Roman production of lead and silver in the northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj Area), Journal of the Serbian Archaeological Society 23, 2007, 39-78.

Moník, M. / Šlézar, P. 2012, An analysis of metalworking by-products from the medieval town of Uničov, Interdisciplinaria Archaeologica 2, 2012, 229-235.

Olovčić, A. / Memić, M. / Žero, S. / Huremović, J. / Kahrović, E. 2014, Chemical analysis of iron slags and metallic artefacts from Early Iron Age, International Research Journal of Pure & Applied Chemistry 4 (6), 2014, 859-870.

Operta, M. 2009a, Mineralogija – Knjiga I, Fakultet za metalurgiju i nemetale, Zenica 2009.

Pašalić, E. 1954, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Glasnik zemaljskog muzeja NS 9, 1954, 47-75.

Pogatschnig, L. 1890, Stari rudokopi u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knjiga II, 1890, 125-130.

Pollard, M. / Heron, C. 2008, Archaeological chemistry (2nd edition), The Royal Society of Chemistry, Cambridge 2008.

Radimsky, V. 1892, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, knjiga 1, 1891, 1-24.

Radosavljević, S. / Đorđević, D. / Stojanović, J. / Radosavljević-Mihajlović, A. / Kašić, V. 2014, Srebrenica orefield, Podrinje Metallogenic District, Republic of Srpska, B&H: Hydrated Fe(Al) – phosphates and their parageneses within the Pb-Zn mineralization, Archives of Technical Sciences 11 (1), 2014, 1-6.

Radosavljević, S. A. / Stojanović, J. N. / Radosavljević-Mihajlović, A. S. / Vuković, N. S. 2016, (Pb-Sb)-bearing sphalerite from the Čumavići polymetallic ore deposit, Podrinje Metallogenic District, East Bosnia and Herzegovina, Ore Geology Reviews 72, 2016, 253-268.

Ramović, M. 1960, Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka, Muzej istočne Bosne – Članci za kulturnu istoriju istočne Bosne 4, 1960, 33-41.

Schwartz, M. O. 2000, Cadmium in zinc deposits: economic geology of a polluting element, International Geology Review 42 (5), 2000, 445-469.

Ströbele, F. / Wenzel, T. / Kronz, A. / Hildebrandt, L. H. / Markl, G. 2010, Mineralogical and geochemical characterization of high-medieval lead-silver smelting slags from Wiesloch near Heidelberg (Germany)–an approach to process reconstruction, Archaeological and Anthropological Science 2, 2010, 191-215.

Škegro, A. 1991, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora), Godišnjak XXIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 27, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1991, 53-161.

Škegro, A. 1998, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, Opuscula Archaeologica 22, 1998, 89-117.

Škegro, A. 1999, Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1999.

Trubelja, F. / Marchig, V. / Burgath, K. P. / Vujović, Ž. 1995, Origin of the Jurassic Tethyan Ophiolites in Bosnia: a geochemical approach to tectonic setting, Geologia Croatica 48 (1), 1995, 49-66.

Trubelja, F. / Barić, Lj. 2011, Minerals of Bosnia and Herzegovina, Part 1 – Silicates, Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2011.

Tsaimou, C. / Tsakiridis, P. E. / Oustadakis, P. 2015, Analytical and technological evaluation of ancient lead slags from Lavrion, Atttika, Greece, Mediterranean Archaeology and Archaeometry 15 (2), 2015, 113-127.

Veletovac, E. 2014, Istočnobosanska rudarska oblast, Godišnjak 43, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014, 113-120.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:225-256
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.96

Ecclesiam de Glasinac – arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima

Aleksandar Jašarević
Doboj

Snježana Antić
Bijeljina

Abstract: More than one century after the initially discovery, Glasinac is still one of the most important archaeological areas in the Balkans. In the last few decades the main focus was on the interpretation of already existing numerous materials from more than thousand prehistoric tumulus. In addition to this, very small quantity of archaeological materials from historical periods have been published. This paper presents results from rescue archaeological excavation from site Crkvine in Bjelosavljevići on Glasinac. Three-year archaeological excavations discovered the remains of medieval church decorated with frescoes, and 48 graves from the necropolis, all dated to the 14–15th century. Some of the graves contained luxurious material that indicate to the high status of the deceased.

Keywords: Glasinac, stećci – medieval tombstones, church, 14–15th century, medieval jewelry, textile

Uvod

Oko 40 km istočno od Sarajeva leži Glasinačka visoravan, na kojoj se nalaze prostrana polja s karakterističnom brdsko-planinskom klimom i vegetacijom. Njenu južnu i sjevernu granicu čine planinski masivi Romanije i Kopita, dok se na istoku polja spuštaju sve do kanjona Drine (Sl. 1). Prostrani pašnjaci pogodovali su stočarenju, dok je sloj humusa tanak i uslovi za zemljoradnju su dosta skromni. Veći broj izvora uglavnom presuši tokom ljetnog perioda, jedino su nešto župniji južni dio oko Ilijaka i zapadni dijelovi prema Knežini. Nadmorska visina iznosi preko 800 metara.[1] Sistematska arheološka istraživanja na Glasincu započeta su 1888. godine s osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Naučni pioniri Ćiro Truhelka, Franjo Fiala, Đorđe Stratimirović i Mihovil Mandić dio svoje bogate istraživačke karijere posvetili su istraživanju glasinačkih humki.[2] Sličnost u praistorijskoj materijalnoj kulturi na široj regiji definisala je termine poput Glasinačka kultura, Glasinačka regija ili pak Glasinac-Mati kompleks, što je kasnije poređeno sa određenim etničkim zajednicama, poput Autarijata.[3] Kao takav Glasinac je kroz više od jednog stoljeća bio i ostao paradigma praistorijske balkanske arheologije, dok je istraživanje arheoloških spomenika iz istorijskih perioda ostalo marginalizovano i skromno obrađeno, prvenstveno u kontekstu nalaza iz praistorijskih humki.[4] Nešto više podataka imamo za srednjovjekovne stećke koji su zahvaljući studijama Š. Bešlagića opisani i katalogizovani,[5] ali i pored toga istorijska arheološka građa je skromna i nedovoljno poznata.

Prvi detaljniji opis Glasinačkog polja dao je Đ. Stratimirović 1891. godine.[6] Ova studija će više od stoljeća ostati nezaobilazan izvor poda-

[1] Човић 1976, 269; Jašarević 2014, 51; Филиповић 1950.
[2] Čović 1987, 578; Jašarević 2014, 51.
[3] Човић 1976, 284-285; Čović 1987, 578, 642; Vasić 2004, 35.
[4] Miletić 1959, 217; Čremošnik 1951, 262-263.
[5] Bešlagić 1971.
[6] Стратимировић 1891, 330-334.

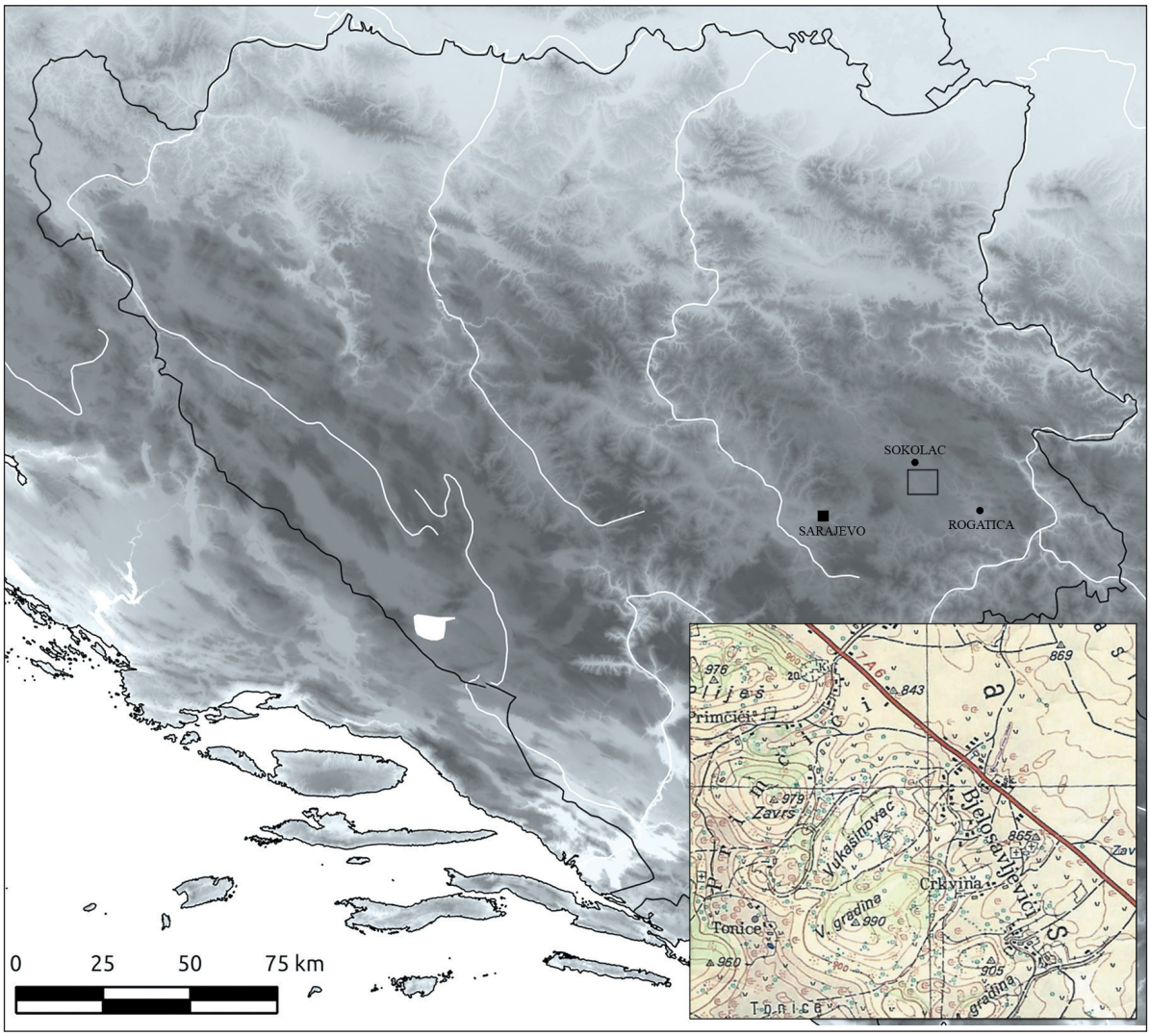

Sl. 1. *Položaj lokaliteta Crkvina, Bjelosavljevići*

taka pri lociranju i opisu kulturnoistorijskih spomenika na Glasincu. Naredne godine K. Jiriček publikuje pisane izvore o Glasincu sakupljene iz Dubrovačkog arhiva i tako stavlja predmetni prostor u istorijski kontekst istraživanja.[7] Osim kasnije obrade stećaka sa Glasinca,[8] arheološki spomenici iz istorijskog perioda ostaju neistraženi, a dijelom i uništeni. Ova činjenica postala je neposredan povod za početak zaštitnih arheoloških istraživanja na lokalitetu Crkvina u Bjelosavljevićima na Glasinačkom polju. Iako je lokalitet poznat više od jednog stoljeća te dokumentovan i obrađen u nekoliko studija, to nije bilo dovoljno da se spriječi devastacija lokaliteta. Tokom 2008. godine teškom mehanizacijom uništen je centralni dio platoa sa ostacima srednjovjekovne crkve i dio nekropole pod stećcima. Na površini od 500 m² uništeni su ostaci sakralnog objekta te dislocirani stećci, a pojedine grobne cjeline nepovratno uništene. Sistematska zaštitna istraživanja sprovedena su tokom 2013–2014. i 2017. godine na površini od 408 m² koja je zahvaćena prethodnom devastacijom i na dijelovima nekropole. Istraživanja su rukovodili potpisani autori teksta ispred Regionalnog Muzeja u Doboju i Muzeja Semberije, Bijeljina.

Centralni dio platoa devastiran je prije početka arheoloških iskopavanja mehaničkim skidanjem slojeva u dubini 0,20–1,5 m. Tom prilikom nadgrobni spomenici i arhitektonski ostaci su dislocirani zapadno i sjeverno od platoa te su dijelovi nekropole zasuti građevinskim šutom i

[7] Jiriček 1892, 99.
[8] Bešlagić 1971, 244-245.

zemljom. Većina stećaka koja se nalazila na centralnom platou, uz srednjovjekovnu crkvu, ali i unutar nje, također je dislocirana sa svojih prvobitnih pozicija. Na tako ogoljenom prostoru nazirali su se ostaci apsidalnog dijela crkve, dok su ostaci pravilno rezanih kvadara od sedre rasuti na čitavoj površini platoa. Tokom 2013. godine vršena su zaštitna arheološka istraživanja na centralnom dijelu lokaliteta. Prostor platoa je podijeljen na kvadrate 4 x 4 m na površini od 16 x 24 m u pravcu istok–zapad. Istraženi su ostaci srednjovjekovne crkve i 21 grobna cjelina. Tokom naredne 2014. godine nastavljena su iskopavanja u kvadratima oko crkve koji nisu dovršeni prethodne godine. U zapadnom dijelu nekropole na slobodnom prostoru između stećaka otvorena je Sonda I radi utvrđivanja karaktera samog prostora i distribucije grobova. U ovoj kampanji istražena su ukupno 22 groba. Posljednja iskopavanja vršena su 2017. godine u sondama II i III u krajnjem zapadnom dijelu nekropole i tom prilikom istraženo je dodatnih 5 grobova.

Crkva

Lokalitet Crkvina lociran je na istoimenom brdu uz magistralni put Sokolac–Rogatica u selu Bjelosavljevići u zapadnom dijelu Glasinačkog polja na koti 865. m n. v. Crkva je podignuta na centralnom dijelu platoa koji je zapadnom stranom povezan sa brdskim masivom Velike gradine. Lokalitet ima dominantnu poziciju i vidljivu komunikaciju nad čitavim prostorom Glasinačkog polja.[9] Prilaz je moguć sa zapadne i južne strane, dok strm i oštar usjek u brdu sa istoka i zapada nije dopuštao lak prilaz lokalitetu. Nivelacija terena djelimično je urađena tokom kasnog bronzanog doba kada je na platou formirano gradinsko naselje.[10] Ostaci keramike i životinjskih kostiju iz ovoga perioda pronalaženi su u slojevima nasipa oko crkve i pri iskopavanju grobova. Najveći dio praistorijskog naselja uništen je intenzivnim sahranjivanjem i gradnjom srednjovjekovne crkve. Samu poziciju crkve već je u 19. vijeku odredio Đ. Statimirović,[11] što su kasnije prihvatili i ostali autori.[12] Ostaci crkve nisu bili vidljivi u trenutku kada je Stratimirović posjetio lokalitet, ali narodno predanje i toponim Crkvina te velika nekropola pod stećcima bili su dovoljan dokaz za ubikaciju jednog takvog sakralnog objekta.[13]

Nekadašnji oblik osnove ove građevine moguće je rekonstruisati na osnovu temeljnih zona zidova glavnog naosa i bolje očuvanih dijelova apside (Sl. 2). Posmatrano u cjelini, radi se o jednobrodnoj crkvi pravougaone osnove (7,20 x 13,20 m) s polukružnom apsidom na istoku (Tab. 12). Unutrašnji prostor crkve pilastrima je podijeljen na tri nejednaka, pravougaona traveja. Po svemu sudeći bila je presvedena poluobličastim svodom bez kubeta, mada pravougaoni prostor među pilastrima ne isključuje mogućnost kubeta sa elipsoidnom osnovom. Često se uzima u obzir da crkve sa središnjim travejom kvadratne osnove imaju kupolu, dok one sa pravougaonim travejom ne, što je sasvim teško ustanoviti, posebno ako se radi o jako devastiranim objektima.[14] Analizirajući konstruktivna rješenja crkava istog tipa u srednjovjekovnoj Raškoj, pokazalo se da je kupola postavljana centralno u odnosu na ukupnu dužinu građevine, a ne u odnosu na dužinu bočnih fasada, kao što je uobičajeno, što je opet uslovilo uzak istočni travej, kao i često tanji istočni zid.[15]

Temelji crkve su nejednakih dubina, u zavisnosti od tla u koje su ukopavani. Polukružna oltarska apsida građena je neposredno na stijeni, pa je na nešto izdignutijem nivou od temelja naosa. Prilikom izgradnje zidova za spoljna i unutrašnja lica uglavnom su korišteni pravilni blokovi sedre, dok je međuprostor popunjen komadima sedre i sitnim lomljenim kamenom utopljenim u krečni malter. O izgledu unutrašnjosti nekadašnje crkve nema pouzdanih podataka. Pod je bio sačinjen od manjih rezanih ploča sedre. Raspored dijela očuvanih ploča i plitak kanal ispred apsidalnog prostora nagovještavaju položaj oltarske pregrade. Ostaci kamenog namještaja su skromni. Časna trpeza u obliku kvadratne kamene ploče pronađena je među dislociranim materijalom istočno od crkve. Dio kamene bifore sa ostacima freskopisa pronađen je ispred ulaza u crkvu i sugeriše postojanje zasvođenog dvodijelnog prozora iznad ulaza. Nije pouzdano utvrđena vrsta

[9] Jašarević / Forić Plasto 2018.
[10] Ibid.
[11] Стратимировић 1891, 331-332.
[12] Jiriček 1892, 100; Тошић 2003, 84.
[13] Стратимировић 1891, 331-332.
[14] Булић 2013, 50.
[15] Баришић 2002, 74; Булић 2013, 51; 2015, 107.

Sl. 2. *Apsidalni dio crkve (foto: A. Jašarević)*

Sl. 3. *Konstrukcija ktitorskog groba* (foto: S. Antić)

Sl. 4. *Ktitorski grob 17, Crkvina* (foto: A. Jašarević)

krovnog pokrivača, ali s obzirom na nedostatak nalaza opeke ili kamenih ploča, dâ se zaključiti da je za pokrivanje korištena drvena daska, šindra. Crkva je najvjerovatnije imala jedan ulaz sa zapadne strane, gdje je sa spoljne strane djelimično otkriven prvobitni temelj praga.

Jedina zidana grobnica unutar crkve otkrivena je u sjeverozapadnom uglu (Sl. 3). Zbog stanja u kojem je zatečen teren nije poznato da li je nad grobom postojala neka kamena konstrukcija, ploča ili sanduk. Prema načinu zidanja, ovaj se grob po svemu razlikuje od ostalih grobnih cjelina sa lokaliteta i sa sigurnošću se može zaključiti da se radi o ktitorskom grobu ili bar o grobu koji je istovremen s crkvenim objektom. Gornja površina je formirana od većeg pravougaonog komada sedre i sekundarno iskorištene kamene konzole, dok je prostor između njih popunjen manjim komadima sedre i lomljenog kamena povezanih krečnim malterom. Grob je bio ispunjen komadima lomljenog kamena i zemlje sa ostacima daske i sitnim komadima ugljenisanog drveta. Unutar groba nije bilo tragova posebne kamene konstrukcije. Skelet je bio orijentisan u pravcu istok–zapad sa glavom na zapadu (Sl. 4). Prilozi u grobu nisu pronađeni.

Ostaci freskopisa otkriveni u crkvi u Bjelosavljevićima vrlo su skromni (Sl. 5). Freske su nalažene u sekundarnom položaju u sloju rušenja, uglavnom kao veći ili manji fragmenti fresko maltera očuvanog na tesanicima. Nešto veća količina pronađena je na podu crkve u apsidalnom dijelu. Na osnovu pronađenog korpusa fresaka možemo pretpostaviti da se radi, u najvećem dijelu, o freskopisanju u omeđenim poljama, metopama. Samo jedan fragment dâ naslutiti da su postojali neki oblici osim geometrijskog ukrašavanja. Uglavnom dominiraju svjetliji tonovi crvene, zelene, oker i žute boje. Ostaci fresaka na dijelovima bifore i ostalim zasvođenim tesanicima ukazuju na to da je čitava crkva bila oslikana. Prema koloritu sačuvanih fragmenata oni se razlikuju od poznatog korpusa srpsko-vizantijskog freskoslikarstva koje je poznato i dobro datovano iz manastira Dobrun[16] i crkve sa lokaliteta Crkvina u Goraždu.[17] Fragmenti freskoslikarstva prema koloritu bliži su gotičkom slikarstvu s Primorja. Takve freske su nam poznate iz crkve u Đurđevici kod sela Prijeđela kod Foče, gdje takođe srećemo slikanje u omeđenim kasetama i uzdužnim poljima, metopama,[18] ali zbog fra-

[16] Kajmaković 1971, 107-108; Котур 2010, 23-24.
[17] Kajmaković 1981, 152.
[18] Ibid., 166; Војводић 2010, 64.

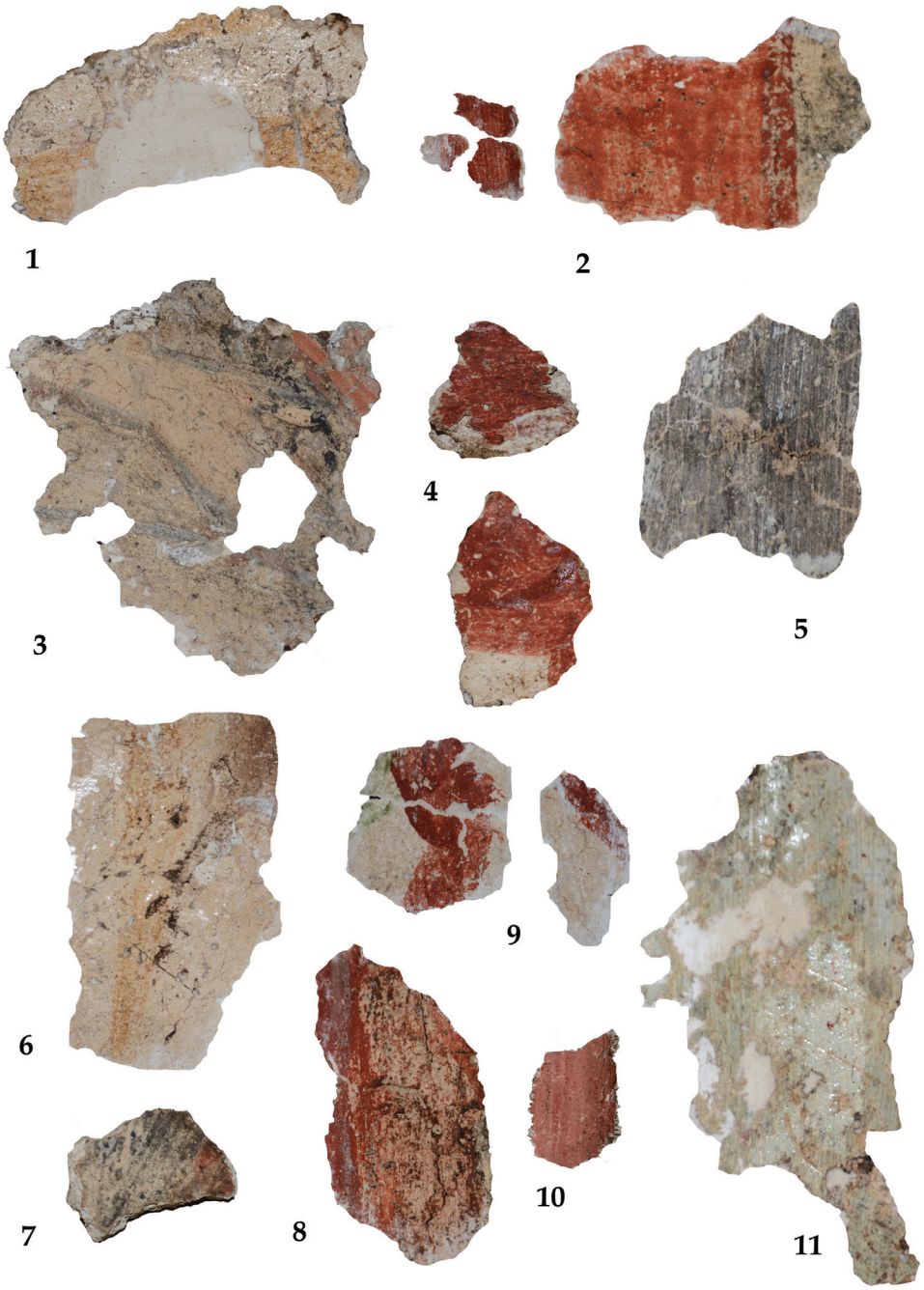

Sl. 5. *Ostaci freskopisa*

gmentovanosti ovu pretpostavku nije moguće u potpunosti potvrditi.

Oblik osnove crkve u Bjelosavljevićima nema neposrednih analogija u zemlji Pavlovića. Na ovakvo rješenje, pored ostalog, uticala je i činjenica da ovde nije građena grobljanska crkva, već grobna crkva vlastelina koji je uzor mogao tražiti u susjednim zemljama ili su mu model za crkvu ponudili strani majstori. O vremenu nastanka prvobitne crkve u Bjelosavljevićima nema pouzdanih saznanja. Rješenje osnove, proporcijski odnosi i dimenzije crkve su veoma slični crkvi Sv. Jovana u kompleksu manastira Studenice i analognim raškim sakralnim zdanjima u Brveniku, Baljevcu, Šumniku i Radošićima, okvirno

Sl. 6. *Kamena bifora s ostacima freskopisa* (foto: A. Jašarević)

datovanim u prvu polovinu 14. vijeka.[19] Sličnost vidimo i sa prvobitnom crkvom manastira Kumanice na Limu, jednobrodnom građevinom sa unutrašnjim pilastrima, datovanom u kraj 13. i prvu polovinu 14. vijeka,[20] takođe sa prvobitnom crkvom u Savovu,[21] istih arhitektonskih odlika, te Belom Crkvom u Karanu, grobnom crkvom župana Brajana iz prve polovine 14. vijeka.[22] Nadalje, u osnovi ona odgovara prvobitnoj crkvi sv. Đorđa u Mažićima, oko čijeg datovanja se vodi polemika.[23] No, otkriće gotičke bifore u Mažićima ukazuje na mogućnost datovanja jednobrodne crkve s pilastrima u 14. vijek.

Najbliže analogije sa lijeve obale Drine vidimo u osnovi crkve sa lokaliteta Crkvina u Goraždu. U osnovi crkve je pravougaona građevina s potkovičastom apsidom. Unutrašnji prostor podijeljen je parom pilastara na tri nejednaka traveja, od kojih je središnji najširi i skoro kvadratne osnove. Sa sigurnošću se može konstatovati da je ta crkva imala kupolu. Zidana je od pravilno rezanih kvadera sedre. Uočljiva je skladnost u arhitekturi koja je pojačana kvalitetnom obradom materijala za njenu gradnju i kvalitetno izvedenim freskoslikarstvom.[24] Prema stilsko-arhitektonskim elementima gradnje i pretpostavljenim romaničkim načinom zidanja, Z. Kajmaković opravdano je predložio njeno datovanje u prvu polovinu 14. vijeka.[25] Najvjerovatnije se radi o grobnoj crkvi srpskog tepčije Mišljena u Glođama, koji je tada "obnovio" i obližnji manastir Sv. Apostola.[26] Crkva na Đurđevici u Prijeđelu kod Foče takođe predstavlja jednu od najvjerovatnije mauzolejnih crkava uz srednjovjekovno utvrđenje. Jednobrodna građevina je u ovom slučaju sa po jednim pilastrom na svakoj strani naosa. U jugozapadnom uglu crkve pronađen je ktitorski grob. Brižljivo ozidana grobnica, malterisana i okrečena, datovana je u 14–15. vijek.[27] Arhitektonski formalno ovoj grupi može se priključiti i najranija faza manastira Dobrun. Jednobrodna

[19] Булић 2013, 65-67; 2015, 105; Војводић 2015, 81; Поповић 2015, 84.
[20] Поповић / Поповић 2004, 36, 43.
[21] Војводић 2015, 69.
[22] Цветковић-Томашевић 1990, 176.
[23] Поповић 2006, 186.
[24] Kajmaković 1981, 147.
[25] Ibid., 151.
[26] Ibid., 153.
[27] Ibid., 163-164; Војводић 2010, 64.

crkva izdijeljena je pilastrima na jednake traveje, dok kasnije dolazi do izgradnje spoljne priprate, vjerovatno od strane župana Pribila i njegovih sinova.[28] Najvjerovatnije da je starija crkva imala kupolu, možda elipsoidne osnove, sudeći prema rastojanju između pilastara.[29]

Opisani ostaci živopisa, otkriveni zidani ktitorski grob, stratigrafija grobova te arhitektura crkve navode na zaključak da je crkva u Bjelosavljevićima nastala u periodu zrelog 14. vijeka, najvjerovatnije negdje oko sredine tog stoljeća ili par decenija prije. Vrijeme nastanka ove skupine crkava poklapa se sa periodom gradnje, pored reprezentativnih vladarskih zadužbina, nizom manjih, skromnijih građevina čiji su ktitori bili dvorani, vlastelini ili predstavnici sa nešto nižim društvenim statusom.[30]

Nekropola i grobovi

Nekropola u Bjelosavljevićima formirana je na prostranom platou lokaliteta Crkvina. Stećci su postavljani na redove koji se šire u pravcu sjever–jug na površini od 8 ha. Spomenici su orijentisani istok–zapad, dok je jedan dio pomjeren sa svojih originalnih pozicija, najvjerovatnije u posljednjih par decenija. Svi oni su različitih dimenzija, oblika, načina obrade i ornamentike. Danas je vidljivo njih 363, ali to nije konačan broj jer je jedan dio prekriven vegetacijom i nije moguće utvrditi tačan broj očuvanih spomenika na terenu. Ovo je najveća srednjovjekovna nekropola Sarajevsko-romanijske regije i 2013. proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U stručnoj literaturi lokalitet je poznat te je nekoliko puta opisivan, ali nikad dosljedno obrađen i publikovan.[31] Na nekropoli dominiraju ploče i sanduci, dok se u zapadnom dijelu nekropole intenzivnije javljaju sljemenjaci sa postoljem ili bez njega. Monumentalnije forme su zabilježene u zapadnom dijelu nekropole i ispred zapadnog zida crkve na centralnom platou. Lokalitet je zbog svoje pristupačnosti i činjenice da je lociran blizu frekventnog puta Sokolac–Rogatica nekoliko puta uništavan. Stećci nisu uživali poseban interes i značaj kao sakralni kompleksi, nego su posmatrani uglavnom u kontekstu građevinskog materijala koji je lako dostupan za transport i sekundarnu upotrebu. Tako su austrougarske vlasti već u prvim godinama okupacije od stećaka s ovog lokaliteta napravile spomenik poginulim borcima u bici kod Šenkovića (1878. godine).[32] Spomenik je kasnije porušen, a njegovi ostaci se i danas mogu sporadično naći na terenu. Najveću devastaciju lokalitet je doživio u poslijeratnim godinama, i to od 1948. godine, kada počinje izgradnja zadružnog doma u Bjelosavljevićima.[33] Nije poznat tačan broj stećaka koji je tom prilikom miniran i ugrađen u zadružni dom, ali s obzirom na veličinu zadružnog doma, broj sigurno nije bio mali. Na lokalitetu se danas jasno mogu uočiti tragovi tih devastacija, posebno u centralnom i zapadnom dijelu nekropole, gdje su redovi stećaka prekinuti i stoje samo ostaci sitnog lomljenog kamena na prvobitnim pozicijama spomenika. Pojedini stećci su samo djelimično uništeni miniranjem ili pripremama za miniranje, ali nikad nisu transportovani sa lokaliteta. Tradicija uništavanja kulturnoistorijskog nasljeđa nije mogla zaobići ni savremeni period. Tokom devastiranja terena 2008. godine na prostoru oko crkve dislocirano je na desetine stećaka, dok su dijelovi nekad vidljive nekropole pokriveni slojem građevinskog šuta i zemlje. Srećne okolnosti su da je tom prilikom otkriveno više stećaka koji prethodno nisu bili poznati. Posebno se ističu ornamentisani stećci te monumetalne, kvalitetno obrađene ploče.

Za klesanje stećaka korišten je lokalni krečnjak, različitog stepena tvrdoće i kvaliteta. U nekoliko slučajeva za nadgrobne spomenike sekundarno su iskorišteni antički spomenici u vidu baze stuba, gezimsa ili antičkog nadgrobnog usadnika (Sl. 7). Ova pojava nije neobična i često se sreće na srednjovjekovnim nekropolama.[34] S obzirom na veličinu nekropole, figuralne scene i geometrijski motivi na stećcima su iznimno rijetka pojava (Tab. 11).[35] Natpis je evidentiran samo u jednom slučaju (Tab. 11. 1). Prvobitnu

[28] Јанковић 1997, 41-42, сл. 1.
[29] Ibid., 30-31.
[30] Баришић 2002, 76.
[31] Bešlagić 1971, 244-245.
[32] Стратимировић 1891.
[33] Ovo nije jedini primjerak devastacije – zadružni dom u Ćavarinama građen je takođe od stećaka s prostora Kusača i Bandinog odžaka. Na informaciji zahvaljujemo D. Abazović sa Sokoca.
[34] Basler 1962, 215-217.
[35] Bešlagić 1971, 244.

Sl. 7. *Ostaci antičke arhitekture, Crkvina* (foto: S. Antić)

interpretaciju natpisa donosi Ć. Truhelka,[36] dok je kasnije G. Komar revidirao čitanje u svojoj studiji o ćiriličnim natpisima u staroj Hercegovini.[37] Figuralne kompozicije otkrivene su u skorije vrijeme i predstavljaju tipične srednjovjekovne figuralne motive, lov na jelena (Tab. 11. 7)[38] i starija poznata forma ruka s kopljem (Tab. 11. 9).[39] Pojedinačni geometrijski motivi podrazumijevaju različite forme krstova, bordure i polumjesec. Ljudske figure rađene su reljefno i prilično su stilizovane, skoro karikaturalno izvedene, bez ideje da se prikažu realni odjevni ili ukrasni elementi na tijelu (Tab. 11. 7-8). S druge strane, reljefna izvedba mača pokazuje realističnu formu zasnovanu na stvarnom modelu (Tab. 11. 2). Mač je prikazan u koricama sa precizno izvedenim elementima koji čine mač: jabuka, rukohvat, sječivo i korice. Najvjerovatnije da je isti slučaj bio i sa prikazom bodeža, ali je prikaz jako oštećen (Tab. 11. 6). Prikaz štapa spada u korpus poznatih motiva sa srednjovjekovnih stećaka (Tab. 11. 3).[40]

U toku sistematskih zaštitnih arheoloških istraživanja (2013–2014. i 2017. godine) na prostoru crkve i nekropole istraženo je ukupno 48 grobova. Reljef je uslovio formu i način izrade grobnih jama, koje su uglavnom uklesane u živu stijenu. Javljaju se dva oblika jama – ovalne i pravougaone – u zavisnosti od broja pokojnika. Dubina varira u zavisnosti od tvrdoće podloge, pa je sahranjivanje vršeno na dubinama od 1 do 1,8 m. Sahranjivanje je vršeno u većem dijelu na redove u pravcu sjever–jug, dok su pokojnici orijentisani istok–zapad, u par slučajeva s manjim odstupanjem. Izuzetak predstavlja grob 21 koji je položen uz spoljni ugao zapadnog zida i praga crkve u pravcu sjever–jug, s glavom na sjeveru.

Nesumnjivo da je krajem 14. i početkom 15. vijeka postojala jasna tendencija za što bližim sahranjivanjem oko crkve. Tragovi zidanih konstrukcija, osim u slučaju ktitorskog groba, nisu evidentirani. Samo u jednom slučaju, kod groba 4, evidentirana je konstrukcija iznad groba u vidu pravilno postavljenih tesanika od sedre na koje je položen stećak. Grobne jame su mogle biti uklesivane za pojedinačne grobove ili je riječ o većoj jami u kojoj je sahranjeno više pokojnika. Pojedinačne jame proširivane su novim ukopima tako da pri iskopavanju nije moguće uočiti granice prvobitne jame, što je potvrđeno iskopavanjem u Sondi I (Tab. 10). Posebnu formu predstavljaju jame za više pokojnika koji su istovremeno sahranjeni, grupne jame (Tab. 11. G-47. 48). S obzirom na to da je veći broj stećaka uništen i dislociran s prvobitnih pozicija, nije moguće utvrditi da li su svi odrasli pokojnici imali zaseban nadgrobni spomenik. Gusto sahranjivanje u nekim slučajevima ukazuje na to da je jedan stećak mogao biti podignut za dva ili više pokojnika, posebno kada se radi o istovremenim grupnim sahranama. Stepen očuvanosti koštanog materijala je različit, u zavisnosti od dubine, starosti, sastava ispune groba, konstrukcije ili prethodnih uzurpacija. Kod pojedinih grobova koštani materijal je iznimno slabo očuvan (grob 14 i 33), dok je drvena konstrukcija očuvana u potpunosti (Tab. 3. G-14; Tab. 7. G-33).

Pokojnici su polagani u opruženom položaju s rukama prekrštenim na grudima, kukovima ili

[36] Truhelka 1895, 356.
[37] Комар 2016, 84.
[38] Wenzel 1965, 397-398; Bešlagić 1982, 244, 330.
[39] Bešlagić 1971, 244.
[40] Bešlagić 1982, 244, 247.

Sl. 8. *Dječji grob 38, Crkvina* (foto: A. Jašarević)

Sl. 9. *Grob 28, Crkvina* (foto: S. Antić)

rjeđe položenim uz tijelo. Nema tragova sekundarnog sahranjivanja, osim u slučaju groba 4 koji je opljačkan, a kosti zatim pažljivo složene (Tab. 1. G-4). Sahrana djece na nekropoli ukazuje na visoku stopu smrtnosti među najmlađom populacijom. Ukupno je evidentirano 10 dječjih grobova (grobovi 6, 8, 10, 19, 22, 23, 30, 32, 38, 39). Po pravilu djeca su sahranjivana pored odraslih pokojnika, najvjerovatnije svojih srodnika, ali nikad na istoj dubini. U jednom slučaju pored sahrane odrasle individue u grobu 7 evidentirane su dvije dječje sahrane. Dječji grobovi nisu duboko ukopavani, uglavnom se radi o plitko uklesanim bancima uz odrasle individue, bez posebnih konstrukcija (Sl. 8). Kod dječjeg groba 10 evidentiran je željezni klin koji ukazuje na moguću sahranu u sanduku. Izuzetak opet predstavlja dječji grob 19 ukopan u plitku ovalnu jamu iznad kojeg je neposredno potom sahranjena starija individua, grob 18. Da su djeca imala statusni simbol jednak svojim srodnicima dokaz su ostaci luksuzne tkanine ukrašene zlatovezom iz dječjeg groba 19. Ni u jednom slučaju nema potvrde da su djeci podizani stećci ili neki drugi oblik nadgrobne konstrukcije.

Poseban kuriozitet na nekropoli predstavljaju dobro očuvani ostaci drvenih konstrukcija iz grobnih jama. Drvena arhitektura iz grobova pokazuje nekoliko tipova s različitom konstrukcijskom formom. Prvoj grupi pripadaju grobovi koji su oivičeni i pokriveni drvenim daskama, ponekad je očuvan samo po jedan elemenat (grobovi 1, 2, 3, 5, 9, 35). Drugoj grupi, koja je izgleda bila dosta brojna, pripadaju grobovi koji su pokriveni masivnim poluoblicama od bijelog bora (Sl. 9), sa pritesanim ivicama i plitko obrađene površine. Uglavnom je skinut površinski sloj kore drveta, bez tragova nekog oblika ukrašavanja (grobovi 14, 25, 28, 31, 32, 33, 44, 45). Treći tip evidentiran je samo u slučaju grupne sahrane kod grobova 47–48. Riječ je o dva masivna sanduka, čija je gornja strana formirana od daska koje su spojene drvenim klinovima, dok su uglovi svakog sanduka ojačani velikim željeznim kovanim klinovima. Oblik grobne jame odgovara veličini sanduka (Tab. 9. G-47. 48). Pokojnik u

grobu 47 imao je tragove fatalne traume na lobanji, nanesene najvjerovatnije sabljom ili mačem.

Stratigrafski posmatrano u cjelini na nekropoli se mogu utvrditi dva horizonta ili faze sahranjivanja. Prvoj fazi pripada ktitorski grob 17 iz crkve sa zidanom konstrukcijom između pilastra na sjevernom zidu i zapadnog zida. Najvjerovatnije da ovoj fazi pripadaju i grobovi 15 i 16, tj. desno od ktitorskog groba. Prostor južno od groba 15 nije istražen, pa nije sigurna dalja distribucija grobova unutar crkve. Ova faza se okvirno može datovati u prvu polovinu 14. vijeka. Drugoj fazi pripadaju ostali istraženi grobovi na nekropoli iz perioda s kraja 14. i 15. vijeka. Najvjerovatnije da tokom druge faze sahranjivanja crkva nije bila u funkciji, na šta ukazuju grobovi 18, 19 i 20 koji su formirani na prostoru sjevernog zida, koji je tom prilikom iskrčen.

Pokretni arheološki materijal

Na prostoru zapadnog i središnjeg Balkana značajna je uloga pripala naušnicama sa tri jagode koje postaju glavno kulturološko, hronološko i teritorijalno obilježje, prvenstveno Dalmatinske zagore, ali i susjednih regija. Naušnicama ovoga tipa, s tri jagode na karici, u stručnoj je arheološkoj literaturi do sada posvećena relativno velika pažnja, a stručno se raspravljalo i o njihovom datovanju.[41] Trojagodne naušnice na Glasincu do sada su pronađene u nekoliko srednjovjekovnih grobova u Sjeverskom,[42] Osovu,[43] Vrlazju[44] i Bjelosavljevićima. Naušnice pokazuju određene regionalne karakteristike koje je preko nalaza iz središnje i zapadne Bosne moguće povezati sa nalazima s njihovog matičnog područja. Trojagodne naušnice (kijevski tip) prema tehnološkim i dekorativnim karakteristikama razlikujemo u više varijanti, od kojih su najbrojnije one rađene tehnikom filigrana. Na nekropoli u Bjelosavljevićima pronađene su dvije naušnice u dva groba. Iz groba 11 potiče bolje očuvana srebrna naušnica, nađena na grudima pokojnika. Karičica je ovalnog oblika, kružnog presjeka, jedan od krajeva savijen je u ušicu, a drugi u petlju, čime je dobijen sistem kopčanja (Tab. 3. G-11). Na karičicu su nataknute tri jednake jagode. Svaka od jagoda sastavljena je od dvije međusobno spojene kalote, a površina je ukrašena petočlanim laticama od aplicirane filigranske žice. Između centralne jagode i bočnih jagoda prostor je ukrašen navijenom žicom. Druga naušnica iz groba 16 takođe je pronađena na grudima, ali jako oštećena (Tab. 4. G-16). Isto se radi o srebrnoj naušnici s tri jagode. Jagoda se sastoji od dvije polovine u obliku rastvorenog cvijeta sa osam latica. Latice su načinjene od filigranske žice i prošupljene su. Prostor na karici među jagodama ispunjen je mrežasto formiranom filigranskom žicom.

Bliže analogije našim primjercima prema tehnici i motivu ukrašavanja nalazimo među brojnom skupinom trojagodnih naušnica s Livanjskog polja. Š. Bešlagić je naušnice iz Grboreza podijelio u nekoliko varijanti; primjerak iz Bjelosavljevića, grob 11, najbliže analogije ima s varijantom 4, koju autor navodi kao rijetko zastupljenu, bez potpunih analogija na drugim lokalitetima.[45] Sa lokaliteta Glavica–Podgradina (Buško blato kraj Livna) potiče sličan primjerak, takođe dekorisan u tehnici filigrana i datovan u 15. vijek.[46] Naušnice iz Ličtana G-44 slične su glasinačkom primjerku, ali su izrađene od bronze i sa oblim laticama, datovane od 14. do početka 15. vijeka.[47] Trojagodna naušnica sa nekropole u Vrutcima kod Sarajeva bliska je glasinačkom primjerku s razlikom u granularnom zrnu postavljenom unutar filigranskih latica,[48] slična opet nalazu iz Ličtana G-65.[49] Nadalje, naušnice istog tipa nalazimo u Slavoniji u Bošnjacima kod Županje,[50] u Srbiji iz groba 127 s nekropole oko crkve sv. Pantelejmona u Nišu,[51] iz groba 7 u Gornjem Lascu kod Kraljeva, prema starijoj hronologiji datovane u 12–13. vijek[52] i najvjerovatnije ovom tipu pripada i naušnica iz groba 40 sa nekropole oko crkve sv. Bogorodice u Kuršumliji datovana okvirno u 14–15. vijek.[53]

[41] Marić 2009, 200; Petrinec 2009, 182; Jelovina 1963, 102; Delonga 2000, 75; Jakšić 1996, 152-153; Jakšić 1983, 68; Kolak 2009, 225-226; Bikić 2010, 71-72.
[42] Miletić 1959, 218.
[43] Čremošnik 1951, 262.
[44] Ibid.
[45] Bešlagić 1964, 73.
[46] Miletić 1982, 133, 141, Tab. 15-16. 37.
[47] Marić 2009, 204-205, 211.
[48] Glavaš 1982, 114, sl. 10. a.
[49] Marić 2009, 205.
[50] Ercegović 1962, 228-229, Tab. 6, 4-5.
[51] Корач 2001/2002, 116.
[52] Јамић-Валовић 1988, 186; Богосављевић-Петровић / Михаиловић 2000, 265.
[53] Зечевић 2010, 20-21.

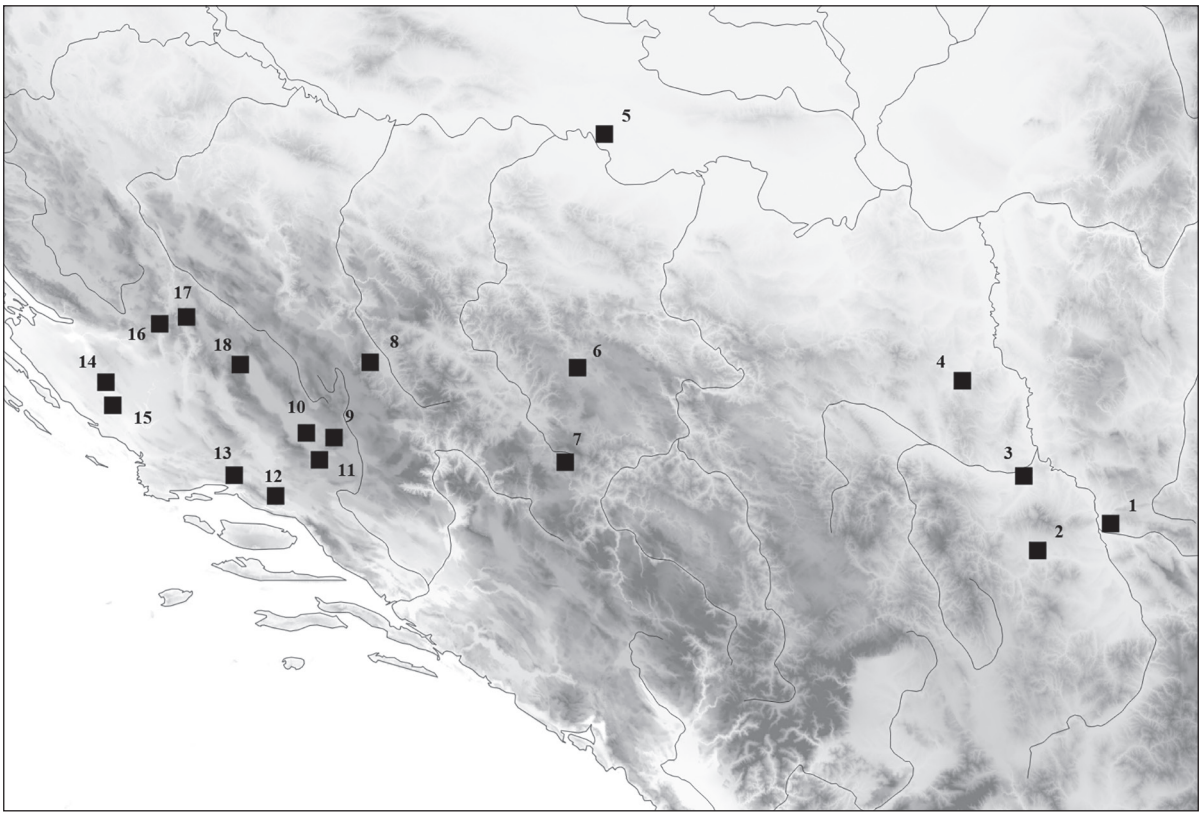

Sl. 10. *Distribucija trojagodnih naušnica s filigranskim laticama*:
1. *Crkva sv. Pantelejmona u Nišu*, 2. *Crkva sv. Bogorodice u Kuršumliji*, 3. *Konopljara, Kruševac*, 4. *Gornji Lasac, Kraljevo*, 5. *Bošnjaci, Županja*, 6. *Crkvina, Bjelosavljevići*, 7. *Vrutci, Sarajevo*, 8. *Čipuljići, Bugojno*, 9. *Grborezi*, 10. *Lištani*, 11. *Buško blato*, 12. *Kučići*, 13. *Koprivno*, 14. *Đevrske*, 15. *Skradin*, 16. *Biskupija, Knin*, 17. *Crkva sv. Spasa*, 18. *Brnaze* (modifikovano prema Marić 2009; Bikić 2010).

Takođe, osnovni motiv s višelatičnom rozetom čest je kod naušnica izrađenih u tehnici ažuriranja, tip C prema tipologiji N. Jakšića.[54] Ovom tipu odgovara naušnica iz groba 16. Isti motiv javlja se u različitim varijantama među brojno zastupljenim trojagodnim naušnicama iz Grboreza.[55] U Koprivnom, u grobovima G-1 i G-4, pronađen par je trojagodnih perforiranih naušnica s filigranskim laticama, koje su datovane u 14. vijek.[56] Šuplje naušnice sa tri jagode i filigranskim laticama otkrivene u grobu 56 u Kučićima okvirno su datovane od kraja 13. do kraja 14. vijeka, odnosno početkom 15. vijeka.[57] Najbrojnija skupina nađena je na groblju kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, gdje prema brojnosti predstavljaju jedno od glavnih obilježja ovoga groblja.[58] Analogije za ovaj tip poznate su iz grobova 56, 364, 934 i 936, datovane u 14–15. vijek.[59]

Brojnost i rasprostranjenost svjedoči o trojagodnim naušnicama kao izrazito popularnom nakitu (Sl. 10). Osim na području Dalmatinske zagore, gdje su najbrojnije, trojagodne naušnice nalaze se i na području Like, primorske Hrvatske, Hercegovine, srednje i zapadne Bosne,[60] takođe, ne u velikom broju, i na teritoriji južne Panonije i zapadne Srbije. Na području Bosne i Hercegovine trojagodne naušnice, slične onima s područja Dalmacije i zaleđa, otkrivene su na nekoliko lokaliteta: Podastinje (Kiseljak), Kicelj (Tuzla), Vrutci (Sarajevo), Ališići (Sanski Most), Makljenovac, Crkvina (Doboj), Čipuljić (Bugojno), Gornja Bijela, Podhum (Konjic), Mihaljevići (Rajlovac), Mogorjelo (Čapljina), Olovo,

[54] Jakšić 1983, 56.
[55] Bešlagić 1964.
[56] Gjurašin 2005, 173.
[57] Delonga 2000, 75.
[58] Jakšić 1996, 141.
[59] Petrinec 1996, 15, 31, 89, 90.
[60] Jakšić 1983, 50.

Glasinac, Usora, Prisoje (Duvno),[61] s posebnom koncentracijom na području Livanjskog polja (Grborezi, Buško blato – Podgradina, Ličtani). Uzme li se u obzir i neistraženost srednjovjekovnih grobalja, očito je da su daleko više zastupljene nego na svim ostalim navedenim lokalitetima u Bosni i Hercegovini.[62] Arheološka istraživanja potvrdila su i sve veću učestalost trojagodnih naušnica na području Panonije. Utvrđeno je nekoliko osnovnih tipova trojagodnih naušnica, koje se međusobno razlikuju, tako da gotovo svaki par predstavlja zasebni tip. Nađene su na srednjovjekovnom groblju u Đakovu (Župna crkva), ukrašene filigranom i granulacijom, zatim u Kloštru Podravskom, Baranji, Stenjevcu i Novim Banovcima.[63]

O datovanju trojagodnih naušnica vodile su se burne polemike i rasprave. Razlog može biti u njihovoj rasprostranjenosti, specifičnosti izrade i tipološkoj raznovrsnosti. Trojagodne naušnice različito su se datovale od 9. vijeka pa do kasnog srednjeg vijeka. Za datovanje filigranski ukrašenih trojagodnih naušnica bio je presudan nalaz iz Brnaza, gdje je par naušnica nađen u grobu s novcem Ludovika Anžuvinskog (1342–1382). Gunjača je uočio važnost ovoga nalaza i prilikom objave predložio da datovanje ne može biti starije od 14. stoljeća.[64] Karaman se upustio u raspravu s Gunjačom ne prihvaćajući ovako visoko datovanje i stoga nije donesen definitivan sud o vremenu proizvodnje i upotrebe ovog nakita.[65] Tako neki autori datiraju te naušnice u širokom vremenskom rasponu od ranog do kasnog srednjeg vijeka. No, ipak, prema čvrstoj argumentaciji i jasnom stavu preovladava datovanje prema N. Jakšiću u 14. odnosno 15. vijek,[66] što je ranije već ustanovila N. Miletić.[67]

Dosta je upitno i datovanje naušnica u 13. vijek na osnovu novca. U grobu 199 nekropole u Grborezima pronađeno je sedam novčića kovanih u rasponu od kraja 13. do sredine 14. vijeka (J. Contarini 1275–1280., P. Gradenigo 1289–1311., F. Dandalo 1328–1339. i moneta Tridenta kovana do 1363).[68] U drugom slučaju, u grobu 98 u Grborezima, novčić L. Tiepola (1268–1275) dolazi zajedno s novčićem F. Dandola (1328–1339). Takvi slučajevi upozoravaju na odlaganje novčića iz 12. i 13. vijeka u grob tek u 14. vijeku,[69] što je slučaj i sa novcem iz groba 8 sa nekropole u Vrutcima kod Sarajeva. Svi srebrni piccoli iz groba datovani su od sredine 12. do sredine 14. vijeka.[70] Ista situacija ponavlja se i na Maljkovu kod Sinja.[71] U ostavama iz Pridrage i Lipove glavice precizno je datovano odlaganje trojagodnih naušnica početkom 15. vijeka.[72]

Što se tiče vremenskog opredeljenja naušnica s tri jagode na području Srbije, većina autora ih smješta u period između 12. i 13. vijeka,[73] pri čemu se, recimo, za naušnice iz Niša pretpostavlja čak i nešto ranije datovanje, sa prelaza iz 11. u 12. vijek.[74] Pojava trojagodnih naušnica s filigranskim laticama ili laticama od oble žice srazmjerno je rijetka pojava na teritoriji Srbije i posmatra se kao kulturološki uticaj iz Vizantijskih zanatskih centara ili pak Rusije.[75]

N. Jakšić smatra da su trojagodne naušnice sa zapadnog Balkana proizvod dalmatinskih zlatara 14. vijeka s upotrebom i početkom 15. vijeka te da su one kao dalmatinska zlatarska produkcija u velikoj mjeri raširene i na području zaleđa dalmatinskih gradova, odnosno u krajevima srednjovjekovne Hrvatske, Bosne, pa i Srbije.[76] Takav stav formiran je na osnovu arhivskih izvora iz kojih je poznato da su dalmatinski majstori svojim zlatarskim proizvodima udovoljavali potrebama bosanske vlastele.[77] Iz opisa uglavnom doznajemo od kojeg su materijala naušnice bile napravljene, a to je najčešće bilo srebro, pozlaćeno srebro, rjeđe zlato, te da su postojale velike i male naušnice. Trojagodne naušnice nisu jedno-

[61] Imamović 1996, 67; Bakalović 2006, 185; Glavaš 1982, 114; Miletić 1963, 167-168; Čremošnik 1951, 249-262; Marić 2009, 209.
[62] Marić 2009, 209.
[63] Filipec 2003, 561-562; Marić 2009, 205.
[64] Gunjača 1955, 132; Jakšić 1983, 68; Marić 2009, 209; Jelovina 1960, 265; Kolak 2009, 226.
[65] Karaman 1956, 129.
[66] Jakšić 1996, 156-157; Marić 2009, 214; Зечевић 2010, 21; Kolak 2009, 225-226.
[67] Miletić 1963, 13; Miletić 1982, 141.
[68] Bešlagić 1964, 191-192; Jakšić 1996, 154.
[69] Ibid.
[70] Glavaš 1982, 112-113.
[71] Jakšić 1983, 68.
[72] Jakšić 1996, 156; Kolak 2009, 225.
[73] Bikić 2010, 71; Радичевић 2000, 97-99; Радичевић 2003, 299-302; Богосављевић-Петровић / Михаиловић 2000, 265.
[74] Bikić 2010, 71.
[75] Ibid., 72.
[76] Jakšić 1984, 341; 1983, 71-73; Delonga 2000, 75; Marić 2009, 211.
[77] Fisković 1949, 210-212; Marić 2009, 212.

stavne i zaista je čudno da popisivači nakita nisu imali potrebu opisati izgled tih naušnica, kao što će to biti kasnije.[78] No, u spisu jednog dubrovačkog notara iz 1347. godine naušnice su nazvane i "slavenskima" (*cercellis de argento slavoneschis*).[79]

Osim trojagodnih naušnica, kasnosrednjovjekovni sloj obilježavaju i ostaci tkanine. U grobu 9 datovanom dubrovačkim srebrnim dinarom iz 1421. pronađeni su i ostaci pozamanterijskih traka, maslinaste boje, s ostacima zlatnih niti (Tab. 2. G-9), dok su u dječjem grobu 19 pronađeni samo ostaci zlatoveza, tj. ovojnice od zlatnih niti. Osim iz pisanih izvora i likovnih prikaza, o izgledu i vrsti tekstila saznajemo iz sporadičnih fragmenata koji su pronađeni prilikom arheoloških istraživanja srednjovjekovnih nekropola.[80] Od sastava zemljišta, dubine ukopa, vlažnosti, veličine i sastava tekstila zavisi i njegova očuvanost u arheološkom kontekstu. Tako očuvan tekstil nalazimo na nekropolama u Pavlovcu kod Sarajeva, Biskupu, Arnautovićima, Mihaljevićima, grobu gosta Milutina u Humskom, Gošića-Hanu, Vlaholju, Bilinom polju.[81] Ukrasne tekstilne trake relativno su brojne na nekropoli crkve sv. Spasa,[82] ali su i jedna od karakteristika kasnogotičkog sloja na Grborezima kod Livna.[83] Prema dosadašnjim nalazima, pozamanterijske trake su uglavnom karakteristika druge polovine 14. i ranog 15. vijeka.[84]

Tkanine su u srednjem vijeku bile veoma cijenjena roba i svojevrstan statusni simbol. Njihova cijena zavisila je od kvaliteta i finoće materijala od kojeg je napravljena, ali i porijekla. Tekstil je osim svoje funkcionalne uloge bio značajan u okviru različitih ideoloških i simboličkih značenja za elitu.[85] Bosanska vlastela u 14–15. vijeku nije oskudijevala u novcu i cijena za kvalitetne tkanine iz uvoza nije predstavljala problem, a često su bile i darivane u svrhu postizanja diplomatskih dogovora i trgovačkih povlastica.[86] Uvoz tekstila u Bosnu uglavnom je išao preko Dubrovačke republike, ali je i Venecija imala povlastice u trgovini tkaninama. No, ipak su Dubrovčani

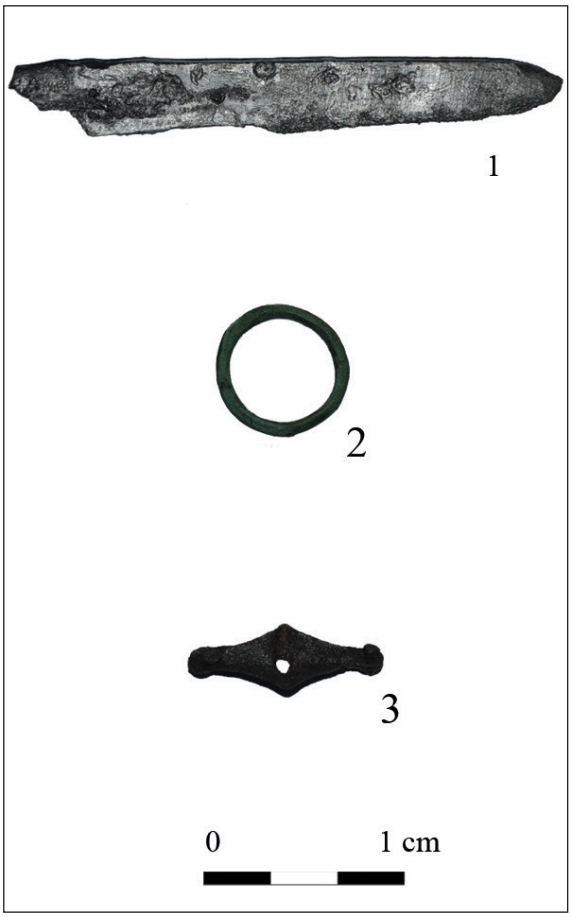

Sl. 11. *Nalazi van grobova, Crkvina*

imali prioritet u trgovini tkaninama i njihova je roba postepeno potiskivala italijanske tkanine, posebno venecijanske proizvode. Činjenica ostaje da su italijanski gradovi Vićenca, Verona, Firenca i Mantova proizvodili daleko kvalitetnije i finije tkanine, koje su opet Dubrovčani kupovali i trgovali njima u Balkanskim zemljama.[87]

Željezne pređice iz grobova 18 i 20 bile su funkcionalni dijelovi nošnje, najvjerovatnije pojasa (Tab. 4. G-18. 20). Pravougaonog, skoro kvadratnog oblika, po svojim karakteristikama pripadaju grupi nalaza koji imaju izrazito dug vijek trajanja, a po obliku i materijalu su nepromjenljive.

U slojevima nasipa između grobova pronađena su i dva bronzana predmeta, romboična aplikacija s perforacijama i alka (Sl. 11. 3). Aplikacija ima svoje analogije među inventarom groba 901 s nekropole oko crkve sv. Spasa, određena je kao dio pojasa i datovana u pozni srednji vijek,[88]

[78] Anzulović 2006, 205.
[79] Delonga 2000, 75.
[80] Радојковић 1995, 69.
[81] Žeravica 1982, 195.
[82] Petrinec 1996, 51, 57.
[83] Jakšić 1996, 160.
[84] Радојковић 1995, 69.
[85] Cvetković 2015, 34.
[86] Радојковић 1995, 69-70; Јашаревић 2015, 90.
[87] Динић-Кнежевић 1982, 248, 259-260.
[88] Petrinec 1996, 85.

dok je alka hronološki neosjetljiv i višenamjenski predmet (Sl. 11. 2).

Jedini arheološki pokretni predmet iz crkve pronađen je uz sjeverni zid naosa, u nivou prvobitnog poda (Sl. 11. 1). To je željezni nož sa trnom za nasađivanje, koji spada u grupu višenamjenskih i univerzalnih predmeta i čiji se izgled i oblik nije mijenjao kroz stoljeća pa hronološki ne predstavlja osjetljiv objekat. Namijenjeni su prevashodno kućnoj radinosti, ali prema potrebi i u mnogim drugim aktivnostima. Karakteristični su za brojna srednjovjekovna nalazišta, uglavnom se javljaju na utvrđenjima i u manastirskim kompleksima.[89]

Na nekropoli u Bjelosavljevićima pronađeno je ukupno 4 novčića u 4 groba. Nalazi iz grobova 1 i 9 pripadaju srebrnim dubrovačkim dinarima, dok iz groba 47 potiče samo polovina srebrnog novčića koji je jako oštećen pa s njega nije moguće iščitati pojedinosti. U grobu 30 pronađena je osmanska srebrna akča, analogna primjercima 16. vijeka (Tab. 6. G-30).

U grobu 1 u predjelu lobanje pronađen je dubrovački srebrni dinar, bez sigle (Tab. 1. G-1). Na aversu je prikaz lika sv. Vlaha s natpisom · S · BLASIV · S · RAGVSII. Na reversu je prikaz Hrista u tačkastom obruču, s lijeve strane je monogram IC, a desno XC. Promjer je 20 mm. Prema tipologiji M. Rešetara, spada u tip 31/2 iz 1372–1421.[90]

U grobu 9 u predjelu grudi pronađen je srebrni dubrovački dinar sa siglom (Tab. 2. G-9). Na aversu ispod ruke sv. Vlaha je sigla u obliku petokrake zvijezde i oznaka S BLASIV S RAGVSII. Na reversu je prikaz Hrista u tačkastom obruču, s lijeve strane je monogram IC, a desno XC. Promjer je 20 mm. Prema tipologiji M. Rešetara, spada u tip 15/a iz 1421.[91]

Osim veće količine dubrovačkih dinara iz 14–15. vijeka u ostavama,[92] nalazi ovoga novca u grobovima su iznimno rijetka pojava. Između ostalog, ovo treba pripisati i slaboj istraženosti grobova ispod stećaka na srednjovjekovnim nekropolama. Dubrovački srednjovjekovni dinari u grobovima na teritoriji srednjovjekovne Bosne prisutni su kao oboli i prilozi. Između ostalog, pronađeni su na nekropolama u Biskupima,[93] u jednom grobu na Buni,[94] zatim na nekropoli Mirkova kosa kod Kalinovika,[95] Veličanima,[96] Podilijaku na Glasincu,[97] Bratuncu[98] i na nekropoli Crkvina Ružica kod Bileće.[99] Nešto veća količina novca sa lokaliteta Pavlovac potvrđuje činjenicu da su feudalci stavljali u grobove novac koji je bio već u opticaju.[100] U razdoblju od 1377. do 1436. godine bosanska kraljevska kovnica ne kuje vlastiti novac, već po čitavoj teritoriji, vjerovatno u najvećoj mjeri, kola dubrovačka moneta.[101]

Zaključna razmatranja

U srednjovjekovnom kontekstu Glasinac je često bio odrednica vezana za nešto širi prostor od samog Glasinačkog polja, ali prvenstveno vezan za mjesta ili osobe koji su locirani na karavanskim putevima koji vode prema Glasinačkom polju.[102] Glasinac se prvi put spominje u darovnici kralja Dabiše izdatoj 2. IV 1394. godine.[103] Darovnica koju je kralj izdao poimenično nepoznatom destinataru sačuvana je u prepisu biskupa Ivana Tomka Mrnavića (1580–1639) koji je dodao u darovnicu ime svoga fiktivnog pretka, kneza Gojka Mrnavića.[104] Dabiša je svom vlastelinu darovao Vojnićevo i Gudeljevo polje u imotskoj župi pored Posušja jer je on, *quando venit Paiasit cum Turcis, et depopulatus est Bosnam valde, et stetit in Naglasincis, et destruxit Bosnam*, služio kralju tako što je *iuuit Nos Turcas mactare*.[105] Većina autora pretpostavlja da se radi o prepisu originalne Dabišine darovnice i da je Biskup Mrnavić imao u svojim rukama original dokumenta.[106] U navođenju lokacije, latinski pisar je prijedlog *na* u ćirilskom obliku spojio sa imenicom Glasinac, ispred koga je neopravdano stavio novi latinski predlog *in* i time locirao ovu bitku u Na-

[89] Јашаревић 2015, 106.
[90] Решетар 1925, 79-80.
[91] Решетар 1925, 106-107.
[92] Truhelka 1902, 221-222.
[93] Vego 1955, 159.
[94] Atanacković-Salčić 1964, 179.
[95] Bešlagić 1962, 98.
[96] Kojić, Wenzel 1967, 140.
[97] Miletić 1959, 218.
[98] Kosorić 1988, 68.
[99] Поповић 2004, 72-73.
[100] Žeravica 1982, 197-198.
[101] Ibid., 198.
[102] Тошић 2003, 78-79.
[103] Anđelić 1971, 350.
[104] Filipović 2016, 284; Тошић 2003, 80.
[105] Filipović 2016, 284-285.
[106] Anđelić 1971, 351; Тошић 2003, 81-82; 1995, 88-89.

glasinac (*in Naglasincis*) umjesto na Glasinac.[107] Prema tome, taj sukob se odigrao negdje na Glasinačkom polju kod Sokoca, a otvoreno je pitanje kada se tačno taj sukob desio i da li je osmanski napad tada predvodio skopski krajišnik Pašajit ili lično sultan Bajazid, kako se to navodi u darovnici.[108] Đ. Tošić je sukob na Glasincu doveo u vezu sa ranijim dešavanjima početkom 1392, što je opisano u darovnici kralja Dabiše vojvodi Hrvoju Vukčiću od 15. IV 1392. godine.[109] S druge strane, P. Anđelić sukob smješta na kraj 1391. godine i takođe ga dovodi u kontekst kraljeve darovnice vojvodi Hrvoju.[110] Posljednju interpretaciju donosi E. Filipović koji na osnovu iscrpnih analiza odnosa Bosne i Osmanskog carstva u vrijeme kralja Dabiše zaključuje da bi se taj sukob eventualno mogao hronološki smjestiti u februar ili mart 1394.[111]

Glasinac se u dubrovačkim izvorima najčešće pominje pod pravim nazivom (*Glasinac*, *Glasinacium*), ali ponekad i kao *Glassinaca*, *Vlassinez*, uglavnom u kontekstu srednjovjekovne crkve – *usque ad ecclesiam in Glasinac in Bosinam*; *ad locum dictum ecclesiam de Glasinac*; *ad Glasinac penes ecclesiam unam*; *usque ad ecclesiam nominatam Glasinac*; *usque Glasinacium ad ecclesiam*.[112]

Kao Đ. Stratimirović, i Đ. Tošić je Crkvu na Glasincu locirao na mjestu Crkvina u Bjelosavljevićima. Osim crkve, u pisanim izvorima toga vremena spominje se i voda, izvor na Glasincu *ad Glasinac ad aquam* kao jedna od lokacija na karavanskom putu od Dubrovnika.[113] U izvorima se uglavnom spominju Vlasi kao posrednici u prevozu karavanske robe u kontekstu carine na Glasincu. Znači, u istorijskom kontekstu srećemo dvije važne odrednice za Glasinac, a to su carina i crkva. Arheološko svjedočanstvo o postojanju carinarnice nije potvrđeno, dok za crkvu postoje čvrsti argumenti da je to objekat otkopan na lokalitetu Crkvina u Bjelosavljevićima. O carini, njenom izgledu i organizaciji imamo malo istorijskih izvora. Interesantno je da je carina na Glasincu, iako duboko u teritoriji zemlje Pavlovića, jedno vrijeme kontrolisana ili bila u zakupu vojvode Sandalja Hranića.[114] Ista situacija ponavlja se i sa carinom u Olovu, čiji je dio zakupljivao Sandalj Hranić.[115] Davanje carina pod zakup bila je veoma česta i uobičajena pojava u srednjovjekovnoj Bosni.[116] Poslovanja porodice Hranić-Kosača se kasnije više ne prate u olovskoj carini. Po svemu sudeći, sukob Pavlovića i Kosača, koji je 1438. godine rezultirao gubitkom primorskih posjeda, i učešće u drijevskoj carini vojvode Radoslava Pavlovića, vjerovatno je značio i kraj prisustva Kosača u olovskoj carini, ali i onoj na Glasincu.[117]

Srednjovjekovna crkva na Glasincu koja se tako izričito spominje u pisanim izvorima bila je sasvim sigurno u neposrednoj blizini carine i kao teritorijalni marker jasno određena i pozicionirana na Glasincu. Arheološka istraživanja potvrdila su ranije iznijetu pretpostavku da je na lokaciji Crkvina u Bjelosavljevićima postojala crkva. No, i dalje je otvoreno pitanje da li je to ta crkva koja se spominje u pisanim izvorima. Iskopavanja na prostoru crkve ukazuju na to da je objekat najvjerovatnije u 15. vijeku bio van funkcije, s obzirom na sahranjivanje na prostoru sjevernog zida crkve, čiji je jedan dio bio iskrčen za sahrane. Crkva je podignuta u prvoj polovini 14. vijeka, najvjerovatnije kao zadužbina i grobna crkva lokalnog vlastelina, i oko nje se krajem 14. i u ranom 15. vijeku počinje formirati velika nekropola pod stećcima, čije će trajanje ići sve do prvih decenija 16. vijeka. Moguća je pretpostavka da je crkva zapravo bila toponim i jedna vrsta poznatog teritorijalnog markera na Glasincu, a da se nije direktno odnosila na objekat u funkciji. S druge strane, možda srednjovjekovnu crkvu iz pisanih izvora treba tražiti na drugoj lokaciji. Još ostaje nepoznata funkcija objekta na lokalitetu Misa, na lijevoj obali Rešetnice u Glasinačkom polju, za koju takođe pojedini autori iznose mišljenje da se radi o crkvenom objektu.[118]

Problem u istraživanju sakralnog graditeljstva jest nedostatak istih tih objekata na srednjovje-

[107] Тошић 2003, 82; 1995, 88-89.
[108] Filipović 2016, 285.
[109] Тошић 1995, 88, 90.
[110] Anđelić 1971, 350.
[111] Filipović 2016, 285.
[112] Тошић 2003, 83-84; Jiriček 1892, 100-101.
[113] Тошић 2003, 84.
[114] Kurtović 2009, 157, 346. Da je vojvoda Sandalj kontrolisao carinu na Glasincu odnosi se i zaključak Vijeća umoljenih od 23. III 1430. „scribendi pro gabella Glasinac, voiuode Sandagl et aliis, de quibus sibi videbitur" (Jiriček 1892, 101).
[115] Kurtović 2017, 62.
[116] Ковачевић 1954, 234.
[117] Kurtović 2017, 67.
[118] Тошић 2003, 86; Стратимировић 1891, 331.

kovnoj teritoriji zemlje Pavlovića. O crkvenom graditeljstvu srednjovjekovne dinastije Pavlovića nema izravnih podataka, istorijski izvori ne donose podatke o mogućem ktitorstvu pojedinih članova ove moćne vlastelinske porodice. Možda ta aktivnost nije bila tako izražena kao kod hercega Stjepana, ali je sigurno postojala u nekom obliku. Interesantno će biti istražiti u budućnosti i moguće postojanje "raškog" oblika crkvenog graditeljstva na teritoriji Pavlovića kakvo je poznato u više slučajeva kod hercega Stjepana Kosače.[119] Raška graditeljska tradicija, sa karakterističnim pravougaonim pjevničkim prostorima,[120] poznato rješenje u crkvi u Sopotnici,[121] ali i crkvi sv. Stefana u Šćepan polju,[122] zadužbini vojvode Sandalja Hranića, sasvim sigurno je uticala i na neka arhitektonska rješenja crkava dinastije Pavlović.

Istraživanje grobova i pogrebne prakse na teritoriji srednjovjekovne zemlje Pavlovića jako je skromno, pa samim tim nije moguće donositi konačne zaključke i činjenice na generalnom planu u sadašnjem obliku istraženosti. Određene zaključke teško je izvući čak i iz korpusa otkrivenih grobova na nekropoli u Bjelosavljevićima jer se radi o istraženom broju koji je manji od 10% od ukupnog broja sahranjenih pokojnika. Pogrebna praksa dijelom je bila uslovljena i samim terenom. U župnijim dijelovima teritorije nije bilo potrebe za klesanjem grobnih jama pa su pokojnici polagani u dublje zemljane rake sa sandukom ili bez njega. Na nekropoli Pavlovac kod Sarajeva srećemo grobove u kojima su pokojnici polagani u kamene ili drvene sarkofage i kovčege, pojava koje je za sada dosta osobena za ovaj lokalitet u ovoj regiji.[123] Jedinstvena pojava na nekropoli u Bjelosavljevićima jest pokrivanje pokojnika poluoblicama, karakteristika koja nije evidentirana na drugim lokalitetima. Socijalna stratifikacija i diferencijacija pokojnika na lokalitetu se mora uzeti s rezervom jer je dobar dio stećaka uništen i dislociran.[124] No, ipak pretpostavljamo da je u zapadnom dijelu nekropole tokom prve polovine 15. vijeka došlo do podizanja monumentalnih sljemenjaka, od kojih se ističu oni klesani iz dva dijela sa pravougaonim postoljem u obliku sanduka i sljemenom nabačenim na njega. Kvalitetna obrada sljemenjaka u ovom dijelu nekropole možda je bila uslovljena i novom radionicom ili klesarom, ali nesumnjivo rezervisana za one imućnije i višeg staleža. Upravo u ovom dijelu nekropole je lociran i jedini stećak, sljemenjak, sa natpisom.[125] Svi grobovi su datovani u 14. i 15. vijek, osim groba 30, koji je na osnovu osmanske akče i plitkog ukopa uz apsidu datovan u 16. vijek.

[119] Поповић / Поповић 2004, 60.
[120] Ibid., 60; Ђурић 1975, 15-21.
[121] Kajmaković 1981, 153; Војводић 2010, 62.
[122] Поповић / Вукадиновић 2007, 166.
[123] Žeravica 1982, 186.
[124] Detaljnije o socijalnoj diferencijaciji i stratifikaciji stećaka kod Микић 1991, 218.

Summary

Ecclesiam de Glasinac – archaeological Excavations on the Crkvina in Bjelosavljevići

More than one century after the initially discovery, Glasinac is still one of the most important archaeological areas in the Balkans. Extensive research at Glasinac started in 1888, along with the establishment of the National Museum in Sarajevo. In the last few decades the main focus was on the interpretation of already existing, numerous, materials from more than thousand prehistoric tumulus. In addition to this, very small quantity of archaeological materials from historical periods have been published. Basically this has created a problem in understanding Glasinac as a region that was occupied by many different cultures and populations through, not just prehistoric but also historical periods. This paper presents results from rescue archaeological excavation from site Crkvine in Bjelosavljevići on Glasinac conducted from 2013–2014 and in 2017. The archaeological excavations discovered the remains of medieval church, decorated with frescoes, and 48 graves from the necropolis. The archeological sites is located on the elongated hill plateau, loosely connected in its western part to the neighboring massive. The plateau is oriented East-West with a clear view on Glasinac field and other known archaeological sites in surrounding. The church is dated based on architectural features in the first half of the 14th century. The object shows similarities with the churches from medieval Raška (Serbia), mostly built as a mausoleum for the nobil-

[125] Комар 2016, 84.

ity. During the late 14th century around the church a large necropolis is being formed, with characteristic Bosnian medieval tombstones – stećci. All the burial pits were cut into bedrock. The characteristic of this site are well-preserved wooden structures in graves. Some structural shapes are, for now, only known from this site. All deceased are buried in an extended position, oriented east-west, with a couple of exceptions. A greater number of children's graves indicate a high mortality rate of this population in the Middle Ages. The children had a different funeral practice, buried in shallow pit near adults without tombstones. Some of the graves contained luxurious material and indicate to the high status of the deceased. This is also confirmed by the remains of luxurious textiles, imported most probably from Dubrovnik.

Literatura

Anđelić, P. 1971, Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) XXVI, Sarajevo 1971, 347-360.

Anzulović, I. 2006, Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. st., Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48, Zadar 2006, 199-214.

Atanacković-Salčić, V. 1964, Zaštita srednjovjekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 175-180.

Bakalović, M. 2006, Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle, Godišnjak CBI 35, Sarajevo 2006, 179-195.

Баришић, С. 2002, Црква Св. Јована Претече у манастиру Студеница, Саопштења XXXIV, Београд 2002, 73-78.

Basler, Đ. 1962, Spolija antičke arhitekture na nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 115-118.

Bešlagić, Š. 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.

Bešlagić, Š. 1971, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š. 1964, Grborezi – srednjovjekovna nekropola, Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH, Sarajevo 1964.

Bešlagić, Š. 1962, Kalinovik – srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo 1962.

Bikić, B. 2010, Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe, Beograd 2010.

Богосављевић-Петровић, В. / Михаиловић, Т. 2000, Средњовековне некрополе и насеља у околини манастира Жиче, у: Суботић, Г. (ур.) Манастир Жича – зборник радова, Народни музеј у Краљеву, Краљево 2000, 263-275.

Булић, Д. 2013, Црква у Шумнику, нови поглед на датовање, Историјски часопис LXII, Београд 2013, 47-78.

Булић, Д. 2015, Црква у Радошићима, Историјски часопис LXIV, Београд 2015, 85-133.

Цветковић-Томашевић, Г. 1990/91, Бела црква у Карану – маузолеј жупана Брајана (Археолошка ископавања у цркви 1975. године), Саопштења 22-23, Београд 1990/91, 159-176.

Cvetković, B. 2015, Textiles and Their Usage in the Medieval Balkans – The Royal Context, u: Kapustka, M. / Woodfin, W. (ur.) Clothing the Sacred: Medieval Textiles as Fabric, Form, and Metaphor, Textile Studies 8, Berlin 2015, 33-53.

Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 575-644.

Човић. Б. 1976, Од Бутмира до Илира, Веселин Маслеша, Сарајево 1976.

Čremošnik, I. 1951, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) VI, Sarajevo 1951, 241-270.

Delonga, V. 2000, Arheološka istraživanja u Kučićima, Starohrvatska prosvjeta 27, Split 2000, 67-81.

Динић-Кнежевић, Д. 1982, Тканине у привреди средњовековног Дубровника, САНУ, Београд 1982.

Ђурић, Ј. В. 1975, Милешева и дрински тип цркве, Рашка баштина 1, Завод за заштиту споменика културе, Краљево 1975, 17-26.

Ercegović, S. 1962, Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 2, Zagreb 1962, 225-239.

Filipović, E. 2016, Bosna i Turci za vrijeme kralja Stjepana Dabiše – Neke nove spoznaje, у: Рудић, С. (ур.) Споменица др Тибора Живковића, Историјски институт, Београд 2016, 273-301.

Filipović, M. 1950, Glasinac – antropogeografsko-etnološka rasprava, Naučna knjiga, Beograd 1950.

Filipec, K. 2003, Prilog poznavanju trojagodnih sljepoočničarki u sjevernoj Hrvatskoj, Opuscula Archaeologica 27, Zagreb 2003, 561-567.

Fisković, C. 1949, Dubrovački zlatari od 13. do 17. st., Starohrvatska prosvjeta 1, Split 1949, 143-249.

Gjurašin, H. 2005, Zaštitna arheološka istraživanja u selu Koprivno sjeveroistočno od Klisa, Starohrvatska prosvjeta 32, Split 2005, 163-193.

Glavaš, T. 1982, Preromanička crkva u Vrutcima kod Vrela Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 37, Sarajevo 1982, 93-118.

Gunjača, S. 1955, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska prosvjeta 4, Split 1955, 85-134.

Imamović, E. 1996, Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 47, Sarajevo 1996, 61-85.

Jakšić, N. 1996, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, Starohrvatska prosvjeta 23, Split 1996, 139-172.

Jakšić, N. 1984, Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni, Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru 23 (10), Zadar 1984, 331-342.

Jakšić, N. 1983, Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23/1, Split 1983, 49-74.

Јанковић, Ђ. 1997, Манастир Добрун (археолошка истраживања у 1997. години), Наше старине 1 (н. с.), Бања Лука 1997, 41-48.

Jašarević, A. / Plasto Forić, M. 2018, The importance of small archaeological finds from Glasinac, in press.

Јашаревић, А. 2015, Тврђаве на Босни, Музеј у Добоју, Добој 2015.

Jašarević, A. 2014, Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda s Glasinca, Godišnjak CBI 43, Sarajevo 2014, 51-99.

Jelovina, D. 1963, Statistički tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske, Starohrvatska prosvjeta 8-9, Split 1963, 101-119.

Jelovina, D. 1960, Kasnosrednjovjekovna nekropola "Greblje" u selu Maljkovu, Starohrvatska prosvjeta 7, Split 1960, 255-266.

Jiriček, K. 1892, Glasinac u srednjem vijeku, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) V, Sarajevo 1982, 99-101.

Kajmaković, Z. 1981, Drina u doba Kosača, Naše starine XIV-XV, Sarajevo 1981, 141-177.

Kajmaković, Z. 1971. Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971.

Karaman, Lj. 1956, Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije, Starohrvatska prosvjeta 5, Split 1956, 129-134.

Kojić, Lj. / Wenzel, M. 1968, Veličani – srednjovjekovna nekropola i pregled srednjovjekovnog stakla Bosne i Hercegovine, Старинар XVIII, Београд 1968, 139-155.

Kolak, T. 2009, Trojagodne naušnice iz groba 53 s lokaliteta Čovini – Crikvine u Smiljanu, Starohrvatska prosvjeta 36, Split 2009, 221-228.

Комар, Г. 2016, Ћирилични натписи Старе Херцеговине (са прегледом крстова), Подгорица 2016.

Корач, В. 2001/2002, Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу, Зборник радова Византолошког института XXXIX, Београд 2001–2002, 103-146.

Kosorić, M. 1988, Bratunac 1, Arheološki leksikon BiH, Sarajevo 1988, 68.

Ковачевић, Д. 1954, Развој и организација царина у средњовјековној Босни, Годишњак Историјског друштва БиХ VI, Сарајево 2010, 229-248.

Котур, М. 2010, Фреске у Босни и Херцеговини, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа РС, Бања Лука 2010.

Kurtović, E. 2017, Iz historije Olova u srednjem vijeku, u: Kulturno nasljeđe Olova i olovskog kraja. Dani europskog nasljeđa 2016, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Sarajevo 2017, 13-80.

Kurtović, E. 2009, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača, Institut za istoriju, Sarajevo 2009.

Љамић-Валовић, Н. 1988, Средњовековне наушнице из Ратине и Горњег Ласца у вези проблематике култа мртвих у Србији између XI–XIV века, Зборник Народног музеја у Београду XIII–1, Београд 1988, 185-190.

Marić, M. 2009, Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušnica s osvrtom na područje Livanjskog polja, Starohrvatska prosvjeta 36, Split 2009, 199-220.

Микић, Ж. 1991, Први покушај социјалне стратификације средњовјековних стећака, Зборник филозофског факултета XVII, Београд 1991, 217-226.

Miletić, N. 1982, Izvještaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom blatu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 37, Sarajevo 1982, 123-165.

Miletić, N. 1963, Nakit u Bosni i Hercegovini – od kasne antike do novijeg doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1963.

Miletić, N. 1959, Srednjovjekovni grobovi u tumulu na Crkvini (Sjeversko), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 14, Sarajevo 1959, 217-219.

Petrinec, M. 2009, Groblje na Crkvini u Biskupiji – rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače, Starohrvatska prosvjeta 36, Split 2009, 163-197.

Petrinec, M. 1996, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici: katalog, Starohrvatska prosvjeta 23, Split 1996, 7-138.

Поповић, М. 2015, Манастир Студеница – археолошка открића. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2015.

Поповић, М. / Вукадиновић, С. 2007, Црква светог Стефана на Шћепан пољу под Соко-градом, Старинар LVII, Београд 2007, 137-174.

Поповић, М. 2006, Проблем проучавања средњовековног наслеђа у Полимљу, Старинар LV, Београд 2006, 181-195.

Поповић, Д. / Поповић, М. 2004, Манастир Куманица на Лиму, Археолошки институт, Београд 2004.

Поповић, М. 2004, Црквина Ружица крај врела Требишњице, Зборник за историју БиХ 4, Београд 2004, 67-80.

Радичевић, Д. 2013, Прилог проучавању средњовековног накита југозападне Србије с посебним осврtом на налазе из средњег Полимља, у: Осам векова манастира Милешева, том I, зборник радова, Међународни научни скуп Осам векова манастира Милешева 6–8. септембра 2012. године, Милешева 2013.

Радичевић, Д. 2000, Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима, Зборник радова Народног музеја XXX, Чачак 2000.

Радојковић, Б. 1995, Материјална култура босанске властеле, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 67-83.

Решетар, М. 1925, Дубровачка нумизматика: II (описни дио), Посебна издања Српске краљевске академије, књ. 59/24, Београд 1925.

Стратимировић, Ђ. 1891, Опис поља Гласинац, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) IV, Sarajevo 1891, 323-334.

Тошић, Ђ. 2003, Гласинац у земљи Павловића, у: Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет у С. Сарајеву, Књ. V., Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 77-90.

Тошић, Ђ. 1995, Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке, Зборник за историју БиХ 1, САНУ, Београд 1995, 85-97.

Truhelka, Ć. 1895, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) VII, Sarajevo 1895, 337-356.

Truhelka, Ć. 1902, Nalaz iz Vranjske, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) XIV, Sarajevo 1902, 221-227.

Васић, Р. 2004, Белешке о Гласинцу – Аутаријати, Balcanica XXXV, Београд 2004, 35-49.

Vego, M. 1955, Nadgrobni spomenici porodice Sanković u selu Biskupu kod Konjica, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) X, Sarajevo 1955, 155-166.

Војводић, У. 2015, Црква Светог Јована у Савову код Студенице, Саопштења XLVII, Београд 2015, 67-84.

Војводић, Д. 2010, Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче, у: Томовић, Г. (ур.) Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове, Беране 2010, 61-100.

Зечевић, Е. 2010, Накит из Цркве Св. Богородице у Куршумлији, Саопштења XLII, Београд 2010, 7-38.

Žeravica, L. 1982, Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 37, Sarajevo 1982, 179-205.

Wenzel, M. 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965.

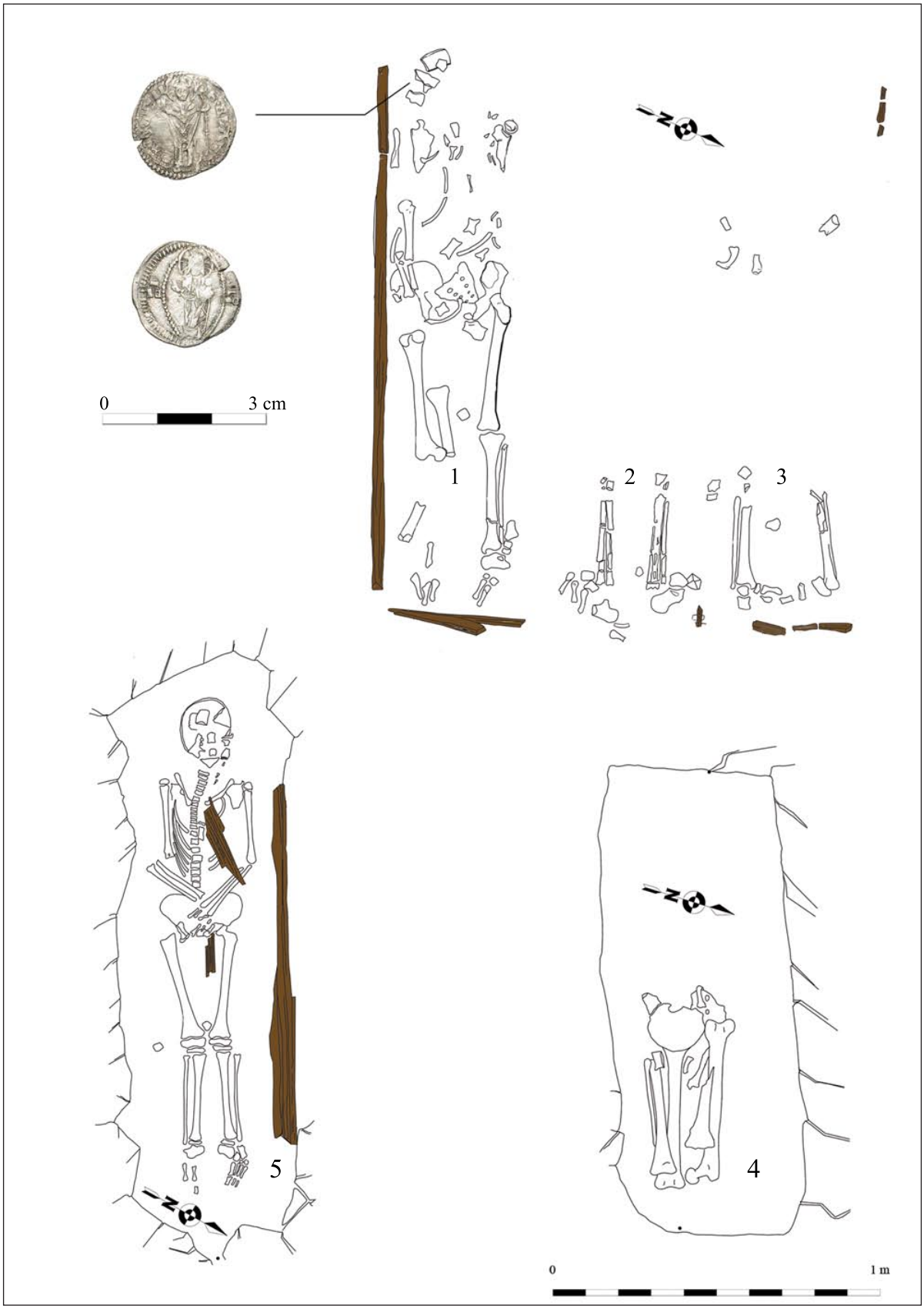

Tabla 1.

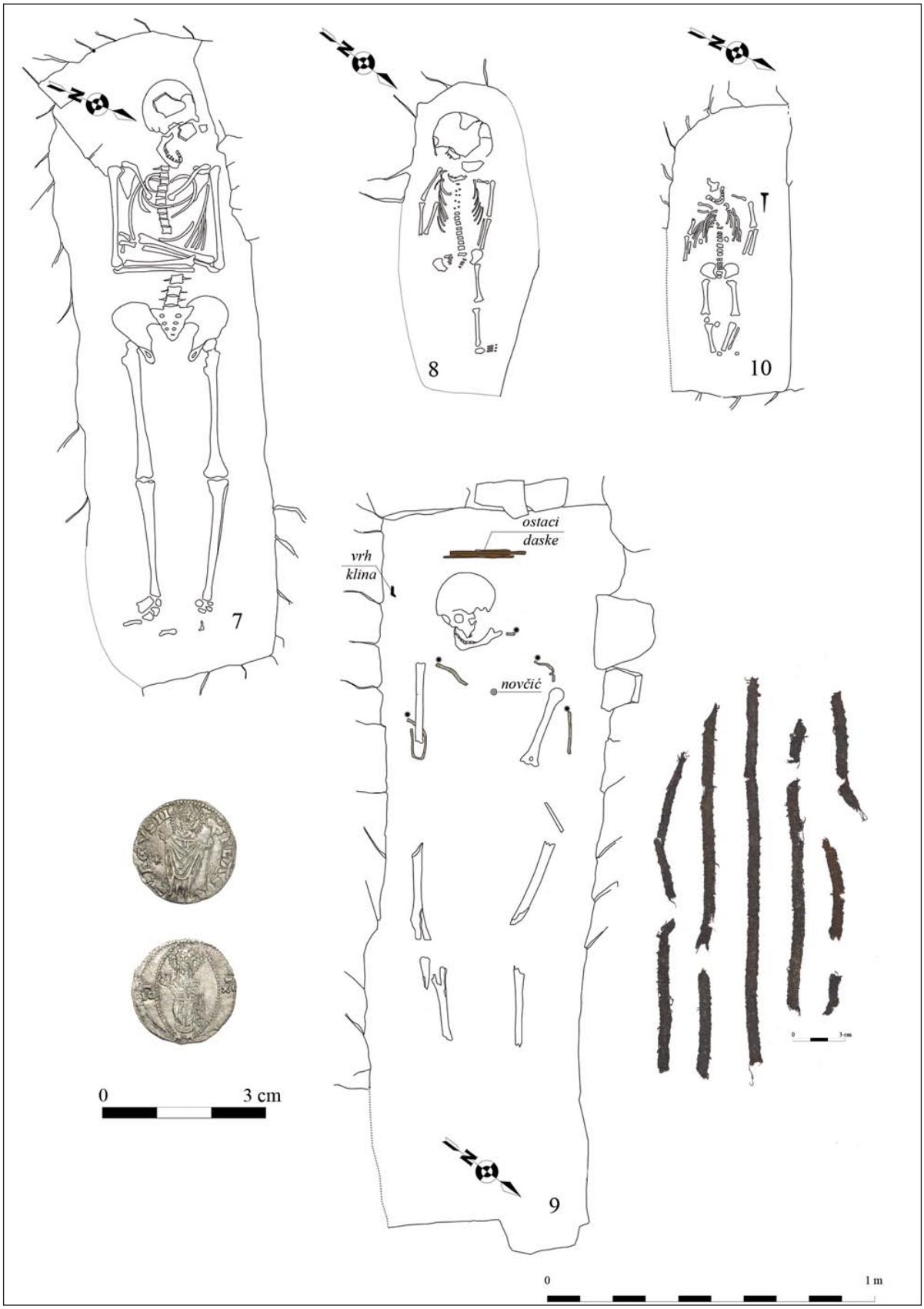

Tabla 2.

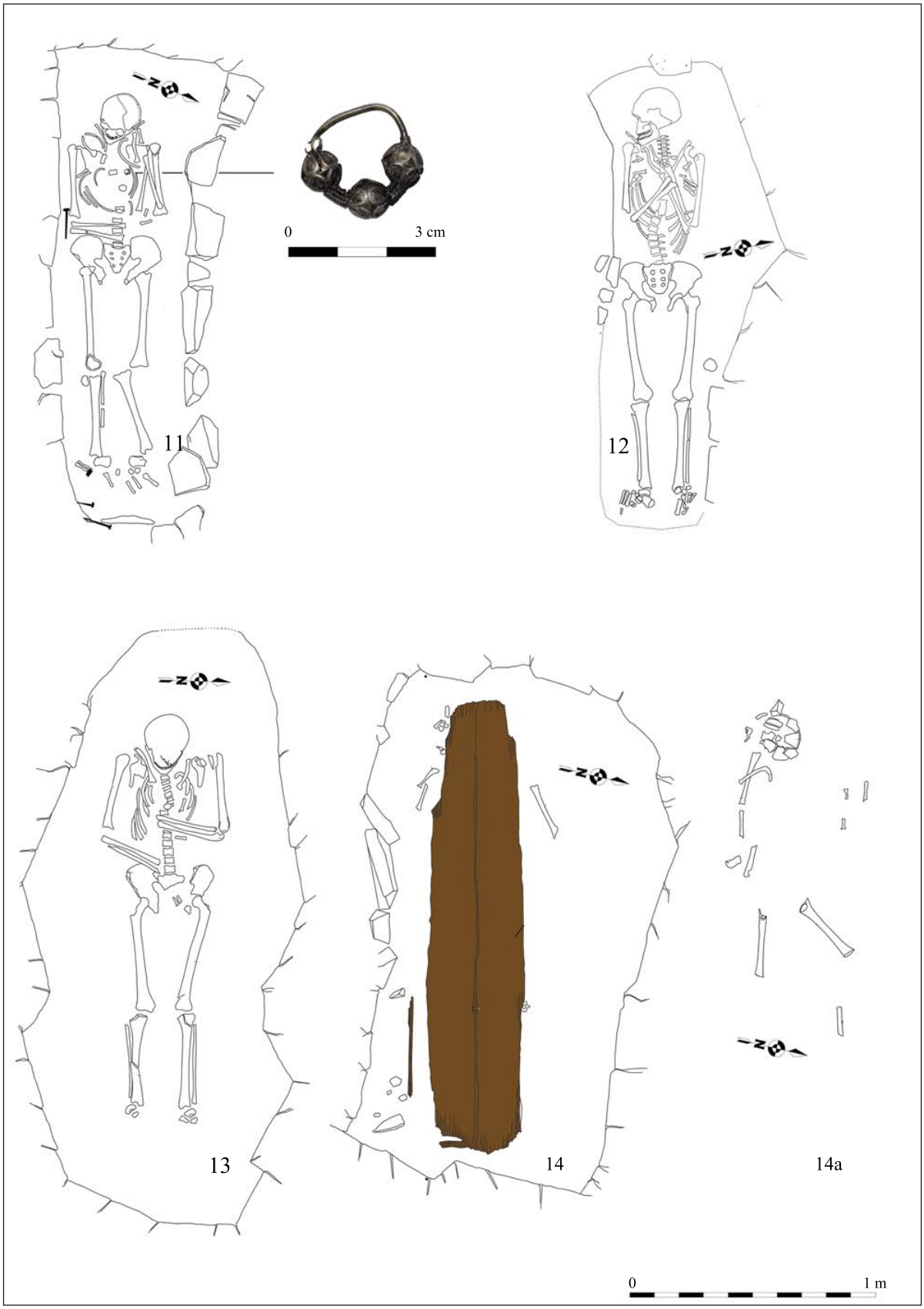

Tabla 3.

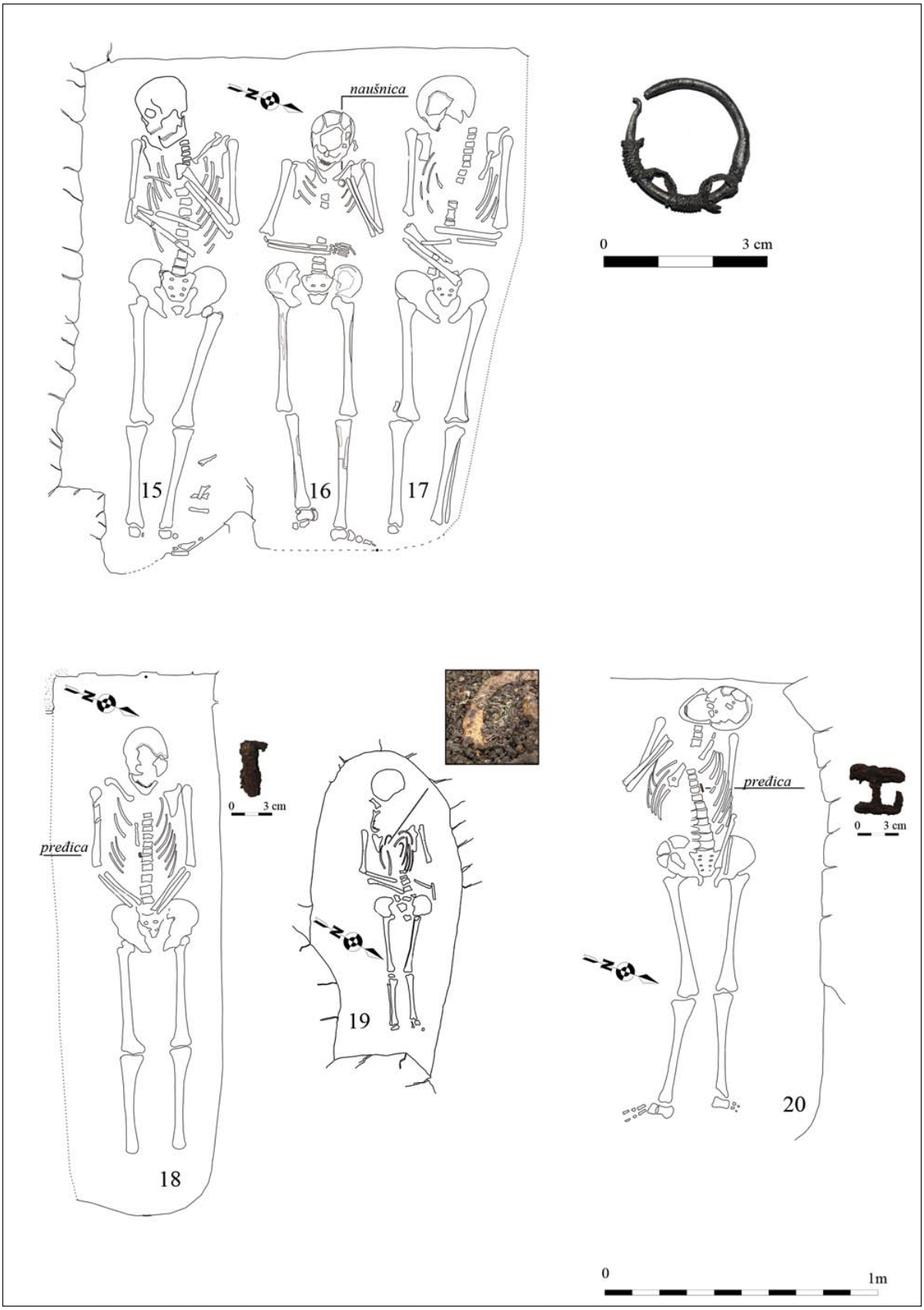

Tabla 4.

Tabla 5.

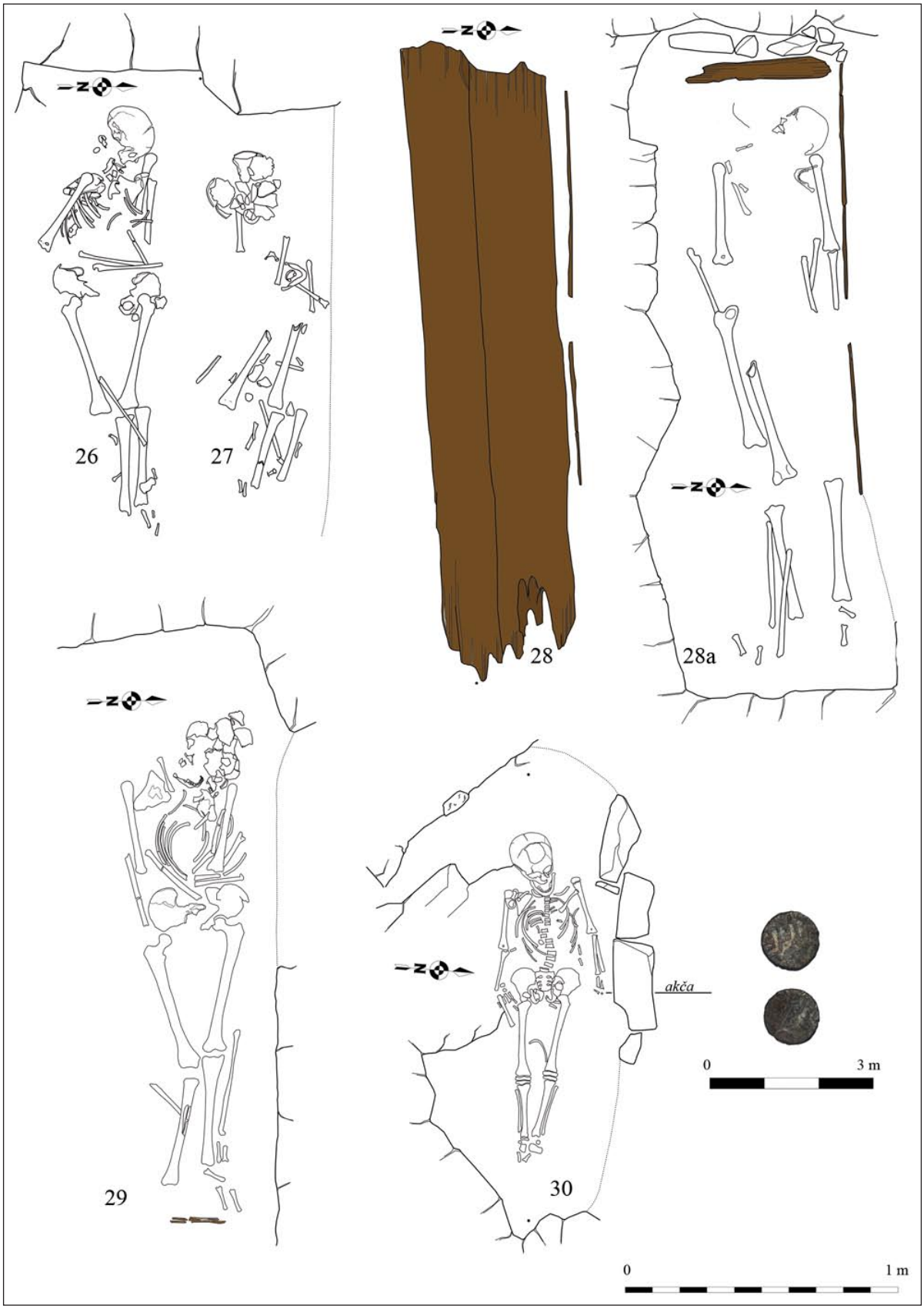

Tabla 6.

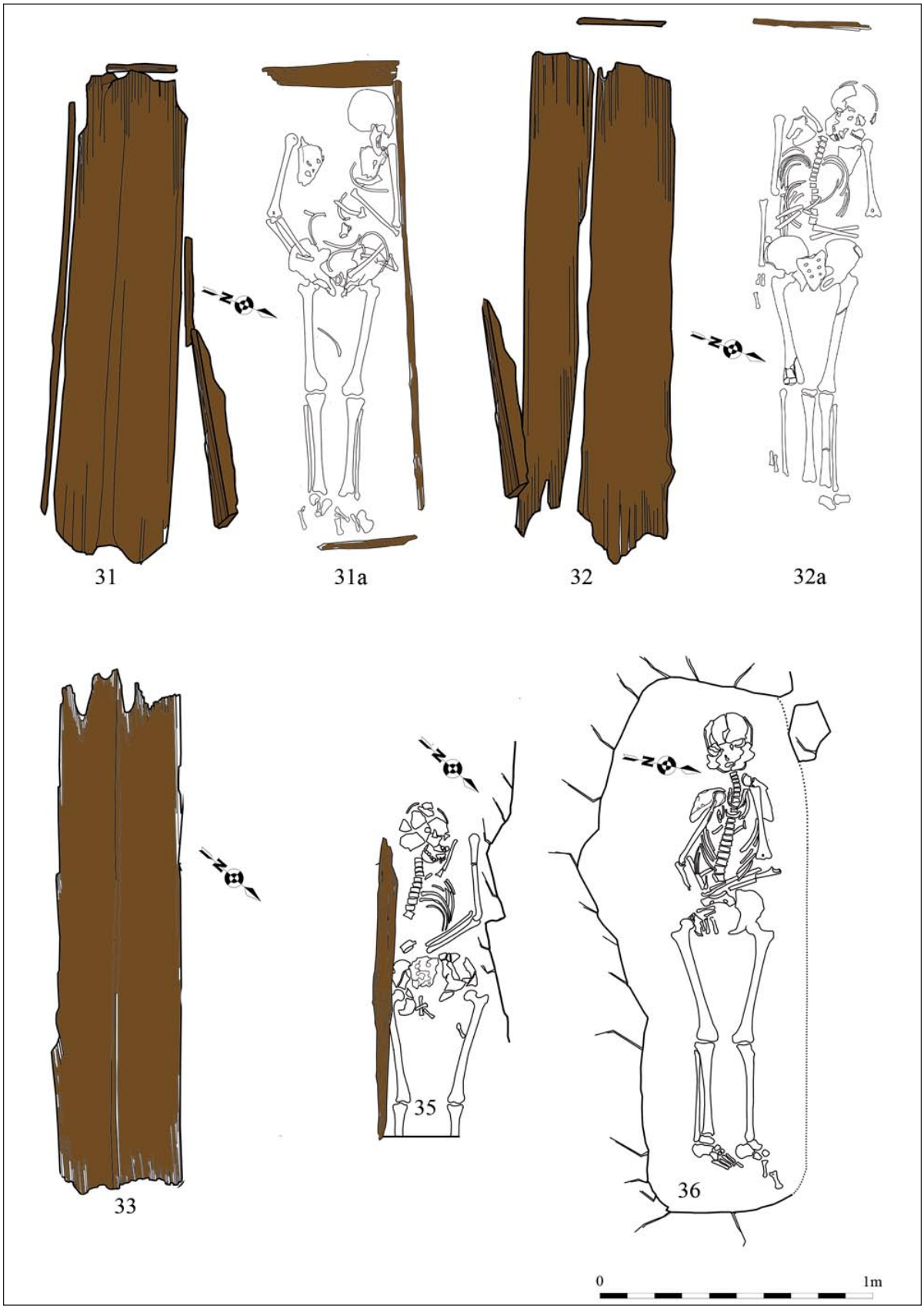

Tabla 7.

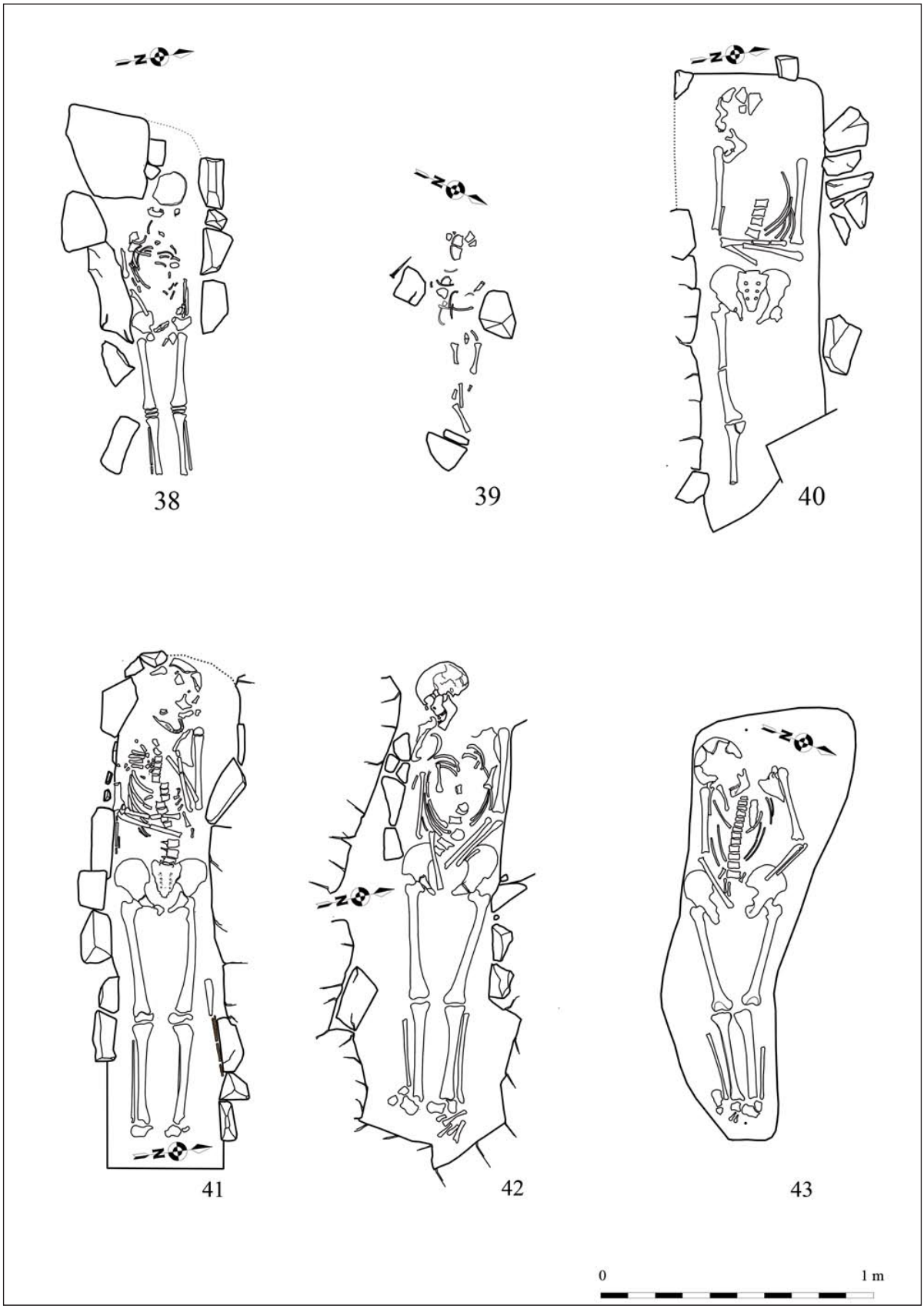

Tabla 8.

Tabla 9.

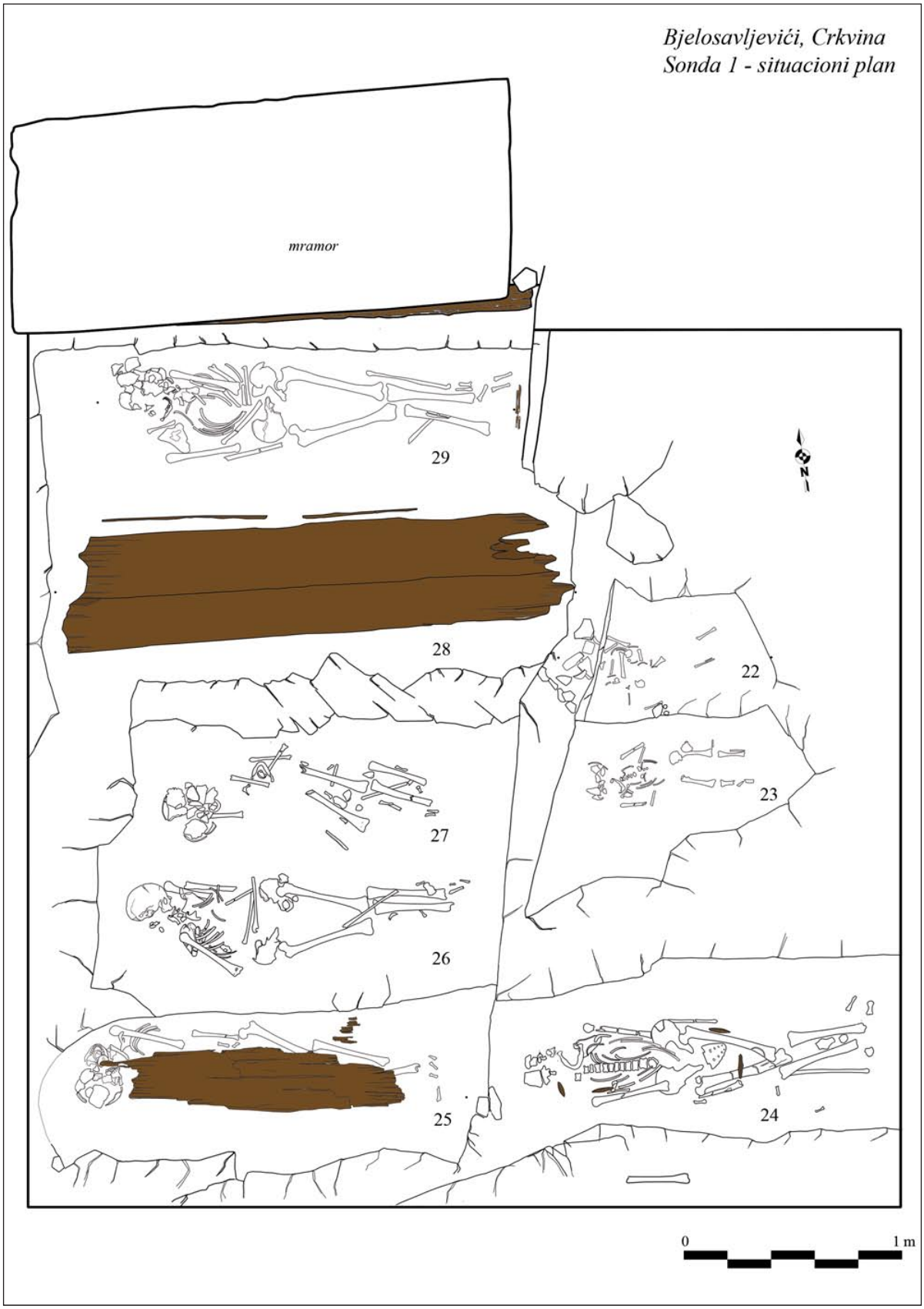
Bjelosavljevići, Crkvina
Sonda 1 - situacioni plan
mramor
29
28
27
26
25
22
23
24
N
0
1 m

Tabla 10.

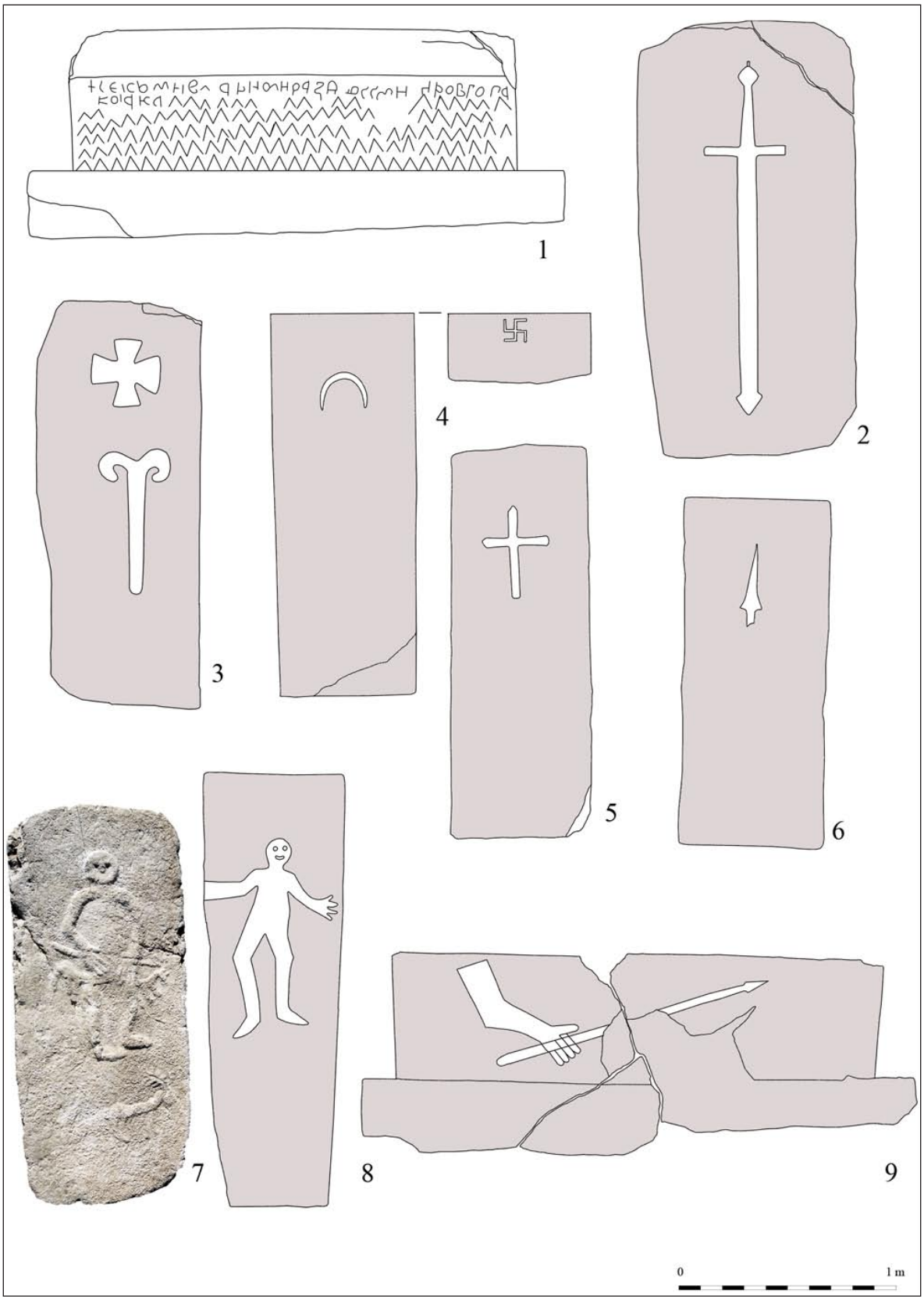

Tabla 11.

II
III
IV
A
B
C
D
d4
d8
30
31
32
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
15
16
17
18
19
20
21
западни зид
Bjelosavljevići, Crkvina
Osnova crkve

Tabla 12.

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:257-268
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.97

Kritike i prikazi / Besprechungen

Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine – Iron tools and implements of the roman period in Bosnia and Herzegovina*, Univerzitet u Sarajevu – Zemaljski muzej, Sarajevo 2014, 400 str.

Pripremajući svoju posljednju studiju, istaknuti arheolog i univerzitetski profesor Adnan Busuladžić odlučio se javnosti predstaviti aspekt rimske materijalne kulture koji u dosadašnjem naučnom diskursu nije naišao na odgovarajući tretman i interpretaciju. U pitanju je velika zbirka zanatske opreme koja se u prošlosti nije pokazala kao naročito privlačna tema za istraživače. Sporadični karakter ranijih pristupa obradi i prezentaciji rimskog metalnog oruđa, pretežno u kontekstu istraživanja određenog lokaliteta ili značajnije graditeljske cjeline, naveo je Busuladžića na ambiciozan zadatak stvaranja jedne cjelovite predstave o rimskom alatu s prostora Bosne i Hercegovine. Tako je došlo do nastanka sinteze *Antički željezni alat i oprema s prostora Bosne i Hercegovine* u kojoj se po prvi put na jednom mjestu objedinjuje ogroman korpus rimske zanatske opreme. Kroz detaljan i ilustrativan prikaz alata različite vrste i namjene, autor predstavlja širok dijapazon djelatnosti koje su oblikovale životnu svakodnevnicu čovjeka na prostoru nekadašnje provincije Dalmacije, odnosno južne Panonije. Printanje publikacije finansijski je podržao TEMPUS Biherit projekat, a u svojstvu izdavača našli su se Univerzitet u Sarajevu i Zemaljski muzej. Knjiga se sastoji od ukupno 400 stranica i printana je u skromnih 300 primjeraka.

Već u prvom poglavlju knjige, naslovljenom *Historijat istraživanja u Bosni i Hercegovini* (11-16), pored kraćeg pregleda imena koja su se bavila istraživanjem ove tematike, čitalac se upoznaje s jednim od ključnih problema s kojima se autor susreo prilikom pripreme djela. U pitanju je nedostupnost materijala, zbog čega su u studiji zastupljeni samo primjerci oruđa koji su bili fizički dostupni u trenutku njene pripreme. Tako su se izvan razmatranja našli neki publicirani, ali nedostupni primjerci metalnog oruđa iz Višića, Lisičića i Ljusine, kao i metalne izrađevine iz areala vojnog logora u Gračinama kod Ljubuškog. Najveći dio obrađenog materijala pronađen je u sklopu arhitekture rimskih vila koje su, kao upravni centri poljoprivrednih imanja (*fundi*), među prvima upošljavale naprednije metode i tehnike rada.

U tematskoj cjelini pod naslovom *Prirodne pretpostavke na prostoru Bosne i Hercegovine i pojava alata u prahistorijsko vrijeme* (16-18) autor iznosi kraći osvrt na neke prirodne osobenosti prostora današnje Bosne i Hercegovine dovodeći ih u direktnu vezu s razvojem zanatske djelatnosti u prahistorijsko doba. Izuzetno bogatstvo prirodnim resursima, prevashodno vodom, drvnom građom i rudnim materijalima, činili su dobru pretpostavku razvoja zanatske radinosti i u predrimsko doba, što najbolju potvrdu nalazi u brojnim primjercima oruđa ustanovljenog na različitim lokalitetima iz prahistorijskog doba.

Osnovna tematika knjige predstavljena je kroz 8 zasebnih cjelina, a u prvom redu stoji *Građevinski alat kao potvrda građevinskih vještina* (18-49, Tab. 1-34, Prilog 1-18). Kroz ukupno 16 vrsta alatki predstavljenih u ovom poglavlju, koje se u suštini mogu podijeliti na dvije osnovne grupe – alat korišten za obradu kamena i alat korišten za obradu drveta, autor pruža dragocjen uvid u oruđe koje je omogućilo postanak različitih arhitektonskih formi iz rimskog doba na prostoru Bosne i Hercegovine – vila rustika, vojnih logora, cesta itd. U isto vrijeme, kroz građevinsku opremu predstavljenu u ovome poglavlju čitalac ima priliku steći izvjesnu predstavu o količini napora i truda koji je bio potreban da se pravilno iskleše i obradi jedan kamen, a kamoli podigne čitava građevina. Suprotstavljajući forme i dimenzije predstavljenog alata impozantnim ostacima rimske vile u Mogorjelu pokraj Čapljine, odakle potiče najveći dio ovog oruđa, moramo se zapitati kako je bilo moguće pri takvom stepenu tehničke (ne)osposobljenosti izgraditi jedan ovakav objekat. Imajući na umu (ne)kvalitet korištenog oruđa, primarno čekića (*malleus*) i klina (*cuneus*), a potom i višenamjenskog budak-čekića (*acisculus*), podizanje masivnih zidova te pravilna, skoro perfektna obrada velikih količina kamena, iz perspektive savremenog tehnološki osviještenog čovjeka, doimaju se skoro kao nemoguć zadatak. Pa ipak, zidovi Mogorjela stoje i dan-danas, prkoseći zubu vre-

mena već više od 1500 godina. Izazov podizanja jednog ovakvog zdanja mogao je biti premošten samo uz dobru organizaciju rada i raspoloživost velike količine fizičke radne snage koja je kroz dugi vremenski period bila u stanju održati kontinuitet građevinskih radova. To ni u koju ruku ne umanjuje ulogu i značaj upotrijebljenih alatki koje su za tadašnje pojmove ipak bile najbolje što je tržište moglo da ponudi.

Poljoprivredni alat i oprema obrađuju se u cjelini pod naslovom *Antički poljoprivredni alat sa prostora Bosne i Hercegovine* (49-81, Tab. 35-71, Prilog 19-32). U konstelaciji različitih privrednih snaga koje su djelovale u unutrašnjosti provincije Dalmacije u rimsko doba, poljoprivreda ima najistaknutiju ulogu. Povoljna prirodna osnova te razvoj arhitekture rimskih vila koje postaju glavni nosioci primjene novih poljoprivrednih tehnologija, razlog je što ova djelatnost postaje jedno od glavnih obilježja naroda u zaleđu istočne jadranske obale. Iako tradicija bavljenja poljoprivredom svoje korijene nalazi i u predrimsko doba, tek uspostavom rimske vlasti ona doživljava svoj puni procvat. On se ogleda prvenstveno kroz razvoj novih poljoprivrednih kultura, napredniju organizaciju proizvodnje te upošljavanje novih tehnologija eksploatacije. Od korpusa poljoprivrednog alata sačuvanog s prostora Bosne i Hercegovine vrijedi istaći plug čija je primjena u unutrašnjosti provincije posvjedočena kroz prisustvo većeg broja primjeraka rala, crtala i gredelnice. Radi se uglavnom o lokalitetima na kojima su ustanovljeni ostaci rimskih vila, poput Lisičića, Stupa, Majdana kod Mrkonjić-Grada ili Mogorjela. Značaj uzgoja žitarica i drugih poljoprivrednih kultura naglašen je kroz prisutvo alatki srpa, kose i kosijera. Radi se o skupini oruđa poznatog pod zajedničkim nazivom *falces*, čija je upotreba najviše došla do izražaja u rimskim vilama na Stupu kod Sarajeva i Mogorjelu kod Čapljine te na lokalitetima u okolici Ljubuškog (Proboj, Grude).

Stočarski alat predstavljen je u poglavlju naslovljenom *Antička stočarska oprema sa prostora današnje Bosne i Hercegovine* (81-99, Tab. 72-93, Prilog 33-38). Poslije kratkog ekskursa o vrstama domaćih životinja koje se javljaju u rimsko doba na ovom prostoru, autor iznosi alatke koje su upotrebljavane pri uzgoju krupne i sitne stoke. Radi se o predmetima koji su uglavnom pronađeni na hercegovačkom području, od čega se po brojnosti naročito ističe lokalitet Mogorjelo. Nešto dublje u unutrašnjosti znatan broj nalaza ustanovljen je u Putičevu kod Travnika te Gradini kod Srebrenice na arealu nekadašnjeg municipija i kolonije Domavije (*Domavia*). Namjena alatki je skoro u svim slučajevima sasvim jasna. Jedinu nedoumicu ostavlja nekoliko primjeraka sitnog oruđa za koje još uvijek nije riješeno predstavlja li kirke, odnosno češalj za nabijanje tkanja, ili češagiju za timarenje životinja. Autor se u radu priklanja prvoj opciji na temelju činjenice da su zupci isuviše rijetko raspoređeni za efikasno timarenje životinja. Brojno najzastupljeniji su primjerci stočarskih zvona i kopita. Ističe se 7 ustanovljenih primjeraka zvona u Proboju kod Ljubuškog što, s obzirom na činjenicu da nisu sva grla nosila zvona, predstavlja indikaciju vrlo intenzivnog uzgoja krupne i sitne stoke na ovom vrlo značajnom imanju. Znatan broj kopita ustanovljenih u najvećoj mjeri u Mogorjelu i Gradini kod Sasa ukazuje na važnu ulogu teglećih životinja u svakodnevnoj organizaciji rada. Sva kopita s prostora Bosne i Hercegovine po svojim karakteristikama koristila su se pri potkivanju životinja iz skupine kopitara (konja, mazgi, mula i magaraca), od kojih svakako konj ima najvažniju ulogu. O njegovoj ulozi svjedoči i nekoliko primjeraka očuvanih žvala od kojih se po stepenu očuvanosti naročito ističe onaj iz Vareša s prisutnim elementima dekoracije u vidu urezanih cik-cak linija. Od stočarskog alata zastupljeni su još makaze, alatka za pripremu kopita, kuka, konjski nadglavnik, klin za stoku te dijelovi samara, kola i zaprega.

Slijedi kraće poglavlje *Lov i ribolov* (99-101, Tab. 94) u kojem je predstavljena samo jedna vrsta oruđa. Radi se o 3 primjerka harpuna ili ostiju iz Prdipolja kod Bihaća, Mogorjela kod Čapljine i Usore kod Tešnja, koji pokazuju da je ribolov i u rimsko doba zadržao izvjesnu ulogu u svakodnevnom životu ljudi ovog podneblja.

Od posebnog značaja za rimsku ekonomiju bili su rudarstvo i metalurgija. Poznato je da je prostor današnje Bosne i Hercegovine imao vrlo zapaženu ulogu u razvoju ovih djelatnosti u rimsko doba. Bogatstvo prirodnim resursima, između ostalog i rudama, razlog je što se u zaleđu istočne jadranske obale vrlo rano razvila intenzivna eksploatacija različitog rudnog materijala, što je u znatnoj mjeri dalo podstreka i procesu urbanizacije kroz osnivanje brojnih rudarskih naselja. U poglavlju naslovljenom *Rudarstvo i metalurgija* (101-117, Tab. 95-101, Prilog 39-41) autor iznosi ukupno 6 vrsta alatki koje su korištene u različitim rudarskim i metalurškim poslovima. Radi se o oruđu koje je uglavnom bilo vezano za metalurško-kovačke aktivnosti i određene postupke u procesu obrade metala, poput pripreme vatre – žara (kašika za žar i žarač), lijevanje metala (livačka kašika i posuda za lijevanje metala) i kovanje, odnosno finalnu obradu metala (nakovanj). S obzirom na značaj rudarstva i metalurgije u procesu razvoja unutrašnjosti provincije Dalmacije, pada u oči sasvim skroman broj ustanovljenih alatki. Malo dublja analiza razmještaja alata po lokalitetima otkriva da su skoro u potpunosti izostala ona mjesta koja su u prošlosti predstavljala vrlo aktivna središta metalurške i rudarske radinosti. Tako iz Sasa kod Srebrenice, poznatog ležišta srebra i nekadašnjeg središta uprave objedinjenih rudnika Dalmacije i Panonije, potiče samo jedan primjerak kliješta. Slična situacija je i s rudarskim rejonom Japre, gdje se našao samo jedan primjerak posude za lijevanje metala. Ništa manje značajna u tome nisu ni područja Majdan – Sinjakovo kod Mrkonjić-Grada, Ljubija i Stari Majdan kod Sanskog Mosta te zlatonosna oblast središnje Bosne (Fojnica – Kreševo – Kiseljak). U radu se, dakle, nije našao niti jedan primjerak oruđa koji bi ukazivao na činjenicu da se u ovim mjestima nekada vršila intenzivna

eksploatacija i obrada rudnog materijala. To svakako treba pripisati nedostupnosti građe koja se već na samom početku ističe kao temeljni problem ove studije.

Među oruđem koje Busuladžić uvrštava u knjigu našli su se i primjerci keramičarskog i kožarskog obrta. U poglavlju *Zanatstvo – obrada keramike, kože i vune* (117-126, Tab. 102-110, Prilog 42-53) obrađuje se ukupno 5 vrsta alatki koje su korištene u ovim poslovima. Keramičarsku djelatnost predstavlja samo jedna keramičarska kašika, poznata i pod općim nazivom *spatula*, dok razvoj kožarskog zanata ilustruju primjerci češlja, šila i igle.

U cjelini naslovljenoj *Rimski robovlasnički sistem na području današnje Bosne i Hercegovine* (126-129, Tab. 111-112) autor na osnovu nekoliko primjeraka željeznih okova ukazuje na praksu upotrebe robovske radne snage u zaleđu Jadrana. Poznato je da je uloga robova u rimskom državnom aparatu bila vrlo izražena. Procjenjuje se da je oko 30–40% ukupne populacije Italije u I stoljeću stare ere bilo u servilnom statusu, odnosno da su oko 10–15% ukupnog stanovništva Carstva u I stoljeću činili robovi. Ovakvom brojnom odnosu doprinio je u određenoj mjeri i prostor provincije Dalmacije, gdje je prisutnost osoba robovskog porijekla bila također vrlo zapažena. To se naročito odnosi na primorske krajeve koji dosta rano stupaju u proces urbanizacije, čime postaju vrlo privlačna destinacija za doseljavanje italskih kolonista s kojima ujedno dolaze i robovi. S druge strane, vrlo mala količina arheološke građe iz provincijske unutrašnjosti koja na bilo kakav način ukazuje na osobe robovskog statusa upućuje na činjenicu da sistem robovlasništva na ovom prostoru ipak nije bio razvijen u onoj mjeri u kojoj je to slučaj na primorju. U jednom od posljednjih radova koji se bave problematikom ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, u kojem se analizira 7 epigrafskih spomenika s imenima osoba robovskog porijekla, Almir Marić ističe da se radi uglavnom o osobama stranog, pretežno grčkog porijekla, koje su vršile određene funkcije u sklopu svoga imanja, bilo kao *vernae* ili kao *vilicusi*, te su kao takvi imali veće mogućnosti ostavljanja epigrafskih svjedočanstava.[1] S druge strane, ostala većina nije proizvela nikakvih materijalnih tragova svoga postojanja, zbog čega i nismo u mogućnosti izvoditi uopćene zaključke o intenzitetu i obimu robovlasničkih odnosa na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Primjerci željeznih okova koji se obrađuju u ovom poglavlju služe kao dopuna vrlo skromnog epigrafskog korpusa te kao takvi predstavljaju vrijedan doprinos poznavanju problematike ropstva na prostoru koji je nekada činio sastavni dio rimske provincije Dalmacije.

U cjelini naslovljenoj *Rimsko metalno posuđe i kuhinjska oprema* (129-133, Tab. 113, Prilog 55-56) obrađuju se alati čija je upotreba usko vezana za svakodnevni proces pripremanja hrane. U pitanju je malobrojna skupina oruđa iz koje vrijedi izdvojiti jedan primjerak tave s lokaliteta Stup kod Sarajeva, čiji unikatan način konstrukcije pričvršćivanjem za sadžak ne nalazi analogije među poznatim oblicima alata iz okruženja.

Poglavljem jednostavnog naziva *Varia* (133-137, Prilog 54 i Prilog 33), u kojem su predstavljene samo dvije vrste oruđa – vaga i visak, autor završava izlaganje o rimskom željeznom alatu s prostora Bosne i Hercegovine. Dvije vage tzv. brzog tipa za vaganje težeg tereta i pet primjeraka viska, od čega četiri potiču s Mogorjela, predstavljaju za sada jedini alat ove vrste ustanovljen na teritoriju Bosne i Hercegovine.

Rekapitulacija čitavog djela nalazi se u zaključnom dijelu (136-145) gdje, pored kraćeg osvrta na predstavljene djelatnosti, autor pojašnjava i metodološki postupak te manjkavosti njegove primjene u postupku obrade rimskog metalnog oruđa. Oslanjajući se na pristup Ivane Popović, predstavljen u studiji *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji* (Beograd 1988), autor je izvršio tipološku klasifikaciju alata prema vrstama zanata na građevinarstvo, poljoprivredu, stočarstvo, lov i ribolov, metalurgiju, zanatstvo – obrada keramike, kože i vune te robovlasništvo. Osnovni nedostatak ovog pristupa predstavlja činjenica da određene alatke imaju višestruku namjenu, zbog čega ih nije bilo moguće opredijeliti isključivo u jednu ili drugu djelatnost. Tako se u slučaju većeg broja ovakvih primjeraka stvara prilično konfuzna situacija koju je vrlo teško izbjeći. U ovom slučaju, međutim, "...vrlo je zanemariv broj ovakvih predmeta, zbog čega je i odlučeno da se materijal prezentira na ovaj način." Sličan problem javlja se i u pogledu datacije predmeta. Dosta alatki upotrebljavano je u dugom vremenskom rasponu, od prahistorijskog perioda do srednjeg vijeka, zadržavajući ne samo formu već i funkciju. Zbog toga se kao najprikladniji način hronološke determinacije pokazalo uklapanje u rimski civilizacijski i kulturni krug. Primjena ove svojevrsne relativne metode datiranja u ovom slučaju pokazala se kao vrlo zahvalna jer je najveći dio lokaliteta i arhitektonskih cjelina unutar kojeg su predmeti ustanovljeni rimskog postanja.

U kataloškom dijelu (145-203) navedeni su podaci poput inventarnog broja, mjesta nalaza, mjesta trenutne pohrane, dimenzija, datacije, dostupne literature te kraćeg opisa izgleda predmeta. Potom slijede uobičajena sredstva naučnog aparata bez kojeg je nezamislivo ijedno ozbiljnije naučno djelo – skraćenice (204-206) te popis korištenih izvora (203-204) i literature (206-229). Letimičnim pregledom naslova navedenih u bibliografskom popisu stiče se uvid u izuzetno širok i iscrpan repertoar kako domaće tako i strane građe, sasvim dovoljan za svakoga ko želi produbiti svoje znanje o datoj problematici. Od izuzetnog značaja je činjenica da je tekst dvojezičan s

[1] *Marić, A.* 2014, Servile caput – Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 43, Sarajevo 2014, 144-145.

paralelnim prijevodom na engleski jezik, u čemu najveću korist nalazi primarno inostrana javnost. Poznavaocima dosadašnjeg Busuladžićevog rada ovakav postupak ne predstavlja nikakvu novost. U pitanju je uobičajeni dodatak prisutan u svim njegovim ranije objavljenim studijama, a predstavlja pokušaj razbijanja jezičkog vakuuma koji već dugi niz godina obilježava arheološku nauku bosanskohercegovačkog prostora. Tendencija prešutnog odbijanja naučne komunikacije i dijaloga na jednom od vodećih svjetskih jezika, očigledna kroz sasvim neznatan broj prevedenih publikacija, u radovima Adnana Busuladžića u potpunosti je izgubila svoje uporište. Usvojivši dvojezičan pristup od samog početka svog naučnog djelovanja, on se čvrsto opredijelio za put naučnog razvoja i progresa te integracije bosanskohercegovačke arheološke misli u svjetsku arheološku zajednicu zauzevši, s pravom, poziciju predvodnika čitave plejade nove generacije arheologa.

Kao jedan od glavnih doprinosa ovog rada ističe se činjenica što se po prvi puta ova vrsta arheološke građe obrađuje na cjelovit i potpun način. Kao rezultat toga, revidirana su i ispravljena neka prijašnja tumačenja u pogledu tipološkog opredjeljenja alatki, a sačinjena je i bolja foto-tehnička dokumentacija samog materijala. Time je stvorena dosta bolja pretpostavka za buduće slične poduhvate na ovom polju koji bi, svakako, trebali obuhvatiti materijal koji sticajem okolnosti nije dospio u okvire ove studije.

Nova publikacija dr. Busuladžića predstavlja nastavak prakse monografske obrade rimskodobnog arheološkog materijala koju je autor primijenio obrađujući i druge aspekte rimske materijalne kulture s prostora Bosne i Hercegovine. Idući hronološkim redom, na sličan način obrađene su i rimske svjetiljke,[2] mozaici,[3] fibule iz kolekcije Zemaljskog muzeja u Sarajevu[4] i rimske vile.[5] Ovome treba dodati i analizu fibula iz kolekcije Franjevačkog samostana u Tolisi, čije printano izdanje na svjetlo dana izlazi istovremeno sa studijom o kojoj je ovdje riječ, predstavljajući svojevrstan kuriozitet u savremenoj naučnoj i stručnoj publicistici.[6] Imajući u vidu ovaj Busuladžićev zavidan stvaralački opus, ne možemo se otrgnuti utisku da se radi o izuzetno plodnom naučnom radniku čija djela predstavljaju najveći pojedinačni doprinos klasičnoj rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine u recentnijem periodu.

Tarik Silajdžić

[2] *Busuladžić, A*. 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini / Antique Lamps in the Collections in Bosnia-Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2007.

[3] *Busuladžić, A*. 2008, Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.

[4] *Busuladžić, A*. 2010, Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu / The morphology of antique fibulae in the collection of the National museum of Bosnia and Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010.

[5] *Busuladžić, A*. 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman villas in Bosnia and Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2011.

[6] *Busuladžić, A*. 2014, Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi / The Collection of Antique Fibulae from the Franciscan Monastery in Tolisa, Univerzitet u Sarajevu – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine – Franjevački samostan Tolisa, Sarajevo – Tolisa 2014.

Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2011, 293 str.

Monografija Rimske vile u Bosni i Hercegovini autora Adnana Busuladžića spada u vrednija djela suvremenog istraživanja antičkog perioda. Ova knjiga je rezultat doktorske disertacije gospodina Busuladžića, koju je obranio u Zagrebu 2008. godine. Knjiga je sastavljena od nekoliko većih i manjih poglavlja, uz priloge: Popis lokaliteta s rimskim vilama u Bosni i Hercegovini, Katalog istraženih vila, tabela istraženih vila u Bosni i Hercegovini, Izvori, Popis skraćenica, Literatura, Table tlocrta i rekonstrukcija, Prilozi i karte. Prvi dio knjige obrađuje geografsku i etničku sliku prostora današnje Bosne i Hercegovine u predrimsko vrijeme te sukobe autohtonog stanovništva i Rimljana kroz slavne delmatske ratove i Oktavijanove ratne pohode u Iliriku. Autor je naglasio važnost i značaj Ilirika i zaleđa kasnije rimske provincije Dalmacije, prostora koji je bio znatno zapostavljen u dosadašnjim znanstvenim istraživanjima i publikacijama.

U drugom dijelu, poslije uvodnog osvrta o općim prilikama u kasnoj antici na ovim prostorima, autor je prezentirao osnovne definicije i karakteristike rimskih vila, kroz primjere lokaliteta na kojima su potvrđeni ostatci ovakve arhitekture u Bosni i Hercegovini. Uz temeljnu podlogu o rimskim vilama autor se osvrnuo i na historijat znanstveno-istraživačkog rada na ovim prostorima, kroz dva osnovna istraživačka razdoblja. Prvo od tih razdoblja obuhvaća vremenskvi okvir od 1888. do sredine 50-ih godina 20. stoljeća, dok se drugo odnosi na vrijeme od sredine 1950-ih, do danas.

U trećem, najopsežnijem dijelu monografije, autor je na iznimno kvalitetan način opisao graditeljstvo, eksterijer i interijer rimske vile, cjelokupni sustav od gradnje do funkcioniranja, tj. njene upotrebe u svakodnevnom životu. Važni faktori prilikom odabira terena za gradnju su bili: položaj u blizini riječnih izvora i glavnih komunikacija te dostupnost materijala za gradnju. Vile su se uglavnom gradile na padinama brežuljaka. Građevinske tehnike, vrste građevinskih materijala, pojava žbuke, vrste građevinskog alata koji se koristio pri izgradnji vila, obrađeni su kao zasebne cjeline unutar kojih su svaki alat, tehnika ili materijal posebno opisani. Tipologija i kategorizacija vila na području Bosne i Hercegovine prezentirani su kroz pregled podjele osnovnih tipova na podtipove (*villa rustica*, *villa suburbana*, *villa urbana*), u čemu se polazi od stanovišta brojnih znanstvenika, od A. McKaya, M. Biróa, M. Suića, R. Matijašića, M. Rotozeffa, do J. T. Smitha. Obrada osnovnih dijelova vile, koji podrazumijevaju tipove svake od navedenih prostorija (hodnik, trijem, peristil, vrt, apsida, kupališta-terme, kuhinja, ograde, pomoćni objekti – radionice i spremišta, fortifikacije), uz sustav zagrijavanja, čak i pokućstvo u rimskim kućama, mogla bi se zaokružiti kao jedna velika cjelina koja se tiče unutrašnjeg prostora vile. U dijelu o pokućstvu u rimskim kućama detaljno je obrađena tipologija keramičkog posuđa, od *terra sigillatae, terra nigrae*, kućne keramike, domaće, obojene, do bizantske. Zatim su tu svjetiljke, staklo, predmeti od bronce i željeza, metalno posuđe, kao i numizmatički nalazi čiji su primjerci zabilježeni u istraženim vilama na području Bosne i Hercegovine, ili kao slučajno otkriveni nalazi.

U četvrtom dijelu knjige obrađuje se uloga vile u razvoju poljoprivrede i zanatstva, što autor izvodi kroz odgovarajući opis alata i ostalih nalaza koji se vežu za ove grane čovjekove djelatnosti. U ovom poglavlju autor je također obradio tragove stočarstva koji su pronađeni u rimskim vilama, od zvona, škara, češljeva, sve do konjskih potkova kojih je najveći broj dosada pronađenih zabilježen na lokalitetu Mogorjelo. Intenzivni uzgoj stoke u antičko vrijeme na ovim prostorima daje sliku koja se i ne razlikuje u puno toga od današnje, a to je uzgoj konja, goveda, svinja, ovaca i koza. Poljoprivreda je osvjedočena kroz alate kojima su se služili stanovnici vila, ali i kulturama koje su uzgajane: proso, pšenica, raž, grah, repa, radič, mrkva, grašak, kupus, salata, vinova loza, maslina, jabuka, kruška, trešnja i ostale kulture koje također potvrđuju da se slika poljoprivrede iz antičkog vremena u znatnoj mjeri može poistovjetiti s današnjom.

Peti dio knjige rasvjetljava tematiku rimskih vila iz ranokršćanskog razdoblja, gdje dolazi do prenamjene stambenog karaktera vila, ili njihovog dijela, u sakralni, što je i evidentirano na nekoliko primjera u Bosni i Hercegovini. Radi se o transformaciji objekta iz profano-stambenog u sakralno-kršćanski objekat. Vila na Paniku, vila u Majdanu, vile u Stocu, Višićima i na Ilidži, samo su neki od primjera na kojima je potvrđeno netom prije navedeno. Ono što je potrebno istaknuti jest da je vila u Paniku primjer kada sjeverni dio graditeljskog kompleksa posjeduje prostoriju u obliku križa, tj. dio vile dobiva sakralnu namjenu, dok je ona u Majdanu primjer transformacije cijelog objekta u sakralno zdanje. Na primjeru Cima i Žitomislića može se vidjeti stambeni objekt kao dio crkvenog kompleksa ili samostana. Možda je u ovom dijelu kao primjer transformacije stambenog dijela u sakralnu arhitekturu trebalo navesti i Mogorjelo, jednu od najsačuvanijih vila rustika u Bosni i Hercegovini, na čijem je prostoru naknadno bila izgrađena dvojna bazilika.

U šestom dijelu autor je obradio ulogu rimske vile u odnosu na komunikacije, urbana naselja i vojne objekte. Autor dalje naglašava da je gradnja vila označavala vrijeme mira na određenom području i da su one

podizane po jasno propisanim standardima i preporukama ovakve gradnje, što je i opisano u Katonovom djelu *De agri cultura*. Dva najvažnija centra rimske provincije Dalmacije bila su Salona i Narona, iz kojih su se utjecaji širili i u unutrašnjost na područje današnje Bosne i Hercegovine. Područje doline rijeke Neretve naročito je bogato nalazištima iz rimskog perioda. Podizanje vila pored rimskih puteva, povezanost vila i objekata fortifikacijskog karaktera, dokaz su povezanosti procesa romanizacije i urbanizacije ovih prostora.

Sedma cjelina obrađuje pravne pretpostavke organizacije i funkcioniranja rimskog seoskog imanja. Autor je detaljno objasnio pojmove i sustav funkcioniranja, od državnih imanja koja su se dijelila doseljenicima i veteranima još u ranom periodu, sve do robovske radne snage, koja je predstavljala temelj radne snage na svakom imanju. Na području Narone, jedna trećina nadgrobnih spomenika pripadala je robovima. Autor navodi dvije faze uključivanja ovih krajeva u proces romanizacije. Prva je faza osvajanja i osnivanja prvih municipija i kolonija, dok se drugom fazom smatra period od osnutka ovih naselja do kasne antike. Etničku strukturu se može pratiti i kroz primjer sklapanja brakova između vojnika i domaćih žena.

Pojavu i definiciju velikog posjeda, kao i njegovu podjelu na dvije grupe na prostoru Bosne i Hercegovine u antičko i kasnoantičko doba, autor je jezgrovito objasnio u dosta sažetom osmom poglavlju. Na osnovu obuhvatne analize ostataka arhitekture, autor donosi podjelu na dvije grupe ovakvih zdanja. Prva grupa uključuje samo vile, naprimjer Višići, a u drugu spadaju vile koje su transformirane u utvrđenu rezidenciju, kao što je ona u Mogorjelu. U zaleđu rimske provincije Dalmacije prevladava prva grupa, što je razumljivo, jer su *villae rusticae* jedna od osnova antičkog gospodarstva, bilo da se radi o poljoprivredi i stočarstvu ili pak drugim proizvodnim aktivnostima.

Deveti se dio knjige tiče tipološke klasifikacije rimskih vila na području današnje Bosne i Hercegovine, uz napomenu da je za svako područje vezana neka specifičnost koja odudara od ostalih područja na kojima su građene vile. Ovom poglavlju se može prisloniti i drugi dio, tj. analiza navedene klasifikacije. Na temelju 150 zabilježenih objekata, od čega 43 predstavljaju rimske vile, autor donosi klasifikaciju s 10 osnovnih tipova, uz pripadajuće varijante. Rimske vile mogu predstavljati građevine od skromnijih objekata, pa sve do reprezentativnih zdanja, kakva je vila u Višićima. Na području današnje Bosne i Hercegovine, autor izdvaja dva tipa: panonsko-autohtoni i dalmatinski tip, te zaključuje da je najveći broj vila predstavljao kombinaciju ova dva tipa.

Desetom cjelinom autor zaokružuje ovu tematiku razmatranjem sudbine rimskih vila s ovog područja u srednjovjekovnom periodu. Ovaj period karakterizira prisustvo slavenske populacije, što je vidno u pokretnim i nepokretnim nalazima. Lokaliteti s takvim nalazima svjedoče o kontinuitetu naseljavanja od antičkog do srednjovjekovnog doba, ili čak od prapovijesnog do srednjovjekovnog, ako se uzmu u obzir i gradine.

Na kraju treba reći da je autor ovim djelom u znatnoj mjeri rasvijetlio problematiku građevina ovog tipa iz rimskog vremena u današnjoj Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da je ta tematika na ovom području bila nedovoljno istražena, to ova vrijedna studija dobiva još više značaja. Djelo pruža kompletnu sliku rimskih vila i njihove tipologije ilustrovane brojnim rekonstrukcijama i tlocrtima, uz jezgrovito objašnjene termine, procese, društveni, pravni, ekonomski okvir, uz konkretne primjere lokaliteta, onih istraženih i onih koji su do sada bili nepoznati. U cjelini, radi se o modernoj i reprezentativnoj monografiji koja će u svakom pogledu pripomoći daljnjim istraživanjima antičkog razdoblja na našem prostoru.

Maja Soldo

Adis Zilić, *Stećci Podveležja – The Medieval Tombstones of Podveležje*, Izdanja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Knjiga 8, Mostar 2016, 211 str.

U izdavaštvu Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke tokom 2016. godine publicirana je monografija *Stećci Podveležja*. Autor publikacije o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima podveleškog kraja je Adis Zilić, docent na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Zilić je do sada u naučnim časopisima publicirao više naučnih radova i osvrta na najnovija izdanja iz struke, a decembra 2016. godine na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru odbranio je doktorsku disertaciju pod naslovom "Bosna i Dubrovnik (od kraja XII do sredine XV stoljeća)". U ulozi recenzenata ovog izdanja našli su se eminentni stručnjaci iz problematike materijalne kulture srednjovjekovne bosanske države: historičar Dubravko Lovrenović te arheolozi Mirsad Sijarić i Edin Bujak. Monografija je nastala na osnovu istraživanja upriličenog za potrebe autorova učešća na načnom skupu "Šefik Bešlagić i stećci" održanog u maju 2014. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu u organizaciji Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije. Ova publikacija se naslanja na istraživanja bosanskohercegovačkih stećaka koji su posljednju deceniju ponovo došli u aktivan istraživački fokus naučnika. Obradom uskog geografskog pojasa Zilić promatra i popularizira fenomen stećaka na primjeru jednog mikroregiona.

Posmatrano u prostornom kontekstu, monografija obrađuje okvir koji u ranijim publikacijama nije dobio zadovoljavajuću obradu. Stećci ovog podneblja gotovo nikako nisu ušli u sistematski popis ovih spomenika koji je pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća vodio Šefik Bešlagić ispred Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Istraživanjem stećaka ovog kraja bavili su se samo fragmentarno Marian Wenzel, Šefik Bešlagić i Nada Miletić. Izostanak ovog tematskog okvira iz ranijih naučnih ostvarenja potpuno opravdava naslovljeno autorovo istraživanje. Višegodišnji prikupljani terenski materijal, u kompilaciji sa širim naučnim spoznajama o problematici stećaka, predstavlja autorov kapital koji ulaže u ovu monografiju. Tokom Zilićevih istraživanja najveća pažnja posvećena je broju stećaka na nekropolama, njihovim oblicima, dimenzijama, zastupljenim reljefima, očuvanosti te stepenu devastacije stećaka. Koncepcija izdanja sadrži uporedni engleski prijevod izvornog teksta. Autor je priredio i interesantnu kartu rasprostranjenosti stećaka podveleškog kraja doprinoseći na taj način prostornoj percepciji prisustva ove vrste spomenika.

Podveleški plato zauzima prostor između Mostara i Nevesinja, a izdužen je u pravcu sjeverozapad-jugoistok površine između 160-170 kvadratnih kilometara. Radi se o teritoriju koji je u vremenskim okvirima podizanja stećaka bio integralni dio bosanske države. Na ovom prostoru autor je ustanovio i istražio ukupno šest zasebnih lokaliteta, kontekstualizirao ih historijskim podacima te detaljno elaborirao zapažanja. Na širem lokalitetu Rabine autor je pronašao šest nekropola sa stećcima. Selo Rabine nije zabilježeno za vrijeme srednjovjekovne epohe, a prvi se put spominje u osmanskom popisu iz 1468/1469. godine. Posebno je zanimljiv središnji dio ovog sela u kojem je smješteno više nekropola stećaka, muslimanski harem i pravoslavno groblje. Opća karakteristika nekropola na ovom lokalitetu odnosi se na uobičajeno mali broj ornamentisanih stećaka koji se javljaju u oblicima ploča, sanduka te rijetko krstača i sljemenjaka. Lokalitet Kukorina nalazi se u istočnom dijelu Podveležja i zauzima centralni dio cijelog područja. Unutar ovog lokaliteta autor je ustanovio i istražio tri nekropole, od kojih se izdvaja nekropola Jarčišta sa 60 stećaka. Na ovoj nekropoli stećci su podizani ponajviše u obliku ploča, dok pojedine primjerke krase motivi polumjeseca, rozeta te prikaz štita i mača. U blizini ove nekropole pronađen je i muslimanski harem s manjim brojem nišana. Kontinuitet sahranjivanja zasvjedočen je i na nekropoli Plovitine gdje je autor ustanovio kako su stećci postavljeni na tumulu. Na primjeru mjesta Gornji Kružanj autor ukazuje na odnos današnjeg čovjeka prema ovom srednjovjekovnom blagu. Naime, nekropola s 13 stećaka na užem lokalitetu Grdojevac devastirana je sedamdesetih godina prošlog stoljeća zbog izgradnje saobraćajnog puta.

Poseban fokus Zilićevog istraživanja usmjeren je na Podvelež koji predstavlja centralno naselje podveleškog platoa. Ovo mjesto sadrži ponajviše materijalnih ostataka iz ranijih epoha, a za Podvelež je vezano interesantno narodno predanje kako su raniji stanovnici ovog mjesta držali stoku hercega Stjepana Kosače te je zbog toga ovo mjesto nazivano Svinjarina. Analizirajući prvi osmanski popis autor pronalazi naselje Svinar, odnosno Svinjar prema nešto kasnijem popisu. Na području naselja Podvelež terenskim istraživanjem pronađeno je pet nekropola s ukupno 160 stećaka. Najupečatljiviji lokalitet na ovom prostoru je Jagodno na kojem se nalazi nekropola Humčica sa stotinu stećaka. Na nekropoli su zastupljeni svi oblici stećaka raznovrsne ornamentacije, dok se od reljefnih motiva nalaze rozete, polumjesec, vodenica, krst, ljudske figure, bordure, ljiljani, štit, mač i drugi. Prema ranijim istraživanjima na spomenutoj nekropoli nalazila se još jedna krstača za koju je Zilić ustanovio kako je izmještena u vremenskom okviru tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća. Slučaj masovnog uništavanja stećaka autor promatra kroz primjer lokaliteta Begovište između Šipovca i Dobrča gdje je skoro kompletna nekropola iskorištena za potrebe gradnje puta. Posebno je zanimljiv slučaj uništene krstače na kojoj se, prema ranijim za-

pisima, nalazio tekst koji govori o županu Radinu, njegovom ocu Nenadu i sinu Radisavu. Radi se o ličnostima koje, prema autorovim saznanjima, nisu zasvjedočene u drugim izvorima. Sumarna analiza istraživanja ukazuje na to da se na prostoru Podveležja nalazi ukupno 347 stećaka te kako se na oko 11 procenata spomenika nalaze reljefni motivi. Najzastupljeniji motivi su polumjesec, rozeta, mač i bordure. Novinu na našem prostoru predstavlja i utvrđivanje okvirne mase stećaka na osnovu dimenzija i vrste kamena koju je autor priredio na primjeru nekropole Polje.

Monografija *Stećci Podveležja – The Medieval Tombstones of Podveležje* Adisa Zilića predstavlja originalni doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima – stećcima. Zilić je skrenuo pažnju naučne javnosti na regiju koja je izmakla fokusu istraživača ove problematike. Na ovom prostoru autor je ukupno ustanovio i obradio šesnaest nekropola te dva pojedinačna primjerka. Zilićevi temeljni zaključci kreću se duž linije ukazivanja kako su na ovim nekropolama zabilježeni svi poznati oblici stećaka potpuno raznolike orijentacije. Posebna pažnja je usmjerena prema stećcima koji su prema ranijim terenskim istraživanjima zabilježeni na ovom području, a do danas su izmješteni ili uništeni. Uporedni tekst na engleskom jeziku čini ovu publikaciju interesantnom i u međunarodnim okvirima. Monografiju krasi i materijalni kvalitet izdanja koji se ogleda u specifičnom formatu prilagođenom studijama ove vrste, tvrdim uvezom koji garantuje dugotrajni staž te velikim brojem vrhunskih fotografija i skica stećaka i njihove ornamentacije. Radi se o publikaciji koja svojim sadržajem upoznaje s do danas nepoznatim podacima iz segmenta materijalnih ostataka srednjovjekovne bosanske države. Kroz ovu knjigu autor čitaocu približava konfiguraciju terena i ambijent u kojem su podizani stećci. Iako je istraživanje bazirano na uskom prostornom okviru, Zilićeva analiza ukazuje na specifične osobenosti srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika ovog kraja. Analizom materijalnih ostataka s prostora Podveležja, odnosno neposredne okoline lokaliteta na kojima su smještene nekropole, autor je dijagnosticirao kontinuitet života na ovom teritoriju od prahistorije, preko srednjovjekovnog doba i perioda osmanske vladavine do najnovijih dana. Neraskidiva veza života i smrti kroz još jedno interesantno izdanje predstavljena je kao neiscrpno vrelo interpretacije duhovne svakodnevnice srednjovjekovnih Bošnjana.

Enes Dedić

Nada Zečević, *The Tocco of the Greek Realm. Nobility, Power and Imagination in Latin Greece (14th – 15th Centuries)*, Makart – Faculty of Philosophy of the University of Eastern Sarajevo, Beograd – Istočno Sarajevo 2014, 224 str.[1]

Druga knjiga istaknute medievistice Nade Zečević, trenutno zaposlene na Royal Holloway University of London, posvećena je jednoj od niza zanimljivih tema vezanih za proučavanje srednjovjekovnog plemstva – evoluciji razvoja moći jedne južnoitalijanske plemićke porodice, koja je od svojih posjeda na jugu Italije, nošena valom IV križarskog rata i njime uzrokovanog latinskog ekspanzionizma na jugoistoku Evrope, došla do velike moći i uticaja u ostacima Latinskog carstva na teritoriji kopnene i otočne Grčke. Autorica se odlučila da prati genezu napuljske porodice Tocco, koja je u zenitu svoje moći i slave, u periodu 1357–1479, samostalno vladala područjem koje je obuhvatalo Jonska ostrva, Epir i dijelove Peloponeza. Ova knjiga predstavlja doktorsku disertaciju koju je dr. Zečević odbranila 2004. godine na Odsjeku za srednjovjekovne studije Centralnoeuropskog univerziteta u Budimpešti, pod mentorstvom renomiranog mađarsko-američkog medieviste Janoša Baka.

Pored standardnog uvoda, knjiga je podijeljena na tri poglavlja koja prate hronološko-geografski razvoj porodice Tocco, nakon kojih slijede zaključak, dva priloga s hronološkim, genealoškim i prosopografskim detaljima te spiskovima bizantskih careva, napuljskih kraljeva, papa i osmanskih sultana, zatim sumarum na engleskom i italijanskom jeziku, bogat slikovni prilog te indeks ličnosti spomenutih u knjizi i izbor iz korištene bibliografije. Uvod je otvoren citatom poznatog bizantskog historičara, filozofa i jednog od vodećih intelektualaca 14. stoljeća Nikifora Grigore, koji Latine učesnike IV križarskog rata upoređuje s divljim Skitima, i to više od jednog stoljeća nakon IV križarskog rata. Očit antagonizam prema zapadnjacima koji izbija iz Nikiforovih riječi svjedoči o emocijama koje su bile uzburkane više od jednog stoljeća nakon osvajanja Carigrada, ali i nekoliko desetljeća nakon pada samog Latinskog carstva, te predstavlja još jedno zorno svjedočanstvo dugovječnosti koju je nosio događaj iz 1204. godine. Ova knjiga, međutim, posvećena je jednoj drugoj posljedici preusmjeravanja križarskog pohoda s Egipta na Konstantinopolj, tj. ispitivanju porasta moći nasljednika Nikiforovih "Skita", na primjeru normanske porodice Tocco.

Prvo poglavlje pod nazivom *From Naples to the Heptanese (until c. 1375)* (11-45) otvoreno je raspravom o jednom od najvažnijih termina za srednjovjekovne studije, za koji u našem jeziku nažalost još uvijek ne postoji specijaliziran termin, dok je engleska historiografija uspjela da iskuje sjajnu riječ "realm". Pojednostavljeno gledano, ona bi se mogla prevesti kao područje vladavine, no "realm" je mnogo kompleksniji termin koji osim geografskih granica obuhvaća i cijeli niz političko-ideoloških nijansi karakterističnih za srednjovjekovno poimanje države. Autorica je poentirala da prostorna komponenta ovog termina mora biti praćena sagledavanjem položaja određene ličnosti/porodice, kako razvoja njegove lične moći tako i njegovog odnosa prema suverenima ili snažnijim susjedima. Taj princip je uporno slijedila kroz cijelu knjigu. Događaji koji su prethodili uzdizanju porodice Tocco bazirani su na političkom ujedinjenju juga Italije, koje je izvršeno najprije pod vlašću Normana, zatim Hohenstaufovaca i konačno Anžuvinaca. Time je stvoreno stabilno ozračje pogodno za napredovanje onih koji su u njemu djelovali. Najstarije doba ove porodice, naravno, obavijeno je maglom. Njima naklonjeni ranonovovjekovni genealozi, na osnovu etimologije imena, izvodili su zaključke da su Tocce nasljednici čuvenog Totile, vođe Ostrogota u vrijeme velikih ratova s Justinijanom I, ili čak još i starijeg ostrogotskog kralja Teodorika Velikog. Ograđujući se od ovakvih površnih nagađanja, autorica ističe da uzroke položaja porodice Tocco treba tražiti u dva uporedna procesa koji su uzrokovali velike socijalne promjene tokom 11. i 12. stoljeća: zemljišni posjed i vjernost službe. Najraniji članovi porodice zabilježeni su polovinom 13. stoljeća, kao dio administracije Hohenstaufovaca, sa sjedištem u regiji Benevento, u današnjoj Kampanji. Smjenom vlasti i dolaskom anžuvinske dinastije (1266) došlo je i do određenog pada značaja ove porodice sve do 1300. godine, kada kralj Karlo II Napuljski prestaje s protežiranjem francusko-provansalske anžuvinske elite te otvara svoj dvorac i za lokalno plemstvo. Jedan od prvih članova porodice Tocco koji je iskoristio novonastalu situaciju bio je Gulielmo Tocco, koga u izvorima nalazimo s titulama *miles*, *consiliarius* i *familiaris* princa Filipa Anžuvinskog. Zahvaljujući svojim zaslugama i vještinama, Gulielmo je imenovan za kapetan-generala otoka Krfa u Jonskom moru, jednog od najstarijih isturenih položaja Anžuvinaca. Ovu titulu Gulielmo je obnašao od 1330. do svoje smrti 1335. godine te se smatra zapravo i začetnikom grčkog ogranka porodice Tocco. S ovom ličnošću počinje i bliska suradnja porodice Tocco s porodicom Taranto, preko koje će se junaci ove knjige uzdići na visoke položaje.

Još jedan važan segment razvoja porodice Tocco, koji je i uzrokovao relativno dugu uzlaznu putanju krivulje njihove moći, bio je da se nasljeđivanje na njenom čelu nije provodilo uz fragmentaciju posjeda. Najstariji sin

[1] Tekst izlaganja s promocije knjige koju je je održalo Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije STANAK na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 16. decembra 2016. godine.

je dobijao sve položaje i zemlje, dok su se mlađi sinovi morali ispočetka boriti za svoje pozicije. No, to nije značilo da je mlađim sinovima bilo nemoguće da uspiju. Iako je prvi Gulielmov sin Pietro imao zapaženu karijeru kao *familiaris* budućeg latinskog cara Roberta iz Taranta, ipak je znatno veća historijska uloga pripala najmlađem sinu Leonardu. On je zahvaljujući izvanrednim vojnim i političkim potezima uspio da prevlada nepovoljnosti rođenja kao trećeg sina te se izborio za niz značajnih funkcija kao što su senešal Sicilije, dvorski palatin jonskih ostrva Kefalonije, Zakintosa i Itake te naposlijetku i visoko prestižnu titulu *dux Leucade*. U ostvarenju ovih ambicija sigurno je Leonardu pomogla i činjenica da je oženio Magdalenu Buondelmonti, nećakinju najmoćnije ličnosti napuljskog kraljevstva Firentinca Nicole Acciauolija. Iako je mogao uživati u čarima dvorskog života u Napulju ili Firenci, Leonardo I Tocco se ipak odlučio na izazovniji život na granici, kakvu su u to vrijeme za Anžuvinsko-napuljsko kraljevstvo predstavljali grčki posjedi. Iskoristivši za njega niz povoljnih okolnosti, kao što su smrt srpskog cara Dušana, latinskog cara Roberta, svađe među bizantskim moćnicima te veliku epidemiju crne kuge, Leonardo je uspio da nametne svoju vlast na otoku Lefkadi, čime je direktno ušao u zonu interesa Venecije. Brakom svoje najstarije kćerke s Niccolom, mletačkim vojvodom Egejskog arhipelaga, te dobijanjem venecijanskog državljanstva, Leonardo je uspio ne samo da smiri Republiku sv. Marka nezadovoljnu širenjem njegove moći nego i da dodatno podigne ugled svoje porodice.

Drugo poglavlje "From the Heptanese to Epiros (c. 1375 – c. 1429)" (47-107) počinje analizom događaja nakon smrti Leonarda I Tocca (nakon 28. maja 1374). Nenadana smrt moćnog velikaša značila je velike probleme za porodicu, naročito jer je njegov predodređeni nasljednik najstariji sin Karlo još bio u dječačkoj dobi. Situaciju su dodatno otežavali oštri unutardinastički sukobi unutar Anžuvinskog kraljevstva, kao i početak Velike zapadne šizme u katoličkoj Crkvi. Kada je Karlo Drački, predvodnik struje koju su podržavali i nasljednici Leonarda I, doživio neuspjeh, cijeli klan Tocco je morao trpjeti posljedice. Njihove grčke posjede napali su pristaše francuske anžuvinske struje te su udovica Magdalena i njena djeca proglašeni izdajicama. Da su se ove namjere i ostvarile, porodica Tocco ne bi ostala zapamćena u historijskom sjećanju, svakako ne u tolikoj mjeri da se o njoj pišu knjige i disertacije. Međutim, novi obrat sudbine i osvajanje napuljskog trona od strane Karla III ipak su spasili i porodicu Tocco. Pored ove, akutne opasnosti iz domovine, nad posjedima porodice Tocco počeo se navlačiti novi oblak, nova opasnost, koja nije bila tako neposredna, no ubrzo je postala hronična. Nakon bitke na Marici, Osmansko carstvo se etabliralo kao nova sila u Jugoistočnoj Evropi i taj status nije namjeravalo da izgubi. U ovako turbulentnim vremenima, dodatno otežanim stalnim upadima albanskih pljačkaških odreda i neprijateljstvom Mlečana, zahvaljujući izvrsnom regentskom upravljanju Magdalene, Tocce nisu pretrpjeli veće štete, pa je zato lik ove uspješne žene ostao posebno cijenjen u sjećanju porodice i pored žestoke svađe sa sinom koja je uslijedila. Naročito korisnim potezom pokazalo se sklapanje saveza s vitezovima Ivanovcima, što je pored očite vojne koristi, donijelo Toccama i naklonost pape Grgura IX.

Tokom posljednjeg desetljeća 14. stoljeća, mladi Karlo I Tocco dovoljno je stasao da sam preuzme vođenje porodičnih poslova i interesa. Majčinim zalaganjem, on je oženio Francescu, mlađu kćerku još jednog moćnika iz porodice Acciauoli, Nerija, gospodara vojvodstva Atine i Tebe. Zasluga autorice je što je na ovom mjestu riješila zabune koje je ranija historiografija uvela u pogledu imena i broja brakova Karla I. Ovaj predvodnik porodice Tocco imao je jako dugu (1390–1429) i uspješnu vladavinu, mada je on sam često opisivan kao agresivan i prepotentan. Neposredno prije smrti, njegov svekar Nerio je, protivno običajima, sva imanja i blaga prepisao na mlađu kćerku, Karlovu suprugu. Time je porodica Tocco dobila znatne posjede u kontinentalnoj Grčkoj, ali je bila i uvučena u oštar sukob s mužem starije Nerijeve kćerke, despotom Moreje Teodorom. U ovim sukobima Karlo I Tocco učinio je što i mnogi velikaši Balkanskog poluostrva prije i poslije njega: pozvao je na svoju stranu odrede osmanske vojske, koji su bili jako učinkovita sila, no nemogući za kontrolu. Uskoro, cijeli Peloponez je postao zona interesa Osmanskog carstva, čemu su sigurno doprinijeli iskustvo i znanje koje su ratnici sakupili boreći se u ovim malim sukobima. U ovo vrijeme, pod Karlovim sizerenstvom, počinje da se rađa i uspješna vojna karijera njegovog mlađeg brata Leonarda. Period koji je uslijedio, između 1400. i 1418, poznat je kao tamno doba historije porodice Tocco jer gotovo da nema pouzdanih izvornih informacija. Poznato je tek da je Karlo I uspješno ratovao protiv brojnih albanskih grupa te tako širio svoju teritoriju, sve zahvaljujući trenutnoj defanzivi Osmanlija nakon poraza u bici kod Ankare 1402. godine od strane snaga Timura Lenka. Sve ovo je rezultiralo Karlovim osvajanjem Epira i dobijanjem titule despota koju mu je dodijelio bizantski car u ljeto 1415. S tačke gledanja historije porodice Tocco, ovaj potez se može činiti kao vrhunac razvoja i najveće dotadašnje dostojanstvo, međutim, s tačke gledišta Bizanta, to je bila pragmatična odluka kojom su priznate teške istine, da na tom teritoriju samo carstvo nema nikakvu realnu snagu te da svoje resurse moraju čuvati za borbu protiv oporavljenih Osmanlija.

Dobijanje titule despota i odabir epirske Janjine za prijestolnicu svjedoci su približavanja Karla I grčkoj sredini i podanicima te određenog otuđivanja od domovine u južnoj Italiji. Da sve veze ipak nisu prekinute svjedoči i to da se u svojim dokumentima od 1418. godine nadalje Karlo I potpisuje i kao Despotus Romaniae, što je označavalo sve one teritorije unutar Bizantskog carstva koje su pod kontrolom "franačkih" gospodara. U pogledu

ove titule postoji u historiografiji jako mnogo nepoznanica i nedoumica: da li ju je ikada potvrdio bizantski car, ako jeste, je li se to desilo prije ili poslije Karlove uzurpacije, jesu li postojale dvije titule – *despotus Romeorum* koju je potvrdio car Manuel II i *despotus Romaniae* koju je uzurpirao od Napulja. Sadašnje stanje izvora ne dopušta konačni odgovor na ova pitanja, no zato daje dosta materijala iz kojeg možemo zaključiti da je Karlo I Tocco bio tipični italijanski vladar na grčkoj zemlji. Vojno i administrativno uređenje posjeda, favoriziranje katoličke nad pravoslavnom konfesijom, upotreba latinskog jezika i pisma u korespondenciji odaju jasan napuljski uticaj. Vladavina Karla I imala je značaj i za razvoj trgovine Dubrovačke republike na ovom dijelu Jadrana. Naime, nakon jedne u nizu svađa s Venecijom, tokom 20-ih godina 15. stoljeća, ovaj vladar je dao Dubrovčanima ekskluzivno pravo trgovine u cijelom Epiru.

Vlast Karla I, a time i porodice Tocco na Peloponezu, okončana je izbijanjem pobune njegovih podanika Bizantinaca. Mješoviti grčko-albanski odredi lojalni despotu Moreje Teodoru II napali su i opsjeli skoro sve kopnene posjede porodice Tocco, a u pomorskoj bici kod Ehinada, početkom 1428. godine, posljednjoj pobjedi u historiji bizantske mornarice, efektivno su okončali vlast Karla I. Ovaj vladar je poraz pokušao da prikrije diplomatskim potezom, tako da je sve svoje posjede na Peloponezu predao kao miraz njegove kćerke Magdalene-Teodore prilikom njene udaje za Konstantina Dragaša, sina cara Manuela II. Međutim, uskoro su preminuli i Karlo i Magdalena, a svega par godina poslije cijeli Peloponez pada pod vlast Osmanskog carstva.

Posljednje, treće poglavlje "From Epiros to Naples (c. 1429 – c. 1500)" (109-146) posvećeno je "zatvaraju kruga", tj. postepenom vraćanju porodice Tocco iz grčkih posjeda u Napulj. Pad dinastije Anžuvinaca, koju su na čelu Napuljskog kraljevstva zamijenili Aragonci, samo je jedan djelić mozaika svijeta u kome je počelo i opadanje moći porodice Tocco. Kako Karlo I nije imao zakonitog sina, a sinovi iz vanbračnih afera nisu se pokazali sposobnim, na čelo porodice došao je sin njegovog brata Leonarda, Karlo II Tocco. Po okončanju ratnih sukoba sa stričevima Karlo II je morao pristati na fragmentaciju preostalih teritorija porodice Tocco, što je dodatno umanjilo njenu moć. No, dekada mira između 1430-ih i 1440-ih godina dobro je došla Karlu II da ustabili svoju vlast. U tom periodu on je stupio u još tješnje trgovačko-diplomatske kontakte s Dubrovačkom republikom, koja je iz njegovih posjeda izvozila so, sir, vosak i grubi tekstil, dok je uvozila luksuzni tekstil, vina i začine. Karlo II je sebi priskrbio i titulu despota Arte, najvjerovatnije iz razloga podizanja svog ugleda kod novog vladara Napulja. Slijedeći politiku u tom smjeru, Karlo II se oženio Raymundom Ventimiglom i autorica je istakla da je taj brak značio prekid nezavisnosti porodice Tocco i njeno vraćanje pod sizerenstvo Napuljske kraljevine. Izgleda da je stupio i u antiosmansku ligu predvođenu papom Eugenom IV, koja je neuspješno okončana porazom trupa Janoša Hunjadija u bici na Kosovu oktobra 1448, nakon čega su Osmanlije u odmazdi zauzele i prestale posjede porodice Tocco u Epiru. Karlo II nije dočekao ovaj potpuni poraz, jer je umro nešto ranije iste godine.

Tada je na čelo porodice došao Karlov najstariji sin Leonardo III Tocco. Autorica je suprostavila podatke iz porodičnih hronika koje opisuju ovu ličnost kao izuzetno uspješnog vladara koji je ustabilio vlast s izvornim podacima koji svjedoče o katastrofi koja je okončana 1479. godine potpunim gubitkom grčkih teritorija i povratkom porodice u Italiju. Bez obzira na posljedice, Leonardova vladavina ne bi se trebala mjeriti jedino kroz prizmu neuspješne odbrane od osmanskog naleta. To je bilo vrijeme sultana Mehmeda II Fatiha u kojem su redom padali Carigrad, Moreja, Srpska despotovina, Bosansko kraljevstvo, pa nije bilo realno da će se jedna porodica koja je vladala na Jonskim ostrvima oduprijeti takvom naletu. Leonardo III je uredio odnose porodice s Venecijom te konačno i s Aragonom, koji mu je 1452. godine potvrdio sve titule. Ulazio je i u saveze s papama, kao jedan od rijetkih preostalih partnera pred osmanskim širenjem, povezao se sa svim značajnim političkim faktorima svog vremena, no opet, na prvi znak pokretanja konačne ofanzive na njegov teritorij, znajući kako su prošli ostali vladari čije su teritorije Osmanlije zauzeli, pobjegao je u Napulj. Tako je posljednja epizoda historije ove porodice otpočela na istom mjestu kao i prva. Za vrijeme svog života Leonardo III je bezuspješno snovao i planirao kontraofanzivu na svoje izgubljene grčke posjede. O tome koliko su oni značili u formiranju identiteta porodice Tocco svjedoči i Leonardov citat da je "gubitkom Jonskih ostrva izgubio prsten, ali ne i prst". Njegovi nasljednici imali su relativno uspješne karijere (Karlo III kao vojni zapovjednik kod Sforza i kod cara Maximiliana I Habsburškog, a Ferdinand je bio diplomata na dvoru engleskog kralja Henrija VII), no niti blizu slave svojih predaka. Ubrzo je porodica upala i u velike finansijske probleme zbog kojih su izgubili i brojne posjede na jugu Italije te je polako počela da sve više gubi na značaju. Ipak, potomci ove čuvene porodice su nastavili s bitisanjem, sve do početka 20. stoljeća, kada je posljednji od njih poginuo u automobilskoj nesreći.

U konačnom osvrtu na knjigu dr. Zečević možemo istaći da je ovo djelo nastalo na svim principima moderne medievistike, uz naročito naglašen i primjetan multidisciplinarni pristup. Impresivan spisak arhiva i biblioteka u kojima je autorica obavljala istraživanja obuhvata, između ostalih, Tajni vatikanski arhiv, Državne arhive u Napulju i Veneciji, Istorijski arhiv u Kotoru te biblioteke u Italiji, Grčkoj, Mađarskoj i Srbiji. S tehničkog aspekta gledano, ova knjiga zadovoljava sve zahtjeve za jedno naučno djelo, mada je sigurno zaslužila i da bude štampana u tvrdom uvezu. Naslovnu stranu krasi heraldički prikaz grba porodice Tocco s valovima i anžuvinskim ljiljanima,

a unutar knjige nalazi se veći broj fotografija, mapa i predstava genealoškog stabla porodice Tocco. Jedina mala negativnost, a i ta opservacija je bazirana čisto na ličnom ukusu, jeste upotreba endnota na kraju svakog poglavlja, umjesto fusnota. Ova knjiga predstavlja reprezentativan primjerak trenda proučavanja plemićkih porodica, započetog upravo na CEU, kojim su kako naučnoj zajednici tako i široj čitalačkoj publici približeni životi i uspjesi članova plemićke porodice Tocco.

Dženan Dautović

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:269-270
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.98

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2017. godini

Tokom 2017. godine aktivnosti Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH uglavnom su bile usmjerene ka izdavačkoj djelatnosti. Za ostale planirane projekte i djelatnosti na planu naučnih istraživanja nedostajala su neophodna finansijska sredstva. Publiciranje i distribucija *Godišnjaka/Jahrbucha br. 45 za 2016. godinu* završeno je u toku prvih mjeseci 2017. godine. U toku drugog dijela godine radilo se na prikupljanju i obradi radova za novi broj časopisa *Godišnjak/Jahrbuch br. 46 za 2017. godinu* koji sadrži radove naučnika i naučnica iz Bosne i Hercegovine (Sarajevo, Brčko, Doboj, Travnik) kao i priloge iz Slovenije, Hrvatske, Njemačke, Australije, Srbije, Austrije i Crne Gore. Pripremu i štampanje Časopisa ponovno je podržao Njemački arheološki institut, ovoga puta njegovo Evroazijsko odjeljenje. Značajnu pomoć pružili su: Fondacija za izdavaštvo Sarajevo, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i Ured austrijske kooperacije za nauku, obrazovanje i kulturu u Sarajevu. Centar za balkanološka ispitivanja je zahvalan navedenim institucijama na pruženoj podršci zahvaljujući kojoj je nastavljeno s održavanjem kontinuiteta izdavanja Časopisa.

Zahvaljujući naporima direktora Centra, akademika Dževada Juzbašića, kao i izvršnim organima Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, u 2017. godini osigurana su neophodna sredstva, tako da je u ovoj godini objavljena obimna i vrijedna publikacija *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 i I/2 (Ispisi iz knjiga zaduženja državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, čiji je autor član Centra, prof. dr. Esad Kurtović. Objavljena građa obuhvata vremenski period od 1365. do 1521. godine i sadrži značajne informacije za proučavanje historije srednjovjekovne Bosne. Osim popunjavanja praznina, publikacija omogućuje nova istraživanja i proučavanja podataka neobjavljene građe Državnog arhiva u Dubrovniku. Dio finansija (3.000,00 KM) osiguran je putem konkursa kod Fondacije za izdavaštvo Sarajevo u 2015. godini, Vijeća ministara Bosne i Hercegovine i preostalim sredstvima iz fonda Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

U toku 2017. godine održan je jedan sastanak sarajevskih članova Centra za balkanološka ispitivanja i Redakcije *Godišnjaka/Jahrbucha*. Sastanak je održan 6. marta 2017. godine uz prisustvo domaćeg člana ANUBiH i urednika časopisa prof. dr. Blagoja Govedarice, prof. dr. Adnana Busuladžića, prof. dr. Esada Kurtovića i vanjske saradnice Centra mr. sci. Melise Forić Plasto. Početkom sastanka članovi su odali počast rano preminulom dopisnom članu ANUBiH i članu Centra, prof. dr. Dubravku Lovrenoviću. Na sastanku je razmatran izvještaj o radu Centra u 2016. godini, gdje su pomenuti projekti Centra za balkanološka ispitivanja i izdavaštvo u okviru Centra. Također, razmatran je plan rada za 2017. godinu s naglaskom na održavanje kontinuiteta izdavanja časopisa *Godišnjak/Jahrbuch* i na izboru novih članova Centra. Nažalost, tokom 2017. godine Centar je izgubio tri zaslužna člana: prof. dr. Dubravka Lovrenovića, prof. dr. Nikolu Tasića i prof. dr. Bernharda Hänsela, nakon čega je pokrenut proces izbora novih članova. Na sastanku 6. marta predloženo je pet novih članova: prof. dr. Lejla Nakaš, prof. dr. Aleksandar Palavestra, doc. dr. Aiša Softić, doc. dr. Adnan Kaljanac i dr. sci. Aladin Husić. Nakon dobivanja saglasnosti od predloženih članova i od članova Centra, prijedlog je upućen u dalju proceduru u okviru Akademije nauka i umjetnosti BiH koja je na sjednici Predsjedništva ANUBiH 15. 11. 2017. godine uspješno okončana. Time su predloženi kandidati postali punopravni članovi Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Na spomenutom sastanku Centra aktuelizirana je ranija inicijativa za povrat arheološkog materijala koji se nalazio u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Materijal je 1998. godine predat Muzeju na privremeno čuvanje. Primopredaja je obavljena 5. 6. 2017. godine. Preuzeti materijal sačuvan je 80-ih godina prošlog vijeka s iskopavanja koja su se održala pod vodstvom prof. dr. Blagoja Govedarice na lokalitetima Kadića brdo, Ilijak i Pogana glavica. Materijal je privremeno bio deponiran u Odjeljenju za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Centar se u 2017. godini pridružio Projektu obilježavanja Nacionalnog dana svjesnosti o bibliotekama s programom *Prezentacija zbirke Centra za balkanološka ispitivanja*. Zbirka je predstavljena prisutnim studentima

s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, kao i drugim zainteresiranim posjetiocima. Prezentacija zbirke održana je 8. 9. 2017. godine, s napomenom da je ova zbirka uvijek bila otvorena za korištenje, a dodatno je promovirana zbog bogatstva njenog fonda.

Dana 20. septembra 2017. godine u prostorijama ANUBiH je održana promocija najnovijih izdanja Centra za balkanološka ispitivanja. Voditelj promocije bio je prof. dr. Blagoje Govedarica, a promovisan je *Godišnjak/Jahrbuch br. 45 za 2016. godinu*, čija je promotorica bila dr. Andrijana Pravidur, načelnica Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Također je promovirana publikacija *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 i I/2 (Ispisi iz knjiga zaduženja državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)* prof. dr. Esada Kurtovića, čiji je promotor bio dr. Emir O. Filipović, docent na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Promociju je otvorio predsjednik ANUBiH, akademik Miloš Trifković, a uvodnu riječ je imao direktor Centra, akademik Dževad Juzbašić.

S obzirom da je prof. dr. Esad Kurtović na lični zahtjev istupio iz Redakcije časopisa *Godišnjak/Jahrbuch*, ukazala se potreba za obnovom i proširenjem Redakcije. Na sastanku uže redakcije održanom 22. septembra akademik Dževad Juzbašić i prof. dr. Blagoje Govedarica predložili su sljedeće članove: dr. sci. Aladin Husić, prof. dr. Lejla Nakaš i doc. dr. Aiša Softić. Prijedlog je upućen članovima Centra na usaglašavanje.

Planirano je da se u narednom periodu započne realizacija treće faze projekta K*artoteka grobova prastanovnika zapadnog Balkana* koja podrazumijeva sređivanje i uvezivanje podataka radi bolje pretraživosti, sistematizaciju i web prezentaciju. Za dovršetak ovog projekta neophodno je pronaći odgovarajuća finansijska sredstva.

U okviru saradnje s Institutom za arheologiju pri Filozofskom fakultetu u Sarajevu, tokom mjeseca oktobra, prof. dr. Blagoje Govedarica i saradnica Centra Sabina Vejzagić učestvovali su na probnim arheološkom istraživanjima nacionalnog spomenika *Arheološko područje-prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža*. Istraživanja su trajala 10 dana pod vodstvom doc. dr. Adnana Kaljanca.

Sabina Vejzagić

Godišnjak/Jahrbuch 2017,46:271-277
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-46.99

In memoriam

Bernhard Hänsel (1937–2017)

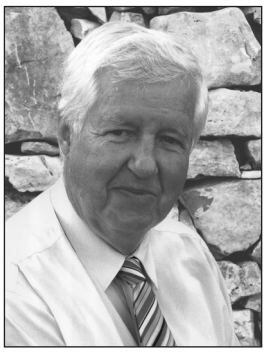

Samo malo više od mjesec dana prije svog 80. jubileja, 1. aprila 2017. godine, preminuo je profesor emeritus dr. dres. h. c. Bernhard Hänsel, eminentni europski znanstveni autoritet na području prapovijesne arheologije, redovni član Centra za balkanološka ispitivanja pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, vanjski član Poljske akademije znanosti, član Saske akademije znanosti itd.

Rođen je u Stuttgartu (24. maja 1937), mladost je proveo u Dresdenu u Saskoj, gdje je već kao gimnazijalac sudjelovao na arheološkim iskopavanjima, što ga je označilo za cijeli život. Arheologiju je studirao u Berlinu, Jeni, Heidelbergu i u Beču. Vladimir Milojčić, slavni heidelberški profesor, osoba je koja je mladog Bernharda Hänsela oduševila za prapovijest u jugoistočnoj Europi, još posebno na Balkanskom poluotoku. Tako je njegov doktorski rad bio posvećen srednjem brončanom dobu u Karpatskom bazenu (Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 7–8, Bonn 1968), a habilitacijski kasnom brončanom i ranom željeznom dobu na donjem Podunavlju, odnosno na području današnje Rumunjske i Bugarske (Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 16–17, Bonn 1976). Iako je arheološka znanost u posljednjim desetljećima izuzetno napredovala, oba monografski objavljena Hänselova rada predstavljaju još uvijek aktualna temeljna referentna istraživanja.

Svoju akademsku karijeru Bernhard Hänsel je započeo kao sveučilišni asistent u Heidelbergu (1964) i Bochumu (1966–1972), zatim je bio docent u Erlangenu (1973–1976), čemu je slijedila profesura, najprije na Sveučilištu u Kielu (1976–1981), a zatim na Freie Universitätu u Berlinu, gdje je ostao do umirovljenja (1981–2006). Kao sveučilišni profesor Bernhard Hänsel je znao studente nagovoriti i oduševiti za prapovijesnu arheologiju, što dokazuje iznimno veliki broj diplomskih, magistarskih i doktorskih radova koji su nastali pod njegovim mentorstvom, kao i broj kod njega obavljenih habilitacija (usp. popis u: Χρόνος, Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa, Festschrift für Bernhard Hänsel, Internationale Archäologie, Studia honoraria 1, Espelkamp 1997, 17–20; i u: Interpretationsraum Bronzezeit, Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 121, Bonn 2005, 23–26). Više profesorskih mjesta za prapovijesnu arheologiju na njemačkim sveučilištima zauzimaju danas upravo docenti habilitirani kod Bernharda Hänsela, njegova "berlinska škola" ostaje, nasljeđuje i tako djeluje dalje.

Kao vrhunski znanstvenik, Bernhard Hänsel se bavio temeljnim arheološkim istraživanjima, što ne vrijedi samo za već spomenuti doktorski i habilitacijski rad nego i za sve njegovo daljnje djelovanje. Vodio je, naime, brojna arheološka istraživanja, među kojima je bilo više projekata sa stvarno opsežnim arheološkim iskopavanjima. Spomenimo samo najznačajnija među njima (za njegovu bibliografiju usp. Χρόνος, Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa, Festschrift für Bernhard Hänsel, Internationale Archäologie, Studia honoraria 1, Espelkamp 1997, 11–16; i u: Interpretationsraum Bronzezeit, Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 121, Bonn 2005, 17–23).

Prvo je bilo veliko iskopavanje u Kastanasu uz Vardar u grčkoj Makedoniji (1975–1979), koje je donijelo ključne nove, paradigmatične spoznaje, posebno za razumijevanje i razrješavanje tokova seoba u kasno brončano doba (kultura polja sa žarama) na Balkanskom poluotoku (usp. pod glavnim naslovom Kastanas, Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979 u monografskoj seriji Prähistorische Archäologie in Südosteuropa – skraćeno citirano PAS – od koje su objavljeni sljedeći svesci: PAS 2 – *Kroll, H.* 1983, Die Pflanzenfunde; PAS 3 – *Hochstetter, A.* 1984, Die handgemachte Keramik; PAS 4 – *Aslanis, I.* 1985, Die

frühbronzezeitlichen Funde und Befunde; PAS 5 – *Becker, C.* 1986, Die Tierknochenfunde; PAS 6 – *Hochstetter, A.* 1987, Die Kleinfunde; PAS 7 – *Hänsel, B.* 1989, Die Grabung und der Baubefund; PAS 18 – *Jung, R.* 2002, Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11).

Drugi veliki projekt bilo je opsežno iskopavanje brončanodobnog i željeznodobnog naselja Feudvar kod Mošorina u Vojvodini, koje je vršeno u suradnji s Vojvođanskim muzejom u Novom Sadu, pod vodstvom dr. Predraga Medovića. Nažalost, iskopavanje započeto 1986. godine, zbog srpske agresije i katastrofalnog državnog rata koji su doveli do raspada Jugoslavije, prekinuto je i stoga ostalo nedovršeno. Ipak su glavni rezultati tih istraživanja preliminarno objavljeni i još su, posebno konceptualno, važni – npr. za razumijevanje protourbanizacije u rano brončano doba, kao i za naseobinske uzorke u mikroregiji Titelskog platoa kroz vrijeme duže od dva tisućljeća (usp. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 1991, 45–204, Taf. 1–63; pod glavnim naslovom Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß u monografskoj seriji Prähistorische Archäologie in Südosteuropa u kojoj su objavljeni sljedeći svesci: PAS 13 – *Feudvar, I.* 1998, Das Plateau von Titel und die Šajkaška, Archäologische und naturwissenschaftliche Beiträge zu einer Kulturlandschaft / Titelski plato i Šajkaška. Arheološki i prirodnjački prilozi o kulturnoj slici područja; PAS 14 – *Falkenstein, F.* 1998, Feudvar II. Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus).

Kao treći značajan projekt Bernharda Hänsela, uslijedilo je iskopavanje višeslojnog naselja Toumbe Agios Mamas – prapovijesnog Olyntha na Halkidiki (1994–1996), koje je donijelo značajne nove spoznaje, posebno za razdoblje srednjeg i kasnog brončanog doba u balkansko-makedonsko-egejskom svijetu (usp. pod glavnim naslovom Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996; u monografskoj seriji Prähistorische Archäologie in Südosteuropa u kojoj su objavljeni sljedeći svesci: PAS 21 – *Horejs, B.* 2007, Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1; PAS 22 – *Becker, C. / Kroll, H.* 2008, Ernährung und Rohstoffnutzung im Wandel; PAS 23 – *Hänsel, B. / Aslanis, I.* 2010, Die Grabung und der Baubefund).

Posljednja opsežna arheološka istraživanja, koja je Bernhard Hänsel vodio zajedno s dr. Kristinom Mihovilić i potpisanom, izvedena su u Istri, na gradini Monkodonja kod Rovinja (1997–2008). Iskopavanje se odvijalo u partnerstvu između Berlinskog instituta i Arheološkog muzeja Istre u Puli, a sudjelovali su i Zavičajni muzej Grada Rovinja i Arheološki oddelek Filozofske fakultete u Ljubljani. Ta su istraživanja otvorila sasvim nove poglede na kulturu naseljavanja i društvenu strukturu u ranom i srednjem brončanom dobu na području sjevernog Jadrana i ukazala na intenzivne kontakte s egejskim, odnosno širim istočnomediteranskim svijetom (usp. pod glavnim naslovom Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre / Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens u monografskoj seriji Monografije i katalozi / Monographien und Kataloge, koju izdaje Arheološki muzej Istre u Puli – skraćeno MiK – i u kojoj su objavljeni sljedeći svesci: MiK 25 – *Hänsel, B. / Mihovilić, K. / Teržan, B.* 2015, Monkodonja, Knjiga I. Iskopavanje i nalazi građevina / Monkodonja, Teil I. Grabung und der Baubefund; MiK 28/1–2 – *Hellmuth Kramberger, A.* 2017, Monkodonja. Knjiga 2/1–2. Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja / Teil 2/1–2. Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja).

Bernhard Hänsel se odlikovao također po tome što je bio glavni urednik više stručnih glasila i monografskih serija. Među stručnim časopisima, s gotovo stoljetnom tradicijom, najeminentniji je "Praehistorische Zeitschrift", među monografskim serijama treba posebno istaknuti već spomenutu "Prähistorische Archäologie in Südoseuropa – PAS", koju je sam i osnovao, a broji već oko 30 monografija, te već staru seriju posebnog značaja "Vorgeschichtliche Forschungen", koju je Hänsel nakon duge stanke ponovo pokrenuo. Istovremeno, ne smijemo zanemariti da je Bernhard Hänsel s kolegom Jensom Lüningom idejni otac renomirane serije "Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie – UPA", u kojoj su objavljeni prije svega magistarski i doktorski radovi nastali na sveučilištima njemačkog govornog područja. U seriji koju tiska izdavač "Verlag Dr. Rudolf Habelt" u Bonnu do sada je objavljeno gotovo 300 svezaka.

Bernhard Hänsel nije zaslužan samo za temeljna arheološka istraživanja na širem području Balkanskog popluotoka nego je također pomogao znanstvenom radu u Bosni i Hercegovini. Prije svega navodimo radni posjet u Sarajevu 2000. godine, koji je obavio zajedno s prof. Sigmarom von Schnurbeinom, tada prvim direktorom Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta (Römisch-Germanische Kommissiom des Deutschen Archäologischen Instituts) i potpisanom. U Zemaljskom muzeju, koji se nalazio u vrlo nezavidnom stanju i položaju, uspjelo se s kolegicom dr. Zilkom Kujundžić-Vejzagić, tada glavnom i jedinom arheologinjom – kustosicom za prapovijesnu arheologiju u muzeju, dogovoriti znanstvenu suradnju. Iz te inicijative došlo se do arheološkog iskopavanja neolitičkog naselja Okolište kod Visokog, koje je s njemačke strane vodio Johannes Müller, sada profesor na Sveučilištu u Kielu. Kao što je poznato, to je iskopavanje pridonijelo značajne nove rezultate, uz ostalo paradigmatične u vezi s organizacijom i unutarnjim strukturiranjem neolitičkih naselja (usp. npr. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 87, 2006, 44–212; *Müller, J. / Rassman, K. / Hofmann, R.* 2013, Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien, UPA 228, Bonn 2013; *Hof-*

mann, R. 2013, Okolište 2 – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung un Zentralbosnien, UPA 234, Bonn 2013). Kao "popratni rezultat" te posjete i razgovora s dr. Zilkom Kujundžić-Vejzagić i dr. Brankom Raunig (Bihać), potrebno je navesti još magistarski i doktorski rad Maria Gavranovića (usp. Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, UPA 195/1–2, Bonn 2011). Osim toga, potrebno je posebno istaknuti da je nakon raspada Jugoslavije Bernhard Hänsel davao svu podršku i drugim kolegama, među kojima ćemo spomenuti prije svega Blagoja Govedaricu. Govedarica je, naime, svoj novi dom našao upravo u Berlinu, gdje kao honorarni profesor djeluje na Freie Universitätu i u Njemačkom arheološkom institutu. Pod Hänselovim okriljem on je radio na više istraživačkih projekata, u okviru kojih se uz ostalo bavio i balkanskim temama. Ujedno, nije zanemariva činjenica da je u tisku više brojeva "Godišnjaka Centra za balkanološka istraživanja" Bernhard Hänsel sudjelovao također u pribavljanju financijskih potpora. Uz to je za "Godišnjak" pridonosio i znanstvene članke (npr. *Hänsel, B. / Mihovilić, K. / Teržan, B. / Teßmann, B.* 2002, Ein frühmittelalterliches Massengrab vor der Befestigungsmauer von Monkodonja, Gedenkschrift A. Benac, Godišnjak 32, 2002, 467–491; *Hänsel, B.* 2008, Frühformen des Geldes im bronzezeitlichen Europa / Rani oblici novca u bronzanodobnoj Evropi, Godišnjak 38, 2009, 23–35). Ukratko, Hänselova angažiranost za ponovni uspon arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini, i prije svega za "Godišnjak", ne smije pasti u zaborav.

Opraštamo se od profesora velike slave, vrhunskog znanstvenika i nezaboravnog prijatelja, koji je svu svoju bit posvetio prapovijesnoj arheologiji, i posebno Balkanskom poluotoku.

Biba Teržan

Dubravko Lovrenović
(1956–2017)

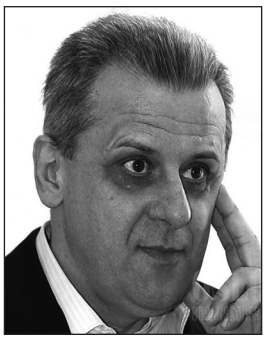

Početkom 2017. godine, nakon teške bolesti, zauvijek nas je napustio ugledni profesor i zapaženi društveni djelatnik prof. dr. Dubravko Lovrenović. Prof. dr. Dubravko Lovrenović rođen je u Jajcu 1956. godine. Njegovo znanstveno napredovanje počinje uspješnim završetkom studija historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu odbranio je magistarsku radnju 1985. godine. Doktorsku disertaciju pod naslovom "Ugarska i Bosna od 1387. do 1463. godine" odbranio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Njegov profesionalni angažman također se veže za akademsku karijeru i institucije. Nakon uspješnog okončanja studija 1979. godine radno je angažiran u svojstvu asistenta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, i to na predmetu Opća historija srednjeg vijeka. Odbranom magistarske radnje pod naslovom "Balkanske zemlje prema mletačko-ugarskim ratovima početkom XV stoljeća" biva imenovan za višeg asistenta. Ratna dešavanja remete redovni znanstveni rad, koji ipak biva uspješno okončan izborom u zvanje docenta 2000. godine. I sva ostala univerzitetska zvanja bila su rezultat velikog i plodnog znanstvenog rada, koji je bio zapažen kako u Bosni i Hercegovini tako i izvan njenih granica. Tako je 2006. godine imenovan u zvanje vanrednog, a od 2010. godine i redovnog profesora. Akademski i univerzitetski angažman potvrđen je i međunarodnim priznanjima koja se očituju u gostovanjima i boravcima na glasovitim svjetskim univerzitetima. Tako je u školskoj 2001/2002. godini boravio kao gostujući profesor na američkom univerzitetu Yale. U toku ljetnog semestra 2004/2005. godine boravio je kao stipendista na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti, a kao stipendista Fulbright fondacije bio je na Univerzitetu Čikago u toku školske 2007/2008. godine. Pored matičnog Filozofskog fakulteta, kao predavač bio je angažiran i na Visokoj vrhbosanskoj teološkoj školi, kao i Franjevačkoj teologiji u Sarajevu.

Pored ovih "suhoparnih" činjenica vezanih za službeni segment napredovanja u matičnoj instituciji, biografija prof. Lovrenovića posebno je impresivna kada se sjetimo njegovog prebogatog društvenog angažmana u mnogim segmentima kulturnog, znanstvenog, političkog i društvenog života naše zemlje. Zbog intenzivnog društvenog angažmana predlagan je na mnogobrojne funkcije. Tokom 2001–2003. godine bio je zamjenik ministra obrazovanja i nauke Federacije Bosne i Hercegovine. U školskoj 2010. godini bio je i prodekan za nastavu i studentska pitanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Obnašao je i funkciju ministra kulture i sporta u Vladi Kantona Sarajevo, tokom 2012. godine. Od 2002. do 2006. godine bio je i član Komisije za odnose s UNESCOM. Od 2001. godine bio je dugogodišnji član i Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Kao rezultat njegovog direktnog rada na polju zaštite kulturno-historijske baštine naše zemlje došlo je do uvrštavanja selektiranih nekropola stećaka na listu svjetske baštine. Pored ove krunske nominacije, bio je suradnik i na nominaciji mosta Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu te historijske jezgre Jajca. Njegova povezanost s našom najvažnijom znanstvenom institucijom Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine krunisana je njegovim dopisnim članstvom. Pored toga bio je i sekretar Odbora za historiju Odjeljenja humanističkih nauka pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Jedan od njegovih angažmana bilo je i članstvo u Naučnom vijeću te kasnije u Upravnom odboru Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Ono što ostaje meritorno iza svakog istinskog znanstvenika i univerzitetskog profesora jest njegov znanstveni opus. Tako i prof. dr. Dubravko Lovrenović ostaje zapamćen po mnogobrojnim objavljenim radovima, referatima, recenzijama, predgovorima, pogovorima, studijama, knjigama, monografijama, enciklopedijama i drugim publikacijama. Iza njega, prema preliminarnoj, ali ne i konačnoj listi, ostaje preko 108 radova različite kategorizacije, a za neke rukopise se nadamo da će tek poslije njegove smrti izaći.

Pisati i sjećati se profesora Dubravka Lovrenovića doista nije obična dužnost koja proističe iz reda da se u povodu smrti o umrlom napiše nekoliko redaka. Profesora Lovrenovića poznajem još iz perioda kada je bio viši asistent. U tom svojstvu mi je držao vježbe iz predmeta Opća historija srednjeg vijeka. Već tada sam stekao dojam da se radi o elokventnom i kompetentnom predavaču. I kasnije, kada se naš odnos produbio u istinsko prijateljstvo, moje iskustvo je potvrđivalo da je riječ o iznimno originalnoj i upečatljivoj ličnosti. Za razliku od predo-

minantnog broja uglednih osoba i autističnih intelektualaca, koji izbjegavaju javni angažman i javno iznošenje svoga mišljenja, opterećeni primarno vlastitim kalkulacijama i koristoljubljem, prof. Lovrenović nije imao takav odnos. U više navrata pokazivao je spremnost da iskaže i najneugodnije stavove, znajući unaprijed da će izazvati različite reakcije. Bezrezervno je podržavao rad i borbu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Javni istupi, intervencije prema vlastima, čak i otvoreni sukobi u odnosu na mediokritete koji su se ničim izazvani našli na odgovornim pozicijama, borba da Hagada ne izađe zauvijek iz Bosne i Hercegovine pod krinkom međunarodne maglovite suradnje, razgovori u ambasadama, javno očitovanje u medijskim debatama, protivljenje neznanstvenoj fatamorgani i fikciji kvazipiramida, samo su sumarno nabrojane njegove aktivnosti. Do posljednjeg trenutka bio je sklon šalama. Umirući, ostavljao je dojam smirenog i nevjerovatno racionalnog čovjeka koji je svjestan neminovnog kraja koji mu se približava. I u takvim trenucima inicirao je šale, što je i nas koji smo imali privilegiju da se družimo s njim poticalo na isto. Posebno se volio šaliti na vlastiti račun, što je karakteristika samo mentalno stabilnih osoba. U više navrata te šale su se pretvarale u nekontrolirani obostrani smijeh, da sam se i sam pitao radi li se uistinu o teškoj neizlječivoj bolesti koja je dijagnosticirana. Iznenadno saznanje da je teško obolio došlo je u trenutku proživljavanja teške porodične tragedije, koja je posigurno bila jedan od glavnih okidača razvoja bolesti. Usudio bih se reći da je to bila njegova najveća lična tragedija i bol koji nije mogao odstraniti. Bol koji ga je i odveo prema kraju.

Visok, upečatljivog pogleda i lica, britka jezika i savršene dikcije, ostavljao je dubok dojam na ljude iz svoje okoline. Spontano i jednostavno je uspostavljao kontakte, momentalno se prilagođavajući i "najmanjem" čovjeku i onom na visokoj društvenoj ljestvici. Autor ovih redaka bio je svjedok više anegdotalnih trenutaka kada je visoke zvaničnike, ambasadore i ministre dovodio do očaja, jer nisu mogli parirati njegovim argumentima. Na takvim sastancima mnoge kolege iz kukavičluka nisu smjele niti doći, unatoč zvaničnom pozivu. U tome se i ogledao njegov karakter, jasno izražen, gotovo opipljiv, čvrst, s mirisom i ukusom.

Ako se život jedne osobe, između mnogih kriterija, mjeri i brojem iskrenih prijatelja, onda je profesor Lovrenović i u tom segmentu ostavio iza sebe impresivne činjenice. Veliki je broj studenata, kolega s Filozofskog fakulteta, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Federalnog zavoda za zaštitu spomenika, Instituta za historiju i drugih, koji su pustili iskrenu suzu i žalili za ovim velikim čovjekom.

Zbog toga je njegov odlazak ostavio veliku prazninu, koju će kako u stručnom tako i u društvenom angažmanu biti teško prevazići.

Adnan Busuladžić

Nikola Tasić
(1932–2017)

U martu ove, 2017. godine srpska, balkanska i evropska arheologija ostale su bez jednog velikana – akademika Nikole Tasića. Biografija Nikole Tasića izuzetno je bogata i plodna i ne može se na ovom mestu u potpunosti navesti, jer bi čak i puko nabrajanje različitih arheoloških, naučnih i društvenih poslova koje je uspešno obavljao zauzelo čitav prostor ovog kratkog sećanja, a ne bi bilo iscrpljeno. Dovoljno je samo pogledati reperne tačke njegove blistave karijere. Rođen je 19. januara 1932. godine u Beogradu, gimnaziju je završio u Kragujevcu, a od diplomiranja na Odseku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (1954), gde je i doktorirao (1965), radio je u muzejima u Kragujevcu (1958), Zemunu (1958) i Muzeju grada Beograda (1965). U novoosnovani Balkanološki institut SANU prelazi 1968. i tu stiče sva naučna zvanja, uključujući i najviše – naučnog savetnika. U Institutu je bio naučni sekretar, rukovodilac arheoloških projekata, pomoćnik direktora, a potom i dugogodišnji i uspešni direktor ove balkanološke institucije (1989–2001). Zvanje redovnog profesora stekao je 1986. na Univerzitetu u Novom Sadu gde je držao nastavu arheologije. Za direktora Narodnog muzeja u Beogradu imenovan je 2001, da bi se od 2003. posvetio radu u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, čiji je dopisni član postao 1987, a redovni 2000. Dužnost generalnog sekretara SANU vršio je od 2003. do 2007, a potom je izabran i za potpredsednika ove ustanove. Za redovnog člana Evropske akademije nauka i umetnosti u Salcburgu (Academia Scientiarum et Artium Europaea) izabran je 1993. godine. Bio je član i funkcioner mnogih domaćih i međunarodnih naučnih društava i arheoloških institucija, među kojim na prvom mestu treba spomenuti Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, ali i Trakološki institut iz Bukurešta, Trakološki institut iz Sofije, Nacionalni komitet za Balkanologiju (AIESEE), Međunarodni i međuakademijski odbor za praistoriju Balkana (Hajdelberg), Nacionalni komitet za praistoriju i protoistoriju (UISPP), Nacionalni komitet za slovenske kulture (MAIRSK), International Council of Tracology "W. Tomaschek", Sofija itd. Dobitnik je Oktobarske nagrade Novog Sada i Pupinove zlatne medalje za izuzetne rezultate u afirmaciji imena i dela Mihaila Pupina.

Nikola Tasić je objavio ogroman broj naučnih radova, među kojima su i knjige od kapitalnog značaja za srpsku i evropsku arheologiju. Nadnesen nad probleme praistorije jugoistočne i srednje Evrope, a posebno periode eneolita, bronzanog i gvozdenog doba, Tasić je u teorijskom pogledu pripadao kulturnoistorijskoj arheologiji, a u Srbiji je bio jedan od njenih nosećih stubova. To je bilo veoma značajno, pogotovo polovinom prošlog veka, u vreme početaka Tasićeve arheološke karijere, jer je naša arheologija upravo u tom periodu nadoknađivala izgubljen poluvekovni teorijski korak, što je bio gubitak izazvan dominacijom autoriteta Miloja Vasića i njegove lične interpretativne paradigme. U svojim radovima, recimo u Metodologiji istraživanja u praistorijskoj arheologiji (1979. sa B. Jovanovićem), Nikola Tasić je dao veoma precizne, gotovo enicklopedijske, definicije teorijskog uporišta kulturnoistorijske arheologije i svrstao ju je u širi kontekst istorije arheoloških, antropoloških i istorijskih ideja, kao što su, recimo, učenja o kulturnim krugovima, difuzionizmu ili funkcionalizmu. Izvesna ograničenja kulturnoistorijskog metoda, međutim, prevazilazio je svojom otvorenošću prema novim strujanjima u arheološkoj teoriji, ali još više svojim duboko promišljenim balkanološkim pristupom. Za njegov naučni rad karakteristični su upravo širi balkanološki okviri. Kao dugogodišnji saradnik, potom i direktor Balkanološkog instituta SANU, ali i aktivni član i saradnik Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Nikola Tasić je svoj arheološki metod izgradio na čvrstim temeljima savremene balkanologije. Multidisciplinarni karakter Balkanološkog instituta i široko zasnovani, komparativni projekti učvrstili su Tasića u uverenju da proučavanje Balkana i njegovih kulturnih i istorijskih osobenosti nije moguće bez jasnog uvida u duboke kulturne slojeve koji sežu do najstarije praistorije. Verovao je da tlo jugoistočne Evrope očigledno ima neku čudnu sposobnost "dugog sećanja" pa određeni načini života, kulturne i društvene norme tvrdoglavo opstaju vekovima, čak i hiljadama godina. Tasićevo proučavanje istorije i kulture Balkana, usled toga, zahtevalo je širok i teorijski promišljen balkanološki naučni metod. Tasić je jasno definisao mesto i ulogu arheologije u krilu balkanologije, radom u Balkanološkom institutu SANU, ali i u sarajevskom Centru za balkanološka ispitivanja. Nije slučajno da su upravo te dve naučne kuće među retkim balka-

nološkim institucijama koje posvećuju veliku pažnju arheološkim proučavanjima te da su rezultati te dugogodišnje međuinstitutske balkanološke saradnje ovekovečeni u brojnim simpozijumima, zbornicima i monografijama. Među zajedničkim poduhvatima ovih institucija, u kojima je Nikola Tasić aktivno učestvovao, često kao *spiritus movens*, svakako treba istaći simpozijum i zbornik Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba (Centar za Balkanološka ispitivanja ANUBiH i Balkanološki institut SANU, Sarajevo – Beograd 1991). U kapitalnoj ediciji Centra za balkanološka ispitivanja Praistorija jugoslavenskih zemalja, dobar deo toma posvećenog eneolitu napisao je upravo Nikola Tasić, koji je bio i jedan od urednika ove knjige. Kao vrstan balkanolog Tasić je prepoznao spone balkanologije i arheologije sa interdisciplinarnim proučavanjem trajnijih struktura – karakterističnih za "istoriju dugog trajanja", ali i za antropogeografsku školu Jovana Cvijića.

Tasićeva shvatanja o paleobalkanskom stanovništvu, čime se bavio u mnogim svojim radovima, i danas su vrlo provokativna i aktuelna. Jednom prilikom je izjavio: "Paleobalkanski supstrat, na kome su kasnije iznikle balkanske države, znatno je snažniji i dugotrajniji nego što se misli. On je ta osnova koja se održala vekovima i koju mi danas u jednom ili drugom pojavnom obliku možemo da pronađemo u jezičkoj sličnosti, posebno u stočarskoj terminologiji, u običajnom pravu (...) u muzičkom nasleđu, pa i bliskosti temperamenta (...) Stapanje i mešanje pojedinaca i grupa je proces koji je trajao vekovima i milenijumima na Balkanu (...) Mitovi o čistom ilirskom, tračkom, dačkom poreklu pojedinih balkanskih naroda samo su deo političkog marketinga. A pogotovu onih koji poreklo srpskog naroda nalaze u neolitskoj Vinči, zajedno sa ćiriličkim pismom." (*Jevtić, M.* 2004, Pamćenja i opomene. Razgovori s Nikolom Tasićem, Beograd 2004, 102).

Tasićeva brojna arheološka istraživanja, a pogotovo višegodišnja iskopavanja praistorijske Gomolave, kojima je rukovodio uz Bogdana Bruknera i Borislava Jovanovića, bila su prave arheološke škole, gde su srpski i jugoslovenski stručnjaci i studenti izmenjivali praktična i teorijska znanja sa kolegama iz eminentnih inostranih institucija. Ne bi trebalo, međutim, zaboraviti ni njegova intenzivna, važna i uspešna iskopavanja Gradine na Bosutu, Zlotske pećine, Prčeva kod Kline, Belegiša, kao i Vinče.

U pogledu organizacije naučnog rada, a pogotovo međunarodne naučne saradnje, Nikola Tasić je sam obavljao poslove čitavog jednog ministarstva. Rukovodio je mnoštvom naučnih projekata, organizovao serije međunarodnih simpozijuma i velike svetske kongrese, izložbe, uređivao časopise ("Balcanica", "Archaeologia Iugoslavica", "Arheološki pregled", "Materijali" i dr.), priređivao zbornike i monografije… Treba istaći kongrese Unije za praistoriju i protoistoriju (UISPP), balkanološke kongrese u okviru AIESEE, od kojih je za beogradski (1984) bio jedan od organizatora i svojevrsna pokretačka snaga, kao i seriju međunarodnih simpozijuma o bakarnom i bronzanom dobu, čiji je predsedavajući bio dugi niz godina (1986–1990, u kom periodu je održano 14 simpozijuma) te poljsko-jugoslovenskog kolokvija koji se odvijao u okviru saradnje ANUBiH i Poljske akademije nauka (Krakov). Uz to je s referatima i saopštenjima učestvovao i na mnogim drugim naučnim skupovima, kolokvijumima, ali i na studijskim boravcima u muzejima i naučnim institucijama u Nemačkoj, Italiji, Francuskoj, Čehoslovačkoj, Grčkoj, Austriji, Poljskoj, Rusiji, Gruziji, Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj, Turskoj, Makedoniji i SAD.

Svojim mlađim saradnicima je pružao retku kombinaciju valjanog generalnog usmerenja, pune naučne slobode i bezrezervne podrške i pomoći. Nikola Tasić je, gotovo magično, s podjednakom lakoćom uspevao da rešava najozbiljnije probleme, bilo da je u pitanju odgonetanje zamršenih slojeva balkanske praistorije, upravljanje institutom, organizacija naučnog skupa ili rukovođenje najvišom srpskom naučnom institucijom. Kada je bio prisutan, jednostavno, sve je bilo u redu.

Iza Nikole Tasića ostao je impozantan naučni opus koji će se još dugo koristiti i neće izbledeti: preko 300 radova, sedam samostalnih knjiga i trinaest kolektivnih monografija, od kojih je nekoliko sam priredio. Valjalo bi između ostalih spomenuti monografije Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita (1984), Eneolithic Cultures of the Central and West Balkans (1995), potom koautorski rad u kapitalnim edicijama Praistorija Vojvodine (1974) i Praistorija jugoslavenskih zemalja (1979), ili u knjigama Scordisci and Native Population in the Middle Danube Region (1992) i Arheolo*ško bla*go Kosova i Metohije (1998).

Međutim, porodici i nama, koji smo imali sreću da ga lično poznajemo i smatramo prijateljem, to je samo delimična uteha. Nedostajaće nam njegova dobrota, široka arheološka erudicija, neiscrpna energija, vedri optimizam, ali i velika građanska hrabrost i beskompromisna vera u potrebu stalne borbe za slobodu i demokratiju.

Aleksandar Palavestra

Adrese autora / Autorenadressen

Snježana Antić
Muzej Semberije
Karađorđeva 2
BA – 76 300 Bijeljina
snjezanaa@gmail.com

Prof. dr. Adnan Busuladžić
Filozofski fakultet u Sarajevu
Katedra za arheologiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
adnan.busuladzic@hotmail.com

Dženan Dautović, MA
Šehida 17
BA–72 720 Travnik
dzenandautovic@gmail.com

Dr. Enes Dedić
Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju
Podgaj 9
BA–71 000 Sarajevo
enesdedich@gmail.com

Sofija Dragosavac, MA
Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet u Beogradu
Čika Ljubina 18–20
SR–11 000 Beograd
sofija.dragosavac@gmail.com

Prof. dr. Mario Gavranović
OREA Abteilung Europa Institut für Orientalische und Europäische Archäologie Österreichische Akademie der Wissenschaften
Fleischmarkt 20
AUT–1897 Wien
Mario.Gavranovic@oeaw.ac.at

Mr. sc. Orhan Jamaković
6/3 Minch st.
Feryden Park S.A.
Adelaide 5010
Australia

Aleksandar Jašarević, MA
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA–74 000 Doboj
aleksandar.jas@gmail.com

Doc. dr. Adnan Kaljanac
Filozofski fakultet u Sarajevu
Katedra za arheologiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
akaljanac20@gmail.com

Izv. prof. dr. Boris Kavur
Generala Levičnika 2d
SI–6 000 Koper
boris.kavur@upr.si

Dr. Predrag Lutovac
JU Polimski muzej-Berane
Ul. M. Mališića
CG–84 300 Berane
polimskimuzej@t-com.me

Doc. dr. Mustafa Memić
Odsjek za hemiju
Prirodno-matematički fakultet u Sarajevu
Zmaja od Bosne 33–35
BA–71 000 Sarajevo
m_memic@yahoo.com

Prof. dr. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače bb
HR–21 000 Split
ante.milosevic@st.t-com.hr

Almir Olovčić, MA
International Commission on Missing Persons
Alipašina 45A
BA–71 000 Sarajevo
almirolovcic@hotmail.com

Almira Kevilj-Olovčić, MA
Faletići 218
BA–71 000 Sarajevo
almira_kevilj@hotmail.com

Prof. dr. Aleksandar Palavestra
Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet u Beogradu
Čika Ljubina 18–20
SR–11 000 Beograd
aleksandar.palavestra@gmail.com

Goran Popović
Osmaci bb
BA – 75 406 Osmaci
gopopovic@gmail.com

Emina Ramić, MA
Odsjek za hemiju
Prirodno-matematički fakultet u Sarajevu
Zmaja od Bosne 33-35
BA–71 000 Sarajevo
emina.ramich@gmail.com

Ajla Sejfuli, MA
Zavičajni muzej Travnik
Mehmed-paše Kukavice 1
BA – 72 720 Travnik
asejfuli@gmail.com

Tarik Silajdžić, MA
Zavičajni muzej Visoko
Alije Izetbegovića 29
Ba – 73 100 Visoko
tariksilajdzic@hotmail.com

Maja Soldo, MA
Vinogradska 32
BA – 88 220 Široki Brijeg
majasoldo@gmail.com

Doc. dr. Amra Šačić Beća
Filozofski fakultet u Sarajevu
Odsjek za historiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
sacic.amra@gmail.com,
amra.sacic@ff.unsa.ba

Akademkinja Ljubinka Teržan
Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU)
Nov trg 3
SI–1 000 Ljubljana
ljubinka.terzan@ff.uni-lj.si

Edin Veletovac, PhD
Muzej Sarajeva
Josipa Štadlera 32
BA–71 000 Sarajevo
edin.veletovac@gmail.com

Vanja Žigić, MA
Etno-arheološka zbirka
Odjeljenje za privredni razvoj, sport i kulturu Vlade Brčko Distrikta
Bulevar Mira BB
BA–76 106 Brčko
vanja8789@gmail.com

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi također trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (italic).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:
Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.
Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.
Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.
Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.
Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.
Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom "/". Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa "i dr.".

Primjer:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.
Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ";".

Primjer:
Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji "u:". Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa "ed." i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa "/".

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden:*.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.
Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelnbildnummer.

Bsp.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.
Nummerierung der Einzelnbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.
Zitieren der Einzelnseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich "/" getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit "u. a." verwiesen.

Bsp.:
Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.
Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon ";" getrennt werden.

Bsp.:
Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht "In:". Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch "(Hrsg.)" oder "(ed.)" gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit "/" getrennt.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with key words in english with a comprehensive summary in foreign language, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols ((Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:
Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:
Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.
Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al.".

Example:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.
Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";"

Example:
Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given¸ between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/ ".

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H.
Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen.
Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Glinena figurina iz Butmira, iskopavanja 1893 / Tonfigurine aus Butmir, Ausgrabungen 1893

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarka redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik / Ubersetzung auf Englisch
Melisa Forić

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Aufläge
500

Štampa / Druck
Blicdruk d.o.o, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref